ИЗДАЊЕ МАНАСТИРА РАВАНИЦЕ

УРЕБИВАЧКИ ОДБОР
СПОМЕНИЦЕ
ЕПИСКОП БРАНИЧЕВСКИ
ХРИЗОСТОМ
др ДИМИТРИЈЕ БОГДАНОВИЋ
др ВОЈИСЛАВ Ј. ЂУРИЋ
др ДУШАН КАШИЋ
СВЕТИСЛАВ МАНДИЋ

скен

Теодор Анагност

Штампање ове књиге помогла је
Републичка заједница науке Србије

1381 — 1981

МАНАСТИР РАВАНИЦА

СПОМЕНИЦА
О ШЕСТОЈ СТОГОДИШЊИЦИ

БЕОГРАД
1981

ЊЕГОВА СВЕТОСТ ПАТРИЈАРХ СРПСКИ
ГЕРМАН

Овај зборник посвећујемо великој годишњици манастира Раванице. Желимо да осветлимо, макар и малим делом, неке културне и историјске вредности тога важног духовног средишта српског народа и Српске светосавске цркве.

Подигнута пре шест векова, Раваница обележава једно дуго и плодно постојање. Задужбина и маузолеј кнеза Лазара, светог косовског мученика, градила је, потом, и сама у своме народу једну непролазну задужбину. Споменик некадашње културе, она је и више од тога: живи носилац многих водећих знамења и порука српске историје. Као кроз сва прошла времена, и данас је непресушни извор духовности, подстицај за стваралаштво, хармонију, људско достојанство.

Шест стотина година оваквог манастира и споменика ствара обавезу да се његове трајне поруке уграде и у свест будућих времена. У љубави према ктитору, у дивљењу великим неимарима, сликарима, писцима и свим другим ствараоцима који су се вековима окупљали око Раванице, у поштовању њених безбројних знаних и незнаних служитеља — и наше поколење је истински наследник тих дивних предака и чувар њихових дела. Оснажено многоструким зрачењима Раванице, укључујући се у њено охрабрујуће трајање, оно с поносом прославља њен знаменити јубилеј.

Епископ браничевски
Хризостом

МАНАСТИР РАВАНИЦА
1381 — 1981

МАНАСТИР РАВАНИЦА
Снимак Арсенија Јовановића

ДИМИТРИЈЕ БОГДАНОВИЋ

СМИСАО РАВАНИЦЕ

Средњовековни српски манастир, као место монашких подвига и заједница оних који су „умрли за свет", никако не може бити сведен само на то. Његово је историјско и друштвено значење шире, као што се, уосталом, и монаштво мора схватити шире од усамљеничког труда око себе. Штавише, као да је смисао манастира, великог и малог, а нарочито великог по духовним темељима, постигнућима и наслеђу, управо у нечему што је супротно појединачној мотивацији монаха: насупрот анахорези, бекству из света, манастир се враћа свету у вишеструкој друштвеној функцији — од оне свакодневне, економске, до религиозно-духовне, а у неким епохама и политичке, историјске функције. „Не може се сакрити град што на гори стоји" — јеванђелска изрека којом се истиче општи смисао и служба правих и великих вредности — оправдава се веома добро на примеру манастира. Не само на Западу, како се обично мисли, где многи монашки редови почев од бенедиктинског и непосредно служе друштву, његову привредном и културном напретку, већ и на православном Истоку, а ту и код нас: манастир је средиште својеврсног друштвеног збивања, где се сабиру токови духовног живота народа и народу узвраћа вишим садржајима. То је пре свега један хумани, културни садржај, али и много што шта друго.

Стога је оправдано тражити смисао манастира, па и посебни смисао појединих манастира у историји српског народа. Историјски пут ниједног народа није само сплет и резултат низа случајности, стихија несвесног трајања. У историју се свагда, некад мање а некад више, и нешто свесно улаже. На први поглед сасвим произвољно и фантастично, али заправо веома егзактно, утемељено на стварним подацима и представама о неким збивањима, може се открити дејство тих свесних чинилаца и у далеким временима средњег века па и даље од њих. Смисао једне историјске чињенице, значи, може да буде субјективно одређен: оно што историјска личност, индивидуални творац или друштво као колективни творац те чињенице уносе у њу и хоће њоме. А може тај смисао да буде и објективна историјска датост: оно

што је створено као осмишљена вредност са својим непосредним дејством, али и неким трајнијим последицама, које се осете и дефинишу тек после дужег времена.

Покушаћемо, дакле, да разјаснимо у чему је смисао, историјски смисао и значај српског манастира Раванице, чија је историјска судбина почев од 1381, када је основан као задужбина кнеза Лазара, на неки начин упоредна, или, још тачније речено, истоветна са историјом српског народа бар до краја седамнаестог и првих деценија осамнаестог века. Тек што је подигнут, манастир је рушен (1398), потом опет кроз мало деценија (1436. и поново 1438), и знатно касније као устанички центар (1788), али је свако рушење било и разлог за његову обнову. На удару османлијске агресије, крај главних путева исламског продора на север, ка средњој Европи, у срцу Моравске Србије и њене значајне улоге у обнављању и чувању традиције немањићке српске државности, Раваница је била мета непријатеља, али још више од тога, попут многих других српских манастира, прави бастион одбране једнога великог наслеђа, ка коме се стицао сав српски па и остали православни живаљ балканских земаља. Шта је Раваница значила за српски народ у временима њенога подизања, шта је то чиме је она дејствовала и остављала дубљега трага у српској историји, каква су била зрачења и стварне последице њенога вишестолетног постојања, — то су питања на која ћемо покушати да одговоримо, не би ли нам извесни историјски токови овог народа постали бар донекле јаснији.

Можда би ипак требало поћи од оног што се у историји зове „субјективни моменат“ па видети како је сам оснивач Раванице замислио своју задужбину, које су му биле побуде, чему је то дело требало да послужи.

Оснивачка повеља кнеза Лазара, из 1381, добар је и поуздан основ да се говори о субјективном виђењу Раванице у замисли њенога ктитора. Без обзира на формуларност повеље као дипломатичког документа, на топику уводног дела повеље, аренге, у којој се слично или исто као у другим повељама из „вечне перспективе“ приступа овоземаљском чину неимарства или даровништва, већ је и сам избор топоса карактеристичан. Њиме се изражавају стварне идеје ктитора, или ктиторства, управо тај лични субјективни однос према замишљеном делу, владарска идеологија — када је то ктиторска повеља владара, и не само владарска него и општа идеологија чина који је предмет диспозиције. То што ће наша старија, а делом и модерна историографија понекад прелетети преко садржаја аренге као „богословскога“ (и зато, ваљда, сувишнога) општег места старе српске и византијске дипломатике, никако не значи да је аренга без стварног садржаја. Напротив, њен садржај се чак и са правне стране, а поготову идејно и мотивационо, мора најозбиљније узети у

обзир као историјски релевантан исказ о односу издавача повеље према ономе што својим документом одређује. Ту је прави, заиста историјски, не измишљени, не реконструисани разлог ктиторства, онај његов свесни, идеолошки елеменат.

Занимљиво је и важно, да су аренге Лазаревих повеља често оригиналне, мада сасвим у духу и традицији немањићких повеља. Како је то истакао Владимир Мошин у својој студији о Лазару и традицији немањићког суверенитета (1975), од осам повеља кнеза Лазара са аренгом, њих пет се одликује већом или мањом оригиналношћу: три су потпуно изворне, а две су нова прерада старих формулара. Раваничка повеља је потпуно оригинална, њена аренга се не сусреће у другим повељама. У њој се, значи, са нарочитим основом може тражити и оно што би могло да буде особени Лазарев мотив и поглед на подизање манастира. Не може се и не мора очекивати да ће кнез Лазар одступати од традиционалног односа, али и у оквиру таквога општег нека посебност има места и казује се речима аренге па и на неким другим местима, на пример, у закључку повеље.

Истицало се највише, у анализи Раваничке повеље, да је ту више него у другим документима кнежеве канцеларије дошла до изражаја владарска идеологија кнеза Лазара, а у томе, да је у први план била стављена идеја легитимности у наслеђу српског престола и „царства". Ми бисмо додали и подвукли: божанске легитимности, јер је у томе, а не у сродству и династичком наследству, ипак, конститутивни елеменат владарске власти у православно-византијском државном праву и теорији средњег века. Лазар вели да он подиже манастир Вазнесења угледајући се на благочастиве цареве (тј. владаре) који су били пре њега, на чији га је престо Бог уздигао и чином царства (тј. владарским достојанством) украсио („темже и аз, ва Христа Бога благоверни кнез Лазар, ревнује иже прежде мене бившим благочастивим царем, на ихже престол Богу ме вазнесшу и царствија саном украсившу"). За нас је у овом разматрању, међутим, владарска идеологија раваничке повеље у служби неких других, религиозно-теолошких идеја које владара-ктитора воде непосредно његовоме неимарском чину. Штавише, смисао те аренге и интитулације није у истицању владарског легитимитета него и сам тај легитимитет служи да се објасни провиденцијални, божански смисао владарског чина у добродетељи. Аренга, дакле, изискује сопствену егзегезу. Ту се, онда, открива пре свега еклисиолошки смисао овога Лазаревог акта. Идеолошки, значи, подизање Раванице није израз просте владареве моћи већ његовога учешћа у мистерији спасења, у којој се благодат, од Бога добијена, „враћа" улагањем у опште духовно добро којим се спасавају сви. У почетку, а то значи у бази читавог Лазаревог дела, налази се Света Тројица, „која из небића у биће приведе све видљиво и

невидљиво", божанска Тројица као извор, и темељ, и разлог свакога правог стварања, која у подизању скиније Старог завета, по наредби датој Мојсију, даје образац и открива смисао будућега црквеног градитељства: у скинији ће се, како аренга истиче, „молбе и мољења богоугодно приносити". Идеја скиније остварује се потпуно тек са црквом као телом Христовим, по наредби коју је оваплоћени Бог („ва плтаском самотренији") дао врховноме апостолу Петру („Ти си Петар и на овом камену сазидаћу цркву своју и врата је ада неће надвладати"). Он је, оваплоћени Бог, и царство небеско обећао онима који се о цркви старају, рекавши: „Прославићу оне који ме славе". У тим наредбама и обећањима православни су одувек, по речима аренге, видели са вером разлог за велику ревност у подизању цркве („много о вазвижени цркви усрдије показаше"), при чему се, очигледно, мисли на цркву у оба смисла: као духовно тело, заједницу верних у Христу, и као храм, новозаветну скинију, где се остварује молитвени контакт са Богом. Исто тако, православни које Лазар помиње јесу и православни владари које он наслеђује Божјом одлуком. Он зато чини оно што су чинили пре њега и наставља њихово дело у истом еклисиолошком духу, који садржи и сотириолошки и литургијски смисао: Богу за многе дарове узвраћа „малим поклоном" („от многих јеже даророваниј јеже на мне, мала тому васхотех принести јелико по силе") те светотројичним дејством подиже из темеља манастир у славу Светог Вазнесења.

Тек пошто је изложена ова богословско-еклисиолошка мотивација за подизање манастира, открива се у Лазаревој повељи и непосредна сврха тога ктиторског чина: живот братије у заједници, „као што су апостоли установили и као што се правилима светих отаца утврдило". Егзистенцији такве духовне заједнице служи и образовање великог властелинства, које се у повељи потом тачно утврђује. Повеља садржи и статутарну одредбу, при завршетку Болоњског преписа, којом се установљава општежиће „тврдо и непремено и непреступно"; ту је и одредба о избору игумана, који не може бити доведен споља већ се бира само из редова манастирске братије, уз савет господарев, по одлуци дванаесторице побожнијих у братству. Занимљива је формула постављења игумана: дванаесторица братије стављају руке на свето јеванђеље и кажу: „Овај је достојан да буде водитељ општежитељства нашега, и да напаса стадо Христово". Од свих одредаба које обично улазе у типик, а не у оснивачку повељу, Лазар је у Раваничку повељу унео управо то, очигледно у нарочитом старању о поретку у његову новом манастиру.

Ту се већ може говорити о поштовању и неговању киновитске монашке духовности као првоме и основном смислу Раванице, како га је видео и дефинисао њен ктитор. Раваница је подигнута да буде узорна заједница духовног живота, манастир

православног и светогорског типа. Кнез Лазар је, то се добро зна, показао нарочите симпатије за византијску духовност и светогорско монаштво. Не само што је уз помоћ светогорских стараца, Исаије и других, постигао измирење са цариградском патријаршијом и легализовао статус аутокефалне српске патријаршије 1375, него је прихватио и први талас светогорске монашке емиграције, покренут продорима Турака после маричке битке 1371. Насељавање Синаита по североисточним пределима Србије везује се за време његове владавине; преподобни Ромил долази у предео Раванице око 1376/77. године. Овај талас је, опет, обележен продором исихазма, као монашко-теолошке доктрине својствене управо светогорском монаштву четрнаестог века, обновљеном под снажним духовним утицајем Григорија Синаита. То је складна комбинација пустињачке усамљености тзв. „скитског" типа (када се двојица или тројица монаха удружују ради подвига у строжим условима) и општежића, утврђеног као заједница молитвеног подвига братије, тј. већега монашког колектива. Сваки је светогорски манастир био, у начелу, строго организована и дисциплинована матица, окружена мањим или већим низом испосница, скитова, ћелија, па се тако у овој сложеној целини и евхаристијско-литургијском јединству остваривала полиморфна слика једне духовности која је знала за ступњевито усавршавање у врлинама. Тако се то сложило још у синајској монашкој традицији почев од седмог века. Раваница је имала да буде једно такво средиште: чврсто у својој општежитељној дисциплини под вођством игумана, израслог из сопствене подвижничке средине (што је, како смо видели, нарочито наглашено одредбом Раваничке повеље), привлачно по своме духу монашке љубави и послушности, инспиративно и педагошко за следећи ступањ анахорезе на којем је читава Моравска Србија била испуњена исихастичким испосницама, где су се подвизавали Синаити и њихови ученици и следбеници, од Ромила и Григорија Млађег до многих безимених духовника.

Тако подигнут манастир, као центар духовног живота, као споменик религиозно-литургијске симболике и живописа којим се казују истине јеванђеља, није само расадник монашке аскезе и мистике. Он има важну улогу, може се рећи — мисију, и као центар христијанизације. Може се, дакле, говорити и о мисионарском смислу Раванице. Ако се под христијанизацијом подразумева само покрштавање и увођење црквене организације, онда је, разуме се, и Моравска Србија била давно пре Лазаревих дана христијанизована, јер је свуда по сливу трију Морава било храмова још у XII, поготову у XIII веку, а народ углавном крштен или макар под делимичним надзором парохијске организације. Али је христијанизација слојевит и динамичан феномен, у којем се не задовољава првим корацима већ се тежи вишим

ступњевима сазнања и духовне културе, продубљивању религиозне свести и савршенијем, увек од православног још православнијем „образу живљења". Искуство светосавске цркве, од њенога организовања двадесетих година XIII века, показало је да су тек велики и значајни манастири као развијени, стабилни духовни центри, носиоци тога вишега ступња христијанизације народа, тек они у првом плану ове мисије. У манастиру се стичу и из манастира расађују духовне вредности и достигнућа народа; манастири му дају „благочастиви лик", формирају свест која постаје карактеристична за морал и нормативно понашање људи. Тип верско-моралног живота као подвига врлине, правде и правичности, истине, љубави, поштења, милосрђа, скромности и кротости; смисао за жртву и самоодрицање; истицање духовног над оним што је телесно, небеског — над земаљским; такав поглед на свет по коме се прави живот има тек када се умре за оно што је пролазно — све је то у великој мери зрачење манастирске идеје, утицај православнога монашког елемента. Та „схима", тај „образ благочашћа" којим је обележен и прожет народни живот све до дубљих слојева његове свести, то и јесте онај ступањ христијанизације којему је послужило монаштво немањићке цркве, а у његову наставку и продужетку, верно духу и смислу претходника, и Лазарево ктиторство.

Раваница кнеза Лазара имала је да обележи једну нову етапу христијанизације и духовног култивисања српског народа у областима Моравске Србије, нарочито у онима које су тек тада озбиљније везане за немањићку Србију и ушле у матицу српскога државног, друштвеног, економског и културног живота. Задужбина кнеза који се сматрао легитимним наследником Немањића на престолу српске државе и којега је таквим бесумње држала и српска црква, Раваница је имала да настави и прошири мисију старих манастира и царских лаври — Студенице, Жиче, Милешеве, Дечана и других. Она је обележила и померање српске културе — са народом — на север, али такво померање којим се није прекидала ни губила веза са старим, матичним подручјем српског народа.

Од судбоносног је историјског значаја, међутим, што је Раваница као задужбина Лазарева имала да буде и постала кнежев маузолеј. Од тренутка када су у тај манастир пренете кнежеве мошти са Косова 1391, смисао Раванице је кнез Лазар. Смрт побожног владара у бици на Косову 1389. доживљена је као мученичка смрт, али и као тријумф једнога новог, колико универзалног, свеправославног и хришћанског, толико и народног, српског мартиријума. Култ настаје одмах, и пратећи Лазареве мошти на њихову преносу у Раваницу, постаје раванички култ. Ту се он негује, дорађује, шири. Ту се пишу и нова дела.

Култу преподобног Ромила, исихасте и подвижника који симболично везује Лазареву Србију са Византијом и Светом Гором, придружује се сада култ светога великомученика кнеза Лазара, који ће све до последњих година седамнаестог века, када су мошти Лазареве пренете најпре у далеку Сентандреју па у сремски Врдник, бити главно обележје, догађај и смисао Раванице.

Шта то значи: култ кнеза Лазара? То је, свакако, осмишљено штовање успомене на један лик у којему су сабране извесне идеје, врлине и поруке. Култ светих моштију народних владара, поред неких примарно религиозних елемената, представља важну, трајну актуализацију једне свести, а са њом, у њој, једнога симбола и обрасца. Кнез Лазар у Раваници: то је, пре свега, Лазар — наследник, настављач и следбеник светородне династије Немањића; то је, дакле, веза, копча са својом аутентичном историјом, којом је народ одређен и утврђен у својим атрибутима, у праву на постојање и са својом државноправном и културном баштином. Кнез Лазар у Раваници — то је и представа идеалног владара међу Србима, и самим тим представа о норми и смислу владања, средњовековна, православно-византијска и немањићка идеологија државе и друштва, у којој се моралне категорије такмиче са правним категоријама, па владар није само суверен и „доминус" него и праведни заточник истине, милости, дарежљивости, одважности и јунаштва, бранитељ сирочади и удовица, свих понижених и слабих. Нема никакве сумње да је то идеализација предања, али и да је стварни историјски лик кнеза Лазара морао дати довољно разлога и за овакво сећање. Још важнија је његова мученичка смрт на Косову, смрт схваћена управо у текстовима црквеног култа Лазаревог као опредељење за царство небеско. Кнез Лазар у Раваници — то је, дакле, и трајно живи симбол оваквог опредељења, пример и подстицај. Култ одређен житијем и службом, похвалом и другим текстовима који су сваке године, саборно и свенародно, читани и певани пред ћивотом светог Великомученика, био је једна велика поука и значајно надахнуће. Њиме се стварала и одржавала свест, утицало на морал, пресуђивало у личним и општим недоумицама. Раваница је зато тек са тим култом, са кнезом Лазаром и његовим моштима, до краја открила свој смисао: она је носилац трајне, и коначне, и последње поруке српскога средњег века.

Стога се мора мислити на огромни значај Раванице под Турцима за одржавање српске националне свести. Разуме се, не само Раваница, али међу првима Раваница премошћује епохе и успоставља духовни континуитет у историји српског народа и улаже своју непроцењиву баштину у биће, у идентитет српског народа. То је тачка додира и преноса средњовековне српске др-

жавности у памћење народа. Никада се неће довољно подвући огроман актуелни значај који су морале имати мошти светих владара једног народа за његову самосвест, за континуитет или обнову његове цивилизације. Симболично, асоцијативно откривање онога што је у прошлости трајно, „вечно", које се догађа баш кроз текстове, кроз речи једне службе, на пример, само је једна страна ове мисије култа. Друга је у повезивању. Манастир са таквим култом, какав је Раваница, окупљао је и повезивао све Србе. Штавише, раванички култ, свудаприсутан у богослужењу храмова и манастира српске цркве, доприносио је и тиме, још више, дубљем и чвршћем интегрисању народа, развијању свести да је без обзира на границе и међе, на локалну своју или туђу власт, тај народ једно. Мошти су уопште интеграциони фактор, а мошти српских владара и црквених поглавара су кроз историју посебно посведочене у тој функцији. Тиме и манастири као маузолеји са моштима великих, светих предака, постају веома важан чинилац интеграције, повезивања и уједињавања у јединственој историјској свести. Није случајно што је османлијски окупатор спалио мошти Светог Саве; ни што су Срби, поучени тим искуством из 1594, сто година касније, понели са собом мошти кнеза Лазара крећући у свој велики егзодус 1690. Са моштима из Раванице — као да су преселили и Раваницу: Врдник у Срему, где ће се Лазареве мошти смирити за следећих двеста педесет година, постаће друга Раваница. Тиме је не само асоциран матични дом избеглих монаха него и сам смисао „старе" Раванице, и сваке Раванице: кнез Лазар. Раваница је то што јесте — Лазаром. Њен смисао је — Лазар.

Изванредно је, колико су зрачења оваквог духовног средишта широка и далека. На Балкану, православни су хришћани, поготову током шеснаестог и седамнаестог века, обједињени истоветном свешћу. Раваница тада привлачи и православне Бугаре. Познат је траг тога поклоничког виђења Раванице у Мученију Ђорђа Кратовца, од попа Пеје, из двадесетих година XVI века: из Софије се одлази у Раваницу да се виде мошти светога Кнеза, целе и нетакнуте, како сведоче о дејству божанске мудрости, моћи и милости што се на народ излива преко његових поглавара. Поп Пеја наводи предање о кнезу Лазару и косовском боју управо у аргументацији своје тезе да „на поглаварима Бог показује чудо", а пише као посматрач Лазаревих моштију и раванички ходочасник: „Кнез Лазар са војском својом кад побеђен би од Турака на Косову — како само њега прослави Бог, и његово тело чак и до сада нетакнуто пребива. Видео сам то својим очима: глава му одсечена, а крв истекла још стоји усирена, помислио би — данас је посечен! И благоухане мирисе испушта. Верујте, сви који су тада с њим били побијени свети су као и он, али само на поглавару показа Бог чудо".

Сва ова дејства Раванице у раздобљу када се тамо налазе мошти кнеза Лазара, са оним што је Раваница значила још за живота кнежева, а поготову у кнежевој ктиторској вољи и свести, осмишљавају историјско постојање овог манастира као ретко којега културног споменика. То заиста није само споменик музејских старина, остатак једне велике уметности, архитектуре, сликарства; ни само сведок једнога сјајног, херојског раздобља српске историје. Раваница је и непосредан чинилац историје српског народа, један од оних чинилаца који су томе народу обезбедили опстанак и омогућили да се подигне и обнови у новија времена. Тако се и смисао Раванице потврђује и оправдава у егзистенцији читавог народа, а она, као манастир, као монашка кућа, отвара томе народу за необична, несвакидашња сазнања.

БРАНИСЛАВ ВУЛОВИЋ

АРХИТЕКТУРА РАВАНИЦЕ

I. АРХИТЕКТУРА И СКУЛПТУРА РАВАНИЧКЕ ЦРКВЕ

Међу свим црквама у Лазаревој Србији које су саграђене на подручју слива Велике Мораве ниједна није имала такав значај као црква Вазнесења Христова у Раваници.[1] Раванички манастир се налази хронолошки на измаку последње епохе српског Средњег века и био је на челу споменика Моравске школе, а на подручју Кнежевине и Деспотовине.[2] Црква је подигнута да прими општежиће велике лавре, а истовремено је била намењена као маузолеј, односно, гробна црква трагичног Кнеза.

Грађењем цркве манастира Раванице почела је епоха новог архитектонског стваралаштва. Мајстори градитељи и зографи ове велике и главне задужбине кнеза Лазара поставили су темељ развоју најновијег стила који ће постати канон за сва будућа остварења на широком подручју последње српске државе у средњем веку. Формирању ове нове концепције уметности Лазаревог времена умногоме су допринели идејно кретање и клима феудалног друштва. Прекретнице у политичком животу друштвене заједнице које су, после распадања великог и амбициозног Душановог царства, регистроване у историји средњовековног српског друштва, утицале су на карактеристике и на стилске преображаје у уметничком стваралаштву.

Намена цркве Вазнесења свакако је утицала и на избор локације за манастирски комплекс. Место које је Лазар одабрао за грађење свог манастира Раванице налази се у подножју Кучајских планина на уском благом платоу коме се доспева узаном клисуром из села Горње Сење и пружа слику питоме оазе уоквирене стрмим и шумовитим падинама.

Испред самог теснаца простиру се и данас села Горње и Доње Сење. Сам питоми плато на коме лежи манастир обилује густим и хладовитим кестеновим, ораховим и липовим стаблима.

[1] Влад. Петковић, *Манастир Раваница,* Београд 1922.

[2] Бранислав Вуловић, *Раваница,* Саопштења VII, Београд 1966.

Поред црквене грађевине која је у ансамблу осталих здања доминирала, налазила се и велика трпезарија. Северно од цркве налазио се снажан пирг.

Благоверни Кнез Лазар, ктитор овог светог места, није ни слутио да ће за релативно кратко време, за непуну деценију, овај величанствени маузолеј, саграђен за његова живота, примити његово тело канонизираног мученика и постати неми сведок косовске трагедије.

Изградња манастира Раванице датирана је на основу два преписа са оригиналне повеље која је нестала. Први, прецизнији и веродостојнији препис, са потписима кнеза Лазара и патријарха Јефрема, који се чува у Универзитетској библиотеци у Болоњи, датује изградњу годином ·SѠПЄ· односно почетак радова на изградњи манастира стављен је између 1. септембра 1376. и 1. септембра 1377. године.[3]

Међутим, контролишући оријентацију цркве, утврђено је да осовина лежи мало нагнута према североисточној страни, па изгледа највероватније да су темељи објекта постављени после пролетњег еквиноција тј. после 21. марта 1377. године.

Други, нешто млађи препис од болоњског, налази се у Музеју Српске православне цркве, у Београду. То је врднички препис раваничке хрисовуље, по коме је грађење Раванице датиратно 6889, односно 1381. годином.[4]

Многи су аутори одређивали време настанка Раванице по овом (врдничком) препису све до извештаја Н. Радојчића о налазу болоњског преписа.[5]

ИСТОРИЈА — ХРОНОЛОГИЈА

Кроз своју историју дугу шест стотина година комплекс манастира Раванице са својом црквом доживљавао је врло често тешке и судбоносне дане у борбама за опстанак. Ипак, осим припрате, градског утврђења и монашких ћелија, и поред многих насртаја Османлија, црквена грађевина је остала поштеђена.

По Сеченичком и Врхбрезничком летопису[6] манастир је први пут страдао ·SПS· (1398. год.). Други пут се то исто дого-

[3] Никола Радојчић, Гласник СКА XLVIII, 1938, стр. 349—350. — Б. Вуловић, *Раваница*, Саопштења VII, стр. 26—32.

[4] Најпре је публикован у Летопису Матице српске, 79, 1847, 46—56, затим код Ф. Миклошића, *Monumenta Serbica*, Беч 1856, 196—200. Нешто се налази и код Ст. Новаковића, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 769—770. У целини публиковао га је Влад. Петковић, *Манастир Раваница*, 73—77 и у Старинама, Београд 1923, 55—61.

[5] Проф. Никола Радојчић, Гласник СКА XLVIII, стр. 349.

[6] J. Šafarik *Pamatky*, 1873, стр. 77.

дило ·ЅЦМД· (1436. год.), кад је цар Мурат „пленио" Србе и порушио утврђења Островице и манастира Раванице. Један други летопис из XVII века даје податке о паљењу манастира Раванице 1399. године.[7] После пада Деспотовине 1459. године, па све до обнове Пећке патријаршије, за Раваницу су наступила тешка времена. Управо из тих времена оставио је податке архимандрит Георгије о разарању и пљачки манастира.[8] Тек по обнови Пећке патријаршије настаје период извесне верске толеранције, па су на манастирском комплексу предузете мере обнове, свакако монашких ћелија. Године 1568. Пигафета бележи да је после свих ранијих турских налета на манастир, црква остала недирнута.[9]

Између 1687. год. и 1690. год. Раваница је трпела учестала пустошења, када је дефинитивно запустела, многи монаси „посечени", а други део братства с пролећа 1690. год. прелази са А. Чарнојевићем у Срем, носећи собом мошти кнеза Лазара.[10]

Након тридесет година једини од преживелих из раваничког братства, јеромонах „даскал" Стефан враћа се у манастир. Он пише да је припрата срушена, а на цркви израстао коров са дрвећем. Предузимљиви Стефан најпре обнавља цркву 1719, а онда 1721. године припрату.[11]

У другој половини XVIII века Раваница је постала илегално средиште устаника те зато и поприште честих сукоба с Турцима. Тада су попаљени и порушени манастирски конаци. Турци и овом приликом нису дирали цркву.[12] После ових сукоба београдски везир, Мустафа паша, издао је бурунтију да се црква може оправити и нове ћелије озидати на место оних које су спаљене.[13]

За време Првог српског устанка Раваница је више пута паљена и рушена. После 1844. године, у време игумана Дионисија Поповића, извршени су обимни радови на заштити цркве. После ових радова 1850. године подигнут је нови манастирски конак који и данас служи манастиру.[14]

Најпре у време оправки јеромонаха Стефана 1719. године, а затим у току радова 1844. године, црква је у многоме изгубила

[7] Гласник СУД, XI, стр. 149.

[8] Споменик СКА V, стр. 31.

[9] *Rad* Jugoslavenske akademije C, стр. 132.

[10] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, бр. 1895.

[11] Споменик СКА XIX, стр. 54; Гласник СУД XII, стр. 682.

[12] Драг. Павловић, *Србија за време последњег аустрискотурскога рата* (1788—1791), стр. 281.

[13] Архив манастира Раванице; Влад. Петковић, *Манастир Раваница*, стр. 18.

[14] Јосиф Веселић, *Опис манастира у Србији I*, стр. 49.

свој оригинални изглед, који јој је, колико је било могуће, враћен за време конзерваторско-рестаураторских радова између 1955. и 1970. године[15]

АРХИТЕКТУРА

Архитектуру цркве манастира Раванице јасно карактеришу два функционално и ликовно различита дела.

Први, главни део, сачињава храм цркве конципиран у основи као развијени триконхос који је склопљен из уписаног крста, изнад којега се дижу једна централна десетострана купола и четири мање осмостране, дијагонално распоређене изнад угаоних травеја грађевине. На шему издуженог правоугаоног простора наоса на бочној осовини су постављене певничке апсиде, док источну страну завршава трочлано олтарско светилиште. Бочне певничке апсиде проширују унутрашњи поткуполни простор и у диспозицији новог обрасца грађевине оне су са унутрашње стране увек полукружне док су са спољне обично полигоналне.

Наос цркве, са олтарским светилиштем и двема певничким апсидама, доминира својим унутрашњим волуменом као што споља формира разигране масе у врло живом ритму. Доминирајућу централну куполу која је озидана у опеци као лаком материјалу подупиру четири снажна ступца комбинована на романоготски начин са дијагонално прислоњеним колонетама које на тај начин чине монолитну структуру главних носача поткуполне конструкције. Са источне и западне стране тамбур централног кубета ослања се на полуобличасте сводове западног и источног травеја, док су му бочне стране ослоњене на чела певничких апсида. Сви конструктивни елементи, као што су сводови и луци, извођени су у чистим полукружним облицима, за разлику од ранијих случајева где су по правилу били лако преломљени.

Други део, нартекс, убрзо саграђен, налази се са западне стране и захвата пуну ширину западног прочеља цркве.

Данашњи нартекс у основи базиликалног решења дело је рестаурације, како је речено, јеромонаха Стефана.[16]

Што се тиче конструктивног склопа раваничке цркве не треба заборавити да се напомене колико се он у пуној мери искрено одражава на просторном обликовању и фасадама. На тај

[15] Радове је изводио Републички завод, а затим Крагујевачки завод за заштиту споменика културе, према пројектима Б. Вуловића.

[16] М. Ћоровић-Љубинковић, *Даскал јеромонах Стефан,* Рад војвођанских музеја, Нови Сад 1956, стр. 73—80.

начин пружа се слика конструктивне логике унутрашњег решења. Сви елементи су добро срачунати да створе силуету монументалног тежећи ка главном акценту, централној куполи.

У конструктивном склопу грађевине суочавамо се са нама познатим решењем петокуполних цркава. Она није настала без ослонца на претходну традицију и, како је то добро уочио Б. Бошковић[17], под директним је утицајем Милутинове цркве и Лазаревог ексонартекса у Хиландару. Основа хиландарске цркве је послужила као узор раваничкој, уз мала одступања која су на Раваници интерпретирана ослањајући се на Милутинову традицију грађења са петокуполним решењима, какве налазимо на Љевишкој, Нагоричану, Грачаници и Матејчи.

Остаје питање старог раваничког дограђеног нартекса за чије облике нисмо у стању да нађемо везе са хиландарским грађевинама. То сведочи да раванички градитељи нису еклектички поновили светогорска решења, већ су их само користили, као и многе познате елементе са подручја јужних земаља. усавршавајући све ове форме на Лазаревој ктиторији у Раваници. Тако је већ збир познатих елемената доведен до савршенства под руком вештих Лазаревих неимара који су умели да их синтетички повежу у нову органску целину.

Код формирања ове архитектуре, где су евидентни утицаји Свете Горе, свакако да је велику улогу у преношењу овог типа грађевине имао старац Исаија, иначе познати поборник светогорских утицаја на српском тлу још за Душанова времена. Он је на Душановом двору као духовник и саветник цара био поборник његове политике и експонент српске монашке активности на Светој Гори, где је иначе вршио функцију хиландарског игумана, тако да су његова деловања ишла у оба правца. Поред других светогорских монашких личности, веома се залагао за реформу литургијских програма. Ова реформа имала је утицаја на формирање светогорског типа грађевине, на организацију њеног унутрашњег простора и распореда.

У архитектонско ликовном склопу Раванице не може се уочити неки готов модел пренет у Лазарево Поморавље. Из тога разлога није на одмет мисао нашег познатог познаваоца српског средњовековног наслеђа А. Дерока који је рекао да, „ако се игде може говорити о једном српском средњовековном стилу, а то се с правом може, онда се нарочито може говорити о стилу у коме су подигнуте: Раваница, Лазарица, Каленић."[18]

Материјал за извођење појединих елемената конструкције у приличној мери је разноврстан. Ипак, као основни материјал

[17] Старинар XXVIII—XXIX, Београд 1977—1978, стр. 69.

[18] А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1962. стр. 189—190.

употребљен је пешчар у разним нијансама. Порекло пешчара свакако потиче из мајдана Беле Воде, удаљеног десетак километара од престонога Крушевца. Поред различитих нијанси у жућкасто-руменим, окерномеденим или местимично мрким жицама, налазимо и сивкасте тонове. Камен је доста компактан, а било га је и крупнијег и ситнијег зрна. Што се тиче технике зидања посебно се издвајала обрада сводова полукалота у којима су тесаници пешчара, у комбинацији са спорадичним примерцима опеке, радијално слагани полазећи од центра кривина апсида, односно њихових зидова. Све остале сводне или лучне конструкције изведене су на конвенционалан начин слагањем тесаника преко оплате од дрвета.

Како на раваничком маузолеју тако и на другим црквеним грађевинама Лазаревих протомајстора, односно малим трикон-халним сажетим дворјанским или властелинским црквама, обликовање фасада своди се на врло живе и питорескне површине подељене вертикалним лезенама и хоризонталним кордонским венцима, између којих је успостављена изванредна равнотежа.

Најниже приземне зоне су масивно зидане и мирно решене у алтернацији камена и опеке као да су намерно тако конципиране да делују као постоље. Изнад њих почињу да се расцветавају ликовно полихромни облици богате другостепене пластике.

У другој, односно средњој зони распоређени су прозорски отвори на самим кордонским венцима. Венци овде врше неку врсту серклажа за изравњавање зидова. Занимљиво је да је на Раваници као и на Лазарици сваки прозорски отвор био двојни, али су све танке и крхке колонете очигледно временом страдале па су касније руком неког невештог мајстора прозорски отвори сведени на једноделне форме.

У трећој, односно највишој зони, дата су најбогатија решења. У полукружним пољима тимпанона, уоквиреним архиволтама, биле су размештене камене розете или су та поља испуњавана слагањем, у живом ритму, беличастих и црвених кубичних елемената, стварајући неку врсту шах поља. Поменуте архиволте биле су покривене богатим каменим резаним плетерним орнаментом. Ову последњу зону завршавали су камени профилисани и озупчани византијски венци.

Површине зидова у ентеријеру наоса су релативно мирне и равне са циљем да олакшају посао сликарима. Сам вертикализам ентеријера наглашен је неосетним и лаганим нагињањем појединих конструктивних елемената према вертикалној осовини у петокуполном простору.

Највиша тачка која лежи у темену централне калоте добија на овај начин визуелно већу удаљеност од оне стварне у простору.

ЦРКВА МАНАСТИРА РАВАНИЦЕ

СКУЛПТУРА

Богатство раваничке цркве огледа се у изобиљу плитко резаног каменог украса, примењене фреско орнаментике на зидном живопису, па и на живописаним дрвеним гредама — затегама. Све то заједно чини јединствену лепоту и неизмерну вредност.

Још пре пола века Д. Ајналов[19] је писао да су цркве Владимиро-суздалске области својим стилом сличне српским црквеним грађевинама, али ипак у тој општој сличности назиру се донекле и разлике, које свакако иду у прилог српским градитељима, који су пре свега craлачки умели да споје декор са архитектуром. И заиста, раванички протомајстори су у свом раду зналачки умели да нађу меру и место где њихов камени украс има логично да делује на око посматрача. Њихов циљ је био да декорацију пласирају на конструктивне елементе грађевине те на тај начин јасно нагласе њихову функцију.

У односу на распоред пластике на старијим средњовековним грађевинама, овде у Поморављу, чији је изразит представник Раваница, видимо далеко веће површине покривене декорацијом. На рашким споменицима декорација налази своје место углавном на порталима, око прозора или на кровним слепим аркадицама, као и на инвентару у ентеријерима. На Раваници, па и на споменицима подизаним после ње, нови декоративно обрађени елементи појављују се у облику површински клесаних розета, као и на лучним архиволтама низова слепих аркада које маркирају петостране апсидијалне површине. Видимо их и као низове континуираних трака како геометријског преплета тако и преплета вегетабилног карактера, на забатним зидовима кракова крста и на лучним архиволтама које повезују пиластре на фасадама. На овим местима орнамент се увек развија у ритмичком поретку који се креће у бесконачни смер док не испуни површине лучних кривина. Занимљиво је да је протомајстор на фриз слепих аркада за сваку апсиду постављао један одређени мотив украсног орнамента, о чему сведочи северна певница. На олтарској и на јужној певничкој апсиди аутентична декоративна пластика је изгледа временом пропала и замењена је за време каснијих обнова цркве (за јеромонаха Стефана, а потом за Дионисија). Највероватније су коришћени лучно обрађени тесаници са порушеног нартекса као допуна оштећених места на цркви.

Фигуралне зооморфне преставе овде су налазиле места на пољима тимпанона прозора, а њихова пластика је чврсто припојена равни позађа и једва је нешто рељефније изражена од геометријских или биљних декоративних елемената. Фигуре птица

[19] D. Ajnalov, *Geschichte d. russ. Monumentalkunst der vormoskowitischen Zeit*, *Berl. Lpz.*, 1932, 92—93.

су презентиране у профилу, затим су, готово без изузетака, доста стилизоване и афронтиране, али и са понеким натуралистички обрађени детаљем.

У декоративној пластици цркве и првобитног нартекса наилазимо на богат извор разноврсних облика мотива тако да ова разноврсност разбија монотонију, која, у оваквој пластици, може да преовлада. И ту је скулптор показао своје квалитете. Готово се никада исти мотив два пута не појављује у једној широј и сложенијој композицији. Ређи је случај да се један употребљени мотив понови, а и тада он је постављен даље од целине у којој је већ једном примењен.

Једини пример перфориране розете је на западној фасади цркве, а остале розете како на цркви тако и на првобитном нартексу биле су површински обрађене у облику медаљона. Ова западна розета има богату декорацију, чији су мотиви биљног и геометријског порекла.

Поред клесарских вештина употребљених при резању камене пластике мајстор је интервенисао и са бојеним ефектима, као што је случај на тимпанону прозора протезиса у композицији здружених птица. На основу овог налаза може се закључити да је овакав поступак био доследно спроведен и на осталој пластици са које је боја, временом, нестала. Како на Раваници тако и на млађим споменицима од ње, на Руденици или Милентији, свуда је боја полагана преко грундиране површине обрађеног елемента.

Раваничка скулптура је поникла у симбиози домаће традиције, у којој се сусрећу византијски и романоготски облици који су створили нови стил у Поморављу. У бројне утицаје романоготске скулптуралне уметности убрајају се прозори — бифоре са преломљеним луцима. Међутим ови западни елементи у сусрету са византијским схватањима интерпретирани су на својствен начин који карактерише нови, Моравски стил каменог, резаног украса Раванице. Овај стил ће бити коначно дефинисан на дворској и престоној цркви Лазарици.

Ако анализирамо округли прозор-розету на Неупари, одмах ћемо се суочити са чињеницом да је подлога мотива розете у основи романског карактера, уз присуство византијске плитке декорације којом је ова розета декорисана, те су на њој изгубљени изворни облици који су били присутни у рашкој скулптури.

Трансмисија западњачких утицаја може се огледати преко мајстора са Приморја, чије се руке свакако уочавају на цркви Св. Атанасија у Лешку, па и на Неупари, где клешу тип точкасте розете. Богати избор оваквих украсних елемената примећен је у далеко већем броју у региону око Равене и Фераре, као што је бенедиктинска базилика у Помпози, где је мајстор Мазуло одли-

вао у теракоти розете са афронтираним грифонима на које подсећа раваничка пуна розета са сличним мотивом, па и хиландарска парапетна плоча. Међутим овакав мотив је био примењиван и на илуминираним рукописима, као што се може видети на бугарском Норовском псалтиру.[20]

Утицаји су евидентни, но морамо бити опрезни у тумачењу облика који су у новим условима претрпели метаморфозу како у иконичком тако и у духовном ставу. Јер ако погледамо проблем розете на Западу, по тумачењу Жака ле Гофа[21], то је симбол у облику точка који представља мит о колу среће, тј. да историја има свој почетак и крај на основу Боецијевог учења о филозофији живота. Са таквом симболиком пласман розете изнад улаза опомињао је вернике на пролазност овоземаљског живота. На нашем тлу под утицајем Византије точкаста форма постаје декоративнија тако да у новим композицијама губи симболично значење које је имала на Западу. Оваквим преобликовањем одређена симболичка представа постаје искључиво декоративни елемент.

На жалост, и поред богатог каменог резаног украса на фасадама цркве манастира Раванице, па и примерака пластике од њеног старог срушеног нартекса, нису могли бити пронађени потписи мајстора клесара. Чак нигде није примећен нити знак клесарске радионице, који су мајстори старијих споменика имали обичај да утисну на порталу цркве (Градац, Сопоћани, Дечани). Иако је име мајстора остало непознато, рука, длето и изведени облици на Лазаревој ктиторији новим тумачењем и пласманом укупне пластике најавили су нови стил у долини Поморавља. Анонимност мајстора и рекомбинација традиционалних облика, та толико присутна дихотомија средњовековног мишљења и грађења на подручју сусрета Истока и Запада, наглашава веома сложену представу сакралног живота и простора.

Моравску школу не смемо да објашњавамо искључиво теоријом дифузије, тј. кроз просто преношење облика са Запада односно Истока, нити кроз принцип једноставних уграђивања „познатих" елемената. Чињеница је да су на подручју Поморавља остварена два главна услова — „анонимност", а са њом и слобода интерпретације. У оваквим условима византијски, односно романоготски утицаји, нису као какви ветрови прохујали овим простором, већ је снага анонимног мајстора и његова слобода израза омогућила преструктуирање импортованих образаца.

[20] Објашњење дао аутор овог текста у књизи Раваница, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе VII, Београд 1966, стр. 100—101.

[21] Jacques Le Goff, *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope, Beograd,* 1974, str. 203.

Зато кад вршимо рашчлањавање елемената и упоређивање добијамо само једну димензију која карактерише моравско грађење и мишљење. Када говоримо о преузетим облицима не треба заборавити да су они били присутни на овом истом тлу и у ранијим епохама, у овом или оном виду, и да су у време моравске архитектуре остварени услови духовне зрелости која својом маштом конструише елементе по свом реду и укусу, остварујући и досежући највише уметничке квалитете.

II. АРХИТЕКТУРА И ЗНАЧАЈ РАВАНИЧКОГ ГРАДА

Готово као по правилу, садржине монашких животних агломерација формиране су као структуре у којима су се налазили разни објекти изграђивани према одређеној намени. У тако груписаном ткиву у којем се одвијао живот, свакако не постоји нити се може утврдити одређена схема са распоредом објеката, али су они, у сваком случају, били постављени у некој зависности један од другог. У већини случајева, код таквог урбанизованог простора, осећа се чешће стихијно израстање једне монашке структуре, неголи одређени законити распоред који би давао слику неког утврђеног правила карактеристичног за средњовековни урбанизам.

Па ипак, манастирски комплекс се може по намени поделити на скупине објеката за култно-религиозне потребе и на економски простор неопходан за живот манастирске заједнице.

Манастирско братство у оквирима утврђења живело је два живота јасно издиференцирана и наглашена у самом распореду објеката унутар ткива комплекса.

И живот у раваничком манастиру одвијао се на два плана. Први, строго монашки, посвећен духовним садржајима, био је везан за цркву и маузолеј канонизованог кнеза. Онај други, профани живот, одвијао се у северном делу манастирског комплекса. У том простору, осим трпезарије, биле су концентрисане како радионице тако и економске просторије. Трагови монашких ћелија нису пронађени, али су оне, без сумње, биле прислоњене уз унутрашње лице одбрамбених бедема.

У временима која су претходила епохи Лазаревића, манастирски комплекси су у већини случајева једва били ограђивани зидовима, тек толико да би се одвојили од спољног света. Међутим, већ у време краља Милутина почиње изградња фортификација око манастирских језгара. Тако архиепископ Данило, у улози протомајстора и архитекте Милутиновог маузолеја у Бањској, подиже велики пирг са снажним пиластрима који по концепцији и по техници зидања опонаша архитектуру свето-

горских пиргова. Овде он до самог пирга лоцира трпезарију са југозападне стране цркве, и све заједно уоквирава снажним зидом утврђења. Исто тако, пре настанка раваничког утврђења, цар Душан подиже код Призрена манастир Светих Арханђела и ради обезбеђења манастира гради огроман фортификациони систем одбране. Већ од половине XIV века почиње и утврђивање манастирских простора са применом одбрамбеног система у оквирима феудалне стратегије, као гаранцијом сигурности монашке средине и манастирских добара. Разлог промена у манастирским фортификационим системима била је појава Турака. Они се појављују на српском тлу први пут у време краља Милутина, о чему сведочи један натпис на архитраву цркве Св. Ђорђа у Нагоричину из 1313. године[1] који завршава речима: к(ь) то же лѣто краль изби торки.

Раваница је, свакако због опасности од напада, од самог почетка конципирана као утврђени ансамбл. По хронологији најпре је започета градња пирга, а затим је формиран одбрамбени појас као оквир чија је основа неправилни полигон. Висока зидна платна била су повезана са седам снажних кула, рачунајући и пирг.

Велики и снажни пирг лоциран је са северне стране цркве на нешто узвишенијем платоу. Био је изузетно плитко фундиран, са дубином темеља од 20—30 см, а веома висок. Да је то тачно сведоче данашњи остаци зидова који, у највишим деловима, досежу и до 28 м. висине.

У својој импозантној маси пирг је био грађен у византијској техници зидања. Слојеви ломљеног камена били су у алтернацији са два до три реда опеке. Иза редова опеке полагане су снажне греде, сантрачи, повучене у зидну масу. Често, место опеке, по дужини сантрача вршено је малтерисање, па преко свежег малтера бојом имитирана опека.

Унутрашњост пирга била је издељена међуспратним конструкцијама. На тим спратовима се живело о чему сведочи један, до душе мало каснији, запис исписан црвеном бојом на једном овећем облутку у засведеном простору улаза у пирг, који гласи: Вь лето ·зрпи· саградишѣ подь при игꙋменꙋ кір Сави.

Улаз у пирг се налази на спрату куле. Био је лучно завршен и украшен живописом смештеним у плитку нишу изнад њега. Монументални натпис у фреско техници био је исписан дуж целе ширине фасадног северног зида пирга, а гласи: Вь Х(рис)та Б(о)га благовѣрни кнезь Лазарь ктиторь с(ве)т(а)го мѣста сего.[2]

По угледу на светогорске пиргове и овај је имао свој параклис који је био осликан. На западној страни спрата пирга и до

[1] Старинар, V—VI, 1956, 73—82, чланак Б. Бошковића, Црква Св. Ђорђа-Горга на Серави.

[2] Б. Вуловић, *Раваница*, 25.

данас су се одржали остаци фресака које су припадале параклису. То је олтарска ниша са фреском Богородице са Христом.

Изгледа да је пирг врло брзо страдао. Напрсао је по вертикалној осовини. Велика пукотина се спуштала са највиших спратова преко улазних врата све до темеља. Улога сантрача као хоризонталних прстенова који стабилизују велику масу пирга показала се неефикасном, очигледно због плитког фундирања објекта. Расцветавање пирга указује на велику журбу при његовој изградњи и сву драматику тренутка у коме је настао, односно потребу за што хитнијим заклањањем од непријатеља.

Око самог пирга првобитно је била аменажирана линија прве одбране. Састојала се од ескарпе на којој су озидани зупци, а иза зубаца је формирана шетница — скривени пут. Овај тип прве одбране је познат у одбрамбеној архитектури Средњег века и пре и после утврђивања пирга Раванице.

После хаварије пирга градитељи су са његове источне и западне стране изградили косе ескарпе ради осигурања од даљег рушења. У следећој фази приступило се на северној страни подизању зидова који су имали одбрамбене балконе, а све у циљу заштите прилаза пиргу. Тако је формиран простор између ових зидова приближно правоугаоног облика кога данас називају „Лазарет". Тада је првобитни озупчани ниски појас прве одбране изгубио своју функцију.

Не треба мимоићи још један ретко виђени фортификациони елеменат који је овде на раваничком граду примењен. То су четири дубоке нише које су постављене на месту где се спајају северни и источни зид Лазарета, а са њихове спољне стране. Нишама се приступало кроз зидну масу источног зида и то са нивоа првог спрата односно са нивоа на коме је био и улаз у пирг.

У недостатку писаних извора за датирање изградње пирга послужимо се најверодостојнијим подацима добијеним при археолошким истраживањима.

Према резултатима ископавања у поменутом простору, „Лазарету", нађена су два основна културна слоја, односно два хоризонта. У горњем налази индицирају да је на овом простору могла у одређеном времену да буде нека зграда од бондрука, а сам хоризонт датујемо у распон између краја XVI па све до XVIII века.

На око 25 см. испод овог констатован је други, старији хоризонт, који се према покретним налазима може датовати у крај XIV и почетак XV века. Овде су нађени фрагменти фресака које су код рушења пирга пале на првобитни ниво.

Уз северни зид Лазарета биле су смештене просторије за економију. У том делу су пронађени трагови иструлелих дрвених стубаца који су, по свој прилици, носили кров трема. Дуж

западног зида налазила се калдрмисана стаза која је повезивала прилаз из порте са капијом на северном зиду.

Бунар дубок 22 м, ископан на самој шетници иза зубаца поменуте прве одбране, служио је да у случају опсаде снабдева пирг водом. Занимљив је налаз у бунару. То је кондир на коме је композиција Св. Ђорђа који убија аждају.[3]

Одбрамбени систем Раванице састојао се из два појаса, спољног ниског и унутрашњег високог. Спољни појас најбоље је очуван са западне стране утврђења. Својом висином одговарао је висини браниоца који се кретао иза његових зубаца. Овај појас је као грудобран служио укупној стратешкој одбрани раваничког града.

Што се тиче унутрашњег појаса већ смо поменули да је он конструисан од бедема и кула. Као што сведоче светогорски примери куле нису увек биле покриване кровним покривачем, те је врло вероватно да је исти случај био и на раваничким кулама, изузев пирга, на коме је постојао параклис. Куле и бедеми су свакако били са зупчастим завршетком.

На северозападном углу Лазарета налази се масивна кула повезана северним зидом утврђења са кулом коју зову Кула Милоша Кобилића. Овај одбрамбени систем је имао улогу да штити економски простор у горњој порти, као и радионице у којима се руда гвожђа топила и лила у калупе озидане у нивоу пода радионице. Иначе су и данас у овоме асамблу грађевина сачувани остаци трију пећи и двојног коритастог калупа за изливање сировог гвожђа. Ливење је било за потребе економије манастира, а могуће и за оружје неопходно за одбрану.

Са западне стране је лоцирана главна улазна кула-капија, једва мало смакнута према северу у односу на подужну осовину саме цркве. На њеној чеоној страни улаз маркирају два пиластра. Вероватно да су они били при врху куле повезани лучном конструкцијом, а да се у темену овог лука налазио отвор за одбрану. Аналогије имамо код светогорских кула.

Испред куле-капије, а на зиду спољашњег појаса одбране налазила се још једна масивна и снажна капија. Сличан пример имамо код Деспотове капије из XV века, у Београдском граду.[4]

Јужно од улазне капије, а на потезу предње односно прве линије одбране, у то време порушене, подигнута је свакако у XVI или XVII веку, зграда гостопријемнице као прихватилиште манастирских гостију или трговачких каравана. Објекат је имао правоугаону основу, а по дужини је био подељен на два дела. Један део је служио као коњушница, а други за боравак путника.

[3] То би могло да индицира да је и сам пирг био посвећен св. Ђорђу.

[4] Марко Поповић, *Утврђене средњовековне капије на североисточном бедему Београдског града,* Завод за заштиту споменика културе града Београда, Саопштења 9, 1970.

Северно од улазне капије је данашњи манастирски конак.[5] Саграђен је 1850. године. Једним делом конак лежи на зидовима и темељима старе трпезарије, а делом на остацима бедема утврђења. Уз њега је дозидан нови део конака испред којег је још увек активан стари бунар у оквиру некадашњег економског дела.

Изван оквира утврђења, са северне стране, подигнут је најновији конак за монахе са радионицама у приземљу. На овом простору је данас смештена економија манастира.

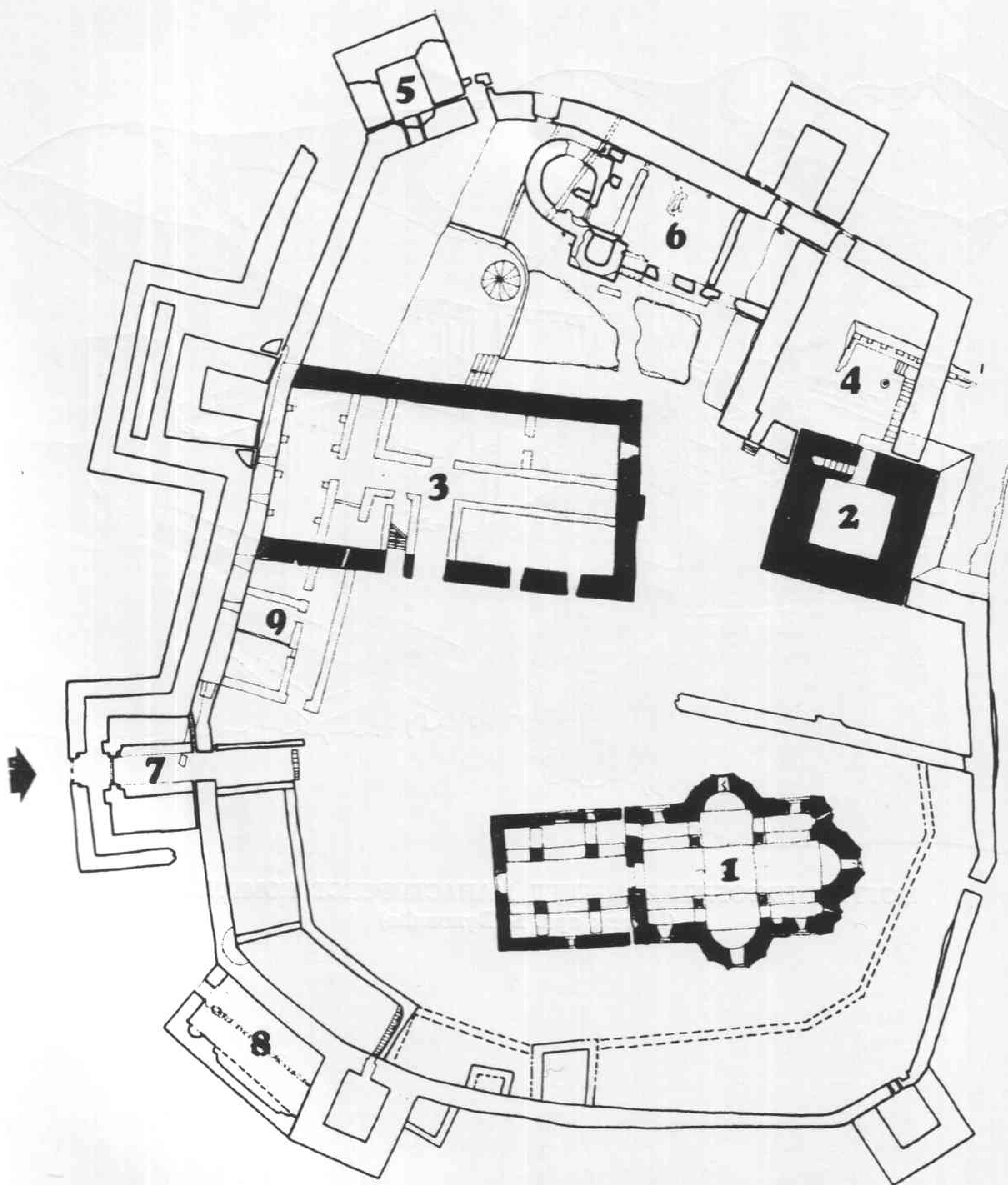
Свој задатак заштитника манастирског језгра утврђење је извршило у потпуности и на најбољи могући начин. Зато је разумљиво што се данас може говорити само о остацима некадашњих кула и бедема. Њихови волумени, после истраживачких радова[6], обновљени су делимично, до разумне мере, пре свега зато што подаци нису омогућавали потпуну реконструкцију. Осим тога, битна је и чињеница да се утврђењу не враћа његова давно изгубљена функција те тако није неопходна целинска обнова[7].

Идеја која је спровођена при презентацији остатака ове фортификације базира на сасвим одређеном конзерваторском ставу према споменику као просторној целини посматраној у нашем времену. Поента је дата највреднијем и најмонументалнијем објекту, манастирској цркви. Оквирни бедеми и куле исказани су у обавезној континуираној линији, али се језгро, унутрашњи простор, визуелно не затвара на начин као у време изградње утврђења. Тај спољни оквир наглашава се само толико колико је потребно да уз мало маште сваком буде могуће да себи дочара сву снагу и лепоту његовог некадашњег просторног решења осмишљеног до перфекције.

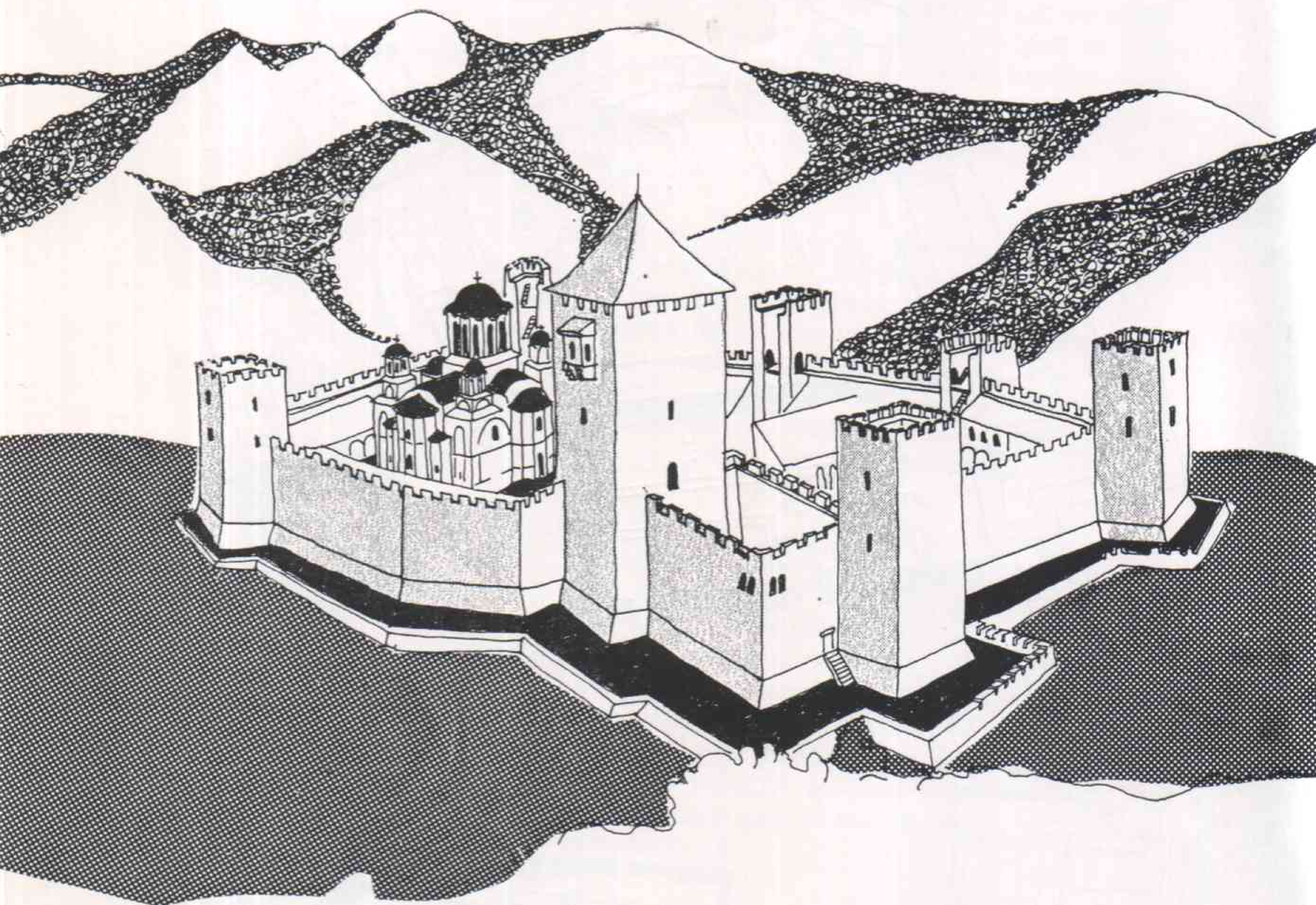
[5] Види напомену бр. 14 у тексту, *Архитектура и скулптура раваничке цркве*.

[6] Археолошки радови извршени на целом манастирском комплексу од 1967—1971. године публиковани су у *Саопштењима* Републичког завода за заштиту споменика културе СР Србије, X, 1974, 77—85.

[7] Конзерваторски радови по пројекту аутора овог чланка још су у току а изводи их Завод за заштиту споменика културе у Крагујевцу.

СИТУАЦИЈА МАНАСТИРСКОГ КОМПЛЕКСА: 1. ЦРКВА, 2. ПИРГ, 3. ТРПЕЗАРИЈА, 4. ЛАЗАРЕТ, 5. КУЛА „МИЛОША КОБИЛИЋА", 6. ЕКОНОМИЈА, 7. УЛАЗНА КАПИЈА, 8. ГОСТОПРИЈЕМНИЦА, 9. ДАНАШЊИ КОНАК

МОГУЋИ ПРВОБИТНИ ИЗГЛЕД МАНАСТИРСКОГ КОМПЛЕКСА
(Цртеж арх. Б. Вуловића)

СВЕТИСЛАВ МАНДИЋ

СТАРИ РАВАНИЧКИ НАРТЕКС

Историчари архитектуре одавно су констатовали да првобитни раванички нартекс (припрата) није подигнут истовремено са самом црквом. Арх. Б. Вуловић је то сигурно утврдио у току истраживачко-конзерваторских радова 1955—1960. године, па је реконструисао и његов вероватни некадашњи изглед. За разлику од садашњег нартекса, подигнутог на рушевинама тог старог у оскудним приликама почетка XVIII века, првобитни нартекс био се градитељски лепо везао за раније сазидану цркву, чинећи с њом складну целину.

Још увек постоји извесна нејасноћа о тачнијем времену дозиђивања тога нартекса. Пошто је он насликан, заједно са храмом, на ктиторској композицији у наосу, помишљало се да су и нартекс и ктиторска композиција настали у доста каснијим временима. Истицала се чак и могућност да је кнез Лазар само призидао тај нартекс уз неку туђу цркву која је била саграђена много раније, обновивши, потом, доњу зону живописа, па да је том приликом урађена и слика на којој су црква и нартекс приказани као једна целина. Ипак су истраживачи дошли до поузданог закључка да је нартекс призидан само неколико година после завршетка Лазареве цркве, чије је грађење почело око 1375. године. Али се и данас, као и пре, поставља важно питање: због чега је подигнут тај нартекс?

Раванички нартекс је проблем сам за себе, али је такође део општијег проблема о разлозима накнадног призиђивања других нартекса испред многих наших цркава. Нартексе, у већини спољашње (егзонартексе) добиле су коју годину, или коју деценију после завршетка саме главне грађевине, Жича, Богородичина црква у Студеници, Милешева, Ресава — да поменемо само неке веће наше задужбине. Ти дозидани делови цркава су затворене, често слабо осветљене просторије, без купола. Неки од тих нартекса сачувани су скоро у првобитном изгледу, као онај у Студеници, док су други, у току векова, из разних узрока преправљани, рушени и поново подизани.

Проблем призиђивања таквих егзонартекса (и неких нартекса) испред наших средњовековних цркава већ стотину година занима историчаре архитектуре, историчаре уметности

уопште, и теологе. Први се тим призиђивањима забавио Св. Николајевић, 1880. године.[1] Он је уочио да су испред многих цркава и нартекси и егзонартекси накнадно зидани, а нарочито се задржао на ономе у Жичи. Претпостављао је да су се дозиђивали ради богослужбених потреба, пре свега да би у њима боравили оглашени, будући хришћани. Још исте године је Б. Даничић писао М. Милићевићу да је „с радошћу читао шта пише проф. Николајевић о старим грађевинама", али се веома чудио дозиђивањима нартекса. Његовој бистрој глави било је несхватљиво да се они подижу накнадно, уз готове, лепе цркве, „још у истом нараштају". Ако су то захтевале богослужбене потребе, онда су нартекси, каже он, морали бити подизани заједно са самом црквом. „Кад се у једној (цркви) показало да треба што дозидати, како се није о том мислило кад се зидала познија".[2]

Касније су, све до наших дана, навођени многи и различити разлози за та призиђивања. Поред поменутог (потребе посебног простора за оглашене), истицани су и други разлози за подизање егзонартекса: правила манастирских типика која су говорила о месту где треба држати нека богослужења, честа одржавања панихида умрлима, затим одржавање неких нарочитих свечаности и сабора, повећање броја монаха, проширење цркава које су биле епископске, каткад и нарасле потребе за сахрањивањем, итд. И поред свега, још се није објаснио прави узрок те заиста необичне праксе.

Не претендујући, разуме се, да се о том проблему каже сигурна реч, ипак би се, како мени изгледа, сагледавањем многих појединачних случајева, и упоређивањем једних са другима, за та накнадна призиђивања могао наћи један главни и заједнички разлог, који је у испитивањима успутно и помињан: *егзонартекси су дозиђивани у највише случајева само због тога да би били монументалне гробнице, да би у њима биле сахрањене неке угледне световне или црквене личности.* Овакав закључак о сврси накнадог дозиђивања нартекса и егзонартекса[3] захтева опширна и документована образложења, али се засад нека од њих могу врло сажето рећи, макар и као констатације. Нема у нас дозиданог средњовековног нартекса или егзонартекса, у коме се не налази нечији гроб, било да је обележен само каменом плочом, било да је у облику саркофага. Ако видљивог гроба данас понегде и нема, из историјских извора се зна да је постојао. Пођемо ли од поменутих манастирских цркава, и хронолошким

[1] С. Николајевић, О изучавању старе српске црквене архитектуре, Просветни гласник, Београд 1880, I 404—415, II 447—458. Расправа („реферат") поводом изложби које су приређивали М. Валтровић и Д. Милутиновић, насталих као резултат њиховог вишегодишњег обиласка и испитивања српских манастира.

[2] Књига Буре Даничића, СКЗ, Београд 1976, 335—336.

[3] Овде се не мисли на сасвим отворене нартексе, сличне тремовима.

редом, може се рећи да је егзонартекс испред жичке цркве подигнут око 1228—30. године ради тога да би у њему био накнадно сахрањен Стефан Првовенчани, који је привремено лежао у Студеници; онај егзонартекс у Студеници — да би примио тело бившег краља Радослава; милешевски — да би у њему био сахрањен архиепископ Сава; ресавски нартекс — да би био вечно покојиште деспота Стефана. Све њих су и подигли, са намером да им ту буду гробнице, исти они људи који су касније у њима заиста и сахрањени. Једино се за егзонартекс у Жичи може веровати да га је подигао краљ Радослав, за свога умрлог оца. Јер да је тај егзонартекс био сазидан пре смрти Стефана Првовенчаног, краљ не би најпре био сахрањен у Студеници, него у егзонартексу своје задужбине. Отуд, се, мислим, Радослав и рачуна за жичког ктитора упоредо са оцем који је подигао саму цркву. Жички егзонартекс заиста би и могао носити Радослављево име, исто као и онај у Студеници, јер су оба његово дело. Тај жички пример не мора бити и први. Ја мислим, а за то има неких наговештаја, да је милешевски егзонартекс био накнадно призидан уз цркву саграђену око 1221—25. године, у исто време, кад и онај у Жичи, или још раније, по жељи и упутствима првог архиепископа Саве, као његова будућа гробница, уз Савин аманет братучеду, тадашњем краљевићу Владиславу, ктитору милешевске цркве, да га, кад дође онај неминовни час, у томе нартексу и сахрани. Владислав је то учинио, као краљ, преневши стричево свето тело из Трнова. Разумљиво је, поред те главне, гробне намене, дозидани нартекси су били добродошли и за помене, крштења (у већини тих дозиданих егзонартекса налазе се и камене крстионице) и друге богослужбене радње.

Ако је тако било са егзонартексима призиданим уз ове велике и значајне цркве, онда би се и за призиђивање раваничког нартекса морао тражити тај разлог: он је подигнут због тога да би у њему неко знаменит био сахрањен. Пошто је простор у наосу вероватно био намењен за гроб ктитора, кнеза Лазара, онда је нартекс могао бити сазидан да би у њему био сахрањен неко други. А како се у садашњем нартексу налази гроб раваничког испосника преподобног Ромила, а тај гроб налазио се и у старом нартексу, може се доћи на сасвим оправдану помисао да је тај првобитни нартекс био и подигнут због Ромила. О томе нема сигурних података, али има реалних наговештаја, а много шта може и да се наслути.

Ромилову биографију написао је његов ученик и друг монах Григорије, коме је кнез Лазар поверио на управу манастир Горњак. Из те биографије могу да се ишчитају неки подаци о испосниковом животу. Ромил је припадао кругу монаха-исихаста који су у Србију почели долазити убрзо после Маричке битке. Пореклом из Видина, једно време се подвизавао у монашкој заједници Парорији, на граници Бугарске и Византије, коју је

основао Григорије Синаит, потом у Светој Гори, па у околини Авлоне, да би отуд дошао у Србију око 1375. године. Са својим ученицима настанио се у близини тек основаног манастира Раванице, чија се црква у то доба градила. За своје обиталиште подигао је обичну колибу. Као већ познат испосник, ту је, због свог богоугодног живота, стекао још већи углед.

Карактеристично је да се Ромил није настанио у неком пустом, планинском месту Србије, где би се у миру посветио својој молитви, него поред будућег кнежевског манастира. Да ли је то било сасвим случајно?

Извесну помоћ за одговор на ово питање пружају сигурна сведочанства о односу кнеза Лазара према монаху Григорију. Он је дошао у Моравску Србију четири године после Ромила, и одмах ступио у везу са кнезом Лазаром и тек изабраним патријархом Спиридоном. То сведочи да Григорије није био обичан монах-луталица који бежи испред Турака и тражи неко скровиште. Он је морао бити нека уважена личност, и то не само међу својим ученицима и пријатељима. О томе сведочи и чињеница да су му кнез и патријарх одмах издали повеље о доживотном уступању манастира Горњака, који је био основан неколико година раније, и који је, заједно са црквом, у томе часу вероватно био већ завршен. Григорије и монаси који су с њим дошли уредили су тај манастир, после га чак нешто и дограђивали. У њему је Григорије умро, а ту је и сахрањен.

Ако је монах мањег значаја и угледа — ово кажем због тога што је Григорије био млађи од Ромила, и што је у Моравску Србију дошао после њега — био лепо примљен и дарован, онда треба веровати да се нешто слично, са још више поштовања од стране кнеза Лазара и црквених власти, могло дешавати и са Ромилом. Његова биографија је, као што је то у хагиографијама и обично, мимоишла многе детаље из његовог живота који нас данас интересују, претпостављајући им описивање испосничких подвига који су, пак, интересовали ондашњег читаоца и слушаоца. Иако ту, нити игде на другом месту, није записано, ја мислим да Ромил није дошао у Србију и Раваницу без неког разлога, и само по својој жељи. Претпостављам да су њега, као већ чувеног монаха-исихасту, у Србију позвали кнез Лазар и тадашњи патријарх Јефрем, такође исихаста и такође пореклом из Бугарске. Тако је, мислим, позван и Григорије и други монаси, већином они који су живели и на Светој Гори, да би у кнежевој држави ојачали монаштво, и духовни живот уопште. Ја не знам у којој је мери извесан аскетски и духовни правац, који обележава стање у Лазаревој држави све до смрти његовог сина деспота Стефана, а и касније, плод рада и ових монаха-исихаста, иако они нису били интелектуалци типа Константина Филозофа и Григорија Цамблака, али су њихов узорни монашки живот и потпуна оданост православљу имали ту знатног одјека. Почевши да зида Раваницу, кнез Лазар је свакако морао да мисли у чије

ће руке да је да. Било је много и домаћих људи — толики стари манастири налазили су се у његовој држави — али може бити да је баш Ромил, у то доба у православном свету чувен монах, требало да води манастир од почетка, као што је Григорију био поверен Горњак. Није ли, баш некако у то доба, пред почетак зидања Раванице, за патријарха изабран обичан испосник, Јефрем, и поред многих других истакнутих и учених српских епископа. Ја помишљам да је Јефрем познавао свога земљака Ромила, или бар да је чуо за њега, и да га је препоручио кнезу, а овај га позвао у будући манастир, за игумана. О улози коју је Ромил требало да има у Раваници, нема сачуваних сведочанстава нити повеља, као што их има у вези са Григоријем и Горњаком. Али их је, ако су моја наслућивања тачна, морало бити, и то још пре, јер је била у питању већа и важнија, главна кнежева задужбина, са знатнијим обавезама оних којима се она даје да је воде и да у њој живе.

Није Ромил много поживео у новој средини. Умро је док се манастирска црква још није била ни завршила, па је свакако и сахрањен у њеној близини, или поред своје недалеке испоснице, колибе, коју биографија помиње. На његовом гробу ускоро су почела да се дешавају многа чуда и исцељења. Око гроба се окупљао народ као око гроба светог човека. Ромил је бивао све поштованији. Због тога су, тако претпостављам, кнез Лазар и тадашњи патријарх, следећи примере ранијих сахрањивања угледних личности, донели одлуку да се испред тек сазиданог раваничког храма подигне нартекс и у њему уреди гробница за Ромилове мошти. Нартекс је ускоро и призидан — њега су могли урадити исти они мајстори који су зидали и саму цркву — а Ромилови остаци потом извађени из дотадашњег гроба и пренесени у нову гробницу. Самим тим чином новоустројени манастир могао је одмах у почетку свог постојања стећи углед места у коме почива један нови божји угодник.

Иако раваничка црква у то доба још није била исликана фрескама, ипак је, да не би чекала пуста више година, морала бити освећена, и у њој се служило, као што је то био случај и са жичком црквом између 1216. и 1220. године. После извесног времена, око 1385. године, у Раваницу су дошли живописци и урадили фреске у цркви. Временска удаљеност од зидарског завршетка цркве до исликавања њених зидова фрескама сасвим је у складу са примерима који се уочавају код многих других цркава, где је од завршетка грађевине до почетка сликања фресака увек пролазило по неколико година. Разлог је био: чекање да се зидови слегну и добро осуше, а требало је времена да се пронађу и добри мајстори-сликари. Међу последњим композицијама које су сликари урадили у раваничкој цркви, била је слика кнежеве породице. Ту су насликани кнез Лазар и кнегиња Милица како у рукама држе своју задужбину, и уз њих су још и два њихова мала сина, Стефан и Вук. Узраст младих Лазаревића је и омо-

гућио тачније датирање сликања фресака. На слици је, што је и разумљиво, заједно са црквом приказан и нартекс, јер је он испред цркве био призидан неколико година раније. Тада су и у нартексу морале бити исликане фреске. Врло је могуће да се ту, поред уобичајених сцена везаних за погребну намену нартекса, то јест оних из Страшног суда, Раја, вечних мука, и других, изнад Ромиловог гроба налазила и слика његове смрти, а у целини те слике могли су такође бити приказани и кнез Лазар и патријарх Јефрем. У нартексу је тада свакако на зиду исписана и оснивачка раваничка повеља — ње у храму нема — коју је десетак година раније издао кнез, заједно са патријархом, а чији су нам се преписи, на срећу, сачували.

Тако би се, на основу оваквог излагања, заснованог на неким чињеницама, упоређењима и претпоставкама, могао објаснити разлог подизања нартекса испред раваничке цркве, врло брзо после њеног довршења. Чврстих доказа за то нема, а у одсуству правих података не може их ни бити, али је цела ова конструкција дешавања око Ромила и нартекса могућа и вероватна. Нисам сигуран да ван ње има нека друга, прихватљивија.

Као и већина других накнадно сазиданих (егзо)нартекса-гробница, и раванички нартекс је, дакле, подигнут, да би био гробница једног угледног човека, да би ту био сахрањен поштовани испосник монах Ромил. Новом манастиру, који је тек растао, Ромил је кратко служио за живота. Али га је раваничка црква примила у освећено тло свога нартекса, да јој служи дуго година после смрти, да се, како пише Григорије, моли за сав христоимените народ, за све оне који живе ту где се налазе његове часне мошти и за све оне који се труде око његовог светитељског гроба.

ДРАГОМИР ТОДОРОВИЋ

ПОРТРЕТ КНЕЗА ЛАЗАРА У РАВАНИЦИ

У оквиру теренских истраживања из програма Института за историју уметности Филозофског факултета у Београду, радио сам током 1980. године на графичком снимању[1] ктиторске композиције у цркви манастира Раванице.[2] Том приликом био сам суочен са не малим проблемом одгонетања првобитног изгледа ове композиције, јер је она скоро сасвим изгубила горњи бојени слој, а уз то, временом, доживљавала досликавања и обнове. Као што је познато, на њој су насликани, у природној величини, кнез Лазар и кнегиња Милица са моделом цркве који обоје придржавају. Између њих, а испод модела, су њихови синови Стефан и Вук, представљени као дечаци.[3] Над моделом је, данас тешко

[1] Поред познатих метода рада на прикупљању документације, у Институту се, од његовог оснивања, негује и усавршава посебан метод графичког снимања средњовековног зидног сликарства. То подразумева копирање у цртежу целокупне фреско-декорације споменика, или оних делова који се обрађују у оквиру једне теме. При томе се настоји на вредности цртежа, на исцрпном уношењу свих појединости, као и на размери која је погодна за графичко представљање. На тај начин добија се јасан преглед иконографског распореда живописа у одређеном архитектонском простору, што је за изучавање сликарских дела ове врсте од посебне важности. У складу с тим, најновије студије и монографске обраде средњовековних црквених споменика редовно садрже и рад на графичком снимању живописа и потом његово графичко представљање у коначном облику. С друге стране, с обзиром да је знатан део нашег живописа временом оштећен, усавршавање и развијање ове методе снимања показало се веома драгоценим. Њиме се многа отписана дела, чак врло често она најважнија, која садрже и историјску грађу, могу учинити сагледљивим и до извесне мере вратити у живот, а исто тако и ишчитати многе поруке које крију избледели и оштећени натписи. Наравно, код оваквог рада на скоро несталим делима, поред способности запажања детаља, искуства и техничке опремљености, неопходна су и стручна знања из више области средњовековне културе и уметности. На таквим сазнајним задацима графичко снимање ступа као стваралачки акт равноправан и неодвојив од оних научних дисциплина које воде напретку у изучавању ове области историје уметности.

[2] Желим и овом приликом да изразим захвалност управи манастира Раванице за свесрдну помоћ и удео у реализацији рада на графичком снимању ктиторске композиције.

[3] Према узрасту Стефана и Вука у науци је прихваћено датовање раваничког живописа између 1384. и 1387. године.

приметан, Христос Пантократор у сегменту неба који их благосиља обема рукама. Композиција је изведена на западном зиду наоса, на невеликој површини између главног и северног улаза у наос. Својом горњом зоном надмаша висину главних врата и стоји у равни с натписним пољем изнад врата, на коме нема ни трагова од натписа.

Делећи судбину манастира испреплетену честим ударима пустошења, рушења и паљења, као и упорним напорима за обновом, слика ктитора са породицом носи све белеге тог дугог несрећног тока историје и времена. По свој прилици највише је страдала у периоду „запустенија" када је и црква била зарушена и сва обрасла у растиње, како је описују записи с краја XVII века.[4] Била је дакле низ година изложена невремену и доступна сваком намернику. Раваничке зидове, украшене азуром и златом, спирале су кише и ветрови, подлокавали их и разносили боју и грумење малтера. При таквим приликама срећна је околност да се ипак очувала слика са јединим портретом кнеза Лазара, насталим за његова живота и под његовим надзором, који је, самим тим, најприближнији његовом истинском лику.

Схватајући значај ове композиције за српску културу и уметност, покушао је, још 1905. године, реномирани сликар Пашко Вучетић да је копира у акварелу и начини јаснијом од оригинала.[5] Копирајући у време оскудних знања о византијској и српској средњовековној уметности, превидео је доста детаља, а тежња за појашњењем одвела га је у произвољност. На његовој копији кнез Лазар и кнегиња Милица носе круне које више личе на пригодно народно оглавље, а модел цркве на манастир опасан зидинама и кулама. Недостају натписи, лороси и крстови код Стефана и Вука, док Христос Пантократор није запажен. С друге стране портретске црте на лицима су јако наглашене, скоро експресивне, али је очито да је сам Лазарев лик био видљивији. Тешко је рећи до које мере ова копија одражава веран изглед ктиторске композиције на почетку XX века. По свему судећи, она је у доброј мери производ једног субјективног виђења. Но, она садржи један несумњив податак који може да допринесе решењу питања облика првобитне Лазареве круне. Наносећи окерну боју на Лазаревом ореолу, П. Вучетић је није нанео са једнаким интензитетом у зони круне, тако да се њен облик сугерише том променом боје. С обзиром да је Лазару дао своје виђење круне у виду некакве кратке камилавке, не може се сумњати да та промена боје у зони круне не одражава право стање слике, по коме испада да је Лазар носио круну попут оне какву

[4] Љ. Стојановић, Записи и натписи, III, Београд 1902, бр. 5302, 5307; Споменик Академије XIX, 54. Гласник С.У.Д. XII, 682.

[5] В. Петковић, Манастир Раваница, Српски споменици I, Београд 1922, 44.

ФРЕСКЕ НА ЗАПАДНОМ ЗИДУ РАВАНИЦЕ. ДЕСНО ОД УЛАЗА
НАЛАЗИ СЕ КТИТОРСКА КОМПОЗИЦИЈА

1. КТИТОРСКА КОМПОЗИЦИЈА
(Фотографија Д. Тасића)

2. КТИТОРСКА КОМПОЗИЦИЈА
(Графички снимак Д. Тодоровића)

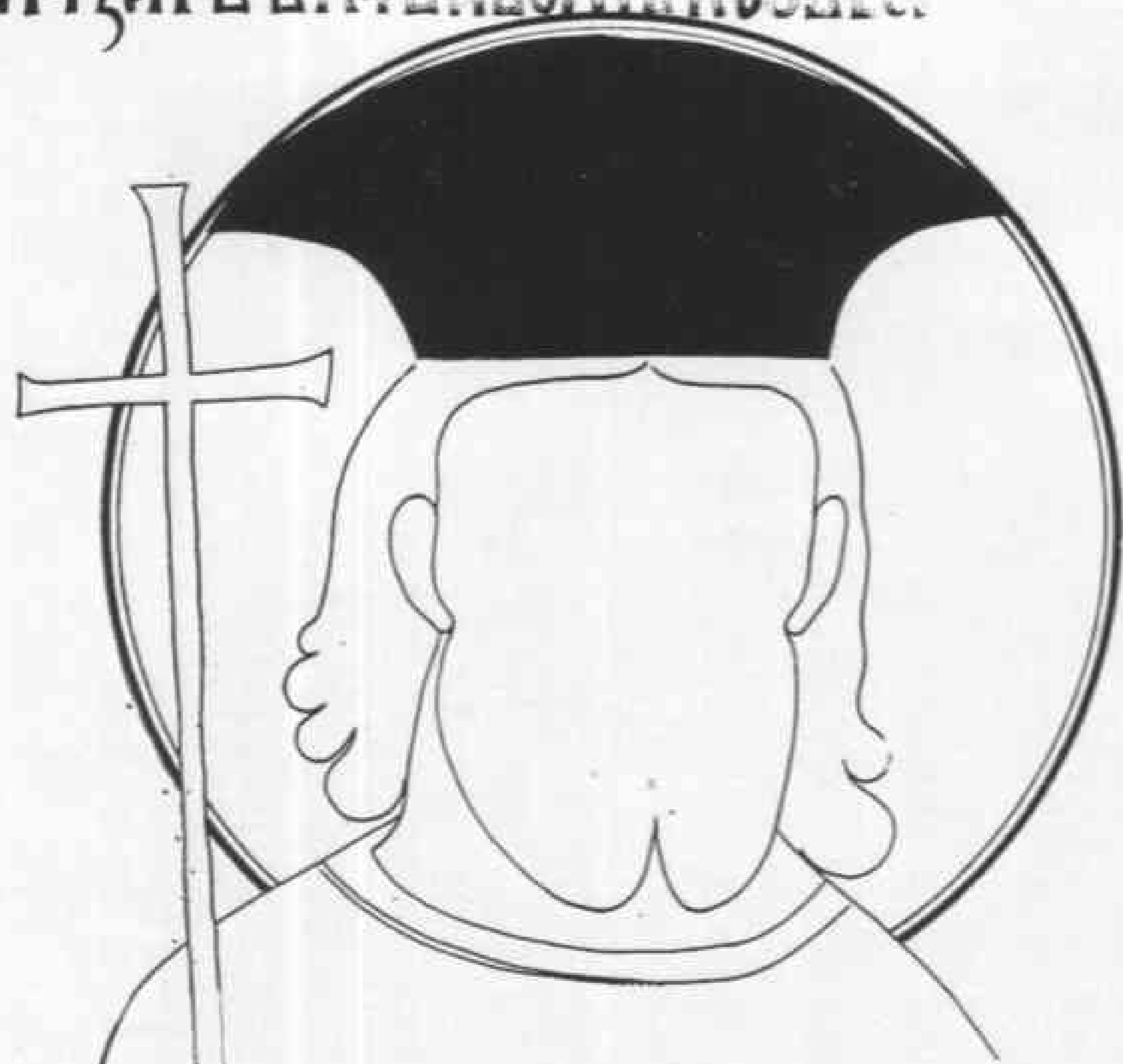
3. КТИТОРСКА КОМПОЗИЦИЈА
(Копија П. Вучетића)

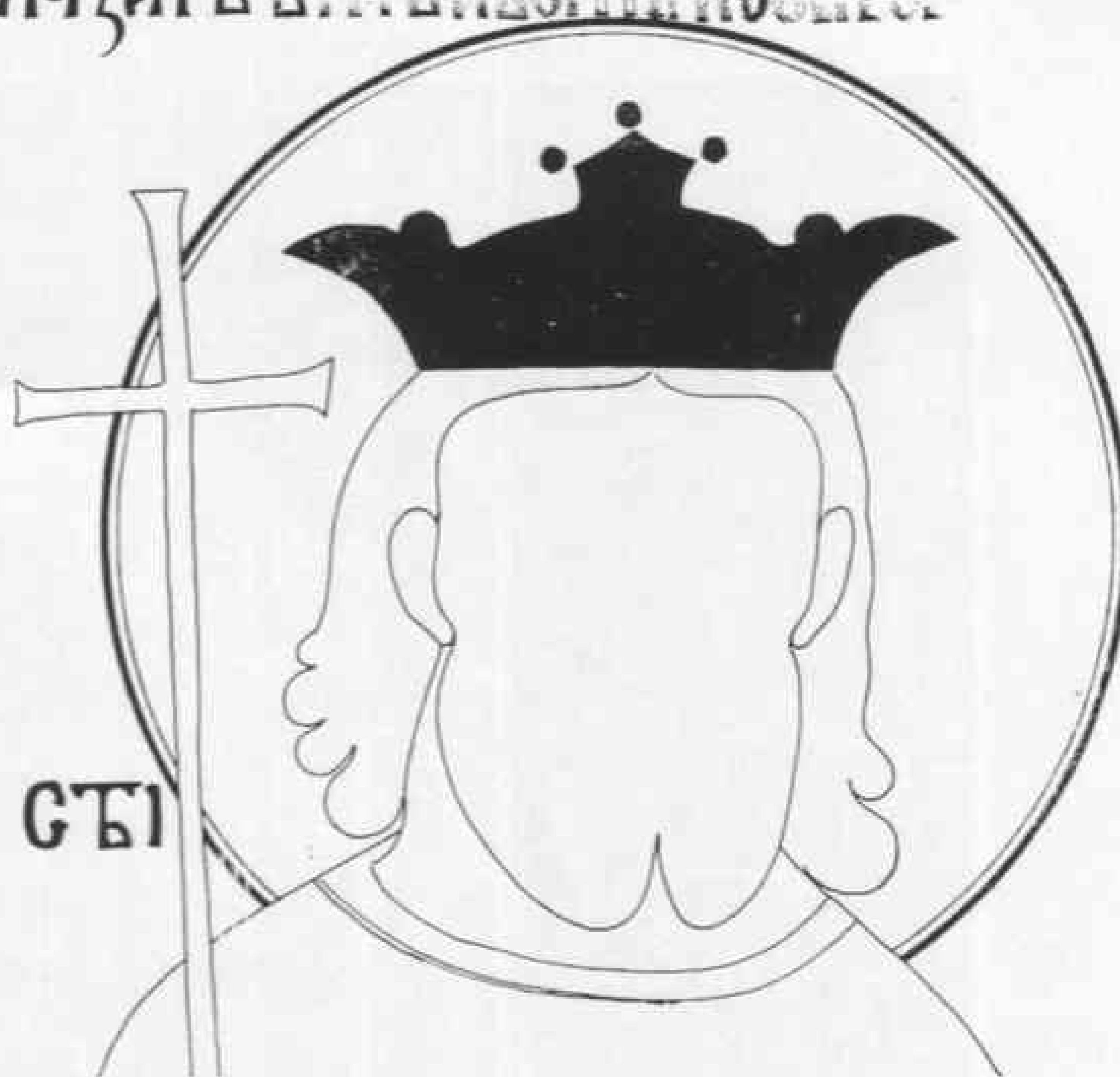
4. КНЕЗ ЛАЗАР, СА КТИТОРСКЕ КОМПОЗИЦИЈЕ
(Фотографија Д. Тасића)

5. ГРАФИЧКИ СНИМАК ДАНАШЊЕГ ИЗГЛЕДА ПОРТРЕТА КНЕЗА ЛАЗАРА

6. ГРАФИЧКИ ПРИКАЗ ПРВОБИТНЕ КРУНЕ КНЕЗА ЛАЗАРА И ДОСЛИКАНЕ ОРЕОЛЕ

7. ГРАФИЧКИ ПРИКАЗ ДРУГЕ КРУНЕ КНЕЗА ЛАЗАРА, ОРЕОЛЕ И СИГНАТУРЕ СТЫ

8. ГРАФИЧКИ СНИМАК ПРВОБИТНОГ ПОРТРЕТА КНЕЗА ЛАЗАРА

9. ИДЕАЛНА РЕКОНСТРУКЦИЈА ПРВОБИТНОГ ПОРТРЕТА КНЕЗА ЛАЗАРА

носи Милица. Скоро тридесет година касније проучавао је ову композицију С. Радојчић. Из његовог описа се види да је у међувремену нарочито страдао лик кнеза и да се, осим свечане хаљине, скоро ништа не може разазнати „ни облик круне, ни црте лица“.[6]

Тек најновије стручно чишћење и конзервација понудили су јаснији увид у оно што је преостало од ње. На жалост, остале су само бледе, испране форме, скоро неомеђене, преко којих назиремо фигуре и ликове, али је очито да су се прилично удаљили од свог оригиналног изгледа због нестанка скоро целокупног горњег бојеног слоја. Злато са одеће не сјаји, нити азурно плава на позадини; све је усахло у последњем слоју са малтером. Ликови Милице, Стефана и Вука задржали су своје портретске црте, иако избледеле, али је глава самог кнеза са круном имала најгору судбину. У први мах, када се поглед задржи на њој, не даје скоро никакве портретске податке. Највише према ставу тела налазимо њен обрис који је прилично деформисан једном уздужном пукотином по десној страни лица (сл. 5). Круна се не види, као ни ореол, а од натписа изнад главе, може да се прочита име ЛАЗАРЬ и у наставку запази по који доњи део слова. Изнад десног рамена, уз једини остатак од ивице ореола, дописано је у неко друго време СТЫ. Наставак овог писања на левој страни није очуван. Нека друга рука такође је досликала круну, скраћену по висини, са богато профилисаним врхом, чије се контуре јасније назиру од контура првобитне, која је потпуно збрисана. Тој руци, по својој прилици, припадао је и ореол. Овакво стање портрета остављало је и стручњаке који су га проучавали, без могућности доношења тачног описа. Па ипак, када поглед почне да тражи очи кнежеве, чини се као да их налази, као да кроз ту ситну мрежу испуцалог малтера још увек зраче својим изразом по знацима који постоје. Због тога ће наша пажња, овом приликом, бити упућена на тражење тог лика на основу онога што он данас пружа.

Већ први преглед сликане површине у зони портрета открива да су се сачували трагови за покушај оживљавања њене прокреације. Срећна је околност да Лазарев портрет није механичким ударима оштећен, какав је случај, рецимо, са очима краљице Симониде и краља Милутина у Грачаници. Овде је слика нестајала дугогодишњим спирањем. Методом поређења може одмах да се закључи да ореол првобитно није био насликан. Никада ореоле нису бивале подсликаване тамноплавом бојом, какав је овде случај, већ румено-жутом као основом за наношење злата. Осим тога, очито је да очувани полуобим ореоле належе на доњу ивицу првобитног натписа. Изгледа да је ово условила

[6] С. Радојчић, Портрети српских владара у средњем веку, Скопље 1934, 65.

висина старије круне чије се граничне линије налазе на два сантиметра испод натписа (сл. 6). Да не би дошло до поклапања горње ивице ореоле и круне, ореола је морала бити увећана, издигнута изнад круне, па је зато морала да зађе у поље натписа. И поред свега, широко размакнути крајеви круне морали су бити засечени горњом ивицом ореоле. Такав неусклађени однос елемената, чини се, условио је на крају и сликање нове круне, краће по висини, са богатије профилисаним обимом, која ипак не оставља утисак одговарајућег оглавља и стоји у нескладу са главом (сл. 7). На питање када су и због чега сликани ореола, нова круна и сигнатура „свети" која је вероватно имала наставак са титулом и именом, најприхватљивија је претпоставка да је то учињено у оквиру припрема за чин полагања Лазаревог тела у раванички гроб, када је дошло и до канонизације. Према томе, ове нове интервенције на портрету припадале би истој сликарској епохи, али су дело мајстора чије сликарско знање није било на степену протомајстора портрета. Изгледа да је првобитна Лазарева круна била иста по облику са круном младог краља Марка, насликаног, скоро истодобно кад и кнез Лазар, у св. Арханђелима код Прилепа. Што се тиче средњовековног обичаја да се, у току сликања, мењају облици круне, веома је занимљив случај који се одиграо приликом рада на портрету краља Марка над јужним вратима цркве св. Димитрија у Марковом манастиру. Овде краљ Марко носи на глави доста плитак, куполасти камелавкион, као крунисани владар. Међутим, и ту је у међувремену дошло до преправке круне. На испраним деловима око камелавкиона примећује се основни цртеж широко отворене круне какву Марко носи и на портрету у св. Арханђелима. До преправке круне свакако је дошло због крунисања краља Марка, а код кнеза Лазара у Раваници, по свој прилици, због посмртне канонизације. Иако скраћена по висини, Лазарева круна не личи на камелавкион већ је отворена са наглашеним завршетком, попут онога какав има круна деспота Ђурђа Бранковића на Есфигменској повељи. Сва ова досликавања, ма како и ма када настала, по свему су одраз жеље за величањем Лазареве личности након његове погибије, док његова првобитна, широко отворена круна, која је вероватно била украшена, као и Миличина, редовима бисера, стоји у складу са његовом титулом кнеза. Обриси црта лица данас се тешко разазнају по теракотно-ружичастој површини на којој се кадикад мешају светли тонови окера и црвенкасто-смеђе сепије по коси и бради. Та црвенкаста боја је готово редовно служила сликарима за извлачење цртежа, што је случај и овде. Код очију се примећују танане испрекидане линије за нијансу топлије боје од ружичасте, која је била подлога за сликање инкарната световних личности. Ако се те топлије линије код очију упореде са оним линијама које остају испод црвенкасте, којом су извлачене нити браде, види се да је у питању исти тон. Значи да је и овде цртеж очију рађен том

црвенкастом бојом, која је нестала, али је остао њен траг. И заиста, када се те линије копирањем извуку долази се до врло убедљивог изгледа лица; очи и усне, које се иначе не виде, су јасне, широки лук обрва извијен је из корена дугог, правилног носа, коса и брада извучене су скоро до сваке власи (сл. 8). Један откривени део открива и дефинише други. Тако је пажљивим исцртавањем изашао на видело до сада невиђени лик кнеза Лазара. Све је у цртежу дато у оном облику у коме су то дозвољавали поуздани трагови, с тим што су поједина оштећења и деформације одстрањени повезивањем прекинутих линија. Па ипак, ма колико да је на овај начин постигнут висок степен сагласности са оригиналом, то се односи само на цртеж, а не и на сам бојени слој којим је сликар дао завршни израз портретисаној личности. Иако су зенице очију одређене, оне још увек не зраче својим изразом јер им недостаје онај завршни потез бојом који их је оживљавао и назначавао њихов карактер. Али уз осећање за природне односе, применом сликарског поступка преко осталих очуваних дела и његовим усаглашавањем са постојећим стањем, може се избећи субјективан чин и приликом идеалне реконструкције портрета (сл. 9). Без обзира што једним тако деликатним поступком није могуће до краја ликовно и естетски поновити дело, ова слика заслужује поверење јер је саздана на стварним остатцима који су тешко уочљиви. Самим тим она нас приближава истини о лику на испраном зиду, где и надаље даје своје знаке знаменита уметност раваничког сликара који је стварао лик најзнаменитијег кнеза код Срба.

ВОЈИСЛАВ Ј. ЂУРИЋ

РАВАНИЧКИ ЖИВОПИС И ЛИТУРГИЈА

Као манастир на Косову погинулог кнеза Лазара, Раваница је била израна оплетена славом: из ње је црквена књижевност ширила култ новог српског мученика, народна је опевала њено подизање и величала кнежеву бригу о монаштву. У њу су свраћали европски путници за Исток да се осведоче у српску легенду о Косову, а ходочасници да се поклоне сенима онога који се, борећи се с иноверцима, определио за царство небеско. Мошти ктитора и манастир делили су судбину народа: оне су се селиле са збеговима Срба, манастир је бивао паљен, разаран, обнављан.

Историја уметности је, упоредо са својим зрењем, од првих извештаја о стању споменика, проширивала и продубљивала своја познавања Раванице све до монографија о њеној архитектури и сликарству.[1] Постепено је расла свест о њеном изузетном положају у српској уметности, јер се увидело да је у питању дело које се разликовало од претходних, а условило је облике и украс потоњих; то јој је обезбедило чеоно место у градитељству и сликарству једне засебне скупине споменика која је названа моравском.

Савремени конзерваторски захвати открили су многе раваничке тајне и омогућили су да се, до највише могуће мере, црква и манастирска целина доведу у стање које би их приближило првобитном. Историчари градитељства и вајарства су искористили прилику да разјасне настанак плана црквене грађевине, испитају услове за пренос нових облика са Свете Горе и продру у загонетну појаву особеног система украшавања фасада и у порекло његових мотива.[2] Тиме је знатно употпуњено сазнање

[1] В. Р. Петковић, *Манастир Раваница*, Београд 1922 (где је старија литература); Исти, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 271—275.

[2] Б. Вуловић, *Раваница, Њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*, Београд 1966 (с потпуном литературом); Исти, *Учешће Хиландара и српске традиције у формирању моравског стила*, Моравска школа и њено доба, Научни скуп у Ресави 1968, Београд 1972, 169—178; В. Кораћ, *Les origines de l'architecture de l'école de la Morava*, исто, 157—168; В. J. Ђурић, *Настанак градитељског стила Моравске школе*, Зборник за ликовне уметности 1 (Нови Сад 1965) 33—60 (са старијом литературом);

о Раваници, али и о читавом градитељству у Поморављу с краја XIV и из почетка XV века.

Историчари живописа још увек се нису подухватили да напишу нову монографију, иако је чишћење фресака давно обављено, тако да је било могућно успешније него раније описати и објавити све оно што се на зидовима очувало. Ипак, чињени су, у последње време, напори, разнолики по исходима, да се, макар и уопштено, сагледа тематски програм, укаже на иконографске особености извесних његових делова и на стилска обележја декоративне целине, па и на питања хронологије појединих скупина фресака и порекла њихових уметника.[3]

Ми желимо, овом приликом, само да дотакнемо нека од нерасветљених програмских и иконографских питања, која су била повезана с оновременом литургијом. Цртежи фресака које је, за време чишћења раваничког живописа, направио сликар-конзерватор Бранислав Живковић, испомоћ су, као што ће то бити и убудуће, сваком раду на проучавању раваничког сликарства. Они за сада најпотпуније доносе целокупни раванички програм, откривају оне делове који су били несагледиви без скела, саопштавају до сада неишчитана имена светитеља и наслове сцена, па потстичу и нека разматрања која, због слабе очуваности извесних сцена, нису раније била могућна.

1. ЖИВОПИС ПОСВЕЋЕН ОВАПЛОЋЕЊУ ХРИСТОВОМ

Сликарство у пет раваничких купола и са више површина зидова испод четири мања кубета повезано је јединственом идејом. У калотама су попрсја: Христа Пантократора (главно кубе), Старца дана (југозападно кубе), Христа Емануила (североисточно кубе), Богородице раширених руку (југоисточно кубе) и арханђела Михаила (северозападно кубе). У тамбуру великог кубета су фигуре двадесеторице стојећих пророка, док су у малим

Исти, *Српски државни сабори у Пећи и црквено градитељство*, О кнезу Лазару, научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, 105—121; Ј. Максимовић, *Моравска скулптура*, Моравска школа и њено доба, 181—188; Иста, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971, 121—127 (са старијом литературом).

[3] С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955, 39—40; Исти, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 178—184; Б. Вуловић, *Потпис сликара Константина*, Саопштења I (Београд 1956) 167—168; Р. Николић, *Прилог за проучавање живописа манастира Раванице*, исто, IV (1961) 5—31; Б. Живковић, *Конзерваторски радови на живопису манастира Раванице*, исто, VIII (1969) 137—144; М. Љубинковић, *Раваница*, Београд 1972[2]; В. Ј. Ђурић, *Солунско порекло ресавског живописа*, Зборник радова Византолошког института 6 (Београд 1960) 119—124; Исти, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 92—95, 221—222 (са целокупном литературом).

кубетима по осам стојећих анђела, серафима и херувима—тетраморфа. Делимично у дну малих купола и на зидовима непосредно испод њих било је по дванаест попрсја и стојећих фигура старозаветних праведника, од којих се највећи део сачувао.[4]

И док је сликарство у главној куполи Раванице уобичајено, јер су готово све куполе у православном свету на једнокуполним храмовима, сем ретких изузетака, од IX века имале представе Христа Пантократора и пророка, дотле је оно у малим кубетима и на зидовима над којима се уздижу готово изнимно.[5] Калоте малих кубета на петокуполним црквама, у Византији или Србији, насталим између XII и XIV века, најчешће су бивале украшаване попрсјима Христа, који је представљан у различитим видовима, а на странама тамбура појављивали су се стојећи пророци. Само су гдекад знали да се појаве, као у Панагији Космосотири у Фере, из око 1200. године, попрсја анђела у олтарским кубетима, а попрсја Христа и Богородице у западном пару купола,[6] или, као у Грачаници, из почетка XIV века, попрсја јеванђелиста.[7] Тамбури малих кубета, у ретким случајевима, имали су, уместо пророка, стојеће архијереје, апостоле или неке друге светитеље.[8] Какво је било сликарство малих купола и српским петокуполним црквама из царског доба — Св. Арханђелима код Призрена и Матеичу — не може се утврдити. Ако би се судило по живопису из друге четвртине XIV века из солунских петокуполних храмова — Св. Катарине и Св. Апостола — где су стајали различити ликови Христа, а испод њих серафими и пророци или праоци,[9] онда би се и српске царске задужбине око средине века држале преовлађујућег предања.

Сасвим посебан ток обележен је кроз живопис малих кубета у двема мистарским црквама посвећеним Богородици —

[4] Њихов опис у досадашњој литератури није потпун. Једино цртежи Б. Живковића у овој књизи пружају све податке о фрескама у куполама и на зидовима испод малих кубета. Б. Живковић је успео да ишчита и један део натписа с именима представљених светитеља.

[5] Преглед куполних живописа из византијског света дала је S. Dufrenne, *Les programmes iconographiques des coupoles dans les églises du monde byzantin et postbyzantin*, L'Information d'histoire de l'art, 10e année, no. 5 (Paris 1965) 185—199.

[6] На основу личних забележака, јер досадашње публикације о живопису у Фере немају податке о овом програму.

[7] В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика*, 77—82, passim.

[8] Уп. S. Dufrenne, нав. дело, 193—195.

[9] У солунској Св. Катарини сачували су се, у северном пару купола, ликови Христа Емануила и Христа Логоса на дуги, који је приказан као младолик. Ове фреске, као и оне у малим кубетима из храма Св. апостола у Солуну, још нису објављене. У Св. апостолима су сачуване само представе у западном пару кубета: Христос Пантократор и Христос Старац дана у калотама, док су испод њих појасеви са серафимима и праоцима. Неколико речи о њима и једну фотографију објавио је једино Н. Никонанос, Οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης Солун 1972, 62, сл. 32.

Афендико и Пантанаси.[10] Прво сликарство је настало, по свој прилици, у другој четвртини XIV века, а друго, које га је у програму потпуно опонашало, у трећој деценији XV века. Ту су сви горњи појасеви на северној и јужној трибини испуњени фигурама старозаветних праотаца и праведника, с тим што су, најистакнутији међу њима, постављени у полукалоте апсида, слепе калоте или су, као попрсја у медаљонима, смештени у темена четирију бочних купола. Скоро редовно непосредно испод њих су херувими и серафими. Сви су они ту да би се показала мисао о старозаветним Христовим прецима, која је закључена попрсном представом Богородице с Христом на грудима, што се налази у медаљону у калоти кубета над западном трибином, где је окружена ликовима пророка.

Ма колико да је раванички украс у калотама малих кубета подсећао на онај у Панагији Космосотири из Фере, кад су у питању ликови у медаљонима у неким калотама бочних кубета, и колико год да се могу утврдити сличности са малим кубетима на поменутим мистарским и солунским храмовима, кад је реч о појави серафима и старозаветних праотаца или праведника, ипак је идеја о Христовој појави на земљи саопштена сваки пут на посебан начин. Учени саветодавац је указао раваничким сликарима, пре свега, на божићне службе и на службе двеју недеља пред Божић, кроз које се врше припреме за празник Христовог рођења, као на темеље на којима се заснивало литургијско схватање о инкарнацији, а они су га разрадили, очигледно знајући за раније иконографско предање, настављајући се на претходнике у Византији, али и прерађујући њихова сликарска тумачења.

Појава великог хора од педесетак старозаветних праведника на зидовима испод малих раваничких купола допуњује скупину од двадесет пророка у главној куполи. Сви се они прослављају кроз литургије двеју недеља пред Божић — недеља праотаца и отаца — као Христови преци по телу. Многи од њих, од Адама до Јована Крститеља, помињу се и именом на тим службама, мада се прослављање односи на њих све, без разлике.[11] На литургији у недељу св. отаца чита се јеванђеље по Матеју (1,1—25), где се говори о родословљу Христовом и о његовом рођењу.[12]

[10] Уп. S. Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra,* Paris 1970, 42—44, pl. 14—16, 26—28.

[11] М. Скабаллановичъ, *Христіанскіе праздники,* 4, *Рождество Христово,* Киевъ 1916, 48—49, 54—55.

[12] Исто, 56. Архимандрит Фирмилијан, *Тумачење јеванђеља с беседама,* II, Београд 1892, 252—263, ставља ово јеванђеље у недељу праотаца. В. Николајевић, *Велики типик,* Сремски Карловци 1905², 92, као и Скабаланович, одређује га у недељу светих отаца. Међу именима које је прочитао Б. Живковић исцртавајући овај живопис у Раваници налазе се

1. МНОГООКИ ХЕРУВИМ, ТАМБУР МАЛОГ КУБЕТА

2. ПРАВЕДНИ НАХОР, ПРЕДАК ХРИСТОВ, МАЛО КУБЕ

У коленима која су претходила Христу набрајају се неки од праведника насликаних испод раваничких малих кубета. Међутим, сва сачувана имена праведника у Раваници не налазе се у поменутом тексту Матејевог јеванђеља, већ у Христовом родослову по јеванђелисти Луки (3,23—38).[13] Сликари су, очигледно подстакнути Матејевим јеванђељем са службе у недељу св. отаца, одлучили да Христов родослов прикажу претежно према Луки, где је поменут већи број Христових предака, али су се држали, у неколико случајева, и Матејева текста. Старозаветни праведници су, по учењу цркве, очекивали Христов долазак и указивали на Богородицу која је била од њиховог семена, а од ње се, без семена, родио Христос. Та њихова вера предмет је литургијског славља кроз тропаре и друга песмопјенија, а њој је посвећен и апостол са литургије у недељу св. отаца (Јевр. 11, 9—10, 17—40).[14] Нигде у толиком броју и тако литургијски одређено, као у Раваници и мистарским Богородичиним црквама, старозаветни праведници нису окупљени да покажу везу Старог са Новим заветом. Било је, истина, већ од друге половине XIII века тежњи, као у Сопоћанима, да се праоци и праведници представе на поткуполним пиластрима, у вишим појасевима, вероватно с истом намером,[15] али се тек у XIV веку почело више да настоји на тој идеји. Раваница је, на овом путу, означила један од врхунаца, јер су се преци Христови нашли управо испод купола у којима је симболично показано Христово оваплоћење.

Да би идеју о оваплоћењу што одређеније исказали, раванички иконографи су у три мале куполе ставили попрсја Богородице, Емануила и Старца дана, као да су следили јеванђеље по Матеју (1, 18—25), које се чита на божићњој литургији. У њему се говори како је анђео најавио у сну Јосифу да је „оно што се у Богородици зачело од Духа светога" и да ће „да се изврши што је Господ (представљен у Раваници као Старац дана) казао преко пророка који говори: Ето, дјевојка ће затруднети (Богородица у југоисточном кубету) и родиће сина, и надјенуће му име Емануило" (представљен у Раваници у североисточном кубету). Понекад се у иконографији Благовести појављује, из

само осам старозаветних праведника које набраја јеванђелиста Матеј као претке Христове: Манасија, Озија, Матван, Соломон, Салатиил, Јехонија, Јаков и Ровоам.

[13] Код Луке су сва друга имена старозаветних праведника, па и нека која помиње Матеј. Само су се нека од њих могла прочитати у Раваници: Мататије, Јосиф, Салатиил, Нахор, Серухо, Рагав, Фалеко, Евер, Фарес (Фалез), Јаредо (Ајредо), Исак или Аса (Иса), Салмон (Салон), Салин (Салан), Евер (Ебер), Јосије (..осие), Јаков (...ов). У заградама су облици имена старозаветних праведника из Раванице, која су се онда изговарала другачије него данас. О родослову Христовом уп. и А. Иванов, *Тумачење Светога писма Новога завета*, Београд 1912, 50—57.

[14] М. Скабаллановичъ, нав. дело, 56.

[15] Уп. В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1963, цртежи на стр. 122—124.

истих разлога, између арханђела и Богородице, лик Старца дана.[16] Тако су три попрсја у малим кубетима Раванице повезана јединственом мишљу о Христовом рођењу, односно оваплоћењу.

Анђели различитих видова, насликани између прозора малих кубета, окупљени су да прославе Христа и његову појаву на земљи. Већ су средином XI века, у Св. Софији у Кијеву, изведени арханђели у мозаику, с лабарумима у руци на којима су исписане почетне речи литургијске песме: „Свет, свет, свет".[17] Неки анђели у Раваници такође носе лабаруме с текстом исте песме; у Ресави, која је умногоме опонашала Раваницу, изнад анђела у малим кубетима, исписана је иста песма готово у целини.[18]

Тешко је решљиво питање зашто је у северозападној куполи насликан арханђел Михаило, а не Гаврило, који би више одговарао основној идеји. Само као један од могућих предлога треба схватити мишљење да је арханђел Михаило посебно истакнут као „чиноначелник пукова анђеоских", који су насликани у тамбурима, како се о њему пева на службама о његовом дану. У песмама за 8. новембар стално се истиче његово и анђеоско прослављање Бога клицањем: „Свет, свет, свет..."[19] Може бити, исто тако, да је он смештен у северозападну куполу и стога што је под њом био припремљен гроб за кнеза Лазара.[20]

[16] Један од примера је у костурској цркви св. Врача, на живопису са краја XII века: уп. С. Пелеканидис, Καστορία, Солун 1953, сл. 14а. Други је у Жичи: М. Кашанин—Б. Бошковић—П. Мијовић, *Жича*, Београд 1969, 137, 140.

[17] Уп. В. Н. Лазарев, *Мозаики Софии Киевской*, Москва 1960, 81—83, т. 1, 5—7.

[18] Уп. С. Томић—Р. Николић, *Манасија, Историја и живопис*, Београд 1964, цртежи 8 и 9 на стр. CVIII—CIX.

[19] Уп. Минеј за месец новембар. На малој вечерњи за 8. новембар, празник Сабора архистратига Михаила, Михаило се слави као „чиноначалник" анђела, арханђела, начала, престола, господстава, шестокрилних серафима и многооких херувима који се моле, предвођени њиме, пред престолом небеским. На великој вечерњи, у стихири на Господи воззвах, говори се да он Божју славу разглашава појећи песму „Свет, свет, свет..." На јутрењу и литургији, у више наврата, у ирмосима и богородичнима, пева се о анђелима предвођеним арханђелом Михаилом, који прослављају Бога овом песмом и, у вези с тим, о Богородици која је родила Бога.

[20] Несумњиво је да је кнез Лазар припремао Раваницу за свој маузолеј. Зато су и фреске око и изнад његовог будућег гроба биле с посебном намером одабране. Арханђел Михаило ће, по учењу цркве, имати једну од најважнијих улога на Страшном суду, а Страшни суд или његова скраћена представа, Деисис, честе су теме сликарства над гробовима у средњем веку. Попрсје арханђела Михаила у темену малог кубета изнад будућег гроба кнеза Лазара можда је баш у вези с будућим Страшним судом. Л. Мирковић, *Иконографске студије*, Нови Сад 1974, 186—188, настојао је да докаже да је, на мозаику изнад царских врата у Св. Софији цариградској, поред Богородице у медаљону, с једне стране Христове фигуре, насликан арханђел Михаило, с друге његове стране, јер је целу композицију повезао с мишљу о Страшном суду.

Начин на који је у Раваници, преко медаљона с попрсјима у калотама малих кубета, *изнесена мисао о Христовом рођењу*, постепено се развијао кроз византијску иконографију. Свакако је већ био назначен у Фере око 1200. године, а посебно је разрађиван током XIV века. Иако се нису, између Фере и Раванице, сачували живописи у петокуполним црквама с медаљонима анђела, Богородице и Христа, ипак се могу пронаћи трагови који су довели до раваничког иконографског решења. Цркве с две куполе над припратом, често подизане у почетку XIV века, добијале су нешто друкчије сликани програм у калотама, него оне с пет кубета. Тако су у храму Христа Хоре (Кахрији џамији) у Цариграду, у једној калоти припрате, попрсје Богородице са малим Христом на грудима, а у другој — попрсје Христа Пантократора. Најречитији су, у том погледу, програми сликарства у темену бачвастих сводова у малим црквама из XIV века у Македонији. Очевидно је да су они у уздужну површину свода пренели тематику из пространог склопа цркве с пет кубета. Тако је придворни храм охридског архиепископа Николе, Св. Никола Болнички, донео, у скраћеном виду, мисао о Христовом оваплоћењу кроз медаљоне у своду, у којима су насликани: Христос из Вазнесења, Пантократор, Хетимасија и арханђел Гаврило.[21] Даљи ступањ обележен је живописом из седамдесетих година XIV века у Св. Спасу у Штипу, где су у темену: Христос из Вазнесења, св. Тројица у виду анђела са три главе, св. Дух приказан у Хетимасији, Христос Емануило и Богородица.[22] У Охриду и Штипу су се преплела два теолошка схватања — мисао о инкарнацији и догма о св. Тројици и евхаристији, што се види и из текстова са свитака пророка што су насликани испод представа са потрбушја свода у Штипу. Раванички сликари су те две мисли раздвојили: једну су приказали у куполама, другу у олтару.

Прича о Христовом рођењу у Раваници није била ограничена једино на куполне представе и поткуполне фигуре, већ је била проширена и на неке сцене у цркви. То се, пре свега, односи на композицију рођења Христовог која је била укључена у циклус Великих празника, а чији су трагови нестали. Она је, такође, садржана и у слици Богородице на престолу, с Христом на крилу, која се налази у полукалоти апсиде, а на којој су још приказана двојица анђела који им се клањају. Овакав тип Бо-

[21] Уп. Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980, 43, сл. 4, 45, где је целина нешто друкчијег значења од целине у Раваници, иако арханђел Гаврило најављује везу с оваплоћењем.

[22] Уп. Ј. Петров, *Истражувачки и конзерваторски работи во црквата Вознесение — Св. Спас во Штип*, Зборник на штипскиот Народен музеј, IV—V (Штип 1975) 164—165. Текстове у рукама пророка, који су насликани испод ликова Емануила и Богородице, писац не доноси.

городице на престолу с Христом на коленима и њему сродни типови с малим Христом на грудима мајке или с његовим попрсјем у медаљону — Кириотиса, Влахерниотиса, Знамење итд. — увек су означавали инкарнацију Логоса, без чијег очовечења, по хришћанском схватању, не би било спасења људи. Знатан број споменика подвукао је ову идеју и исписаним текстовима литургијских песама, као што је она на крају службе Јована Златоустог: „Тебе, часнију од херувима и славнију неупоредиво од серафима, тебе што Бога Реч непорочно роди, ваистину Богородицу, ми те величамо".[23]

Богородицу као посредницу инкарнације истицале су у Раваници и њој посвећене фреске у олтарском своду, од којих је остала само једна — Рођење Богородице — па и она једва видљива. Њено необично место у цркви у непосредној је вези с Богородицом с Христом из полукалоте апсиде.

Међутим, још једна сцена из Раванице наставља мисао о оваплоћењу, зачету у куполама, а налази се у јужној певници, на оној површини зида која се сматра посебно важном, јер је изложена погледима свих верника у цркви. То је божићња стихира „Шта да ти принесемо", чији се текст приписује Јовану Дамаскину; насликана је у појасу с Христовим проповедима, иако је тематски од њих сасвим одвојена. Стихира се пева на божићњој вечерњи, а њена илустрација у Раваници приказује Богородицу с малим Христом, окружену мандорлом, у тренутку кад им, с једне стране, прилази скупина људи, вероватно источних мудраца с даровима (сада оштећена), а с друге стоје певачи на челу с Јованом Дамаскином. Између Богородице с Христом и појаца насликане су персонификације Земље и Пустиње, док су у позадини тројица пастира с овцама. Пред крај XIII века појавили су се стихови ове стихире исписани над композицијама Рођења Христовог у неким српским и византијским црквама, а на прелазу из XIII у XIV век створена су посебна иконографска решења за ову литургијску песму. Црквено сликарство у XIV веку доста ју је употребљавало, пре свега за украшавање зидова изнад улаза у храм — Богородица Перивлепта у Охриду, Жича, Св. Апостоли у Солуну — мада је било случајева када је бивала сликана, као у Матеичу, уз Богородичин циклус у проскомидији. Скоро редовно композиција је коришћена да би се у њу уметнули портрети знаменитих савременика — владара и епископа са пратњом, или монаха с игуманом на челу — као представника људског рода који слави Христово рођење. Раваничка сцена издваја се својом иконографском сведеношћу на најнужније личности које се у песми помињу, као и

[23] О том питању укратко али садржајно S. Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra,* 50—51. Уп. такође J. Nasrallah, *Marie dans la Sainte et Divine Liturgie Byzantine,* Paris 1955, passim.

3. СТАРОЗАВЕТНИ ПРАВЕДНИК, ПРЕДАК ХРИСТОВ, МАЛО КУБЕ

4. ПРИЧЕШЋЕ АПОСТОЛА, МЕДАЉОНИ СА ЕПИСКОПИМА И ПОКЛОЊЕЊЕ ЖРТВИ, АПСИДА

местом на којем се налази.[24] То место није изабрано самовољно: илустрација Божићне стихире била је заправо повезана с Благовестима на суседним ступцима и са сценом Рођења Богородице, из истог појаса, у олтарском своду. Вернику из цркве су те сцене, заједно с Богородицом и Христом из полукалоте апсиде, изгледале као целина за себе којом се, као и сликама у малим куполама, прослављало Христово оваплоћење.

2. СЛИКАРСТВО С ЕВХАРИСТИЧКОМ САДРЖИНОМ

Изразито литургички смисао имају олтарске сцене Поклоњења архијереја Христу жртви и Причешће апостола. Причешће апостола особено је по знатном броју појединости, а иконографски јединствено по идеји коју доноси. На средини сцене која је затворена раскошном сликаном архитектуром, приказан је олтарски простор ограђен полукружном екседром, постављеном на степенасто узвишење, а у њему су часна трпеза и киворij. Испред олтара, на посебном подножју, заправо на некој врсти амвона, стоји Христос, обучен у свечани сакос с омофором, лицем окренут према верницима у цркви, и обема рукама благосиља. С леве стране прилази шест апостола предвођених Петром, којег причешћује хлебом један анђео у ђаконској одежди, стојећи изван олтара. С десне долазе друга шесторица апостола на челу с Павлом. Њега причешћује један свештеник, одевен у бели огртач, који стоји у олтару и пружа му преко ограде путир с вином. Двојица анђела, у ђаконским стихарима, стоје иза Павла држећи у рукама чираке са запаљеним свећама.[25]

Епископска богослужбена одежда у коју је одевен Христос у раваничкој сцени Причешћа апостола недвосмислено га представља као првосвештеника, архијереја. Основни богословски текст на коме почива такав лик налази се у посланици апостола Павла Јеврејима. Христос је био, по Павловом тумачењу, „прво-

[24] Уп. о томе В. И. Бурич, *Портреты в изображениях рождественских стихир*, Византия, Южные Славяне, и древная Рус, западная Европа, Сборник статей в честь В. Н. Лазарева, Москва 1973, 244—255 (са старијом литературом).

[25] Описи ове сцене, у претходној литератури нису међусобно сагласни. В. Р. Петковић, *Манастир Раваница*, 61—62, мислио је, јер је вероватно у његово време фреска била затамњена, да је Христос представљен три пута: као свештеник и како причешћује хлебом и вином, а да десну скупину апостола предводи Јован. Р. Николић, *Прилог за проучавање живописа манастира Раванице*, 7, уочио је иконографску необичност сцене, тачно ју је описао, осим што је сматрао да причешће апостола Павла вином врши ђакон. У питању је презвитер с кратком брадом и с одеждом без ђаконског орара.

свештеник до вијека по реду Мелхиседекову".[26] Његова архијерејска улога је била сотериолошка, јер је, жртвујући себе, искупио свет од греха. Старији црквени оци — међу којима посебно Атанасије Александријски, Јован Златоусти, Григорије Ниски, Кирил Александријски, Кирил Јерусалимски и Епифаније Кипарски — даље су разрадили ову мисао,[27] тако да је идеја о Христу као „првом архијереју по природи" ушла и у једну од најстаријих литургија Апостолских установа.[28] Током средњега века она је постала саставни део служби Јована Златоустог и Василија Великог, где је добила место у молитви која се тихо чита за време Херувимске песме. У њој се казује да је Христос био архијереј који је свештенству пренео дејство литургијске и бескрвне жртве и да је он тај „који приноси (жртве) и који се приноси (на жртву)".[29]

Иконографи су почели да се интересују за схватања о Христовом свештенству тек изгледа од XI века од када су сачувани први ликови Христа као јереја, младоликог, с кратком брадом и тонзуром на темену.[30] Скоро истовремено су се појавили ликови Христа као ђакона; он је тада бивао сликан као дете на рукама или у крилу мајке с ђаконским ораром око тела.[31] Тек је време око 1300. године донело — као и у васцелом програму и иконографији црквеног сликарства — знатне новости и у

[26] Уп. Јев. 6,20 и даље, што је у вези са псалмом 109,4. Код нас о том питању Е. Чарнић, *Архијереј по реду Мелхиседекову*, Богословље, XVII (XXXII) (Београд 1973) 17—42; XVIII (XXXIII) (1974) 17—46 (са старијом литературом).

[27] Уп. протосинђел Јустин, *Догматика православне цркве*, II, Београд 1980, 416—432, passim.

[28] Уп. Н. Покровскій, *Евангеліе въ памятникахъ иконографіи*, С. Петербургъ 1892, 278; Л. Мирковић, *Иконографске студије*, 141, passim (са старијом литературом).

[29] Уп. *Божанствене литургије*, превео Ј. Поповић, Београд 1978, 45—46, 103. О Христу као свештенику и првосвештенику у схватањима византијских богослова и тумача литургије уп. H. J. Schulz, *Sophia, Die byzantinische Liturgie, Glaubenszeugnis und Symbolgestalt*, Trier 1980², Stichwortregistar s. v. Priester (стр. 226) und Ikonographisches Register s. v. Christus als Hochpriester (стр. 239).

[30] У Св. Софији у Кијеву из средине XI века, у Нерезима из 1164. и у Нередици из 1199: Д. Айналов, *Новый иконографический образ Христа*, Seminarium Kondakovianum, II (Prague 1928) 19—23; В.Н. Лазарев, *Мозаики Софии Киевской*, 89—90. Лазарев помиње да је Христос-свештеник насликан почетком XIII века и у ниши трпезарије у Бертубани, позивајући се на Амиранашвилија. Међутим, у другом издању књиге Ш. Я. Амиранашвили, *История грузинского искусства*, Москва 1963, 280, као и у А. Вольская, *Росписи средневековых трапезных Грузии*, Тбилиси 1974, 128—129, тврди се да је у питању лик Христа Емануила, што би се, из објављених фотографија, могло примити као тачно, иако је слика доста оштећена.

[31] A. Wharton Epstein, *The Political Content of the Paintings of Saint Sophia at Ohrid*, Jahrbuch der österreichen Byzantinistik, 29 (Wien 1980) 318—319.

представљању Христа као свештеника, јереја, и првосвештеника, архијереја. Оно је, сачував предање о лику Христа свештеника у једној од олтарских купола,[32] показало тежњу да богословска тумачења разграна његовим представама у сценама Јављања после васкрсења и у Причешћу апостола. У Богородици Перивлепти у Охриду, у Протатону на Светој Гори и у Старом Нагоричину, насликан је Христос као младолик с кратком брадом, а у Богородици Перивлепти и с тонзуром у композицији Вечере у Емаусу, јер се хтело нагласити да је у питању његов свештенички лик.[33] У Богородици Љевишкој замисао је добила још изразитије нагласке: чак у двема сценама после васкрсења — на Путу у Емаус и на Вечери у Емаусу — Христос има тонзуру.[34] Овакво сликарско разрешење утемељено је било на схватању, веома раширеном код хришћанских богослова, да је Христос својом крсном смрћу заправо искупио људске грехе, да је, наиме, својом жртвом постао свештеник.[35]

Кључни иконографски догађај у приказивању Христовог свештенства збио се, у другој деценији XIV века, када је у сцену Причешћа апостола уведен Христос првосвештеник, насликан у епископском сакосу уместо ранијег лика Христа у хитону и химатиону. Сликари у Св. Николи Орфаносу у Солуну и у Св. Никити у Скопској Црној Гори[36] тиме су, на најприкладнији начин, представили Христа који обавља евхаристију, којом приликом као првосвештеник симболично приноси жртву и себе

[32] Као у Нерезима, тако је и у Богородици Љевишкој на живопису из око 1310. године (уп. Д. Панић—Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд 1975, 49 и цртеж 6 на стр. 121). Изгледа да је и попрсје Христа у проскомидији Псаче, на живопису из 1365—1371. године, замишљено као представа Христа свештеника (уп. G. Millet, *La peinture du Moyen âge en Yougoslavie*, IV, Paris 1969, fig. 116).

[33] Уп. П. Миљковиќ-Пепек, *Делото на зографите Михаило и Еутихиј*, Скопје 1967, 50, 80 (са старијом литературом). Ту је Христос приказан „у другоме обличју" према Марку 16, 12, чије црте лица одговарају његовом свештеничком изгледу, мада у Протатону нема тонзуру нити јерејску одежду, док их у охридској Перивлепти има, што није било примећено.

[34] Уп. Д. Панић—Г. Бабић, нав. дело, 55—56, сл. 13, цртеж 7 на стр. 122. Чини се да је слична мисао о Христу јереју садржана и у оним сценама Јављања Христа после васкресења, у којима је он одевен у белу одећу свештеника, као што је то случај у Св. Николи Орфаносу: уп. А Ксингопулос, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ‘Αγ. Νικολάου ’Ορφανοῦ Θεσσαλονίκης, Атина 1964, сл. 164—166.

[35] Сабране мисли отаца цркве о том питању донео је протосинђел Јустин, нав. дело, 437—445, passim. Такође Е. Чарнић, нав. дело, 46, где се, у закључку претходних излагања, износи да Христова „првосвештеничка служба кулминира у његовој жртви".

[36] За Св. Николу Орфаноса уп. А. Ксингопулос, нав. дело, 15, сл. 72—74; А. Цитуриду, ’Η εντοιχία ζωγραφική τοῦ ‘Αγίου Νικολάου στή Θεσσαλονίκη, Солун 1978, 38—40. За Св. Никиту уп. П. Миљковиќ-Пепек, нав. дело, т. CXII, CXIII. У оба случаја није се улазило у објашњење оваквих измена.

приноси на жртву. Христос као првосвештеник добио је чисто литургијску улогу, уместо оне коју је раније имао као јереј јерусалимског храма или онај „другога вида". Допунивши новим значењем старију идеалну представу евхаристије,[37] уметници и иконографи из друге деценије XIV века утрли су пут истоветним сликама у апсидама неких од највећих цркава у православљу из XIV века — у Дечанима и Матеичу — али и у мањим храмовима са сложенијим програмом, као што је Полошко.[38]

Христос првосвештеник је, средином XIV века, почео да улази и у друге литургичке сцене у олтару. У Леснову, у апсиди, стојећи иза часне трпезе и благосиљајући обема рукама, почиње литургију речима „Благословено царство", исписаним на свитку развијеном испред њега, док му с једне и друге стране прилазе мало погнути анђели.[39] Изгледа да је истоветно решење постојало и у цркви села Рамаће на живопису са самог краја XIV века.[40] Увођењем ове сасвим нове теме у сликарство апсиде иконографи XIV века желели су, очевидно, да подвуку неке од основних богословских мисли о литургији, као што су: да је Христос установио литургију и да је, заједно с анђелима, служи на небу, као првосвештеник, упоредо с оном у земаљској цркви.

Истим жељама руководили су се и они који су, такође од средине XIV века, истицали улогу Христа првосвештеника у литургичким композицијама Великог входа и Поклоњења жрт-

[37] Најстарије представе Причешћа апостола појавиле су се у рукописима још у VI веку, а усталиле су се у програмима апсидалног сликарства у XI столећу. Уп. Н. Покровскій, нав. дело, 276—284; J. D. Ştefănescu, *L'illustration des Liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient*, Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales, III (Bruxelles 1935) 440—448; A, Grabar, *Un rouleau liturgique constantinopolitain et ses peintures*, Dumbarton Oaks Papers, 8 (1954) 177—182; *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, herausgegeben von K. Wessel, Lief. 2, Stuttgart 1963, s. v. Apostelkommunion.

[38] За Дечане: В. Петковић—Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани*, II, Београд 1941, 55, 69, т. CCLXXXII. В. Петковић се није заинтересовао за несвакидашњи лик Христа првосвештеника, али је то учинио J. D. Ştefănescu, нав. дело, 448 (који је исту представу приметио и у Св. Никити). За Матеич: Н. Окуњев, *Грађа за историју српске уметности, 2. Црква свете Богородице — Матеич*, Гласник Скопског научног друштва, VII—VIII (1930) 94. За Полошко: Б. Мано-Зиси, *Полошко*, Старинар, III сер., VI (Београд 1931) сл. 2 на стр. 115.

[39] Уп. N. L. Okunev, *Lesnovo*, L'art byzantin chez les Slaves, I/2, Paris 1930, 227, 257, fig. 170—171. Средишњи део слике код G. Millet, *La peinture du Moyen âge en Yougoslavie*, IV, Paris 1969, p. XIII—XIV, fig. 13. У ђаконикону Леснова постоји још један лик Христа првосвештеника, који није укључен у неку композицију.

[40] Б. Кнежевић, *Црква у селу Рамаћи*, Зборник за ликовне уметности 4 (Нови Сад 1968), 130, сл. 4, где се претпоставља да је у средини композиције, која је сад оштећена проширењем прозора, била Богородица на престолу. Пре ће бити, с обзиром на остатке сликаног намештаја, да је и ту био Христос за часном трпезом.

ХРИСТОС ИСЦЕЉУЈЕ СЛЕПОГА
Фреска у јужној певници

ви. Догодило се то некако у исто време у апсиди проскомидије у цркви Богородице Перивлепте у Мистри, на панагијару из манастира Ксиропотама на Атону и у главној апсиди храма у Модришту у Македонији. У Мистри је Христос првосвештеник приказан испод киворија и иза часне трпезе према коме с једне стране долазе а с друге одлазе анђели у Великом входу носећи дарове.[41] Слично, само са извесним изменама у појединостима, Христос првосвештеник учествује у Великом входу на панагијару из Ксиропотама.[42] У Модришту, у саставу сцене Поклоњења жртви, двојица отаца цркве прилазе часној трпези с малим Христом на патени, а чувају га двојица анђела у ђаконским одеждама носећи рипиде, док су у појасу фресака изнад, друга четворица црквених отаца окренути Христу првосвештенику који благосиља држећи јеванђеље.[43] Сликари Марковог манастира су, одмах затим, спојили оба значења у једно; желели су да што обухватније представе целокупан ток литургије. У средини доњег појаса у апсиди Христос првосвештеник служи, док му анђели, као ђакони у Великом входу, приносе дарове, а црквени оци, на крајевима свите, погнути прилазе, као у Поклоњењу жртви, носећи развијене свитке с текстовима молитава и возгласа одабраних из читавог тока службе. У целину је била укључена и слика Агнеца који иде на заклање у ниши протезиса, која је илустровала чин проскомидије.[44]

Стојећи пред наслагом богословски сложених тумачења литургије, исказаних претходним сликарством, учени поручилац живописа у Раваници није одступио од напора да и сам допринесе, уз сарадњу са сликарима, разумевању једне тада веома актуелне теме. За разлику од ранијих слика Причешћа апостола, где је Христос бивао приказиван или како благосиља евхаристи-

[41] G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra,* Paris 1910, pl. 113/1, 114/1—2; S. Dufrenne, *Images du décor de la prothèse,* Revue des études byzantines, XVI (Paris 1968) 297—310; Иста, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra,* 14, 32—33, fig. 62.

[42] Панагијар из Ксиропотама датован је у XII век (Н. П. Кондаковъ, *Помятники христіанскаго искусства на Афоне,* С.-Петербургъ 1902, 225—227, т. XXX, а према њему и неки други писци), али је оправданије његово датовање у XIV век (F. Dölger, *Mönschsland Athos,* München 1943, 158—159; E. Amand de Mendieta, *Le Mont Athos,* Bruges 1955, 112, који га ставља у средину XIV века; S. Pelekanidis—P. C. Christou—Ch. Tsioumis—S. N. Kadas, *The Treasures of Mount Athos,* I, Athens s. d., 317, 319, где је и најбоља репродукција; R. Hamann—Mac Lean, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien,* II, Giessen 1976, 77—78.

[43] Уп. П. Јовановић, *Модрички манастир,* Гласник Скопског научног друштва, III (1928) 279, сл. 2; Ф. Месеснел, *Топографске белешке о неким црквеним споменицима у Поречу,* исто, XIII (1934) 181—182, сл. 14. Колега Коста Балабанов саопштио ми је да је сликарство у Модришту извео исти уметник који и живопис у Св. Николи Шишевском на Тресци; то значи да га треба датовати негде у осму деценију XIV века.

[44] Ц. Грозданов, *Из иконографије Марковог манастира,* Зограф, 11 (Београд 1980), у штампи.

чке дарове на часној трпези или како их дели апостолима,[45] у Раваници је он представљен као првосвештеник који служи, док апостоле причешћују један анђео и један презвитер. Очевидно, Христос који служи унесен је у композицију Причешћа апостола из Божанске литургије, Великог входа или из идеалних представа литургије, каква је била она у Марковом манастиру. Међутим, и то преузимање није било дословно и није било ослоњено на истоветне текстове на које његови ликови на претходним сценама. То што је постављен испред насликаног олтара, на узвишење које ће, најпре, бити амвон, даје до знања да се у Раваници мислило на врло одређени део литургије, који се одигравао на том месту у цркви. Заправо, у Раваници су приказана, у оквиру једне слике, два тренутка из литургија Јована Златоустог и Василија Великог, који следе један иза другога. Приликом литургије, пошто се обави причешће и изговори благодарна молитва, свештеник излази из олтара, стаје иза амвона, и гласно говори Заамвону молитву: „Господи, ти благосиљаш оне који тебе благосиљају, и освећујеш оне који се у тебе уздају, спаси народ свој и благослови наслеђе своје, чувај пуноћу цркве своје, освети оне који љубе красоту дома твога; ти их прослави божанском силом твојом, и не остави нас који се у тебе надамо; даруј мир свету твоме, црквама твојим, свештеницима, благоверном владару и свима људима твојим. Јер сваки твој добри дар, и сваки савршени поклон одозго је, силази од тебе, оца светлости, и теби славу и благодарење и поклоњење узносимо, Оцу и Сину и Светоме Духу, сада и увек и у векове векова".[46] У служећем Христу првосвештенику у Раваници, који благосиља с амвона вернике у храму, треба гледати оличену Заамвону молитву, којом се, у ствари, завршава литургија. Заамвона молитва није тако ретко, почев од раног XIV века, исписивана на свицима архијереја из композиције Поклоњења жртви у олтарима српских цркава, док раније није, изгледа, уопште на свицима навођена.[47]

Чини се да на везеној завеси за царске двери у манастиру Хиландару, коју је поручила монахиња и песникиња Јефимија

[45] Н. Покровскій, нав. дело, 277—284, passim; J. D. Ştefănescu, нав. дело, 440—449; A. Grabar, нав. дело, 174—175, 188—194; *Reallexikon zur byz. Kunst*, Lief. 2, 242—245; итд.

[46] *Божанствене литургије*, 77, 78, 134. О различитости заамвоних молитава у средњем веку, које су се мењале зависно од празника, уп. М. И. Орловъ, *Литургия святаго Василія Великаго*, первое критическое изданіе, С.-Петербургъ 1909, 322—381. Помен владара се данас изоставља.

[47] G. Babić and Ch. Walter, *The Inscriptions upon liturgical Rolls in byzantine apse Decoration*, Revue des études byzantines 34 (Paris 1976) 272, no. 28, 275, no. 23 (Старо Нагоричино), 276, nos. 26 (Горњи Козјак), 28 (Охрид, Мали св. врачи) 30 (Охрид, Заум), 32 (Полошко), 277, no. 38 (црква Панагија код места Криза на Криту), 40 (Миртиа); Ц. Грозданов, *Из иконографије Марковог манастира* (Марков манастир).

1399. године, ваља гледати сажет извод из шире изнесених иконографских схватања у апсидама цркава из последње четвртине XIV века. Христос првосвештеник и ту благосиља обема рукама, стојећи на постољу које означава амвон, као и у Раваници. Он је опкољен двојицом анђела, а приклањају му се творци литургија Василије Велики и Јован Златоусти, слично као у сликарству из Модришта. На њиховим развијеним свицима извезени су почеци молитава које се односе на евхаристију. За представу Христа првосвештеника који благосиља обема рукама уметник је, свакако, нашао разлог у Заамвоној молитви, али и у првим речима молитве коју држи Василије Велики: „Владико Господе оче милосрђа и Боже сваке утехе, *благослови*, освети, сачувај, укрепи, утврди и од сваког злог дела одврати оне што су ти приклонили главе ... и удостој их да се неосуђено причесте ...“ Јефимија је, у ктиторском запису на завеси, показала како су у касном XIV веку схватана богословска тумачења ове и њој сродних литургијских представа. Њен књижевно уздигнути текст добрим је делом парафраза молитава познатих византијских теолога и литургичара, Јована Златоустог, Симеона Новог Богослова и Симеона Метафраста, које су ушле у тзв. Последовање светог причешћа.[48]

Местом и значењем Христа првосвештеника у Причешћу апостола у Раваници не исцрпљује се сав смисао ове сцене. Он је садржан и у томе што апостолима деле авхаристију један анђео и један презвитер — што је решење које нема сродности ни са једном од познатих представа ове теме у црквеном живопису византијског света. Оно, сва је прилика, оликотворује опште богословско схватање о упоредности одвијања литургије на небу и на земљи, јер је анђео, у ђаконској улози, представник небеске сфере, а презвитер земаљске.[49] Такво схватање је било заступљено и у средњовековним литургијским песмама и молитвама: пре свега у Херувимској песми или у онима које их, у неким службама, замењују, а и у молитвама које се, за њихово време, тихо изговарају.[50] На литургији пређеосвећених дарова пева се: „Сада небеске силе с нама невидљиво служе ...“[51] — што најнепосредније указује на истовременост небеског и земаљског обреда. Појава овоземаљског презвитера у сцени Причешћа апостола — а оно заправо симболично представља целокупност евхаристије на литургији — објашњива је једино иде-

[48] Уп. Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, Београд 1940, 10—11.

[49] Анђео је у Раваници одевен као ђакон с орарoм, док је свештеник у белој презвитерској одежди, која се носила у Србији средњега века: уп. презвитера Георгија Медоша у Белој цркви Каранској (М. Кашанин, *Бела црква Каранска*, Београд 1928, 58, т. V) или непознатог свештеника из Рамаће (Б. Кнежевић, нав. дело, 153—154, сл. 10).

[50] Н. Покровскiй, нав. дело, 286—287.

[51] *Божанствене литургије*, нав. дело, 167.

јом из молитве што је свештеник тихо моли, на литургијама Василија Великог и Јована Златоустог, у време певања Херувимске песме: „Нико од везаних телесним похотама и сластима није достојан да приђе, или да се приближи, или да служи литургију теби, Царе славе; јер теби служити — велико је и страшно и самим небеским силама. Но ипак, ради неисказаног и неизмерног човекољубља свог, непроменљиво и неизменљиво постао си човек, и био си нам архијереј, и као владика свих предао си нам свештенодејство ове литургијске и бескрвне жртве . . . Зато молим тебе, јединога благог и готовог да чује, погледај на мене грешног и непотребног слугу твог . . . да обучен у благодат свештенства представем овом светом престолу твом, и свештенодејствујем свето пречисто тело твоје и пречасну крв . . .“[52] На те мисли се ослонио и сликар који је, баш у годинама када је осликавана Раваница, извео живопис у далекој цркви села Лихни под Кавказом, у Грузији. Он је дао служећем свештенику у Причешћу апостола нешто друкчију улогу од оне на слици у Раваници: свештеник стоји иза часне трпезе, поред Христа који причешћује апостоле хлебом, а његове молитвено упућене руке према евхаристичким честицама на трпези недвосмислено упућују на закључак да изговара молитву док се пева Херувика.[53] У Раваници и Лихнии свештеници земаљске цркве су учесници у литургији коју служи сам Христос првосвештеник.

Препреку оваквом тумачењу презвитера у раваничком Причешћу апостола представља ореола око његове главе, јер га уздиже у ред светитеља. Ореоле у тој композицији имају још само Христос и анђели, али не и апостоли. У Лихнии их немају ни презвитер ни апостоли, што их означује као представнике овоземаљске цркве. Презвитер са слике у Раваници је знатно нижег раста од Христа, па и од анђела који причешћује, а та чињеница — која спада у област хијерархијског поимања пропорција фигура у византијском сликарству — иде у прилог тези о презвитеру из раваничке композиције као заступнику овоземаљске цркве. У том случају ореолу око његове главе требало би приписати забуни сликара или јој наћи поузданије објашњење.

Средишње место Христа првосвештеника у сликарству раваничког олтарског простора подвучено је скоро целокупном његовом тематиком. Литургијска мисао да је он био тај који је жртвован и који је принео жртву настављена је и кроз сцену у доњем појасу олтара. Тачно испод ногу Христа из Причешћа апостола, у средини уског појаса, који обухвата читав олтарски

[52] Исто, 45—46, 102—103.

[53] Уп. Л. А. Шервашидзе, *Некоторые средневековые стеные росписи на територии Абхазии*, Тбилиси 1971, 48 (где је описана али није објашњена ова необична појединост) и т. VI и VII (где се, због слабих репродукција, она једва и примећује) (са старијом литературом).

5. ПРИЧЕШЋЕ АПОСТОЛА, ДЕТАЉ

6. ПРАЊЕ НОГУ, ЈУЖНИ ЗИД ИСТОЧНОГ ТРАВЕЈА, ДОЊИ ПОЈАС

простор, а где је насликано тридесетак медаљона с попрсјима отаца цркве у архијерејским одеждама, постављен је лик Христа-агнеца у путиру. Његову стражу представљају тројица анђела у олтарском прозору. Клањају му се шесторица црквених отаца, из доњег појаса, који носе развијене свитке с молитвама и возгласима из литургије, а следе их и остали ликови архијереја из истог појаса живописа у олтару. Целини су прикључени ђакони, Стефан и Еуплос, у нишама проскомидије и ђаконикона.[54] Тих педесетак свештенослужитеља из раваничког олтара, који посредно или непосредно учествују у Поклоњењу жртви, славећи Христово искупитељско дело, чине је једном од најсвечанијих литургичких представа у византијској уметности. Само још у великим црквама из XIV века, какве су Старо Нагоричино и Грачаница, Дечани и Матеич, с толиким бројем учесника величана је Христова евхаристичка жртва. У Раваници, међутим, нема, као у некима од њих, или као што је то чест случај у сликарству из XI и XII века, старозаветних композиција које су имале значење праобраза новозаветне евхаристије: Жртве Аврамове, Гостољубља Аврамова, Руна Гедеонова, Скиније, Тројице Јевреја у пећи, итд.[55] Уместо типолошких аналогија, за чије разумевање је било неопходно посебно знање, Раваница је настојала на једноставности и на новозаветној улози Христа првосвештеника и мисији свештенства уопште. Једину везу са Старим заветом означавали су бројни ликови старозаветних праведника, насликани у вишим појасевима зидова, под бочним куполама.

Сасвим изузетно за византијски распоред сцена по зидовима цркава, у Раваници су две композиције — Тајна вечера и Прање ногу — смештене у доњи појас наоса, поред улаза у проскомидију, односно у ђаконикон, где никад нису бивале постављане. Над њима су још по четири медаљона с попрсјима архијереја, што наглашава њихов литургијски смисао. Таквим положајем ових двеју композиција желело се истаћи да је Христ управо приликом Тајне вечере установио литургију, односно њено језгро — тајну евхаристије.[56] Самим тим је одредио улогу свештенства у цркви и његову природу. Том приликом је одржао и „првосвештеничку молитву" (Јован, 17, 1—26), којом је апостоле наменио за молитвене настављаче у прослављању Бога.[57]

[54] Р. Николић, нав. дело, 21, 23, 25 (где је наведена тематика олтара). Уп. и цртеже Б. Живковића.

[55] Уп. П. Миљковиќ-Пепек, нав. дело 59, 61—62 (за Старо Нагоричино); В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, 79—81 (за Грачаницу), 93—94, 97 (за Дечане); Н. Л. Окуњев, *Матеич*, 94, 110—111, 112.

[56] О томе на многим местима. За ову прилику изабрали смо да наведемо само једно дело: Архимандритъ Кипріанъ, *Евхаристія*, Парижъ 1947, 36—42 (са старијом литературом).

[57] Уп. М. Н. Милутиновић, *Уједињено и објашњено четворојеванђеље*, Београд 1925, 199—200.

На свакој литургији Јована Златоустог или Василија Великог, за време санктуса и анафоре, у тихим молитвама или возгласима, подсећа свештеник на Тајну вечеру и Христову заповед апостолима да тако и даље чине у његов помен.[58] Служећи свештеник и ђакон, на литургији Јована Златоустог, моле пре причешћа да их Христос „прими за причастнике Тајне вечере".[59] Слике Тајне вечере и Прања ногу, поред два улаза у раванички олтар, представљале су, заправо, „историјски" пролог литургичком програму у олтару, у којем су прослављани евхаристија и њени вршиоци на челу с Христом првосвештеником.

Слика у полукалоти олтарске апсиде опомињала је, најзад, да би, без оваплоћења Христовог, било немогуће Христово искупитељско дело. Богородица на престолу с Христом на крилу, којима се клањају двојица анђела, оглашава да је Христово оваплоћење безусловно у економији спасења: оно је припремило људе да могу схватити Христову жртву и да могу учествовати у евхаристији.[60] Тако су, кроз вертикалу апсиде, језиком византијске иконографије, у целину повезана богословска садржина о оваплоћењу, жртви и искупљењу.[61]

Идеје изнесене у раваничком олтару обучене су у чисто литургијско рухо. Сцене Причешћа апостола и Поклоњења жртви још у XI веку, када су почеле да заузимају своје трајно место у олтару, биле су створене под утицајем стварног богослужбеног церемонијала. И једна и друга су више представљале идеалну слику литургије, него неки њен посебан део, иако су биле изграђене на одређеним чиновима у њој — прва на причешћу верника, а друга на великом входу.[62] Њихова симболична вредност

[58] *Божанствене литургије,* 57—58, 115—116.

[59] Исто, 75.

[60] S. Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra,* 50—51.

[61] Исказивање богословских идеја кроз вертикално повезивање слика било је врло омиљено у византијском црквеном живопису, а поготову у другој половини XIV века. Наводим само два речита примера. У проскомидији Богородице Перивлепте у Мистри испод Христа првосвештеника, из Великог входа, насликан је мртав Христос-жртва (imago pietatis), а изнад Старац дана с голубом св. Духа, чиме је истакнута улога св. Тројице у евхаристији (S. Dufrenne, *Image du décor de la prothèse,* 302—305). На северном зиду поткуполног простора у Полошком посебна представа Распећа у вези је с Деисисом испод њега, како би, кроз такав спој, твориле идеју о смрти, искупљењу греха и васкрсењу, с обзиром на то да су били насликани над гробницом једног великодостојника (В. Ј. Бурић, *Полошко,* Зборник Народног музеја, VIII, Београд 1975, 333—342).

[62] Уп. Н. Покровскій, нав. дело, 277—284, passim (за Причешће апостола); Г. Бабић, *Христолошке распре у XII веку и појава нових сцена у апсидалном декору византијских цркава,* Зборник за ликовне уметности, 2 (Нови Сад 1966) 20 и даље (уп. и Иста, *Les discussions christologiques et le décor des églises byzantines au XIIe siècle,* Frühmittelalterliche Studien, 2, Berlin 1968, 368 и даље, где су извршене извесне допуне).

надмашала је голу илустративност. Почетком XIV века, увођењем Христа првосвештеника, отпочео је нови ток њиховог развитка — заснован на старијим и новијим тумачењима литургије — који их је, све више, отварао даљем утицају црквене праксе и свечаности обреда. Из деценије у деценију растао је број композиција које су биле непосредне слике појединих делова службе, или чије су појединости преузете из богослужбене реалности. У Марковом манастиру је, чак, направљен покушај да се читав ток литургије прикаже кроз доњи појас фресака у олтару, на основама које су биле, на различите начине и на разним местима, створене током XIV века. Раванички сликари, пошав од искустава XIV века, изградили су јединствену целину у којој саставне делове чине: историјски увод у литургију, њено догматско тумачење и њена церемонијална илустрација.

С извођењем Христа првосвештеника у први план слике Причешћа, са знатно увећаним његовим ликом у односу на друге учеснике у сцени и с благосиљањем верника у цркви обема рукама — што су некада, преко ниског иконостаса, видели сви присутни на богослужењу — желео се постићи нарочит и веома упечатљив учинак. Не мањег значаја по схватање литургије, а посебно евхаристије, било је сликање презвитера у Причешћу апостола. Шире проучавање литургичара из XIII и XIV века показаће колико је у необичнијим сликама православног богослужења, као што је раваничка — као и у неким другим иконографским решењима из XIV века[63] — била садржана полемика с католичанством.

Чињеница је да је, за време латинске власти у Цариграду и на неким подручјима ранијег Византијског царства, дошло до распри између православних и католичких богослова око молитава и возгласа приликом епиклезе, дакле, око литургијске праксе у једној и другој цркви у чину претварања евхаристичких дарова у тело и крв Христову. Католици су сматрали да је молитва којом свештеник призива св. Духа ради освећења дарова непотребна, јер их је осветио сам Христос једном заувек, док су православни тврдили да се чин поново обавља на свакој литургији кроз Христово услишење свештеникове молитве. Никола Кавасила, један од најистакнутијих византијских литургичара посветио је, почетком друге половине XIV века, овом питању један део своје књиге „Тумачење божанске литургије“. Позивајући се на Јована Златоустог и Псеудо-Дионисија Ареопагита, он је наглашавао улогу Христа као *свештеника, жртве*

[63] Уп. Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века,* 161—165 (где се разматра посебно приказивање св. Тројице у сводовима неких охридских цркава из друге половине XIV века, као иконографско решење које је у складу с православним схватањем епиклезе, а различито од католичког).

и олтара у евхаристији, као и неопходност приликом епиклезе, молитава *служећег презвитера*.[64] Раваничка представа Причешћа апостола, са свим својим саставним деловима, изгледа као да је одјек нешто ранијих и текућих богословских расправа око евхаристије, заправо она делује као православни одговор на католичке приговоре. Нешто пре живописања Раванице и нека друга становишта православне цркве, забележена у тумачењима евхаристије Николе Кавасиле, добила су своје иконографско разрешење: њихов одблесак осећа се у Великом входу с пратећим представама у мистарској Перивлепти[65] и у посебној представи св. Тројице у неким охридским и грузијским црквама из друге половине XIV века.[66] Као у толиким другим случајевима тако и у овом, једно сложено богословско схватање било је у стању да подстакне у сликарству византијског света стварање иконографски различитих представа.

С колико спремности је српска средина била у стању да проникне у разграната значења једне слике или једне уметничке целине кад је она садржавала политичке црте, а посебно антикатоличке — тешко је одговорити. Српски прелати, државни великодостојници и владари — будући да су руководили земљом која се не само налазила на граници према католичанству, већ је у њој и део становништва припадао латинској цркви — несумњиво да су изградили одређене ставове у односу на црквена питања која су из таквих прилика произилазила. Црква је, већ крајем XIII века, изнела, кроз слике Немањиног сабора у Ариљу, своје мишљење да католике не сматра правоверним, већ полу-

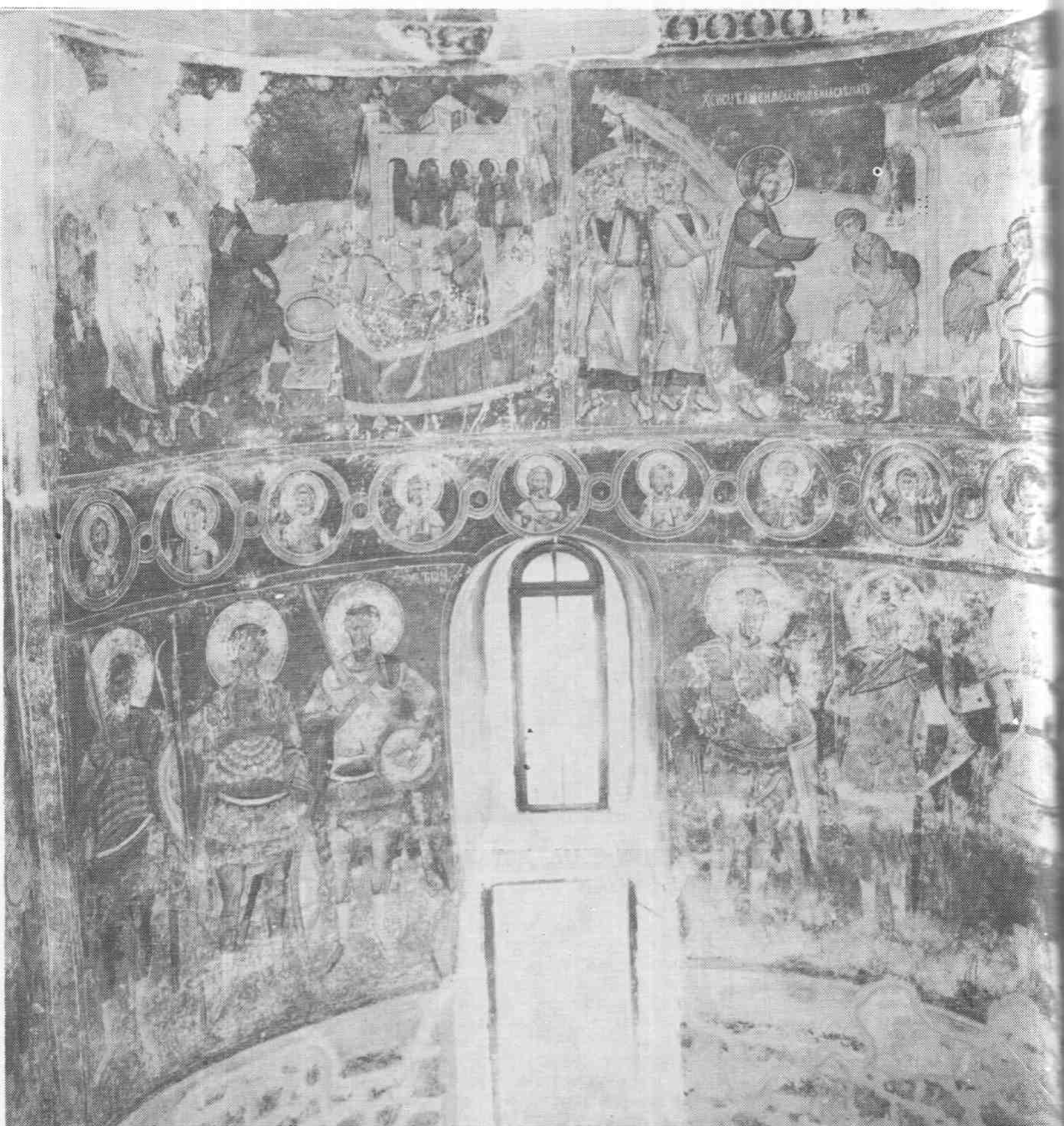
[64] Nicolas Cabasilas, *Explication de la Divine liturgie*, trad. et notes de S. Salaville, munie du texte grec, revue et augmentée par R. Bornert, J. Goullard, P. Périchon, Paris 1967, 179—199, 312—318, passim.

[65] S. Dufrenne, *Image du décor de la prothèse*, 306—307.

[66] Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство*, н. м. Исто решење постоји и у Убиси, у Грузији, на своду храма: Ш. Я. Амиранашвили, *Грузинский художник Дамяне*, Тбилиси 1974, илл. 34—36 (уп. приказ и Зографу, 6, 1975, 76). Колико су православни Грци, који су још у другој половини XIV века живели на подручју Апулије, у католичкој средини, осећали разлике у тумачењу евхаристије, најбоље се види на сликарству цркве св. Стефана у Солету, која је њима служила. У доњем појасу апсиде четворица црквених отаца — на челу с Василијем Великим и Јованом Златоустим — клањају се часној трпези на којој седи младолики Христос свештеник и благосиља путир. Уз Христа је грчки натпис: „Софија, реч Божја". Јован носи на свитку исписану молитву Малог входа, а Василије ону која се изговара за време Херувимске песме. Ту су, изнад св. Тројице, у иконографском виду Отечества, и Силазак св. Духа на апостоле, а испод фронтални епископи. Очевидно да је и то својеврсна илустрација епиклезе. Иначе, маколико да су неке фреске у овој цркви повезане с традицијом византијске иконографије, већина их је латинска по схватањима, а готичка по стилу. Уп. M. Berger, *S. Stefano di Soleto e i suoi affreschi*, у Paesi e figure del vecchio Salento, a cura di A. De Bernart, II, Galatina 1980, 90—91 и fig. 164, 165, 167, 168.

7. НЕБЕСКА ЛИТУРГИЈА, ДЕТАЉ, ГЛАВНО КУБЕ

8. СЦЕНЕ СА ЧУДИМА, У ЈУЖНОЈ ПЕВНИЦИ
(Све фотографије из документације Републичког завода за заштиту споменика културе)

верним[67], а цар Душан јој се прикључио с неколико одредаба у своме Законику.[68] Чак се и у народу ширила легенда не о опречним мишљењима православних, католика и неверника, већ о различитом њиховом пореклу.[69] Пред будућим испитивачима стајаће, свакако, и питање у којој је мери православна средина средњовековне Србије, суочена с католичанством, усвојивши византијске богословске мисли, и сама доприносила, кроз књижевност и црквену уметност, супротстављању својих с католичким ставовима и идејама.

Тешко је претпоставити да су, сем изабраних, верници били у стању да схвате сву савременост раваничких олтарских слика. Њима су, у тренутку турске опасности пред Косовску битку, можда биле много ближе речи Заамвоне молитве коју изговара, са слике, Христос првосвештеник: „Господе ти благосиљаш ... оне који се у тебе уздају; спаси народ свој и благослови наслеђе своје ... и не остави нас који се у тебе надамо; даруј мир свету твоме, црквама твојим, свештеницима, благоверном владару и свима људима твојим ..." И најнеобразованијем бивало је јасно да служећи свештеник — који је од старина читао Заамвону молитву међу народом, полажући руке над њихове главе[70] — личи на Христа првосвештеника са слике у апсиди.

Никоме није била потребна посебна предспрема да у Тајној вечери види онај догађај који је непосредно претходио Христовом страдању, али и такав који је, уз откривање издајника, утемељио хришћанску литургију и постао разлог за непрестано окупљање верника. По Косовској бици, издаја, жртва и опредељење за царство небеско постале су теме народног песништва. Пажња твораца косовског култа у српској цркви била је усредсређена управо на аналогију коју је пружала црквена књижевност на Христовом примеру и на примеру хришћанских мученика.[71] И народна књижевност је следила, до мере њој својствене, сродне мисли о страдалницима против иновераца. Тако су, на пример, Христова последња вечера у Јерусалиму, како су је описали јеванђелисти, и тзв. „Кнежева вечера" из народне поезије, по много чему сличне. Као што је пред страдање Христос окупио апостоле на вечеру, тако је пред бој и Лазар сазвао

[67] В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству и њихове књижевне паралеле*, Зборник радова Византолошког института, X (Београд 1967) 137—141.

[68] Уп. А. В. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980, 10—11, passim.

[69] Р. Грујић, *Легенда из времена цара Самуила о постанку народа*, Гласник Скопског научног друштва XIII (1934) 198—199; Б. Сп. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности*, Нови Сад 1962, 80—82.

[70] Архимандритъ Кипріанъ, нав. дело, 334.

[71] Уп. Б. Трифуновић, *Косовско страдање и небеско царство*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 255—263.

војводе на славску вечеру. Српски кнез је подигао чашу с вином, евхаристичким симболом, знајући, као и Христос, да ће бити издан. Без обзира на различитости у појединостима, Вук Бранковић је добио суштински истоветну улогу као Јуда Искариотски.[72] Догађаји који су следили показали су истинитост оптужби изречених на вечерама, а последице страдања Христа и Лазара, будући припремљене, морално су учврстиле хришћане, односно српски народ.

Ко зна шта су све могли Лазареви савременици још ишчитати из раваничких олтарских слика посвећених Христовој жртви. Оне су пружале могућност многима да из њихове целине изаберу, у складу са својим знањима, оне делове који су им били разумљиви и у њима да нађу смирење или утеху. Ваљда су баш зато, у XVI и XVII веку, Небеска литургија и Причешће апостола с Христом првосвештеником постале толико омиљене слике на зидовима цркава, поготову оних на Светој Гори.[73]

Црквена служба је утицала на склоп и појединости још једне раваничке слике. Испод попрсја Христа Пантократора у главном кубету насликана је Небеска литургија као илустрација Великог входа. Поред часне трпезе под киворијем, над којом гори кандило, стражаре четворица анђела у царским дивитисионима с лоросима. Христос као првосвештеник, у епископском сакосу, изишао је на десну страну да дочека и окади прилазеће анђеле у ђаконским одеждама, који носе чираке, рипиде и часне дарове.

Небеска или Божанска литургија с темом великог входа заузела је, почетком XIV века, стално место у кубету испод Пантократора.[74] Али, све док се, као у мистарској Перивлепти или Марковом манастиру, није спустила у олтар, Христос Пантократор из калоте кубета присуствовао је литургији коју су служили анђели као ђакони и презвитери. Тек када се у олтару Велики вход сусрео с темом Христа првосвештеника, Небеска литургија, дигнута поново, као у Раваници, у кубе, добила је још непосредније значење обреда који се, на једнак начин, одвија на небу као и на земљи. Одјек таквог споја посебно је видљив на једном делу примењене уметности из друге половине XIV века — тзв. ксиропотамском панагијару. На том евхаристичком сасуду приказан је Христос првосвештеник како служи Небеску

[72] Уп. Вук Ст. Караџић, *Српске народне пјесме*, II, Београд 1972, 196—197.

[73] Уп. Н. Покровскій, нав. дело, 285 и даље; J. D. Ştefănescu, нав. дело, 73—77; Г. Суботић, *Охридска сликарска школа XV века*, Београд 1980, цртежи 68, 78, 108, сл. 69.

[74] Уп. Н. Покровскій, нав. место; J. D. Ştefănescu, нав. место; Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, 161—162.

литургију уз саслужење анђела-ђакона који опходе Велики вход, а њој присуствују, клањајући се, дванаесторица апостола.[75] Небеска црква је, помоћу оваквих иконографских решења, све више почела да личи на земаљску, као што је, некако у исто време, небески двор, са својом хијерархијом обележеном различитим световним оделима и атрибутима, наликовао на византијски или српски двор (Трескавац, Заум, Богородица Перивлепта у Охриду, Марков манастир, Св. Атанасије у Костуру итд.).[76] С променом Христове одежде у Небеској литургији и она је попримила нови смисао који је проистицао из истовремених тумачења литургије, као што је то било и у раваничком Причешћу апостола, јер је и Небеска литургија била у тесној унутрашњој вези са евхаристијом. После Раванице, нарочито у живопису из времена турске власти, Христос првосвештеник је често бивао представљан у Небеској литургији.[77]

3. ЧУДА ХРИСТОВА И ПРОПОВЕДИ

Изнад појаса с медаљонима светитеља у Раваници тече циклус кроз који се излажу Христова излечења људи од разних болести и његове проповеди: Исцељење раслабљеног и слепог, Умножавање хлебова и риба, Исцељење човека с нечистим духом, Васкрсење Јаирове кћери, Излечење узетога из Капернаума, губавога и човека оболелог од водене болести, Свадба у Кани, Прича о царској свадби, Разговор с Јованом Претечом и Самарјанком, Чудо на мору, итд.[78] Петнаестак преосталих сцена сведочанство су о настојању раваничког живописа на Христовој чудотворној и учитељској делатности.

Редослед излагања овога циклуса — најбоље очуваног у Раваници — привукао је већ одавно пажњу испитивача средњовековног сликарства, јер није у сагласности с хронологијом догађаја из Христовог живота како су је установили јеванђелисти. Тако су две сцене, Излечење раслабљеног и Излечење слепог, постављене у јужној певници једна поред друге, што је такође наметало размишљање: није ли цео циклус, као и ове две сцене, које одговарају двема недељама између Ускрса и Духова, замишљен према литургијски предвиђеним читањима јеванђеља?

[75] Уп. напомену бр. 42.

[76] Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, 105—110 (са старијом литературом).

[77] Н. Покровскій, нав. место; J. D. Ştefănescu, нав. место. О Небеској литургији уп. и L. N. Grondijs, *Croyances, doctrines et iconographie de la liturgie céleste*, Akten des XI internationalen Byzantinisten-Kongresses 1958, München 1960, 195—199.

[78] Уп. Р. Николић, нав. дело, 23, 25, 28, као и цртеже Б. Живковића у овој књизи.

За Г. Мијеа, а потом и за С. Радојчића, читања јеванђеља према реду у пентикостару одиграла су одлучујућу улогу у избору сцена из циклуса Чуда и парабола Христових, и то не само у Раваници.[79] М. Љубинковић је сматрала да је „овај необични репертоар несумњиво литургичког карактера" и да је „у вези са специјалним службама које се у православним црквама врше од Ускрса до Вазнесења"; те службе „су углавном посвећене прослављању чуда Христових, а везују се и за поједине параболе Христове".[80]

Иако тек предстоји да се раванички поредак у циклусу Чуда и проповеди Христових размотри до у појединости, јер постоје одступања у односу на редослед читања јеванђеља између Ускрса и недеље Свих светих — када се употребљава пентикостар — ипак је несумњиво да је литургија битно утицала на програм овога циклуса. И то не само у Раваници.[81]

Приступ раваничких сликара литургијским текстовима који су им служили као програмска и иконографска подлога био је разноврстан: кад су добили задатак да прикажу Христово оваплоћење — изабрали су неке кључне мисли из божићних служби или из служби двеју недеља пред Христово рођење; кад им је циљ био да представе евхаристичку жртву — обратили су се свакодневној литургији и то оним местима која се на њу најнепосредније односе; кад су излагали Христову јавну делатност — држали су се поретка који је био литургијски заснован. Као наследници хиљадугодишњег византијског искуства, они су прилазили литургијској речи као извору слике са истанчаном осетљивошћу коју је потребно постепено откривати. Руководеће мисли сликара из православног света, измењиве али усклађене с приликама у којима су живели, биће трајан предмет испитивања историчара средњовековних уметничких схватања. Свакако да ће на раваничко сликарство и даље бити усредсређена пажња оних који буду проучавали његове програмске и иконографске замисли, јер су једне међу њима условиле појаву сличних у потоњим црквама Моравске школе, а друге остале као јединствено сведочанство о духовним опредељењима људи из једног времена које се дубоко усекло у историјско памћење.

[79] G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'évangile*, 34—40, 57—66; С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, 181.

[80] М. Љубинковић, нав. дело, XII.

[81] Уп. R. Underwood, *Some Problems in Programs and Iconography of Ministry Cycles*, у P. Underwood, *The Kariye Djami, 4, Studies in the Art of the Kariye Djami and Its Intellectual Background*, Princenton, New Jersey 1975, 245—302.

СИМА М. ЋИРКОВИЋ

РАВАНИЧКА ХРИСОВУЉА

Оснивачи манастира желели су да своме делу обезбеде што већу трајност и тој својој жељи давали су израза у повељама које су издавали својим задужбинама. Саставни део обрасца ових повеља била је молба наследницима и потоњим владаоцима да не погазе или умање оно што је ктитор установио и претња тешким проклетством онима који би се ипак усудили да прекрше ктиторове одредбе.[1] Требало је да манастир одолева времену увећавајући постепено своје имање и богатећи своју ризницу прилозима и даровима каснијих поколења која продужују ктиторово дело. Чланови братства су такође настојали да одрже непрекидан живот манастира испуњавајући монашке завете, поштујући манастирски типик и одржавајући помене ктиторима „дондеже и монастир стоит".[2] На нашем несталном и немирном тлу манастири су установе са највише континуитета. Једино они спајају у величанственом луку непрекинутог живота и извршавања мисије време својих оснивача са нашим временом. Неки од њих су као права чуда трајности преживели неколико столећа, али у условима који су били супротни жељама оснивача. Индивидуална историја наших манастира веома је слабо позната упркос истраживањима стручњака разних врста, али њихова скупна судбина може се у општим цртама реконструисати. Сви су без изузетка, неки раније неки касније, почели губити оно што су им ктитори завештали, свима су се ризнице празниле и сви су велики део своје дуге историје животарили и истрајавали у сиромаштву и оскудици.

Међутим, и у срединама које су мање потресане ратовима, у којима није било толико преврата и прекида у друштвеном развоју, где није било толико масовног насиља и беде, само изузетно би се сачувало благо једног манастира. И тамо где су при-

[1] Молба и анатема налазе се у тзв. формули санкције. Уп. С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици X. Санкција,* Глас 100 (1922) 1—5. 27—48, и V. Mošin, *Sankcija u vizantijskoj i u južnoslavenskoj ćirilskoj diplomatici,* Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku 3 (1954) 27—51.

[2] Тим речима одређено је трајање обавезе братства Лавре светог Атанасија према деспоту Ђурђу Бранковићу и његовим потомцима. Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре Атонске,* Споменик 56 (1922) 16.

лике биле далеко повољније него на Балкану, време је узимало свој данак. Предмети од најтврђег или најплеменитијег материјала пропадали су или постајали плен пожара или разбојника. Многе ствари су се трошиле, хабале, излазиле из употребе и бивале занемарене, јер су се током времена мењала и схватања о томе шта је вредно и шта заслужује да буде сачувано. На нашем тлу овакви губици су огромни, можда толико велики да нисмо у стању да их реално проценимо.

Подсећање на ове опште и добро познате чињенице може да олакша да се разуме околност да се о шестој стогодишњици манастира Раванице не бавимо историјом манастирског архива или библиотеке, већ судбином једног јединог документа. Па и тај документ је до нашег времена дошао заобилазним путем и он о манастиру говори не само својом садржином, већ и тешко одгонетљивом историјом свога очувања. Традиција раваничке хрисовуље представља речито сведочанство о настојању братства да очува континуитет живота и развоја манастира. Историја повеље се у толикој мери преплиће са историјом манастира да нам се чини да сваки покушај да се прошири већ знатна литература о раваничкој повељи[3] треба да пође од историје манастира, на жалост, веома мало познате.

Оно мало података што говори о животу у манастиру и о труду око преписивања књига, марљиво је сакупио и приказао Владимир Петковић у својој монографији о манастиру.[4] Из њих се види да су невоље манастира почеле прилично рано. Прво паљење доживела је Раваница већ 1398. године у време пролазне, али оштре кризе у односима између кнеза Стефана Лазаревића и султана Бајазита.[5] Тада је било услова да се живот продужи и манастир обнови. Деспот Стефан Лазаревић је 1410. или убрзо после те године пренео у Раваницу тело свога брата Вука и сестрића Лазара.[6] Манастир је први пут доспео под турску власт

[3] О раваничкој повељи се расправљало више него о било којој другој средњовековној повељи, најчешће узгредно у расправама о манастиру или о времену кнеза Лазара. Литературу о повељи није потребно посебно приказивати, јер је недавно критички осветљена. Уп. Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона,* Зборник Филозофског факултета у Београду 12—1 (1974) 367—371.

[4] В. Р. Петковић, *Манастир Раваница,* Београд 1922, 5—21.

[5] Било је то у време када су кнеза Стефана оптужили да сарађује с Угрима и кад је морао да се обрачунава с војводама Николом Зојићем и Новаком Белоцрквићем. У априлу 1398. ушла је турска војска у Србију. Тада је кнегиња Милица одлазила султану да би оправдала сина. Раваница је страдала 6. августа 1398. а Стефан је почетком јесени и сам одлазио да моли опроштај султана. Уп. М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић,* Београд 1978, 52—54.

[6] Б. Вуловић, *Раваница, њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља,* Саопштења 7 (1966) 22—23, учинио је вероватним да је и Лазарев син Вук био сахрањен у Раваници, у гробници у наосу цркве. Потврда се налази у турском дефтеру око 1476, где је забележено уз

1438. године, уочи првог пада државе деспота Ђурђа Бранковића. И тај догађај био је обележен пожаром, „расутијем“ и расељавањем монаха.[7] Најкасније 1444, приликом обнове деспотове државе, отклоњене су биле штете и манастирски живот враћен у редовни ток. Није забележено када је Раваница коначно пала под турску власт, али се може закључити да је то било 1458, када су летописи забележили пад оближње Ресаве и неколико градова.[8] Под турском влашћу још једном је опљачкано и развучено оно што је у ранијим страдањима остало поштеђено или што је сакупљено после пожара и пустошења 1438. године. У манастиру је сачувано предање о томе како су Турци на 12 камила однели црквене драгоцености.[9]

У сваком од ових забележених пожара и пустошења могла је пропасти манастирска хрисовуља, чувана као највећа драгоценост. Треба, међутим, имати у виду да је Раваница могла претрпети штете и у другим приликама, нарочито када је њена област била захваћена ратом, што се у XV веку дешавало у неколико махова. Манастирски документи су били од трошног материјала и лако подложни пропадању. Најважнијима су због тога покушавали да обезбеде трајност тиме што ће садржај повеље исписати на манастирском зиду. Говорећи о Немањином труду око подизања Студенице, Сава изричито каже да су дарови били „записани у његовој златопечатној повељи“, а поред тога „и у цркви написани на зиду“.[10] У Студеници су изгубљени и повеља са златним печатом и њена верзија исписана на зиду у облику натписа.[11] У Жичи и Грачаници овакви натписи сачували су до наших дана садржај повеља којим су оснивачи обдарили своје манастире. Није познато да ли је обичај исписивања повеље у виду натписа био раширен и да ли се дуго одржао? У сваком случају треба узимати у обзир могућност да је и у Раваници повеља била исписана на зиду. Владимир Петковић је навео и разлоге за ту претпоставку и заступао мишљење да је повеља била у припрати која је страдала крајем XVII века.[12]

манастир Раваницу: „у њој лежи Лаз-оглу и Влк-оглу“. *Историја народа Југославије II*, Београд 1960, 98—99, где се погрешно каже да је реч о кнезу Лазару и Стефану Лазаревићу. Син Лазарев и син Вуков биће свакако Вук Лазаревић и Лазар Бранковић.

[7] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд 1927, 231.

[8] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи 243.* Тада су пали Вишесав, Голубац, Жрнов и Бела Стена.

[9] В. Петковић, *Манастир Раваница*, 9.

[10] *Списи св. Саве*, ed. В. Ћоровић, Београд — Ср. Карловци 1928, 153.

[11] Уп. С. Ћирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, Зборник Филозофског факултета у Београду 12—1 (1974) 311—318.

[12] В. Петковић, *Манастир Раваница* 21—23.

У сачуваним документима манастирска повеља се не спомиње све до посете патријарха Арсенија III у пролеће 1689. године. По примеру својих далеких претходника патријарх је потврдио одавно изгубљене и растурене манастирске поседе. Он је сличне потврде издао и неким другим манастирима, јер је било наде да ће се прилике променити и да ће манастири можда нешто од својих поседа повратити.[13] Царска војска била је продрла дубоко на турску територију, Срби су се листом дигли на устанак, а и сам патријарх се повезао са турским непријатељима.[14]

Патријархова потврда датована 25. маја 1689. у Пожаревцу представља веома интересантан документ, јер носи у себи трагове три средњовековна акта. Издавана је два пута, али ниједном на задовољавајући начин.[15] У патријарховој канцеларији израђен је на основу једне средњовековне патријархове потврде образац који је употребљен више пута.[16] Судећи по томе што је употребљен и неколико година пре издавања потврде за Раваницу, овај образац није у вези са документима које су Раваничани имали у време патријархове посете. Међутим, опис међа који затим следи свакако је преузет из неког раваничког акта, као што ћемо показати. После описа синора долази значајан додатак: „К сим же всем приложена сут сему храму · Р.М.И · (148) сел от с(ве)топочившаго кнеза по различных местах јаже въ свитку его по числу именем описую се".[17] Ово место у патријарховој потврди представља поуздано сведочанство о томе да се 1689. године у манастиру чувала повеља кнеза Лазара. То није морао бити баш „свитак", јер тај израз припада формулару патријар-

[13] И. Руварац, *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III (1557—1690)*, Прештампано из „Истине", Задар 1888, 86—87, доноси текст једне потврде поседа манастира Ђурђевих Ступова и бележи другу потврду истоме манастиру. Једна је из 1685. а друга из августа 1689. године. Обе су се чувале у Врднику, али им се изгубио траг. Уп. Р. Љубинковић, *Оснивање манастира Вољавче и властелинство манастира Ђурђевих Ступова код Новог Пазара*, Старинар 15—16 (1964—65) 111—113.

[14] Уп. Р. Веселиновић, *Арсеније III Црнојевић у историји и књижевности*, Београд 1949, 82—83, приказује и дискусију о аутентичности ове потврде.

[15] (Иоан Суботић), *Писменно Архи-Епископа Пекскогъ Арсения Чарноевића*, Сербскии лѣтопис 80 (1848) 63—67; Г. Витковић, *Спомeници из Будимског и Пештанског архива. Четврта збирка*, Београд 1875, бр. 61.

[16] Када се уклони језички и правописни ретуш лако се препознају формуле познате из средњовековних аката српских патријарха. Опширна аренга није у целини заступљена у очуваним средњовековним документима, али се налазе поједине мисли и формулације. За остале формуле могу се наћи паралеле из средњовековних аката.

[17] Сербскии лѣтопис 80 (1848) 66.

хове потврде.[18] Наведени број села без имена и без међа помаже да са сигурношћу утврдимо да је у питању повеља кнеза Лазара коју познајемо по врдничком и болоњском препису.[19] У тој повељи села су наведена поименично и описане су међе појединих села ако су чинила повезану целину. Захваљујући тим подацима могло се у значајној мери реконструисати манастирско властелинство.[20] Ако се синор манастира како је описан у потврди патријарха Арсенија III упореди са властелинством како га познајемо на основу повеље кнеза Лазара, може се утврдити да су два документа у пуном раскораку и да не описују исто стање властелинства. Међе описане у потврди патријарха Арсенија III обухватају само мали комплекс земљишта у непосредној околини манастира и поред тога још 6 воденица изван описаног комплекса, затим две ливаде, бару-ловиште код Супске и Госпођин вир на Дунаву.[21] Другим речима, и у патријарховој потврди садржи се манастирско властелинство, али неупоредиво мање од онога из повеље кнеза Лазара. Намеће се због тога питање у каквом су односу та два властелинства? Да ли је оно мало ембрион каснијег великог властелинства или су то само последњи остаци некадашњег богатства? Одмах треба одбацити претпоставку, коју су прећутно прихватали ранији истраживачи, да је у патријарховој потврди описано стање с краја XVII века. Тада манастир није имао ни толико имања колико је забележено у патријарховом документу. Случајно знамо да су монаси Раванице тражили 1692. од аустријског цара да им потврди три воденице и рибњак на Дунаву код села Добре. Воденице су се звале Хатипова на реци Ресави, Бајрамова на реци Обровици и Брода-

[18] Реч „свитак" се налази и у потврди за Ђурђеве Ступове (И. Руварац, нав. дело 87) у формулацији која је утолико измењена што спомиње „њихов" свитак, имајући у виду Стефана Немању и Стефана Првовенчаног. На почетку је, међутим, само Немања убачен у неодговарајући образац: бл(а)гочастиви и сьмодржьвнии всех србских и поморских земль наречени Сумеон Немања нови мироточьц.

[19] Препис врдничког текста из 1768. има у додатку рекапитулацију у којој стоји управо 148 села, 5 панађура, 3 брода и 150 литара сребра.

[20] Посебну расправу о раваничким поседима написао је Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство,* Историјски часопис 16—17 (1966—1967) 235—253, где је наведена и ранија историјско-географска литература. Важне допуне и исправке дао је у необјављеној дисертацији Б. Симоновић, *Просторни развој села Србије,* Београд 1976, нарочито карта 6 у другој књизи и објашњења уз ту карту.

[21] Међе из потврде патријарха Арсенија III нису биле посебно проучаване, јер није био схваћен њихов значај. Само један део топонима наведених у том опису међа успео сам да идентификујем, али и тај део је довољан да наговести обим поседа. Међа је полазила од Краљева, западно од села Сење, затим је ишла на север преко Јаруља, које је оставило траг у Јаруљ-потоку. Северна граница се не може оцртати, али се од извора Раваничке реке преко Липовог дела, Горуновца, Вавила, Стубице, Дугојевице и сенског гробља, може пратити међа све до полазне тачке западно од манастира.

рац на реци Млави.[22] Веза ових поседа са онима из патријархове потврде је сасвим танка: можда је Хатипова она воденица на Ресави и можда је рибњак на Дунаву ипак Господин, вир, иако је ближе Милановцу него Добри. Ипак је то и у погледу топономастике и у погледу садржине сувише далеко од описа у патријарховој потврди.

С друге стране, у томе опису имамо елементе који нас сигурно одводе у XIV век. Начин описивања међа је исти као у повељи кнеза Лазара, а заједнички су и извесни топоними.[23] Али, још важнији је у томе опису међа помен личности које су живеле у време грађења манастира Раванице. Тако је међа после Вучкове баре ишла: ѡт толе паки на перивои и метох Сисое на Чрвних.[24] Бесумње реч је о Сисоју, монаху и оснивачу манастира Сисојевца на реци Црници.[25] Сисојев манастир је имао метох који се граничио са поседима Раванице у време кад је издат акт који лежи у основи потврде патријарха Арсенија III. Земља поклоњена Сисоју помиње се и касније у једној повељи кнегиње Милице за Лавру светог Атанасија.[26] После извора раваничке реке међа је ишла на глумчеву ливаду над Хатавице и ѡт толе прѣко дѣла низ брдо на Дугоевице и на Беле воде и ѡт толе на Црѣповъ виноград. Цреп је познати властелин из доба кнеза Лазара, који је оставио трага у неколико докумената, па и у повељи кнеза Лазара за Раваницу.[27] Говорећи уопштено о својим

[22] „das in Illirien liegende Closter Rauaniza sambt denen drey Mühlen Hatipova am fluss Resaua, Bariamoua am fluss Oprouicza, Brodarecz am fluss Mlaua und den unter dem Dorf Dobra gelegenen Taüch wie auch derselben Innwohner..." Наведено у В. Петковић, *Манастир Раваница* 12.

[23] У повељи кнеза Лазара спомињу се Господин вир, воденица на Топлику, затим села Шумице, Студице, Јарун(!), Супска и Сена. Нарочито је значајан помен воденице на Топлику, јер је мало вероватно да би се такав објекат одржао током дугог периода. Остале воденице из потврде не спомињу се у кнежевој повељи јер су обухваћене међама комплекса од 62 села северно од Раванице. Из истог разлога не понавља се већи број села. Села поклоњена манастиру у кнежевој повељи споменута су у патријарховој потврди само узгредно у описивању границе и граничних знакова.

[24] Сербскии лѣтопис 80 (1848) 66.

[25] Ово место је запазио већ И. Руварац, *О кучајинским манастирима по записима,* Старинар 6 (1889) 35. В. Петковић, *Манастир Раваница* 7, га је погрешно тумачио подразумевајући да је реч о Сисојевом манастиру, који се налази под Горуновцем, брдом које се у опису међа спомиње много раније. У питању је метох тога манастира, који се налазио ван раваничког властелинства баш као и Сисојев манастир. О њему уп. Б. Кнежевић, *Средњовековне цркве и манастири у долини Црнице,* Зборник за ликовне уметности 16 (1980) 232—233.

[26] Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре Атонске,* Споменик 56 (1922) 10—11.

[27] Љ. Стојановић, *Цреп и Витомир,* Зборник у част Богдана Поповића, Београд 1929, 356—357. Уп. и P. Lemerle, Actes de Lavra IV, Paris 1981, 182—183.

даровима, кнез Лазар наводи: дохотке и села, винограде насадих и друге купих у Црепа и Југда.[28] Црепов виноград је, дакле, ушао у састав раваничког властелинства пре но што ће кнез издати своју повељу. Ово место представља драгоцени ослонац за утврђивање односа између два акта којима су Раваничани располагали крајем XVII века. Повеља кнеза Лазара је млађа од оног документа који је искоришћен приликом издавања потврде патријарха Арсенија III. Црепов виноград је у време његовог састављања био у суседству раваничких поседа исто као и Сисојев метох, а у повељи кнеза Лазара тај виноград је већ био у оквиру раваничког властелинства, пошто га је кнез откупио од Црепа и поклонио своме манастиру.[29]

Оно мало података којима располажемо не дозвољава нам да наслутимо чиме су се руководили патријарх Арсеније III и раванички монаси кад су у патријарховој потврди само уопштено поменули кнежеву повељу која је садржала огромно властелинство, а у исто време опширно навели међе сасвим малог поседа, којим је манастир располагао пре издавања Лазареве повеље. Могућна су свакојака нагађања. Више вероватноће од других заслужује можда, претпоставка да акт који је садржао велико властелинство није имао обележја оригинала и због тога ни правог ауторитета, док је код оног другог акта било управо обрнуто: посед је био мали али зато ауторитет акта велики.

Убрзо после издавања патријархове потврде дошло је до велике сеобе у којој су учествовали и Раваничани. Њихова тегобна путовања су донекле позната захваљујући савременим записима, нарочито белешкама даскала Стефана, члана манастирског братства.[30] Раваничани су ходали 40 дана носећи мошти кнеза Лазара и стигли су све до Сентандреје више Будима. Ту су подигли куће и цркву од дрвета и у њој похранили кнежеве мошти. Још пре склапања карловачког мира монаси су се пре-

[28] В. Петковић, *Манастир Раваница* 73. Необично друго име чита се у болоњском препису као Ϊюдка (?). Б. Вуловић, *Раваница 27.*

[29] Љ. Стојановић, нав. дело 356, мислио је да патријархова потврда наводи Црепов виноград међу имањима Раванице. Из текста то никако не следи, јер објекти „на" које међа иде у целом опису означавају границу (на варовник камен ... на дебелу међу ... на воденичиште црвену врбу под сенска гробља ... на просечену стену ... на велики храст ... на Вучкову бару и др.). Кад се каже да међа иде „на" неко село или комплекс (на Шумице ... на Дугоевице ... на глумчеву ливаду над Хатавице и др.) подразумева се да иде „на" њихове међе. Било би потребно навести посебне разлоге у прилог томе да је Црепов виноград овде само топоним који чува успомену на Црепа. Ваља се подсетити на Сисојев метох, који по природи ствари не може бити унутар властелинства Раванице, а убележен је у повељи на исти начин.

[30] Сачувано је више верзија. Уп. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи* 328—330; Исти, *Стари српски записи и натписи* III, 94—95, 98—99; Đ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti (XI—XVIII veka)*, Beograd 1960, 295—296, 366.

селили у Срем и ту обновили запустели манастир Врдник. Раваничке традиције су се од тада чувале на два места: у Врднику и у старој Раваници која је после тешког страдања обновљена 1719. и наставила је да живи као братство.[31]

Још у време док су боравили у Сентандреји раванички монаси су предузимали кораке с циљем да поправе материјално стање избегле обитељи и да осигурају њену будућност у случају да се врати у Србију. На једној страни су се обратили цару Леополду да потврди поседе који су се састојали, како је већ споменуто, од самог манастира, три воденице и рибњака на Дунаву.[32] Обраћали су се и руском цару и добили су „грамату" која је омогућавала да сваке седме године долазе у Русију да би сакупљали милостињу. У вези с тим каже се у једном запису да је манастир примио и нови „русовои".[33] Није, међутим, јасно да ли се то односи на исправу руских владара о сакупљању милостиње или на повељу са златним печатом и сликаним украсом, која је сачувана до данас и налази се у Музеју Српске православне цркве.[34] У сваком случају некако у то време морала је настати та повеља. Није познато колико је послужила манастирском братству у његовим потребама. Остала је била у Врднику, а један препис је направљен за матични манастир.[35] Када је у XIX веку дошла пред очи љубитеља старина, ова повеља је била сматрана за „подлиник", оригинални стари документ. Јован Суботић је повељу проучавао 1848. и објавио је у Српском летопису са описом печата.[36] Много касније, Александар Сандић је дао да се повеља публикује путем фотолитографије. Проучавање тога снимка омогућило је Михаилу Валтровићу, нашем водећем археологу тога доба, да утврди да тај документ нема везе са XIV веком.[37] Валтровић је на основу стилских одлика сликаног украса и печата повељу довео у везу с другим очуваним споменицима и датовао је у почетак XVIII века.

Повеља коју је манастир прибавио крајем XVII или почетком XVIII века у формалном погледу представља фалсификат.

[31] В. Петковић, *Манастир Раваница* 14.

[32] В. Петковић, *Манастир Раваница* 12.

[33] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, 462—463. Хронологија одласка у Русију и добијања „грамоте" није у складу са очуваним документима о мисији јеромонаха Арсенија. Уп. С. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик 53 (1922) 213—221.

[34] Издао је В. Петковић, *Манастир Раваница* 73—77.

[35] Издао га је такође В. Петковић, *Старине. Записи, натписи, листине*, Београд 1923, 55—61.

[36] (И. Субботић), *Диплома кнеза Лазара 1381. год. манастыру Раваницы дана*, Сербскии лѣтопис 79(1848) 46—56.

[37] М. Валтровић, *Хрисовуља кнеза Лазара у Раваници (Врднику)*, Старинар 2(1885) 121—125.

Израђена је с намером да пружи изглед оригинала повеље кнеза Лазара. Ипак, истраживачи су рано запазили да ова исправа преноси садржај правог средњовековног документа и сасвим оправдано су је третирали као „врднички препис". Подлога за њену израду био је, бесумње, текст који се чувао у Раваници и који се као „свитак" цитира у потврди патријарха Арсенија III из 1689. године. На тој истој основи настао је и други препис, који се данас чува у Болоњи и о коме ће још бити речи.

Исправност текста повеље кнеза Лазара наши научници нису доводили у питање све до недавно. Излажући историју раваничког краја, Радмила Тричковић је изнела претпоставку да текст који је дошао до нас посредством „врдничког преписа" представља каснију прераду из XVII века и да описује стање властелинства не у доба кнеза Лазара, већ у касније време.[38] Разлози изнети у корист те хипотезе нису убедљиви и не дотичу уопште битне ствари. Повеља спомиње савременике кнеза Лазара и бележи поименично људе који су поклоњени манастиру.[39] У њој се налази и поклон годишњег дохотка од новобрдске царине, што је могуће само у периоду када је рудник био у кнежевој власти.

Најважније аргументе у прилог старине и аутентичности текста повеље кнеза Лазара пружа дипломатичка анализа. Нема потребе да се на овом месту подробно претресају сваки део или свака формула раваничке повеље, јер су већ у досадашњој литератури запажени и истакнути битни моменти.[40] Обратићемо па-

[38] Р. Тричковић, *Ћуприја и средње Поморавље до првог српског устанка*, Бој на Иванковцу 1805. године, Београд 1979, 97—106. Аргументе ауторке није лако пратити, а поготову кратко репродуковати. Суштина њене тезе је у претпоставци да села раваничког властелинства која нису уписана у турски пописни дефтер из 1467. нису тада ни постојала, да су из каснијег времена и да су због тога у раваничку повељу унета тек доцније. Нажалост, ми ни у овом случају, као ни код других дефтера из XV века, не знамо у којој мери су потпуни и имамо разлога да сумњамо да им је задатак био да попишу сва насеља са једне територије. Обично су пописани тимари спахија или хасови војних заповедника или самог султана. Уколико неко село не припада једној од тих категорија, оно није ни уписано. Према томе, из отсуства појединих села из дефтера не може се, без других аргумената, закључити о томе да она нису постојала. Уп. Х. Шабановић, Турски извори за историју Београда, Београд 1964, XVII—XXII.

[39] Манастиру су приложена два човека с породицама и имањем: Људина Богосав у Смедереву и у Крушевцу Огњан са сином Брајком. Не може се одгонетнути зашто су уз становнике 148 села посебно даровани и ови људи. У сваком случају они су били живи и активни у време издавања повеље, јер само тако тај дар има смисла.

[40] Уп. Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона* 369—371; В. Мошин, *Самодржавни кнез Стефан Лазар и традиција немањићког суверенитета од Марице до Косова*, О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, 24—25, 40. Вреди истаћи да у интитулацији и потпису раваничке повеље нема владалачког имена Стефан, ни истицања самодржавности.

жњу оним елементима који одударају од формулара аката онога времена и који евентуално стварају тешкоће. Све уводне формуле се или налазе и у другим актима кнеза Лазара, или су сасвим у складу с дипломатичким обичајима оног времена (аренга). С неповерењем је примана реч „хатар“ која се појављује у опису међа, али откако знамо да је употребљена и у пресуди кнеза Лазара из истог времена,[41] јасно је да то није позајмљеница из новијег доба, већ технички термин раширен у северним областима Србије још у XIV веку.[42] Поред села са међама у повељи су, као и у другим актима тога времена, наведени и приходи од панађура поред самог манастира и у више места у северној Србији.[43] У духу схватања тога времена су и најопштија правила монашког живота која су наведена у овој повељи. Прописи о општежићу, самосталности у избору игумана и начину избора игумана поклапају се прописима у оснивачком свитку монаха Доротеја за манастир Дренчу из 1382. године.[44] Санкција је нешто опширнија него у повељама Лазаревих претходника и наследника, али се састоји од елемената који су употребљени у другим повељама.[45]

Ако обратимо пажњу ономе што евентуално недостаје у овој повељи а што би требало очекивати на основу дипломатичких узуса, запазићемо одсуство формуле имунитета. Насупрот неким другим повељама кнеза Лазара, где се налазе опширне и подробне одредбе о имунитету, у повељи за Раваницу манастиру се препушта само соће, а друге дажбине и работе се не спомињу. Објашњења за ову аномалију немамо. Повеље за Лавру светог Атанасија и манастир светог Пантелејмона на Светој Гори из истог времена показују да се кнез Лазар осећао властан да ослобађа цркве и манастире од владаревих намета и работа, а све друге одредбе из раваничке повеље показују да он не би своју задужбину третирао горе од других цркава.

Главне тешкоће налазе се на самом крају повеље. Санкција се завршава неуобичајеним троструким „амин“, а затим следи врло кратак датум (въ лѣтѣ Ѕ.Ѡ.П.Ѳ = 6889) и потпис: **Въ Х(рист)а**

[41] Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару. Даровнице властеоске породице Вукославић*, Историјски гласник 1—2(1976) 104—105; Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре Атонске* 10—11, где се иста реч јавља у акту кнегиње Милице.

[42] Уп. С. Новаковић, *Село*, Београд 1965³, 65, 224.

[43] Поклоњени су приходи од панађура одржаваног о Спасовдану код саме Раванице, затим панађур свете Петке на Дунаву, два панађура у Подгорици у Мачви (пролећни и јесењи). Панагюр Петровь у Сталаку с брьдом, биће свакако „с бродом“, што значи с приходима од скеле на томе месту. Манастир је добио још три брода на Морави.

[44] Леонид, *Стара српска писма*, Гласник СУД 24(1868) 262—264.

[45] С. Станојевић и В. Мошин у студијама о санкцији, наведеним у нап. 1 нису изнели никакве разлоге за подозрење према овој опширној верзији.

Б(ог)а бл(а)говѣрны г(о)с(поди)нь въсѣмь Срьблiемь кнезь Лазарь хтiторь с(ве)т(а)го мѣста сего Раванице.[46] Већ је Владимир Петковић с разлогом истакао да је овакав потпис неуобичајен у повељама, а неумесан било где изван Раванице. Он је овај потпис довео у везу с формулама натписа на представама ктитора у самој Раваници и у другим манастирима и закључио да би се овакав потпис могао наћи на повељи исписаној на зиду у манастирској припрати.[47]

Формула датума је у складу са обичајима онога времена, али је веома кратка, јер се обично наводе и месец и дан, а још чешће индикт после године по византијском начину рачунања. Поверење у овај датум је нарочито уздрмано од како је 1938. године Никола Радојчић нашао у заоставштини грофа Марсиљија други препис, који се у тексту не разликује битно од врдничког преписа, али има уз истоветан потпис кнеза Лазара још и потпис патријарха Јефрема и после тог другог потписа датум: Въ лето Ѕ.Ѡ.П.Є (= 6885).[48]

Услед разлике у датумима у два преписа раваничке повеље, искрсло је питање о томе која је година тачна и мишљења научника су се поделила. Не желећи да овде наводимо све разлике у схватањима, споменућемо само да су они који су прихватили 1376/77. с правом истицали да је само та година у складу с потписом патријарха Јефрема, док су они који су прихватили 1380/81. с разлогом наглашавали да кнез Лазар пре 1378/79. није могао даривати поседе у Браничеву и Пеку, јер је тек те године „расуо" Радича Бранковића.[49]

Недавно је Војислав Ђурић дао тумачење које може да измири оба датума. Полазећи од претпоставке да су оба преписа направљена са натписа на зиду, он је упозорио да се датум у врдничком препису завршава словом Ѳ које има бројну вредност 9. Уколико би у натпису на зиду била оштећена десна половина тога слова остало би слово Є, чија је бројна вредност 5,

[46] Дипломатички материјал који је прибрао Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона* 359—374, показује да кнез Лазар није употребљавао титулу „господин всем Србљем", која је била у општој употреби у време деспота Стефана Лазаревића. Већ смо упозорили да ни интитулација у уводном делу повеље није у складу са другим актима кнеза Лазара издатим исте године.

[47] В. Петковић, *Манастир Раваница* 22. То је уједно и најјачи аргумент у прилог претпоставке да је повеља била исписана и на зиду. Управо тај додатак потпису као да показује да се приликом исписивања на зид није бежало од мењања текста. Можда томе треба приписати особености интитулације и првог дела потписа.

[48] Болоњски препис још није издат, али је приступачан захваљујући факсимилу који је донео Б. Вуловић, *Раваница* 27—31.

[49] Мишљења о ваљаности једног или другог датума прибрали су: Б. Стричевић, *Хронологија раних споменика Моравске школе,* Старинар 5—6(1954—1955) 116—117; Б. Вуловић, *Раваница* 33—38; Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона* 370—371.

чиме се добија број 6885, који налазимо у болоњском препису.[50] Хипотеза је духовита и вероватна, али не решава све тешкоће. Она не објашњава присуство потписа патријарха Јефрема које одговара стварној години 6885, а не одговара 6889, бар по данашњој хронологији патријараха с краја XIV века.[51]

Потпис патријарха Јефрема представља исто толики проблем као и различити датум у болоњском препису. У српским повељама има случајева да владалац каже да се саветовао или договарао с патријархом, али нема примера да би се на неком владаочевом акту патријарх потписао онако како стоји у болоњском препису. Патријарси су издавали потврде владалачких повеља, нарочито кад су се оне односиле на цркве и манастире. То се, међутим, чинило на посебном документу или у одвојеном додатку који је долазио после владаочевог потписа и садржао текст патријархове потврде и тек испод ње би долазио патријархов потпис.[52] То је био прави и по ономе што до сада знамо, једини могући поступак. Уколико је тај закључак тачан, мора се посумњати у то да је потпис патријарха Јефрема доспео у болоњски препис из истог предлошка из кога је узет Лазарев текст повеље. Две појединости појачавају ту сумњу. Насупрот потпису кнеза Лазара, за који је већ речено да је у необичајеној форми и да по обрасцу подсећа на натписе на портретима, Јефремов потпис је у форми у којој се јављају потписи патријараха на документима.[53] Поред тога, датум се у болоњском препису не

[50] В. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији,* Београд 1974, 92, 221—222. Р. Николић, *Када је живописана Раваница,* Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе 4(1961) 18—20, упозорио је на чињеницу да на почетку санкције кнез Лазар међу будућим владарима спомиње синове у множини. То би био аргуменат у корист 1381. године, кад бисмо смели заборавити формални карактер тога дела повеље. На том месту и цар Урош и деспот Стефан спомињу понекад сина, иако знамо да нису имали деце.

[51] Уп. М. Пурковић, *Српски патријарси средњега века,* Диселдорф 1976, 108—110, 116—117.

[52] Акти српских патријараха објављени су у истим збиркама где су и владарске повеље. Нема посебне студије о дипломатици аката архиепископа, патријараха и других црквених старешина. Леп пример здруживања патријархове потврде и владарске повеље у истом документу пружа повеља кнеза Стефана Лазаревића манастиру светог Пантелејмона из 6908 (1399/1400), погрешно издата под 1395. годином.

[53] Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона* 369—370, сматра да „потпис патријарха Јефрема није нити је могао гласити онако како га доноси преписивач Болоњског преписа („преосвештениј", „Јеврем", „поморској")". Није јасно да ли су повод за сумњу ортографска обележја или те речи у формули патријарховог потписа? „Преосвештени" се налази и у потпису патријарха Данила у споменутој потврди повеље Стефана Лазаревића. Уп. Леонид, *Стара српска писма,* Гласник СУД 24(1868) 276, а „српска земља и поморска" била је у титули архиепископа, којој су се вратили и патријарси, упоредо са „Србљем и Поморју". Уп. М Југовић, *Титуле и потписи архиепископа и патријараха српских,* Богословље 9 (1934) 257—259.

налази иза санкције а пре владаревог потписа, како је то у врдничком препису и у другим повељама кнеза Лазара, већ тек после патријарховог потписа.[54]

Патријархов потпис и година 6885. узети су из неког другог акта који се чувао у Раваници пред крај XVII века у време кад је настао болоњски препис. Такав закључак нас неизбежно враћа на оно што смо утврдили расправљајући о потврди патријарха Арсенија III, наиме, да је тада патријарху предочен акт који је старији од повеље кнеза Лазара и који је описивао раваничко властелинство у веома малом обиму. Сама од себе намеће се претпоставка да би то могла бити потврда патријарха Јефрема једне раније издате повеље кнеза Лазара. Уколико се направи овај корак, чији хипотетички карактер треба отворено нагласити, ток догађаја би се могао овако укратко реконструисати. У години 6885 (1. септембар 1376 — 31. август 1377) кнез Лазар издаје прву повељу којом ствара услове за грађење Раванице поклонивши земљиште и приходе потребне за издржавање оних који се старају о грађењу. Ту повељу потврдио је исте године патријарх Јефрем. Кнежева повеља се изгубила док се патријархова потврда очувала до краја XVII века, тако да су је пред очима имали и писац потврде патријарха Арсенија III и преписивач онога преписа који се чува у Болоњи. У години 6889 (1. септембар 1380 — 31. август 1381) настаје крупна промена. Кнез Лазар је издао нову повељу са огромним властелинством дарованим пошто је манастир био опремљен свим што је било потребно за самосталан живот. Вероватно је и ову повељу потврдио патријарх Спиридон, али његов акт није сачуван. Кнежева повеља је у време Стефана Лазаревића исписана на зид припрате. Тај натпис, који по свој прилици није пратио оригинал слово по слово, пренео је садржај повеље када се оригинал изгубио. Са натписа на зиду направљен је препис који је послужио као подлога за преписе који су до данас сачувани. Још крајем XVII века чували су се: текст на зиду, препис тога текста и потврда патријарха Јефрема из 6885 (1376/77). Патријарх Арсеније III је потврду патријарха Јефрема ставио у основу свога акта, а препис повеље је само уопштено споменуо.[55] Приближно у то време направљен је и препис који је доспео у руке грофа Марсиљија, а касније с његовом заоставштином у Болоњу. Препису кнежеве повеље додати су били у тој верзији и потпис патријарха Јефрема и година из његове потврде. Припрата је била срушена 1690.

[54] Занимљиво је да у врдничком препису налазимо облик „вь лѣтѣ", уобичајен у канцеларији кнеза Лазара, а у болоњском „вь лето".

[55] Врло је привлачна претпоставка да потврда патријарха Арсенија III у целини понавља потврду патријарха Јефрема, али томе се, како је већ речено, противи околност да једна од две патријархове потврде за Ђурђеве Ступове, израђене по истом формулару, има старији датум. Необично је ипак што су издате две са разним датумима и што су обе чуване у Врднику.

године и после тога више није било натписа на зиду. Тада је у Сентандреји или Враднику израђена на основу преписа повеља са златним печатом која се данас чува у Музеју Српске православне цркве. Са те повеље направљен је 1768. године нови препис за манастир Раваницу, у којој је у међувремену обновљен живот, али више није било ни драгоцености ни докумената.

Овом реконструкцијом дошли смо до нечега што је већ познато и што се налази у свим новијим студијама о манастиру Раваници, наиме, до закључка о почетку зидања манастира 1376—1377. године. Такво датовање није оповргавала ни година из врдничког преписа, јер је природно претпоставити да се пре издавања повеље манастир могао или морао градити неколико година. Такво датовање је у складу са казивањем „родословља српских царева" које почетак зидања ставља убрзо после сабора у Пећи, али томе извору не треба придавати никакав значај. Далеко је важније да се таквим датовањем може објаснити податак Житија пустињака Ромила који је умро 1376. или 1377. а ипак стигао у Раваницу, где је био сахрањен и где су његове мошти дуго чуване уз мошти кнеза Лазара.[56]

[56] Б. Сп. Радојичић, *Григорије из Горњака*, Историски часопис 3 (1952) 87—93; Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 195—196 и Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона* 361—362.

ГАВРО ШКРИВАНИЋ

РАВАНИЧКО ВЛАСТЕЛИНСТВО

Повеља даровница кнеза Лазара, којом оснива манастирско властелинство за своју задужбину Вазнесења Господњег у Раваници, није сачувана. Сачувани су нам само преписи. До сада су нам позната три преписа: Врднички, Болоњски и Раванички.

Врднички препис настао је негде крајем XVII века[1] и до 1941. године чуван је у манастиру Врднику, а данас се налази у Музеју Српске православне цркве у Београду. Потпуни текст овог преписа објавио је В. Петковић у монографији о Раваници. Датум на завршном делу повеље у овом препису је 1380/81. година.[2]

Болоњски препис, који се налази у Марсиљијевом музеју у Болоњи, објавио је Б. Вуловић у монографији Раваница и то само факсимил преписа.[3] Овај препис је настао највероватније крајем XVII или на самом почетку XVIII века.[4]

Раванички препис рађен је у Врднику 1768. године, а 1941. године је пропао. Овај препис је са великим језичким изменама, грешкама и пропустима па ни приближно не даје слику врдничког предлошка са кога је рађен.[5]

Врднички и болоњски препис имају доста заједничких квалитета али и недостатака, јер су оба настала „или од заједничког предлошка, или од два генетички повезана и у основи подударна рукописа".[6] Постоје и разлике у преписима и то у да-

[1] М. Валтровић, *Хрисовуља кнеза Лазара у Раваници (Врднику)*, Старинар 2, Београд 1885, 121—125: В. Петковић, *Манастир Раваница*, Београд 1922, 21—23: Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, Зборник филозофског факултета XII-1, Београд 1974, 367.

[2] Врднички препис у целости су објавили: J. Суботић, *Диплома кнеза Лазара 1381. год. манастиру Раваници дана*, Сербски љетопис за год. 1847, књига 79, Будим 46—63: В. Петковић, *Манастир Раваница*, 73—77.

[3] Б. Вуловић, *Раваница*, Београд 1966, 27—31, само факсимил.

[4] Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара*, 367—371: Б. Вуловић, *Раваница* 26.

[5] В. Петковић, *Хрисовуља кнеза Лазара манастиру Раваници* (1768), Старине, *Записи, натписи и листине*, Београд 1923, 55—61: Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара*, 370.

[6] Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара* 369.

туму настанка повеље, јер је на врдничком препису 1380/81. година, а на болоњском 1376/77. година и на овом другом још и потпис патријарха Јефрема. Највероватније потпис патријарха Јефрема и одговарајућа година настали су интервенцијом преписивача болоњског преписа.

У писменој потврди Арсенија Чарнојевића из 1689. године[7] помиње се „свитак" Лазареве повеље и описује синор манастира Раванице и уз то додаје само број приложених села манастирском властелинству. Датовање преписа које даје Ф. Баришић је сасвим прихватљиво и основано и по њему је врднички препис старији од болоњског.[8]

Постоји и мишљење да је оснивачка повеља могла бити исписана на зиду припрате и да су монаси, напуштајући Раваницу, направили препис. Ф. Баришић сматра да је предложак са кога су сравњени каснији преписи настао у Раваници највероватније око 1690. године, односно да је поменути свитак код Арсенија Чарнојевића 1689. године вероватно тај предложак.[9]

Година настанка оригинала повеље је у преписима различита. Најприхватљивија је 1380/81. година, и то из више разлога: јер кнез Лазар даје манастиру поседе у Браничеву, а тим пределом завладао је тек 1378/79. године[10]. Затим, у повељи се помињу његови синови и украшавање цркве, а према најновијим истраживањима градња цркве је почела око 1375, само делимично је украшена до 1381, а коначно је завршена око 1387. године.[11]

Манастир Раваница представља велику задужбину коју је кнез Лазар по угледу на Немањиће богато обдарио многобројним селима. Занимљиво је да се многи прилози налазе на крајњим северним, источним и јужним деловима његове државе, па није искључено да је оваквим распоредом „самодржавни господин" кнез Лазар хтео да обележи проширење граница своје државе.

Повеља садржи преко 350 топонима, од којих око 160 разноврсних прилога датих у баштину манастиру и преко 200 међника. То је једна од последњих повеља која има толико земљишних прилога, а истовремено и једна од првих повеља којом се једном манастиру даје приход у износу од 150 литара (52 кг) сребра.

Из садржаја раваничке повеље отпали су многи подаци који садрже правне односе на властелинству или подаци који пружају

[7] Ј. Суботић, *Сербски љетопис за годину 1846*, књ. 80, Будим 63—67. Писмено Архи-Епископа Пекског Арсенија Чарновића.

[8] Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара* 368.

[9] Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара*, 369.

[10] М. Динић, *Растислалићи*, Зборник радова Византолошког института 2, Београд 1953, 139—144: М. Динић, *Браничево у средњем веку*, Пожаревац 1958, 98.

[11] В. Ђурић, *Византијске фреске*, напомена 124.

могућност за проучавање привредних и економских прилика на самом властелинству. На жалост, прилози се само ређају, као у неком именику, без суштинских података из којих би се утврдили врста и величина насеља, занимање становништва и сл.

Манастирско властелинство смо обрадили 1970. године само на основу врдничког преписа. Како су до данас направљене анализе повеља кнеза Лазара и познати неки подаци из турских пописа[12] у могућности смо да направимо неке исправке и допуне.

Богатство прворазредне топономастичке грађе садржане у овој „задужбинској повељи" диктира да се она посебно обради са историјско-географског аспекта са циљем да се у границама могућности утврди:

територијално пространство и границе властелинства;

да ли побројани прилози, нарочито насеља, области, реке и планине постоје и данас и под којим именом, или су нестали;

да ли су приложена насеља променила првобитну намену;

где су međници, места појединих култура, трасе старих путева, места бродова и др.

Прилози са насељима налазе се у области Велике, Западне и Јужне Мораве, затим у Браничеву, Пеку и Звижду и у западном делу државе у Мачви и Битви. Властелинство је имало 146 села, 2 засеока, 3 цркве-метоха и др. „Све је откупљено или добровољно променом имања прибављено."

Као што смо видели, раваничко властелинство не представља једну компактну целину, као што је случај са неким другим нашим средњовековним манастирским властелинствима (Дечани, Свети Арханђели), већ су поседи исцепкани у више група. Најважнији део поседа свакако је око самог манастира.[13]

[12] Р. Тричковић, *Бој на Иванковцу* 1805, Београд 1979, 102, дошла је до закључка да су села чије је раније постојање потврђено најстаријим турским пописом из 1467. године, лежала махом у потоњој нахији Раванице (Сења Доња и Сења Горња, Керлевци, Буљани, Буновица, Свинари, Смиловци, Седење — Седанце, Јарун — Јарул, Шумице, Добротеси, Боховац — Јеловац, Жировница, Равни, Крайћи, Субска Горња и Субска Доња, Кикојевац, Мукаве, Обрасци, Стањевци, Стануловци, Јаковић, Дражмировац, Окопац Доњи) и само малим делом у Ресави (Миросава, Кованица, Исаково, Буковче и Дреновац). Из тога произилази да су се у првобитном тексту повеље могла налазити та једина села, а да су остала унета у њен препис тек крајем XVII века.

[13] Б. Симоновић, *Просторни развој села Србије*, Докторска дисертација у рукопису, на Универзитету. На израђеној карти Раваничког властелинства, која је израђена на основу Врдничког и Болоњског преписа и рада нашег Раваничког властелинства, аутор наводи да су описане границе које су полазиле „от Кучајне" и завршавале су се „у гору Кучајну". Писац је омеђио групе поседа у непосредњој близини манастиру и извршио ревизију. Благодарећи томе, исправио је на нашој карти села: Буљани, Јарун, Крељевци, Рибник, Топлик, Свинари и Седоње.

Највећа група прилога налази се у поречју Велике и Јужне Мораве, као и њеног изворног дела, затим у долини реке Млаве, са највећим груписањем око манастира Раванице, седишта властелинства. У овој групи се налази 92 села, 3 цркве, 2 засеока и 2 воденице.

Друга група земљишних прилога налази се у средњовековној области Браничева, са 9 села.

Трећа група је у области Пека, са 12 села.

Четврта група налази се у Звижду, са 3 села и Виром Госпођиним на Дунаву.

Пета група је у области Мачве, са 14 села,

Шесту групу чине прилози у области Битве, са 17 села.

Прилози прве групе:

Сења Доња и Сења Горња (Сєнна Донꙗ и Сєнна Горнꙗ). Данас село Сење, на реци Раваници, 9 км североисточно од вароши Ћуприје, средњовековног Равног.

Керлевци (Кѥрлѣєвци). Село се налазило на Ћерлевачком потоку, који се данас зове Обрадов поток, источно од Ћуприје.[14]

Бестребац Горњи и Бестребац Доњи (Бєстрєбьць Горныи, Бєстрєбьць Долныи). Име је сачувано у имену Бестревачког потока који се зове и Обрадов поток, источно од Ћуприје.

Буљани (Бѹлꙗни). Село се налазило на потесу Буљаноки брод, између реке Раванице и Обрадовог потока.

Буковица Доња (Бѹковица Донꙗ). Село није сачувано, међутим постоји Буковичко брдо и потес Буковица, 6 км југоисточно од Ћуприје.

Рибник и воденица на Топлику ниже брда (Рибникь и воденица на Топликѹ ниже брьда). И Рибник и Воденица највероватније су се налазили у атару данашњег села Поповци на реци Топлику, притоци Црнице, североисточно од Параћина.

Села Свиленокапе, Брајаковци, Неори (Свилнокапє, Браꙗковци, Нєѡры), Свинари, Максимовци, Смиловци и Храњани (Хранꙗнї) нису могла бити убицирана.

Пахљани (Пахлꙗни). Вероватно је то село Паљане, североисточно од Ћуприје.

[14] За овај податак благодарим проф. Р. Новаковићу.

Метили, Седоње, Јарун (Метили, Сѣдоние, Іарꙋнь). данас не постоје на терену под тим именом. Старо село Јарун налазило се на потоку Јаруљ североисточно од Иванковца.

Шумице (Шꙋмице), не постоји као село већ као локалитет Шума источно од Ћуприје.[15]

Миросава, Окованица Доња, Окованица Горња (Миросава, Окованица Донга, Окованица Горнга). Миросава данас не постоји као село, име је сачувано у називу потока Миросаве, десне притоке реке Раванице, североисточно од Ћуприје. Доња и Горња Окованица постоје као села Кованица, северно од манастира Раванице.[16]

Бигреница (Бигреница) и данас истоимено село североисточно од Ћуприје.

Жидиље (Жидилие), и црква светога Пантелејмона (Стго Пантелеимона). Село Зидије постоји и данас 11 км североисточно од манастира Раванице. По Вл. Петковићу, данас не постоји црква св. Пантелејмона.[17]

Медаревац Горњи и Медаревац Доњи (Медаревьць Горны и Медаревьць Доны). Села не постоје, већ је име сачувано у називу потеса Медаре и Медарског потока, северозападно од манастира Раванице.

Добротеси (Добротеси). Данас не постоји то село.

Воинци (Воинци), вероватно је данас село Војска, 12 км северно од Светозарева.[18]

Шуваинци (Шꙋваинци). Село не постоји, али постоји потес Шувајнац и Шувајначки поток, југоисточно од села Исакова.[19]

Еоховац (Еѡховьць), данас села Г. и Д. Јовац југозападно од Ћуприје, на левој обали Мораве.[20]

Жировница (Жировница), данас потес Жировница јужно од Ћуприје, уз реку Мораву. Село је расељено почетком XIX века.

Равни (Равны) данас варош Ћуприја на Морави.

Краићи, село је ишчезло, међутим потес Крајићи постоји северно од Ћуприје.

[15] Ст. Мијатовић, *Ресава,* Насеља 26, 1930, 231.

[16] За податак о постојању потока Миросава и села Кованице благодарим проф. Р Новаковићу.

[17] Вл. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа,* Београд, 1950, 117.

[18] С. Мијатовић, н д., 168.

[19] С. Мијатовић, н д., 209.

[20] За ове податке благодарим проф. Р. Новаковићу.

Мутоловци (Мѹтоловци), постоји потес Мутоловац северно од Ћуприје. Ово село је убележено и у врдничком и болоњском препису Раваничке повеље. Вероватно је омашком изостављено у издању врдничког преписа које је приредио В. Петковић.

Некрштени (Некрщени), село данас не постоји, али се може претпоставити да се налазило западно од Ћуприје на обали Мораве.

Субска Горња и Субска Доња (Сѹвска Горнꙗ и Сѹвска Донꙗ), постоје и данас, али као једно село Супска, северно од Ћуприје.

Кокољевац Горњи и Кокољевац Доњи (Коколиевьць Горны и Коколиевьць Доны), села данас не постоје.

Мукаве (Мѹкаве), данас је потес Мућава код села Супске, североисточно од Ћуприје.

Церова (Цѣрова), као село не постоји.

Чрначска, Кладење, Окопац на Морави)Чр'начьскаа, Кладение, Окопаць на Мораве), данас не постоје. По једној аустријској карти из XVIII века налазио се Okuzatz јужно од Ћуприје, па је вероватно да су и остала села лежала негде између Ћуприје и Параћина. Село Кладењ могло је бити између села Дражмировца и Балајнца, на локалитету Кладе и Црно клађе.

Исаково (Исаково), село данас постоји под истим именом северно од Ћуприје.

Буковач (Бѹков'чь), данас село не постоји, налазило се на потесу Буковче, у атару села Крушар северно од Ћуприје.

Моштаница (Мощаница), село данас постоји под истим именом, 9 км северно од Ћуприје.[21]

Обрасци, Гудељево, Стањевци, Д. и Г. Велућа Обрасци, Гѹделиево и Станиевци, Велѹхка Донꙗ и Горнꙗ), данас не постоје. У првој половини XIX века село Обрасци и село Велуће спојени су у село Глоговац. Старо село Велуће преселило се у Обрасце, тако да Велућу Горњу и Доњу треба убицирати на потесу Велућа на Велућком потоку, код Малог Поповића, североисточно од Светозарева.

Трстеник (Трьстеникь), данас је потес између Дражмировца и Глоговца, северно од Ћуприје.

Дражмировци, данас село Дражмировац северно од Ћуприје.

Дреновач (Дреновчь), данас Дреновац, потес и брдо код села Исакова, северно од Ћуприје.

[21] Мијатовић, н. д., 103.

Батићи, вероватно је данас село Батинац, северно од Параћина.

Чимари (Чимаріи), старо село се налазило на потесу Чимаре и истоименој речици, северно од села Исакова и северно од Ћуприје.

Данаковац је можда данас потес Цановац у селу Трућевац, северно од Ћуприје.

Окопац Доњи и Окопац Горњи (Окопаць Доны и Окопаць Горны), не постоје као села. Окопац је данас део атара села Вирине, јужно од Деспотовца.[22]

Највећи део побројаних земљишних прилога, села, налазио се, углавном, источно од реке Велике Мораве и уз њену источну обалу, а у пределу око Ћуприје и северно од Параћина.

За ову групу земљишних прилога дата је заједничка граница: „И овем селом међа от Кучаине на Стубице, на хатар на Церови рт и от толе управ на Мостиште. И от толе управ на Буковицу на хатар, и от толе на хатар трећи над Буковицу. И от толе и на четврти хатар под Буковицу. Над Шловеловце. И от толе и на источник. И от источника управ делом у Дубраву. На Црквиште. И от толе и на и Рвеничиште. И от толе и преко поља на источник у Ображији. И от толе и низ Мораву на Кладу у брегу у Мораве противу Копривној. И од Кладе на Копривну и от Копривне на Шарене букве и от толе и на Прибилове торове. И от толе и на Наводни пањ. И от толе и на Прогари. И от толе и на Просечију на Вранове потоке. И от толе и на Храњеву орницу. И от толе и на Тутоје викалиште на Богоево. И от толе и на Милованов крст. И от толе управ делом путем Дубравом на Стражиште. И от толе на Дионисијев виноград Жидилца. И от толе и преко Гарнога на Далакију на Крушку. И от толе преко у поток у липовачки и у поток на Липу. И от Липе управ на Жарев камен. И от толе управ на Бунину пећ. И от толе на Лесковицу. И от толе на Братовинову букву. И от толе у Елово дно. И от толе преко у гору Кучајну".[23]

Од побројаних међника могли су се утврдити следећи: планина Кучајна је данас планина Јужни Кучај источно од Ћуприје. Стубица је село источно од Ћуприје. Буковица је потес и речица источно од Ћуприје. Југозападно од села Стубице налази се Буковичко брдо. Тутоје Викалиште може бити Тутино брдо између села Дражмировца и М. Поповића. Богојево може бити село Богава северозападно од Ћуприје. У атару села Кованице налазе се потеси Гарник и Липа; Лесковица је брдо изнад села Жидиља.

[22] Мијатовић, н. д., 192.

[23] Петковић, *Раваница*, 74.

У ову главну групу улазе још следећа села која се могу убицирати јужно од Параћина дуж Велике и Јужне Мораве:

Цокотина (Цокотина), Осаница (Ѡсаница), Клашње (Клашнѥ), данас не постоје. Вероватно су се стопила са градом Параћином.

Шавче (Шавче), данас постоји под именом Шавац и налази се 4 км југозападно од Параћина.

Чепури (Чепѹріи), данас је село Чепуре 5 км југозападно од Параћина, на Великој Морави.

Бежање (Бежанѥ), Грменовац (Грьменов'ць), Поскурице (Поскѹрице), данас не постоје и нису могла да се убицирају.

Кикојевац (Кукоевць), данас је село Ћићевац, североисточно од Сталаћа.

Придворица (Придворица), вероватно се налазила у близини села Дворице, југозападно од Ћуприје.

Куциново (Кѹціново), данас не постоји као село.

Лучина (Лоучина), је село истог имена, око 4 км североисточно од Сталаћа.

Црква Брањински свети Никола, данас је црква св. Николе у селу Брањина, 5 км источно од Сталаћа, на десној обали Јужне Мораве.[24]

Пикињево (Пикіливо), данас не постоји као село.

Стојановци и заселак Миладинов (Стоганове|ци и заселакь Миладиновь), нису могли да се идентификују.[25]

Глоговица Доња и Глоговица Горња, данас је само једно село Глоговица, југоисточно од Алексинца.

Гроче (Грьωче), вероватно је село Грејач, североисточно од Прокупља.

Воденица „на Гнилицах средња" није убицирана.

Балаин Брод (Балаинь Бродь), данас је село Балајнац североисточно од Прокупља.

Поповци, данас село Поповци, североисточно од Прокупља.

Цркву Комљаг св. Никола треба тражити на потесу Комњига у селу Орљане, источно од Прокупља.

[24] Петковић, *Преглед црквених споменика* 215.

[25] Мих. Ј. Миладиновић, *Пожаревачка Морава,* Насеља 25, 1928, 184.

Орљани (Орлıанїи), данас је Орљане, село источно од Прокупља.

Куртуси (Кꙋртꙋсїи), данас не постоји село под тим именом.

Прилепница (Прилѣпница), постоји и данас под истим именом, северно од Гњилана.

Пржика (Прьжика), данас не постоји под тим именом. По Ат. Урошевићу данас постоји род Пржићи у селу Могили, југозападно од Гњилана који су се доселили из села Бреста на северним падинама Скопске Црне Горе, југоисточно од села Могиле. Урошевић претпоставља да се Пржика налазила код села Бреста.[26]

Радановци и заселак Бороевци, данас су највероватније село Рајановци, североисточно од Гњилана и село Божевце, 7 км североисточно од Прилепнице. Међусобна повезаност села Рајановце и Божевце, као и њихов положај у односу на село Прилепницу, говори у прилог наведене поставке.

Од топонима којима су означене međe села Прилепнице, Радановца и Бороевца утврдили смо: за Врањански пут да је пролазио поред Прилепнице за Врање, највероватније преко Гњилана и Кончулског теснаца. Данас постоји Драганац, брдо и село северозападно од села Прилепнице. Обе Врбице данас постоје као село и предео 8 км северозападоо од Прилепнице.[27] Село Панчело налази се југозападно од Прилепнице. Турчинов гроб помиње Ат. Урошевић на територији данашњег Изморника. Сашки пут је кроз предео Изморник ишао долином Криве реке ка Новом Брду.[28] Бусовата је село североисточно од Гњилана. Пут „к Бꙋксѡвєтєх“ помиње се само у болоњском препису.[29]

Будрези (Бꙋдрєзїи) су и данас село Г. Будрига, јужно од Гњилана. Међе Будреге ишле су „от Клокота на Сладиму јаблку управ на Мораву, низ Мораву до Блата, и от Блата на Партеш Студенц, на Плешу рудину управ на врх Височице, на Радивоеву главу низ брдо на Сладиму јаблку“.[30]

Клокот је село југозападно од Гњилана, Партеш студенц је поток у селу Партеш, југозападно од Гњилана; Височица ће бити Височа планина северно од села Радивојца и јужно од Гњилана. Радивојева глава свакако ће бити један од врхова на планини Височи, изнад села Радивојце.

[26] А Урошевић, *Горња Морава и Изморник,* Насеља 28, 1935, 187 и 198.

[27] Петковић, *Раваница* 74.

[28] За све податке благодарим проф. Р. Новаковићу.

[29] Б. Вуловић, *Раваница,* 28.

[30] Петковић, *Раваница* 74—75.

Бехаљево (Бехаљево) би могло да буде данашње село Бељајка, североисточно од Ћуприје. Међа села је ишла: „На Средни и потом на Јазвино. И от толе на Надводни пан. И от толе на Езевац и от толе на Изревну на Вир. И от Вира на раскрстије на Столове."[31] Јазвина је потес у селу Бељајка.

Воишановци (Воишановци) данас не постоје као село. Међе су му биле: „међу Гору и међу Дубраву, на Чрвену липу и од Липа на Будника поток, на реку Загумштицу и на локву, на Округлу. И от толе на воденичиште, на пут делни и на Велику пољану. На Ковачеву обршину на Срњак". Од међника данас постоји локалитет Обршевина западно од Петровца на Млави, који би могао одговарати топониму Ковачева обршина.[32]

Дубница (Дубница), постоји и данас под истим именом, 11 км североисточно од Свилајнца.

Прошиновци (Прошиновци), свакако је данашње село Проштинац, 10 км источно од Свилајнца.[33]

Ливадица на Морави и половина брода. Данас постоје Горње и Доње Ливадице. Средњовековно село је свакако Доње Ливадице, северно од Лапова, јер је удаљено само 1 км од обале В. Мораве, па је брод, односно прелаз преко реке, могао бити у овоме селу.

Прилози из Браничева су малобројни, свега 9 села, од којих су убицирана 7, а 2 неубицирана. Иако је број приложених села мали, њихов распоред пружа приближну слику протезања ове средњовековне области.

Живица Горња (Живица Горња) и Живица Доња, данас постоје као једно село Живица, 4 км западно од Пожаревца. Село Јабљани (Јабљани), не постоји под тим именом. Вероватно се налазило на Морави, у близини села Живице.[34]

Суботица трг, данас не постоји. Међа му је ишла „на млаку код Мораве у чело ниве Радоеве на Рвеник осуке Брестића на Гаје, на камен на Вртоглавић".[35] Вероватно се налазило у куту између ушћа Велике Мораве и Дунава.

Вучји дол (Вучидоль) данас не постоји, али му се име сачувало у потесу Вучји до, југозападно од села Петке. Ово се

[31] Нав. дело 75.

[31a] Нав. дело.

[32] Нав. место.

[33] Нав. место.

[34] Нав. место.

[35] Миладиновић, н. д., 26.

слаже и са међама које су ишле: „от Дунава на селиште, на Рукомие, на Хлмку Дубравичку и на Вучедолску хлмку на Скудељево међу винограде у Дунав".[36]

Село Дабар и међа му: „Говеђи брод, потом делом хатар от Петке преки пут и на њем хатар. И от Браничева на Берање кутом хатар, над петчаским виногради хатар на Драчу на Кленовник". Данас не постоји, али на основу убицираних међника налазило се у простору између Браничева (Костолца), села Петке и Кленовника.[37]

Рукомије (Рꙋкомїє) се налазило код манастира Рукомије, 9 км северно од Пожаревца. У међама села помиње се село Кленовник, северно од Пожаревца.[38]

Маковци (Маковци) са међама: „На околиште и на Преку трс до Забела господарева", вероватно је било код данашње Забеле код Пожаревца, између села Рукомије и села Летниковца.[39]

Село Летниковци спојено је са селом Ћириковцем, 5 км северно од Пожаревца. Граница села је ишла „на газ на старии, на новачкии путем, преко на могиле на газ на жрновички, уз брдо на Пупорежу, на Затесе, на Виту границу".[40]

Следећи прилози налазе се у области Пека, у заплави доњег тока истоимене реке, са 12 земљишних прилога, од којих је 8 убицираних. Према распореду убицираних прилога као и чињеници да се у горњем току реке Пека налазила област Звижд, може се закључити да је област средњовековног Пека захватала само доњи ток реке.[41]

Село Љубине са међама „на Хусарску пад на Дуб на Одрину пољану на Дугу гору, на Драгачев виноград, низ дол на Бару на Тополу. На дел на раскрстје код Божијева крста, от креста, на Тупшинску пад". Село се налази 17 км југозападно од Великог Градишта.[42]

Камијево (Камїєво) постоји и данас 12 км јужно од Великог Градишта. Међе села су биле: „от Трстеника за Купник ниве хатар под Шуванске винограде делом за Писковицу путем велицем преко потока за Берихнину ниву, на Јазвине долове, на Радујеву оскорушу, и на друге Јазвине на Добродол над Кусаноћа

[36] Петковић, н. д., 75.
[37] Нав. место.
[38] Мих. Минић, *Браничево у средњем веку*, Пожаревац 1958, 4.
[39] Динић, н. м., 6 и 7.
[40] Миладиновић, 145, 291.
[41] Динић, н. д., 6 и 7.
[42] Петковић, *Раваница* 75.

виноград до љубинске земље от Пешчанице на Крушеву пољану хатар. Над Цветкову пад на Краиште хатар на Челатов камен. На Дрењанску долину, на Вршину Здебудова Кусака. За Гоичину ниву у бару".[43]

Од наведених међника утврдили смо постојање села Шуваjића 9 км западно од Голупца, који нас подсећа на топоним „Шуваинске винограде", затим Велики пут је вероватно ишао из Великог Градишта на југ поред села Камијева, и напослетку, Пешчаницу, данас село Печаницу, око 4 км западно од села Камијева; постоји и топоним Баре као село 10 км југозападно од села Камијева.

Село Кумани налази се под истим именом 5 км југозападно од Великог Градишта. Међе села ишле су: „от Дунава на Јазвине с Ресавци и с Тополивником међу Дражујево и међу Чртово на Бобину осоину". Данас постоји село Тополовник југозападно од села Кумани.[44]

Село Смркове не постоји под тим именом. Међе су му ишле „от Дунава у чело Плужевине и у чело Милашика ниве". Село је било вероватно на потесу Селиште на Дунаву, западно од Великог Градишта.[45]

Село Рвеница са међама „от Дунава у чело Стоикове ниве и от Градишта на Јазвине", налазило се уз Дунав западно од Великог Градишта. Назив села очуван је у потесу Раваница.[46]

Село Вишњица, чије се међе не наводе, није могло да се убицира.

Крушевац је данас село Д. Крушевица 8 км северозападно од Голупца.

Житковица је истоимено село 6 км југозападно од Голупца.

Гудречи су данас село Кудреж, 4 км југозападно од Голупца.

Село Воинци (Воинцїи) са својим метосима не постоји под тим именом. Могло би бити село Винце северно од Голупца. Међе села биле су: „От Жрновнице на Храковачки кладенац, на обрх Кусака на Зверачки поток на обрх Ладњана над друм велики ,поделием на Летничју главу. На обрх Врановца на Градиште преко Хурона на пут велики. И поделним путем међу Воинце и међу Воилово на Жрновцу".[47]

[43] Нав. место.

[44] Нав. место.

[45] Нав. дело, 75 и 76.

[46] Нав. дело, 76.

[47] Нав. место.

Од поменутих међника једино постоји село Воилово, 2 км југозападно од Голупца. Захваљујући овом топониму сазнајемо да се ту негде налазило и село Воинце, као и да је ту негде у близини пролазио „Велики пут", највероватније од Великог Градишта за Голубац, у колико се међник Градиште, које се помиње у наведеним границама, односи на данашње Велико Градиште.

Село Српци (Срьпци) и међа му: „на Кленовачку вршину, посред Рашкога кључа на Бару на Мостиште на Иву на Милутиново покоиште на Мишљеново воденичиште".[48] Данас постоји село Српце на десној обали реке Пека, 2 км југозападно од Голупца. Име топонима „Кленовачка вршина" сачувано је у имену села Клења, на десној обали реке Пека, 6 км северозападно од села Српца; Мишљеново воденичиште сачувано је у имену села Мишљеновац, на левој обали реке Пека, скоро преко пута села Српце.

Село Поточац (Поточьць) данас не постоји у Пеку. Међе села су ишле: „На Саставку на делу поточну и Кукову и Браичнем на Дол Прогонов на Мост. На Крушку и Прогон селу на Пек. От Крушке Великом равнином на Велику пад. На Расохату јабоку з Бресницом на Бару на Церови огумак на Средњи Кабларц на Измаку на Кладенац, на Велику Пољану на Бару на Преки пут Великим путем на Радан на Куси поток".[49] Сем топонима Пек, остали су неубицирани. Захваљујући помену Пека у границама села Поточац, отпада могућност да се ово село замени са селом Поточац, које се налази 9 км југозападно од Параћина. Помен „великог пута", указује да је ту пролазио стари римски и средњовековни пут.

Четврту групу сачињавају прилози у Звижду од свега 3 села, а уз њих и Вир Господђин на Дунаву.

Село Крушевица (Крȣшевица) је било на месту данашњег Кучева, које се у 19. веку развило у варошицу.[50]

Село Посучац (Посȣчьць) не постоји.

Каони (Каѡны) је данас село Каона, 5 км северозападно од Кучева.

Вир господђин на Дунаву (Вирь Госпоѓинь на Дȣнавȣ) постоји и данас под истим именом, северозападно од Доњег Милановца.[51]

[48] Нав. место.

[49] Нав. место.

[50] J. Вујић, *Путешествије по Сербији* I, Београд 1901; нап. *Динић*, н. д., 6: М. Б. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 1033.

[51] Ст. Новаковић, *Град Вишесав и Видинска област*, Годишњица Н. Чупића 5, 1883, 143.

Пету групу прилога сачињавају 14 села у Мачви од којих је свега 8 убицираних.[52]

Подгорица се данас тако зове Ада на Сави и брдо код села Прова, југоисточно од Шапца.

Поповце није пронађено.

Брековица се налазила на потесу и потоку Бресковац код села Драгојевца југоисточно од Шапца.

Овош не постоји под тим именом. Једна бара на левој обали Саве југозападно од Обрежа назива се Воћес.

Брекова, постоји само поток Брековац, код села Скупљен.

Власеница је данас село Власаница, југозападно од Шапца.

Звезд и други Звезд (Звѣздь и дрѹги Звѣздь), име је сачувано у истоименом селу Звезд, северно од села Дебрца.[53]

Чагал (Чаг'ль) је данас истоимени потес у селу Прово, северно 6 км од села Дебрца.

Села Грм (Грмь), Братишиници, Сопинци и Лука (Лѹкла) нису могла да се утврде.

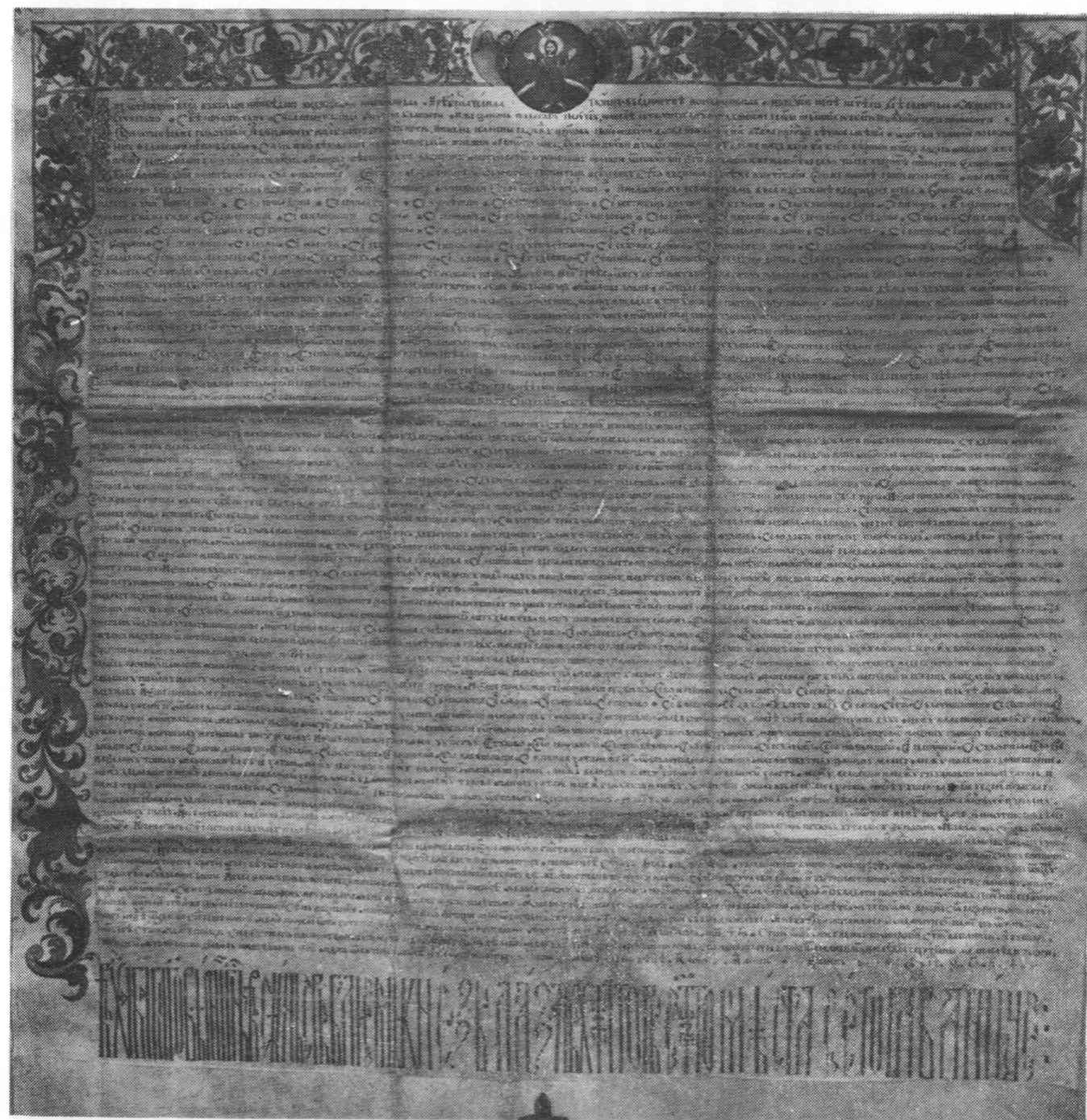
Међе побројаних села ишле су: „От Саве више Поповца, на Рвеницу на Крстоношин храст, на Гниони на Кокочеву границу. За Бресковицу, на Дубоки поток, по сред Горе на Мастихин дуб. Међу Власеницу. И међу Буренитино на Гроблице и от Гроблица на гомилу на део, путем деоним под Кун паке на Чрнобрње. Од Чрнобрње код великога Цера хатар. На Првошеву границу, на Углешин брод над Прховом на једину границу код Дреновца на Могиле хатар, на Тополу на Трнову међу у Саву".[54] Од побројаних међника могу се убицирати: Раваница, потес уз десну обалу Саве југозападно од Купинове и рукавац Саве, западно од Купинова, Крстоношин храст могао је бити на узвишењу Крстачки брег на левој обали Саве, јужно од села Витојеваца. Потес Дубоко и Дубока река налазе се северно од Дебрца. Дреновац треба тражити на потесу Ст. Дреновци источно од Купинова, или на Дреновој греди, источно од Прова.

Шеста и последња група земљишних прилога налазила се у Битви.

[52] Динић, н. д., 21.

[53] М. Динић, *Западна Србија у Средњем веку*, Археол. спом. и нал. 1953, 23.

[54] Петковић, н. д.

ВРДНИЧКИ ПРЕПИС РАВАНИЧКЕ ХРИСОВУЉЕ
(У Музеју Српске православне цркве у Београду)

РАВАНИЧКО ВЛАСТЕЛИНСТВО, ПРЕМА РАВАНИЧКОЈ ХРИСОВУЉИ

У Битви се манастиру даје 17 села, од којих је свега неколико убицираних. Средњовековна жупа Битва је део данашње Мачве, у простору између доњег тока реке Дрине и њеног ушћа у Саву, затим током Саве до Шапца.[55]

Од 17 села свега су се сачувала два, док су друга два сачувала имена у називима локалитета. Велики број несталих села једино се може објаснити честим миграцијама, које су настале за време турског продирања и освајања ових крајева, крајем XV и у току XVI века, као и током каснијих времена. Због тога је тешко нешто више рећи где се граниче Битва и Мачва. Убицирана села Дреновац и локалитет Живица, донекле потврђују наш навод да се Битва протезала од реке Дрине на западу па до Саве на истоку.

Неубицирана села у Битви су: Турово (Тȣрово), Михолки (Михолкы), Црквеници (Црквеници), Кикиници (Кикиници), Кумания (Кȣманїа), Полимики (Полимикы), Маглики (Маглнкы), Судомира (Сȣдомира), Лукари (Лȣкарїи), Обичевци (Обычевци), Варошовци (Варошов'ци).

Велоевци (Велоевци). Можда се у локалитету Белајевац, 7 км северозападно од Шапца, крије име средњовековног села.

Дреновци и Доњи Дреновци (Дреновци и Доньı Дреновци) и данас постоје, као Доњи и Горњи Дреновац, северно од Шапца.

Село Живица (Живица) сачувано је у имену Живица, југоисточном делу села Баново Поље, северозападно од Шапца.

Međe села иду: „от Сава Нерадова Рвеница на Глогову греду на Црну млаку между Полемике Доње и Горње, на Велику тополу. На Боговића сече хатар, между Маглики и между Чрмчином на Сеонои хатар, между Велоевци и между Поповци, оу Велики храст между Велоевци и между Грубановци на полу хатар. И между Дедоевци и между Дреноовце на Велики Храст. Между Данишевце. И между Турово. На полу хатар и между Србавце и между Обиченовце окол Врле јаблке хатар посред Гуштерова поља у Езер и Грагаа сниже Турова. И пол свина Граге на Луке".[56]

Од побројаних међника данас једино постоје: Млаква, северозападно од Шапца, односно северно од села Табановић; затим раније поменута села Дреновци, и напослетку, понављамо да се можда у локалитету Белајевац крије међник Велоевци.

Село Чрниловац у Храштах (Чрьниловць ȣ Храштахь), не само да не постоји, већ се ништа одређеније не може рећи

[55] Милићевић, н. д., 419—420.

[56] Петковић, нав. место.

где се налазио предео „У храштах“. Међа Чрниловцу је почела: „от Станак у Зехови поток. Делом у Брезови рт, мимо Правч дол преко дела у поток и от потока низ Реку у Чрвену, и от Чрвене странами у дренску страну. И от толе над Ревеник у Бели студенц. Потом путем тржњем у Радичеву гору и от толе делом у Борову пресеку у Средну Стубицу. И от толе между Поредаче, и Мнотеносц, делом у Мнинску главу.“[57]

Ни у овим границама није се сачувао ни један топоним. Мало је вероватно да би данашње село Црвена Јабука, код Уба, а у ваљевском крају, могло бити средњовековна Чрвена, или да би село Стубица, код Лазаревца, одговарало међнику Стубице.

Поред пobројаних земљишних прилога у насељима, манастиру Раваници кнез Лазар је поклонио:[58]

У Смедереву (Смєдєрєвꙋ), „людїна Богосавь с опћином и з баштином“. Као што смо у почетку напоменули, ово је први помен Смедерева у нашим средњовековним документима.

У Новоме Брду (Новомь Брьдꙋ) 150 литара сребра од царина.

Панађур Спасов под манастиром, тј. у Раваници.

Панђур Св. Петке на Дунаву пролетњи. Данас село Петка, северно од Пожаревца.

Два панађура у Подгорици (Подгорица) у Мачви, тј. Св. Георгија пролетњег и јесењег. Име Подгорице је сачувано у локалитету код села Драгојевца северно од Дебреца.

Брод на Равном (Бродь на Равнѡм), данас Ћуприја на Великој Морави.

Брод на Обрасцех (Ѿбрасцехь) на Морави, могао би бити данашње село Обреж, 6 км северно од Варварина.

Брод код Гложана (на Глоожанехь) на Морави. Данас истоимено село, 8 км јужно од Свилајнца.

Бир Браничевски и Кучевски (Браничевскы и Кꙋчевскы) на пола са митрополитом. Вероватно је обухватао област Браничевско-кучевске бановине, из 1282. године. У ствари, ово је бир који су плаћали попови, а убирао га митрополит и делио напола са Раваницом.[59]

Бир Дубравнички (Дꙋбравничка) до Ражња (Ражань) и до Сталаћа (Сталака). Данас село Дубравица северозапад-

[57] Исто, 76 и 77.

[58] Нав. дело. 77.

[59] Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави* I, Београд 1931, 99.

но од Пожаревца, код ушћа Велике Мораве. Ражањ је и данас село 11 км источно од Сталаћа. Изгледа да је овај бир наплаћивао господар земље, дакле Раванички манастир, којим се парохијске цркве издржавају.[60]

Соћ (Соокь) на црквене људе, тј. на људе властелинства. Соћ се плаћао владару на земљу у знак признања да је он господар земље.[61]

Напослетку, приложен је код Крушевца у Спизлех (ꙋ Спизлехь) Огјан (Огıань) са Браиком (Браикѡ) сином с општином и с баштином. Спизле, које се налазило код Крушевца, данас не постоји.

На крају желимо нагласити да поред великог броја прилога у насељима, пада у очи да Раваничко властелинство има и приличан број прихода у „бродовима", панађурима, соћу, биру, општинама са људима и од новобрдске царине. Највероватније је ово, поред осталог, учињено и са циљем да ово највеће владарево властелинство учествује у државном, односно земаљском животу.

Резултат рада је: 100 убицираних земљишних и других прилога, од овога броја за 18 је изражена сумња. Сем тога убицирано је око 45 међника. Остало је неубицирано око 60 прилога.

Маколико да су резултати скромни, ипак они бацају више светлости на величину и пространство властелинства, затим на распоред прилога и указују на топониме који су сачувани и оне који су ишчезли, а самим тим нас упућују у којем правцу треба усмерити даљи рад, нарочито теренски, да би се дошло до што већих и потпунијих резултата.

[60] Тарановски, н. д., I, 103.

[61] Тарановски, н д., 26.

ЈЕРОМОНАХ АМФИЛОХИЈЕ

СИНАИТИ И ЊИХОВ ЗНАЧАЈ У ЖИВОТУ СРБИЈЕ XIV И XV ВЕКА

Пре него што почнемо са подробнијим излагањем о Синаитима и њиховој улози у животу Србије XIV и XV века, као и са излагањем о духовном покрету везаном за њихово име, неопходно је одговорити на неколико питања. Прво питање: Откуда назив „Синаити"? Са њим је у непосредној вези и друго питање: Ко су и каквог су порекла били „Синаити"? Као и још једно: Откуда они у Србији XIV и XV века?

Нема никакве сумње да је назив „Синаити" везан, посредно или непосредно, за Синајску Гору. Синај је од давнина био привлачан за пустињаке, као место богојављења и тајанственог сусрета између Бога и Мојсија у купини неопалимој. Од времена цара Константина, особито од времена цара Јустинијана, када је основан чувени манастир на Синају, Синај је постао један од најзначајнијих духовних центара хришћанске васељене.[1] Налазећи се у сталној духовној вези са Палестином и њеним духовним центрима, као и са египатском пустињом, пребогатом монашким насеобинама од најранијих времена, синајски монаси и пустињаци су временом стекли посебан углед и постали носиоци синајских духовних предања и искуства, која су личним додиром или преко списа писаних од стране синаитских подвижника била прихваћена и извршила велики утицај како на Истоку тако и на Западу. Поред Анастасија и Нила Синаита, Филотеја Синаита и других синајских подвижника и писаца, посебну улогу је одиграо преподобни Јован Лествичник са његовом „Лествицом", која је веома рано била преведена и на словенски језик и послужила као најбољи мост и веза словенских земаља са синајским духовним предањима.[2]

[1] Кратку историју Синајског манастира види у Πανηγυρικός ...έμες επ τῇ 1400 'αμφιετηρίδι τῆς 'Ιερᾶς Μονῆς τοῦ Σίνα ἐν Αθήναις 1971. 15—22.

[2] У новије време се код нас Јованом Лествичником највише бавио Димитрије Богдановић. Посебно је значајно његово дело: *Јован Лествичник у Византијској и старој српској књижевности,* Београд, 1968. Он је дао и најновији превод „Лествице Јована Лествичника" (Београд, 1963).

Што се тиче српских веза са Синајем, оне потичу још од времена Светог Саве. Приликом свог другог путовања на Исток Свети Сава је дао богат прилог за обнову Каломонијског манастира у Зајорданској пустињи, који је служио као одмаралиште за поклонике Синаја.[3] Свету Четрдесетницу он проводи на Синајској гори у посту и молитви.[4] Рукописне књиге српске рецензије из XIII века у Синајском манастиру сведоче о присуству у то време српских монаха на Синају. Тако на пример у псалтиру Српске рецензије XIII века из манастира св. Екатарине на Синају, налази се херувимска песма писана ћирилицом, вероватно записана нешто касније од настанка самог псалтира. Овај ћирилски текст требало је да послужи српским калуђерима који су ту живели или хаџијама, који су посећивали Синај.[4a] Везе Србије са Синајем и духовни утицај Палестине и Синаја на њу продужили су се кроз цео немањићки период. О томе сведочи и брига краљице Јелене и њених синова Драгутина и Милутина о Синајском манастиру: она је богато обдарила манастир у коме је крајем XIV века био и један игуман Србин, по имену Јоаникије.[5] За Јелену, жену Уроша I, каже се да је имала „духовне оце у светом Божјем граду Јерусалиму, на Синају, Раити и у Светој Гори Атонској"; она се њима исповедала и слала им богате дарове[6] Јаке везе Србије са Синајем су потврђене и у време цара Душана, а и после њега. За време Душаново Дубровчани су плаћали данак за предати им манастир у Стону на Пељешцу не само манастиру Св. Арханђела у Палестини, него и манастиру Св. Богородице на Синају. Душанову повељу Богородици Синајској потврђује и цар Урош 24. априла 1357. године „под Призреном на Рибници".[7] Те везе Србије са Синајем од времена Светог Саве

[3] Ср. Стева Димитријевић, *Поклоничка (хаџијска) путовања*, Београд, 1933, стр. 44; Житије Светог Саве Теодосија Хиландарца изд. Б. Даничића приредио Б. Трифуновић, Београд 1973, стр 190—192.

[4] Др. Душан Глумац, *Српске задужбине у Палестини*, Гласник СПЦ 1946, бр. 10, 11, 12, стр. 240. *Житије Светог Саве* од Доментијана, изд. Б. Даничића.

[4a] М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1979, стр. 84.

[5] Тихомир Ђорђевић, *Српске светиње у Палестини*, Скопље, 1925, стр. 9. Уп. Др. Душан Глумац, *Српске задужбине у Палестини*, Гласник СПЦ 1946, бр. 10, 11, 12, стр. 246—247. И краљ Драгутин је имао за духовника оца Галактиона из Јорданске пустиње, од кога је добијао посланице. Ср. В. Розов, *Свети Сава и Срби у Светој земљи и на Синају*, Мисао, св. 5 и 6, 1928, стр. 340.

[6] Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Б. Даничића, стр. 18. Ср. Др. Душан Глумац, исто, стр. 244—245.

[7] Сперанский, *Славьянская письменность XI—XIV* вв. на Синае и в Палестине, Известия отделия русского языка и словесности Академии наук СССР, XXXII, Ленинград 1927, стр. 64. Када је манастир Св. Арханђела крајем XV века опустео, његов приход од Стонског метоха, сагласно повељи цара Уроша, прешао је на Хиландар и ман. Светог Павла у Светој Гори. Ср. Тих. Р. Ђорђевић, *Српске светиње у Палестини*, Скопље 1925, стр. 6.

обично су ишле преко Палестине. У Палестини је, поред сталног прилива поклоника, постојало неколико српских метоха (метох Св. Ђорђа у Акри и метох Св. Јована Богослова на Сиону у Јерусалиму, које је откупио још Свети Сава за српске монахе и поклонике); у доцније време су чак и Лавру Светог Саве Освећеног држали у својим рукама монаси српског порекла. Особито су постојале тесне везе између манастира Светих Арханђела, задужбине краља Милутина у Палестини, и Синајске Горе.

Присуство Срба монаха у Палестини и на Синају потврђују и бројни србуљски рукописи: по броју они, међу словенским рукописима чуваним на Истоку, долазе на прво место. Већина тих рукописа потиче из XIV века. Неки од тих рукописа су донети на Исток са Балкана, неки су писани на Синају, а неки опет у Палестини. Има их доста и из XV века, а јављају се све до XVIII века. Све то потврђује непрекидне везе Срба са Палестином и Синајем.[8]

Поред превода и преписа богослужбених текстова, међу тим рукописима синајско-палестинским, сачувани су и преводи духовне литературе, уобичајени код Словена на Балкану тога времена (Јован Златоусти, Григорије Богослов, Петар Дамаскин, Макарије Велики, Евсевије Александријски, Јефрем и Исак Сиријани, повест о Синајским старцима и др.). Повећавање броја српских рукописа од XIII до XV века на Синају и у Палестини, потврђује да се повећао и број српских монаха на Истоку, а везе српских земаља са Истоком да су још више ојачале.[9] Те везе су постале још присније за време цара Лазара, благодарећи, с једне стране, трагичним збивањима како на Истоку тако и на Балкану, а с друге стране, изузетној личности самог цара Лазара, као и његовој посебној наклоности како према светогорском, тако и према палестинско-синајском монаштву. Познато је да је и сам кнез Лазар ишао у Јерусалим на поклоничко путовање; том приликом је, између осталог, посетио и манастир Св. Арханђела. Он је познат као ктитор и дародавац манастира ван граница његових области. Његова дарежљивост се простирала не само до Свете Горе и Влашке, него и до Јерусалима, Синаја, па чак и до коптских манастира на бившем египатском подручју.[10]

[8] Ср Сперанский, цит. дело, стр. 44, 53. Види такође, Др. Д. Глумац, исто, стр. 239.

[9] Приликом свог првог путовања на Исток Порфирије Успенски је нашао на Синају око 40 словенских, бугарских и српских рукописа. По Сперанском, већина од њих (13) потиче из XIV века (из XIII в. су пет, из XIII—XIV четири, из XV в. пет, из XVI в. два, из XVII четири и из XVIII три). Поред два глагољска рукописа (Псалтир и Евхологиј), од тих рукописа 17 њих припадају бугарској, а 19 српској рецензији. Руских је веома мало. Ср. Сперанский, цит. дело, стр. 44, 52—54.

[10] Б. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*, Житије и начелство кнеза Лазара, стр. 172; Б. Вуловић, *Учешће Хиландара и српске традиције у формирању моравског стила,* Моравска школа и њено доба, стр. 169.

Та његова духовна везаност за светиње Истока и надахнутост њима, посведочена је на чудесан начин народним предањем о птици соколу, који лети „од светиње од Јерусалима" да га подстакне на опредељење за „Царство небеско"; предањем које очевидно није без реалне историјске позадине, преточене у піеснички симбол.

Да је та непосредна веза православног Истока и његових духовних предања са српским земљама била веома јака како у XIV тако и у XV веку, потврђује и чињеница да је Лазарева кћерка Јелена (а и њена сестра Деспина), жена Ђурђа II Страцимировића, кнеза Зете, имала за свог духовника Никона Јерусалимца. Никон је вероватно дошао са Истока за сабрата и „старца" манастира Св. Николе Врањинског, метоха Св. Арханђела у Јерусалиму.[11] Он је на њену молбу саставио (1442. године) чувени „Горички зборник" духовних поучних текстова. Сачувана је и његова преписка са Јеленом Балшић, доцније преудатом за Сандаља Хранића, надахнута духом синаитског исихазма, који је у то време процветао од Синаја до Кијева. Да је Никон Јерусалимац био носилац идеја синаитско-светогорског исихазма тога времена то се јасно види и из једног другог његовог рукописа, Шестодневника манастира Савине (1439/40. г.) у коме се осим Шестоднева Св. Василија Великог, чува и неколико списа најпопуларнијих исихаста: Симеона Новог Богослова, Григорија Синаита, Калиста Ксантопула и др., који су у то време били најомиљеније духовно штиво.[12] Да је Никон Јерусалимац долазио у непосредан додир не само са Јерусалимом, него и са Синајем, види се из његове „Повести о Јерусалимским црквама и пустињским местима", такође написане за његову духовну кћер Јелену. У тој повести он у ствари описује своје путовање у Јерусалим, на Синај и у Египат у времену између 1398—1412. године.[13]

Очевидно, везе Србије са Палестином и Синајем продужене су и за време царице Милице, Стефана Високог и Ђурђа Бранковића, да би остале непрекинуте све до XVIII века. То потврђује, између осталог, и посланица јерусалимског патријарха Теофила упућена Стефану Високом; у њој га патријарх моли за милостињу манастиру Св. Јована Крститеља близу Јордана.[14] Да је

[11] Др. Душан Глумац, цит. дело, стр. 255.

[12] Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, 1980, стр. 223.

[13] Ђорђе Сп. Радојичић, *Творци и дела старе српске књижевности*, стр. 248—250. Уп. Д. Богдановић, цит. дело, стр. 222. Б. Трифуновић, *Две посланице Јелене Балшић и Никонова „Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима"*, Књижевна историја V/18 (1972), 289—327 (текст са преводом).

[14] Đ. Daničić, *Poslanica Teofila patrijarha Jerusalimskog despotu Srpskom Stefanu*, Starine JAZU, knj. IV, Zagreb 1872, стр. 232—234. Ср. Б. Трифуновић, *Деспот Стефан Лазаревић*, Књижевни списи, Београд 1979, стр. 123.

и Босна општила са Синајем, као и да је на Синају било, особито у XIV и XV веку, монаха Срба синаита, види се из једног писма цариградског патријарха Генадија, у коме се помиње „епископ Босански" (вероватно Давид, који је боравио на двору херцега Степана), који је доносио синајским монасима дарове херцегове.[15]) Треба истаћи да је у учвршћивању веза између Србије и Синаја посебну улогу одиграо манастир Св. Јована Крститеља, на Меникејској гори, близу града Сереза у Македонији, који је био Синајски метох и који је од времена цара Душана био у областима српске државе. Поред овог метоха, постајао је још један синајски метох у Солуну. Сачувано је десет повеља цара Душана синајском метоху у Серезу.[16] Несумњиво је да је овај метох био важна постаја преко које су водили путеви монаха и поклоника са Балкана према Синају и обратно, па према томе и српских монаха и поклоника.

Од Срба монаха који су стално или привремено боравили на Синају и тиме стекли право на назив „синаита", остало нам је сачувано мало имена. Да поменемо неке од њих. У дубровачким рачунским књигама под датумом 6. јуна 1354. године, помиње се да је *синајски монах Никодим* добијао свој депозит за време кнеза Николе Барбадина, сагласно уговору између Дубровчана и цара Душана о манастиру у Стону.[17] Није ли то можда један од оних монаха који су се преселили у Палестину после уступања Стонског манастира по Душановој повељи Дубровчанима?

Познато је да су се монаси синаитског типа, због свог усамљеничког начина живота, бавили интензивно, не само читањем него и писањем и преписивањем књига. Остало нам је сачувано и неколико имена тих преписивача синаита словенског (српског) порекла. Тако, на пример, на Синају преписују за манастир Св. Арханђела у Јерусалиму *Јаков* и *Јоаникије* синаити Посни и Цветни триод (око 1374).[18] *Игуман Јоаким* „бившаго ми игумень оу Синаискою гору", који је доцније био игуман манастира Св. Арханђела, прилаже књигу том свом потоњем манастиру.[19] На једном синајском рукопису стоји запис да је ту књигу приложио

[15] И. Руварац, Годишњица 2, 253; код В. Марковића, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, 1920., 152.

[16] Byzantinische Zeitschrift 3, 1894, 225—329; Исто, 3, 1897, 538—546.

[17] Сперанский, цит. дело, стр. 64.

[18] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, књ. I, 144, стр. 47; Исто, књ. III, 5934, стр. 223. Тих. Ђорђевић говори о једном *игуману Јоаникију*, Србину, који је, по њему, крајем XIV века био игуман Синајског манастира. Вероватно је игуман Јоаникије иста личност са преписивачем Јоаникијем. Ср. Полихроній Сырку, *Очерки изъ исторіи литературныхъ сношеній болгаръ и сербовъ въ XIV—XVII вѣкахъ*, Санктпетербургъ, 1901, LXXVIII Тих. Ђорђевић, *Српске светиње у Палестини*, Скопље, 1925, стр. 9. М. Н. Сперанский, цит. дело, стр. 55.

[19] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, књ. II, 4566, стр. 459.

„Богородици Синаискои" неки *старац Исаија;* не стоји, међутим записано да ли Исаија припада синајском братству или је књига, што је вероватније, упућена са Балкана.[20]

Много је познатији као личност и као преписивач *поп Јован Синаит.* Приликом свог путовања на Синај, Порфирије је пронашао три рукописа писана руком Јована Синаита: Еванђеље, псалтир и зборник назван „Словеса душеполезна". На зборнику је записана руком неког „старца" који себе из смирења назива „лукавим" и „злим", похвала попу Јовану. Старац, благосиљајући га, назива га „српском утехом, оградом ништих и надом(?), заблуделих обраћањем, безумних учитељем а добрих светилником благодати". Успенски сматра да је поп Јован 1481. године био још увек жив, а В. Розов, пун одушевљења, сматра да је зборник „Словеса душеполезна" његово оригинално дело и убраја га у оригиналне српске писце XIV века. Утврђено је, међутим, да се и овде ради о уобичајеним зборницима преведених духовних текстова.[21] Јасно је да и поп Јован Синаит спада у носиоце синаитског препородитељског покрета XIV и XV века, који је код свих православних народа, па и код Срба, уродио тако богатим плодовима.

Један од значајних Срба монаха, везаних за Синај и синаите, (за кога се не зна, али није искључено, да ли је неко време провео у манастиру Св. Богородице на Синају) био је и *Јаков, потоњи епископ града Сереза* у Македонији. Овај Јаков спада у групу најближих ученика преподобног Григорија Синаита, зачетника синаитског покрета на Балкану XIV века, који су се доцније расејали из Свете Горе и Бугарске по разним местима балканских православних земаља. У житију преподобног Григорија се каже за Јакова да је „под његовим руководством достигао такву висину врлине, да се удостоји и архијерејског достојанства, и би постављен за епископа у епархији Сервион". Јаков је био и лични пријатељ цара Душана. Зна се да је он једно време провео у околини Призрена, вероватно по доласку из Свете Горе, код цркве преподобног Петра Коришког. Та црква (испосница) је била раније метох манастира Хиландара, све док је није добио у посед од цара Душана хиландарски старац Григорије, који се ту подвизавао. Постоји претпоставка да би тај *старац Григорије* могао бити онај чувени непознати ученик и биограф архиепи-

[20] Исто, 4433, стр. 443.

[21] Порфирій Успенский, *Первое путешествіе въ Синайскій монастирь въ 1845,* Москва 1856, стр. 215. В. Розов, *Поп Јован из Синајске горе,* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. X, Београд 1930, 54. М. Н. Сперанский, Славянская письменость XI—XIV вв. на Синае и в Палестине, Известия отделия русского языка и словесности Академии Наук СССР Ленинград, 1927, том XXXII, стр. 112—113, 258—260. Ђорђе Сп. Радојчић, *Стари Српски писац Јован из Синајске Горе и рукописни зборник „Словеса душеполезна",* Књижевна збивања . . ., стр. 255—256.

скопа Данила коме има да захвалимо и за „Зборник живота краљева и архиепископа Српских".[22] Како по имену и по месту и начину живљења, тако и по делатности, могло би се закључити да и овај призренски Григорије спада у круг посредних или непосредних ученика Григорија Синаита, као и Јаков, који је са њим једно време пустињски друговао. Уколико би се ова претпоставка показала тачна, а све околности јој говоре у прилог, онда би то значило да се исихасти синаитско-светогорског типа јављају у Србији већ у време цара Душана, и то директно преко Свете Горе и Македоније.

Какав углед је уживао овај Јаков на двору цара Душана види се и по томе да је он био постављен, и пре избора за митрополита у Серезу, за игумана Душанове задужбине Св. Арханђела код Призрена.[23] Јаков је остао духовно везан за Синај кроз цео свој живот. Томе је потпомогла не само његова духовна усмереност и настројење, него и чињеница да је у његову митрополитску област спадао и синајски метох, поменути манастир Св. Јована Крститеља, у коме су се укрштали путеви синаита монаха. Македонија је и од раније била позната по својим везама са „богоходном" Синајском гором. То се види и по томе што је већина синајских словенских рукописа, почевши са оним глагољским из X—XI века, било да се ради о рукописима бугарске или српске рецензије, из македонских области.[24] Бригу за Синајски манастир и његове монахе српског и словенског порекла митрополит Јаков посведочује и слањем манастиру словенских књига. По једном запису попа Јована (1360) на србуљском Еванђељу манастира Хиландара (из 1337) Јаков је послао Синајском манастиру „сугуби трипјеснец (тј. Посни и цветни триод) и часословец, псалтир и чтеније Златоустово".[25] Оба Триода се и данас чувају у манастиру Св. Екатерине (некада званом манастиру Св. Богородице), на Синају. На оба Триода остали су сачувани дирљиви стихови митрополита Јакова, који посведочују његову љубав према Синају, као и то да је у то време поред Грка, било и Срба монаха синаита. „О Синају, о светлости моје сијаније!" — каже Јаков у том запису, па додаје: „О Синају, о силно моје к теби желаније! Ти која си се у огњу неопалима сачувала, са-

[22] Архим. Јустин Поповић, *Житија светих за април,* Житије препод. Григорија Синаита, стр. 108. Ђорђе Сп. Радојичић, *Творци и дела старе српске књижевности,* стр. 126, 130. Исти, Старац Григорије, Богословље 2 (1927), 314—315.

[23] Ђорђе Трифуновић, *Инок Исаија,* Крагујевац 1980, стр. 15, 18.

[24] М. Н. Сперанский, цит. дело, стр. 57, 82.

[25] Исто, стр. 56. Ср. Тих. Ђорђевић, *Српске светиње у Палестини,* Скопље 1925, стр. 10.

чувај ме од огња вечнога! И молим сву браћу, Србе заједно и Грке, да ове књиге не буду отуђене од дома Пречисте Дјеве, до века."[26]

Све ово сведочи да народно предање које повезује појаву Синаита у Србији непосредно са Синајем, као и на њему засновано мишљење Т. Ђорђевића и В. Розова, има јаке историјске основе.[27] Још је проф. Мурко запазио ту тенденцију Србије од времена Светог Саве да се непосредно повеже са Палестином и Синајем, тј. са хришћанским Истоком уопште. Јак утицај Истока се по њему пројављује и у употреби имена (Симеон — Столпник, Сава — Освећени), у постепеном увођењу јерусалимско-палестинског богослужбеног типа, које долази до врхунца у литургијској реформи XIV века (Никодимов превод јерусалимског типика 1319. и Романов типик); Мурко истиче и интересантан детаљ да се у Србији задржало, чак и у првим штампаним књигама, не само византијско (5508—09) него понекад и источно „александријско" (5500—01) бројање година, употребљавано не само у Египту и Африци него и у Сирији.[28]

[26] М. Н. Сперанский, цит. дело, стр. 106—107. Ср. В. Розов, ***Синайцы въ Сербии въ XIV вѣкѣ***, Byzantinoslavica I, Praha, 1929, стр. 20. Љ. Стојановић, ***Записи и натписи***, I, бр. 103 и 116. Уп. Б. Радојичић, ***Творци и дела***, 125—131; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, стр. 188.

[27] Т. Ђорђевић, *Срби и света земља*, Забавник, додатак српских новина на Крфу, Београд 15 маја 1918, стр. 5; В. Розов, цит. дело, стр. 18.

[28] М. Мурко, Geschichte *Südslavischen Litteraturen*, Leipzig 1908. Уп. М. Н. Сперанский, цит. дело, стр. 85. И. Стржиговски, проучавајући „Минхенски псалтир" први је развио теорију о утицају не само Палестине и Синаја, него и о утицају ране сиријске уметности (V—VII века) на српску уметност XV века. (уп. Сперанский, исто). Сталне везе Срба са Палестином, подстицале су и одржавање веза са Синајем, који је одувек имао присне односе са Јерусалимом и палестинским манастирима. Колико су били живи контакти Србије са Палестином сведочи и то да је патријарх Јоаникије подигао две цркве у Палестини: цркву Св. Илије на Кармилској гори и Преображење на Тавору. Те везе се продужују и доцније. Особито је српска монашка заједница у Палестини ојачала почетком XVI века. У то време је поново обновљен кугом опустели манастир Св. Арханђела. Српски монаси су чак 1504. г. узели у своје руке и манастир Св. Саве Освећеног, под чијом заштитом су биле задужбине Светог Саве у Палестини; манастир Св. Арханђела је постао његов метох. У Лаври је 1612. г. сазидана кула и црква Св. Симеона Мироточивог, а између капеле Св. Гроба и цркве Васкрсења постојала је све до 1652. „српска трпеза". Да је међу синајским и сионским монасима Србима и другим Словенима било и у XVI веку учених људи види се по томе што су они 1555. године написали службу новомученику Софијском Николи. Половином, међутим, XVII века, број Срба монаха на Истоку се нагло смањује, Лавра Св. Саве Освећеног и манастир Св. Арханђела прелази у руке Јерусалимског Патријарха, који је отплатио велике дугове манастира, али све то, опет, не умањује љубав Срба према светињама Палестине и Синаја. Наши су, по речима Стеве Димитријевића, сматрали Јерусалимску патријаршију и патријарха за своју више и ближе чак од Цариградске. Особито је та љубав ојачала после Сеобе Срба у крајеве преко Саве и Дуна-

Остварење ове тежње, која се не прекида све до XVIII века, доживело је свој врхунац од доласка преподобног *Григорија Синаита* и његових ученика у Свету Гору, као и од оснивања пароријског манастира на граници између Бугарске и Византије, који је временом постао прави расадник Григоријевих непосредних и посредних ученика „синаита", како за Бугарску XIV века, тако и за српске земље, посебно за Моравску Србију, а преко њих и за Румунију и Русију.

Григорије Синаит долази у Свету Гору (око 1326) са Синаја, преко Крита. Он у Светој Гори долази у општење са светогорским исихастима, међу којима ће се нешто мало доцније посебно истаћи Св. Григорије Палама. Тај сусрет између древних египатско-палестинских, синајских, сиријских, малоазијских исихастичких духовних предања (оживљених и олицетворених у изузетној личности Григорија Синаита и његових бројних ученика) и светогорског исихазма (који је добио свог главног носиоца и „теоретичара" у лицу Григорија Паламе), — представља, без икакве сумње, најзначајнији догађај за целокупну ромејско (византијско)-словенску културу XIV и XV века. Преласком Григорија Синаита из Свете Горе у пароријску област, шири се број његових ученика; шири се истовремено и његов духовни утицај. Веома присне везе Србије XIV века са Светом Гором (за време цара Душана она улази у оквире српске државе) и са тим препородитељским синаитско-светогорским круговима, доприносе да се дух синаитско-светогорског исихазма, и његов свестрани

ва. Тако, Арсеније III назива (1690) Србе у Коморану „истинитим служитељима свете источне цркве Јерусалимске". Исто тако и митрополит Павле Ненадовић 1754. године пише посланицу „свима својим хришћанима источног благочешћа свете Јерусалимске Цркве". Та снажна усмереност Српске Цркве с оне стране Саве и Дунава на Јерусалимску Цркву баш у ово време, није ни мало случајна: она произлази из продубљеног еклисиолошког самосазнања, пробуђеног директним сукобом са монополистичким претензијама старога Рима, као и тешкоћама које су се појавиле у XVIII веку у односима између Српске Цркве и Цариградске Патријаршије. — Да је још увек и у XVII веку било монаха Словена не само у Палестини него и на Синају види се по једном синајском рукопису који је писао „Стефан у светие Гори Синаи", 1662. г. (Уп. Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, IV, бр. 6932, стр. 170). Види о свему овоме опширније: Прота Стева Димитријевић, *Поклоничка (хаџијска) путовања*, Београд, 1933, стр. 43, 45, 54, 52, 45; Вл. Розов, *Свети Сава и Срби у Светој земљи и на Синају*, Мисао, књ. 28, св. 5 и 6, стр. 337 (Розов овде, између осталог, истиче да је Србин игуман Лавре Гаврило, немајући новаца да се откупи од насртаја фанатичних арапских племена, напустио Лавру 1602. г. а да су Срби монаси, исто због дугова, предали Јерусалимском патријарху Теофилу (1636—40), задужбину краља Милутина манастир Св. Арханђела). Уп. такође, Тих. Ђорђевић, *Српске светиње у Палестини*, стр. 6.; Др. Душан Глумац, *Српске задужбине у Палестини*, Гласник СПЦ 1946, бр. 10, 11, 12, стр. 252—255. П. Сырку, *Очеркы изъ истории литературныхъ сношеній Болгарь и Сербовъ въ XIV—XVII вв.*, Санктпетербургъ 1901, стр. CCXCVIII—IX; 140.

утицај, пренесе и на српске земље. Изузетна пријемчивост кнеза Лазара и његових наследника за духовна и културна збивања овог времена; релативно повољнији политички услови у Србији за духовну и културну активност, у односу на Византију и Бугарску, особито крајем XIV и у првој половини XV века; све је то допринело да Моравска Србија, за време Лазаревића и Бранковића, постане место окупљања најдинамичнијих носилаца духовног препорода овога времена на православном Истоку и огњиште великих културних прегнућа. Благодарећи томе, овај косовски и покосовски период могли бисмо без двоумљења назвати, иако на први поглед то чудно изгледа (с обзиром на трагична збивања тог времена у нашој историји), — зрелим плодом немањићке припреме и раста. Он је везан за померање средишта српске културе са југа према Дунаву, на области Моравске Србије, као и за органско повезивање тог средишта и осталих српских крајева са Зетом Балшића, посебно са бројним манастирима око Скадарског језера. У основи свих тих збивања и духовних процеса, који су се одразили на целокупну културу православних народа у XIV и XV веку, а и касније, лежи овај синаитско-светогорски исихастички покрет. Њиме, његовим духом и његовом духовном и идејном усмереношћу, надахнуто је не само монаштво и духовни живот овога времена, него и црквена и државна политика, архитектура и уметност, књижевност и устројство друштва, једном речју живот друштва уопште. Само покрет такве врсте као што је био исихазам, целосно заснован на вери и есхатолошки усмерен, сав у потрази за Вечним, али уверен истовремено дубоко у његово реално присуство у промељивим токовима времена, — био је у стању да удахне нови живот, и осигура континуитет историјски, једном друштву чије су структуре из темеља потресане, и биле у распаду и кризи под спољашњим ударима и унутарњим немирима.

Што се тиче саме Моравске Србије и овог периода њеног живота, за њега је везан и мисионарски полет посебне врсте. За Моравску Србију покрет Синаита и њихова делатност представља продужетак кирилометодијевске и светосавске мисионарске традиције. Наиме, крајеви који су у овом периоду постали средиште српског духовног, културног живота и политичког живота, до тада су били на веома ниском ступњу духовног развоја и просвећености. Једва се може назрети постојање црквеног живота у њима од времена када су они потпадали под јурисдикцију Охридске архиепископије; нешто је више учињено за пролазне владавине краљева Драгутина и Милутина али и о томе се углавном зна по помену имена епископа браничевских, мачванских и београдских. Манастири и храмови једва и да се помињу: подручје које с југа затварају Западна Морава и Ниша-

ва, са истока Тимок, са запада Дрина а са севера Сава и Дунав, затечено је у време кнеза Лазара скоро без цркава и манастира.[29]

Оно што је проузроковало коренити духовни и културни преокрет у тим областима, одразивши се и на све српске земље, биле су управо присне везе лазаревићке Србије са Светом Гором и са православним Истоком уопште. После државних сабора из 1374. и 1375. године, после избора исихасте патријарха Јефрема и велике несигурности која је наступила после Маричке битке, дошло је до масовних досељавања монаштва у Србију и то не само са Атоса него и из других монашких центара. Његовим досељавањем и мудром политиком кнеза Лазара и његових наследника, почела су да ничу у једном кратком временском периоду бројна духовна средишта, која су задахнула целе области својим благотворним и препородитељским духом. Прво новонастало духовно језгро и средиште био је управо манастир Раваница. Следиле су јој друге цркве и манастири: Лазарица, Ваведење у Ждрелу (Горњак), Јошаница, Нова Павлица, Дренча, Наупара, Љубостиња, Манасија, Павловац под Космајем, Каленић, Липовац код Алексинца, Сисојевац, Копорин, Велуће, Петковица, Жупањевац и др.[30] Веома је значајно за ове нове монашке насеобине да многе од њих нису биле само општежића, као до тада, него да су поред њих ницале пустиножитељске насеобине, попут синајских или светогорских скитова. Таква насеобина је никла око манастира Раванице, у пределима око Љубостиње, Мојсиња; клисура Ждрела се претворила у малу Тиваиду са центром у манастиру Горњаку, где се подвизавао Григорије Синаит Млађи. Исто тако испоснице у клисурама Метохијске Бистрице у околини Пећи, Дечана и Призрена поново су пуне, а остаци фресака на њиховим стенама казују да су управо тада биле обнављане (из једне од таквих испосница изабран је пустињак Јефрем за српског патријарха (1375).[31] Такође и у Зети Балшића, у последњој четврти XIV века, формирала се слична монашка насеобина, својеврсна „Зетска Света Гора". У то време сазидана је група малих цркава и манастира на обалама Скадарског језера (Старчева Горица, Бешка или Брезовица, Морачник, Крајина) у истом духу светогорске скитске архитектуре, која је у то време преовладала, благодарећи управо овом синаитско-светогорском покрету, на простору од Скадарског језера у Зети до Горњака на Млави и Поганова на Јерми.[32] Те насеобине скитског типа су

[29] В. Ђурић, *Српски државни сабори у Пећи и црквено градитељство,* О цару Лазару (зборник), стр. 106.

[30] Иван Божић, *Српске земље у доба Стефана Лазаревића,* Моравска школа и њено доба (зборник), стр. 114, 115, 116. Уп. В. Ђурић, цит. дело, стр. 111.

[31] Уп. Војислав Ђурић, цит. дело, стр. 106, 107, 111.

[32] Исто, стр. 108, 111, 117.

се формирале спонтано не само око општежитељних манастира, него и око појединих личности посебне духовне снаге и привлачности. Формирали су их углавном пустињаци, молитвени тиховатељи, који су доласком у Србију, продужавали тако и даље свој започети, у Светој Гори или на неком дугом месту, усамљенички молитвени начин живота.

Константин Филозоф, пишући житије деспота Стефана Лазаревића и истичући да је живот у његовој земљи „као црква Божја", посебно се осврће на ове монахе и пустињаке „који су све лепоте света знали заменити једино лепим и прекрасним Христом". Он каже о њима поред осталог и ово: „Они живе у дивним пустињама и обитељима, тако да и оне који су веома лењиви побуђују да к њима долазе. Међу њима се налазе многи изабрани коју чувају свете врлине усред ових обитељи. Имају многе молчалнице, по великом Јефрему (Сирину), и разговарају са лахорењем лишћа и птицама и водом. Међу њима има много монаха који непрестано делом опевају и славе Бога у Тројици, као што га славе анђели непрестаним гласовима, те се за њих може запевати: „Радошћу се хумке опасаше и пустиње красно процветаше" (Пс. 64, 12)".[33]

Ко су били и одакле су били ти „чувари светих врлина"? То су управо били они смирени подвижници који су се у народном памћењу и предању сачували, бар на тлу Моравске Србије где их је било највише, под називом — *Синаити*. Бројни манастири у Моравској Србији и пустињска места чувају њихове мошти и света предања о њима. Благодарећи њиховом скривеном и смиреном начину живљења многима од њих не знамо не само порекло него ни име. Некима је народно предање запамтило име и место погребења; сачувано је само пуно житије преподобног Ромила Раваничког и нешто више података историјских, али не увек сигурних, о преподобном Григорију Синаиту Млађем, писцу Ромиловог житија.[34]

Народно предање, које је забележио М. Б. Милићевић, говори о светом броју „седам Синаита", „који су побегли с Истока

[33] Архим. Јустин Поповић, *Житије Св. Деспота Стефана Високог*, Житија за јул, Београд 1975, стр. 418—419.

[34] Општи подаци и литература о Синаитима у Србији: Вл. Розов, *Синайцы въ Сербіи въ XIV вѣкѣ*, Byzantinoslavica I, Praha 1929, стр. 16—20; Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, стр. 195—202; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, СКЗ, 1980, стр. 202—203; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, С. Карловци, 1920, стр. 126—129; Вл. Розов, *Серби в Палестинѣ и на Синае*, Труды IV Съезда русского академ. орг. I, 1928/9; уп. Архим. Леонид, *Изъ истории югославянского монашества*, Москва, 1871.; Втори международен симпозиум „Ученици и последователи на Евтимий Трновски, Велико Трново, 1976.; Х. Војиновић, *Синаити*, Браничевски весник.

ДЕТАЉ СА ХАЉИНЕ КНЕЗА ЛАЗАРА

(Музеј Српске православне цркве у Београду)

и станили се сви од источне Мораве до Дунава".[35] Њих је било, међутим, много више, особито ако њихову појаву и број посматрамо у једном ширем историјском контексту, тј. у склопу овог јединственог синаитско-светогорског исихастичког покрета. По народном предању тај назив се првенствено односи на ученике преподобног Ромила Раваничког и преподобног Григорија Млађег Синаита (Горњачког), чије су духовне матице биле манастир Раваница и манастир Горњак. И заиста, Синаита је највише било у Моравској Србији, од Морава и Млаве до Дунава и Баната, али их је било и по другим српским крајевима, особито у Метохији, око Призрена, у Зети Балшића, па, као што ћемо видети, све до Метеора у Тесалији. Тако, на пример, поред Григорија испосника и преписивача у околини Призрена, о коме смо већ говорили, о њиховом присуству у области Истока у Метохији сведочи и назив *Синаје*, са рушевинама неколико цркава.[36] Посматрајући ствари на једном ширем плану могли би све значајније духовне личности у српским земљама овога доба сврстати у „синаите". Јер припадати „синаитима", није значило искључиво боравати на Синају, и по томе добити назив: то је значило — бити носилац синаитског духовног идеала, бити сличан синаитским подвижницима по начину живота. А то је била управо основна карактеристика Синаита и исихаста у Србији XIV и XV века. Надахнут Григоријем Синаитом, светогорским препородом и изузетно богатом пустињачком духовном литературом, овај тип монаштва био је заснован на сиромаштву, на личном труду, одрицању од света, усмерен на молитвено самовање, сав усредсређен на Царство небеско и непрестану молитву и духовно усавршавање. Ако је до тада у Српским земљама основни и скоро искључиви тип монашког живљења било општежиће, везано за велике и богате царске Лавре, сада за монахе постаје много привлачнији скитски и пустињачки живот синаитског и светогорског типа. У Србији је било и до тада пустињака али никада у толикој мери колико у овом времену. Код оваквог типа монаха лопов није имао шта да украде сем голог живота, зато је он могао опстати и у најнеповољнијим околностима, што није случај и са великим и богатим општежићима. Говорећи о овим и оваквим Синаитима, В. Розов тврди, не без разлога, да српска народна традиција повезује са Синајем, преко ових мо-

[35] М. Б. Милићевић, *Кнежевина Србија*, књ. II, стр. 787. Милићевић по народном предању помиње следећих седам Синаита: Роман у ман. Св. Романа, један безимени у Светој Петки, Ромило у Раваници, Григорије у Горњаку, један у Витовници, један у Туману и један преко Дунава у Базјашу. Он наводи и друго предање које вели да је Св. Роман имао брата Нестора који је саградио цркву на левој страни Мораве, посвећену Св. Нестору (уп. исто, види такође стр. 1104). И В. Марковић, наводи исту седморицу. Види, *Православно монаштво и манастири*, стр. 126—128).

[36] Уп. В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, стр. 296.

наха синаитског типа, најкрупнију реформу монаштва и монашког живота, познату у српској историји.[37] Благодарећи њему и његовом утицају на народну душу, и промени која се преко њега догодила у народној души, утицај Запада на Србију постајао је све слабији, а Србија све повезанија судбински, духовно и културно са православним Истоком.

Један од главних разлога што су многи од ових светих људи остали безимени у народном и црквеном предању јесте њихово намерно скривање свога подвига и порекла. Оно што пише за преподобног Теодосија Трновског, једног од најистакнутијих ученика Григорија Синаита (и он је такође веома значајан, — заједно са својим учеником, потоњим патријархом Трновским Јевтимијем и њиховим бројним ученицима, који су прешли у Србију, — за ширење синаитско-светогорског покрета у српским земљама), важи и за све његове посредне или непосредне следбенике: Теодосије се, каже његов животописац и духовни брат цариградски патријарх Калист, постарао да нико не сазна одакле је и које народности. Упражњавао је „умно делање", тј. непрестано молитвено тиховање, и „строго уздржање", чувао „срдачну преданост Богу". Његово родно место је Горњи Јерусалим, а браћа и сродници Небеске војске. Што се тиче доњег и земаљског отачаства, он је био — едемит, тј. рајски човек, створен „по образу и подобију Божјем".[38] Отуда Светозар Радојчић, говорећи о уметницима код нас од краја XIV века, са разлогом каже да им се тешко одређује народност и језик: скоро сви знају добро грчки, кад преводе често мешају српски и бугарски; за неке се претпоставља да су Власи и Арбанаси.[39] Ако то важи за уметнике и писце који су и сами углавном били монаси, важи тим пре за пустиножитеље Синаите. Не би било ни мало чудно да се међу њима поред Срба и Бугара, Влаха и Арбанаса, пронађе и понеки Грузијанац или Сиријац. Својим животним ставом, схватањима и подвигом ови свети људи обнављају и доживљавају библијски новозаветни појам нације. За њих је нација — хришћански *народ Божији*, „наш род хришћански", један и јединствени, христолики и христоподобни, сабран у јединство вере и живота из разних племена и са различитих крајева земаљских. Код таквог поимања нације биолошка припадност, језик и сл. има увек другостепени значај. На том

[37] Вл. Розов, наведено дело *(Синайцы въ Сербии въ XIV вѣкѣ)*, стр. 16. Розов с правом каже да су промене у народној души до којих је дошло под утицајем синаитско-светогорског покрета утицале на слабљење утицаја Запада на српску културу овог времена, а не, као што је тврдио Василије Марковић (*Православно монаштво*, стр. 128) — слабљење веза са Западом (исто).

[38] Др. В. Сл. Киселковъ, *Житието на св. Теодосий Търновски като исторически паметникъ*, София 1926, стр. 112.

[39] Св. Радојчић, Облик и мисао у старом српском сликарству, Летопис Матице Српске, год. 147, јули—август 1971, књ. 408, св. 1—2, стр. 6.

појму и стварности нације, тј. појму и стварности нације као саборне, свеобухватне Цркве, која не зна за границе и поделе, обједињен је изнутра, тј. на духовном унутарњем плану, до тада завађени и страстима расцепкани Балкан и током XIV и XV века духовно припремљен да издржи азијатску исламску најезду и дуговековно ропство.[40] Есхатолошки дух синаитско-светогорског монаштва и ово синаитско-новозаветно схватање нације одиграло је прворазредну улогу у формирању свега онога што подразумевамо под „косовским заветом", тј. лазаревским опредељењем за Царство небеско, као и на заузимању става кнеза Лазара и његових наследника према иконописцима, књижевницима, архитектима, преписивачима, монасима, који су се у то време окупљали у Србији, иако нису били увек Срби. Све је то изнедрило у Србији и другим православним земљама једну културу саборног и васељенског етоса и карактера, прожету сјајем нестворене светлости, па стога непојмљиву без оностране перспективе.

Непосредни повод за пресељавање монаха, прво из Палестине и са Синаја, били су ратови између мисирских мамелука и династије Јејубита, који су беснели у Сирији и Палестини половином XIV века, а потом провала Монгола у Сирију крајем XIV и у XV веку; што се тиче повода за досељавање светогорских исихаста и монаха ученика Григорија Синаита из Бугарске у српске крајеве, то је био марички пораз (1371) и несигурност због сталних упада разбојника у пароријске и друге области. После Маричке битке, каже се у житију преподобног Ромила, многи Светогорци и пустињаци, од страха агарјанског, „от Светије Гори избегоше".[41] Тешке прилике на југу утицале су да дође и до померања монаха из старих краљевских и царских лаври према заклонитијим местима и повученијим пределима Моравске Србије. Средиште српског монаштва се преноси са Косова и Метохије, Ибра и Рашке, на обале Велике и Западне Мораве, до Саве и Дунава. Ипак, то кретање монаха од Истока према западним крајевима, није искључивало ни супротни правац, поготово кад год би наступила спокојнија времена: Света Гора је била у XIV и XV веку преплављена српским монасима, а као што смо видели, било их је доста и у Палестини и на Си-

[40] Тај и такав библијско-синаитски појам нације постајао је на Балкану све до почетка XIX века. Од почетка XIX века почиње да преовлађује, под утицајем Француске револуције, пагански појам нације: на место јединства у вери и Христу Богочовеку, уводи се биолошко јединство нације по крви и језику. Отада почиње да буде код нације главно, по речима Владике Николаја, „крв и језик, као код волова што је главно крв и рикање". (уп. Владика Николај, Сабрана дела V, стр. 683).

[41] Уп. Вл. Розов, *Свети Сава и Срби у Светој земљи и на Синају*, Мисао 1928, књ. 28, св. 5 и 6, стр. 336; П. А. Сырку, *Монаха Григория Житие преп. Ромила*, Памятники древней письмености и искусства, 136 (Санктпетербургъ 1900), стр. 32.

нају. Монаштво Моравске Србије ту љубав према древним монашким центрима не само што није гасило него је разбуктавало.[42]

Главни, дакле, путеви синаитских монашких сеоба према српским крајевима водили су из Парориjске пустиње преко Бугарске и Свете Горе; из Свете Горе преко Македоније, Албаније, па и Зете; из Палестине и са Синаја, преко Крита, Свете Горе, Македоније и Пароријe. У те путеве је укључиван повремено на посредан или непосредан начин и Цариград, који је преко исихаста и паламиста патријараха постао још једном обједињујућа жижа ромејско-словенске културе и духовно-политичких збивања на Балкану.

Најпознатији и најзначајнији од Синаита досељеника у Србију, непосредно везаних за преподобног Григорија Синаита, био је *преподобни Ромило Раванички*. Житије му је написао његов блиски ученик и саподвижник Григорије Млађи Горњачки, звани „краснописац" такође познат као Синаит.[43] Ромило се родио у Видину од оца Грка и мајке Бугарке. Звао се Рајко (Руско?). Пошто је ту одрастао и добио прво образовање, тајно напусти место рођења и отпутова у Загору код Трнова. Ту се у манастиру Богородице Одигитрије замонашио, добивши име Роман. Жељан још строжијег духовног живота одатле са пријатељем Иларионом одлази у Парорију код већ чувеног Григорија Синаита, од кога прихвата синаитска духовна предања и начин живота пун послушности, верности духовном оцу и смирења. После Григоријеве смрти (1346) и упокојења строгог старца кога му је овај био одредио за руководитеља, са својим новим старцем и са другом Иларионом, неколико пута се враћао у Загору, па опет у Парорију, једно због упада разбојника, а друго због све веће жеље за усамљеним молитвеним самовањем. У Пароријi му се придружује и Григорије из Цариграда, доцније писац његовог житија. После једног од повратака из Загоре у Парорију, зашао је дубоко у планину, саградио себи усамљеничку колибу, примио велику схиму и добио име Ромило. Ту је провео пуних пет година одвојен од сваког општења са људима. Још једном се вратио у Загору да би ускоро отпутовао у Свету Гору. Тамо су почели временом да се око њега окупљају многи монаси, особито из његовог народа, ради духовне поуке. По његовом

[42] Уп. Василије Марковић, *Православно монаштво*, стр. 124, 126.

[43] Словенски превод његовог житија објавио је П. Сырку, *Монаха Григория житие преподобнаго Ромила*, Памятники древней письмености и искуства 136, Санктпетербург 1900. Грчки текст објавио је Ф. Халкин у часопису Byzantion, т. 31 (1961), стр. 114—145. Српски превод житија: Архим. Јустин Поповић, *Житија светих за јануар* (16), стр. 501—517. А. Лсенко је погрешно приписивао његово житије Григорију Цамблаку (+1418): А. Лсенко, *Изъ истории югославянскаго монашества XIV столѣтия*, стр. 8—9.

животописцу, он је још од младости имао дар да привуче себи друге својим животом и мудром речју. У чежњи за самоћом он је и овде мењао места боравка док се на крају није настанио у Мелани близу Велике Лавре. Имао је, каже његов животописац, велику веру у Бога и свима је подједнако отварао своје милосрдно срце, „и то не само људима него и птицама и бубама и зверима".[44] Његова келија је постала место где су се многи сабирали да чују духовну поуку и да нађу лека својим страстима. Старац Ромило је посебни значај за духовни живот придавао духовном очинству и послушању, као уосталом и сви исихасти овог и ранијих времена. Однос ученика и духовног старца исихасти поистовећују са односом апостола према Христу. Још једном променивши своје обиталиште и настанивши се са северне стране подножја Атона, у потрази за миром, на крају је, после погибије хришћанске војске на Марици (1371), напустио Свету Гору. Са групом ученика отпутовао је у Авлону (Валону, Албанија), а одатле у новоподигнути манастир Раваницу у Србији. У Раваници се и упокојио и био сахрањен. Ту и данас почивају његове мошти. Житије му је написано непосредно после његовог упокојења, на грчком. Написао га је његов ученик Григорије Млађи, који је за њим дошао из Бугарске у Свету Гору и ту остао после његовог напуштања Свете Горе. Словенски превод житија настао је у Раваници (око 1390/91); вероватно га је превео неки монах Раваничанин, његов ученик.[45] Његови ученици су били они који су око Раванице образовали скитску монашку насеобину, по узору на светогорске скитове. Отуда се с правом каже у Даниловом слову о кнезу Лазару како он „гори и холми исплнил беше иночаских састављених жилишт, иже уједињенијем и всаким безмлвијем себе Богу присвојеше".[46] Ти Раваничани монаси синаитског духа у многоме су допринели црквеном прослављању кнеза Лазара, својим похвалама, службом и житијем, писаним у духу синаитског исихазма. У тим похвалама већ почиње косовски пораз да се слави као Лазарева „славна победа" и примање „мученичког венца". Историјски догађаји се тумаче у светлости метаисторијског, Царства небеског;

[44] Архим. Јустин Поповић, *Житија за јануар,* стр. 510—511.

[45] Уп. А. Лсенко, *Изъ истории югославянского монашества XIV ст.,* стр. 8—9; Л. Павловић, *Култови лица* . . ., стр. 195—196. Поред издања Сиркуа Ромилово житије издао је и Б. Даничић (Гласник 9, 1852, 252 и даље, а штампано је и у Arhivu za povijest jugosl. IV. У сагорелом рукопису Народне библиотеке Кипријана Рачанина налазила су се два житија преп. Ромила, опширније Григорија Млађег и краће, у коме се каже да је Ромило дошавши у Илирик „разноврсним страстима поробљене и завађене у јединство вере за кратко време својим речима сабрао. Видевши их утврђене у вери, одлази отуда и долази у Далмацију у место неко звано Раваница". Б. Даничић, *Кипријанов рукопис,* Гласник ДСС, св. IX, Београд 1857.

[46] Б. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју,* Крушевац 1968, стр. 48.

историјска хоризонтала се осмишљује на једини могући начин: есхатолошком вертикалом, логиком крста и Голготе.[47]

Примеру преподобног Ромила следовао је и његов ученик и саподвижник *Григорије Млађи Синаит*, названи *Горњачки*, са групом својих ученика.[48] Његово порекло је непознато. Из његовог житија преподобног Ромила сазнајемо да је дошао у Парорију из Цариграда, што би указивало да је пореклом био Грк, као и чињеница да Ромилово житије пише грчки. Међутим, древно светогорско предање тврди да је он дошао „из Србије". Рођен је крајем XIII или почетком XIV века. Где се подвизавао пре доласка у Парорију, тешко је утврдити. У Парорији је заједно са Ромилом био послушник старца Илариона кога је Ромило просто приморао да им буде духовник после смрти његовог старца. Када је Ромило отишао у Свету Гору, Григорије и Иларион су и даље остали у Загори. По упокојењу пак Илариона Григорије и сам отпутује у Свету Гору, узевши Ромила за духовног оца. После Ромиловог одласка у Авлону и Србију, Григорије је остао и даље у Светој Гори. Светогорско предање му приписује да је у то време основао манастир Григоријат, који је по њему добио име. Због напада агарјанских и он напушта Свету Гору и заједно са групом својих ученика одлази у Србију, примљен од цара Лазара. Око његове пећине у којој се подвизавао, у Ждрелу Браничевском, у подножју Хомољских планина на левој обали Млаве, створила се нова монашка насеобина скитског типа, у којој је у време Деспота Стефана живело и по 300—400 монаха.[49] Уз помоћ кнеза Лазара ту је Григорије подигао храм Ваведења Богородице, добивши повељу за оснивање манастира од патријарха српског Спиридона (1380). Није познато када се упокојио. По једном предању он се поново вратио у Свету Гору и тамо упокојио у Григоријату 1406. године. По истом том предању његове мошти су остале у Григоријату све до 1761. када су их монаси због пожара пренели у манастир Горњак. По другима он се упокојио у Горњаку и ту био погребен покрај пећинске црквице посвећене св. Николи.[50] Његове мошти

[47] Уп. Б. Сп. Радојичић, *Књижевна збивања и стварања код Срба у Средњем веку*, стр. 215—216.

[48] Најпотпуније житије преподобног Григорија Ћутљивог, на основу оскудних историјских података, написао је Архим. Јустин Поповић, *Житија за децембар* (7), стр. 251—260. О њему основна литература: Б. Сп. Радојичић, *Григорије из Горњака, Историјски часопис III* (1952), стр. 85—106. Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, стр. 195—198. Уп. Б. Сп. Радојичић, *Књижевна збивања и стварања код Срба у Средњем веку*, стр. 212.

[49] Д. Митошевић, *Рукумија и Брадача*, Смедерево 1971, стр. 8.

[50] Постојале су две повеље манастиру Горњаку — кнеза Лазара и Патријарха Спиридона из 1380, сачуване у каснијим преписима али аутентичне по садржају. Уп. В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар ...*, О кнезу Лазару (зборник), стр. 24.

се данас налазе у манастиру Горњаку, а од недавно један мали део у манастиру Григоријату. Григорије је био образован монах. То се види по житију преподобног Ромила а и по називу „краснописац" који указује да се бавио преписивањем књига.[51] По начину живота он се назива и Григорије Ћутљиви. Празнује се 7 децембра.

Са личношћу Григорија Ћутљивог неки поистовећују *Григорија Војловичког* који се такође назива *Синаитом.* И заиста, у манастиру Војловици се помињу 1771. године а и касније мошти неког Григорија Синаита које почивају „во гробје", „в земљи". Б. Радојичић претпоставља да ако се ту ради о моштима Григорија Млађег, онда би оне тамо биле пренете после друге сеобе (1738) за време повлачења из Србије. Но он с правом поставља питање: ако су то мошти Григорија Горњачког пренете у Војловицу привремено због повлачења од Турака, зашто би их онда закопавали у земљу? Л. Павловић као доказ да се ту ради ипак о неком другом Григорију наводи запис на штампаном апостолу у Москви 1719 (запис је из XIX в.), у коме се каже да та књига припада општежитељном Војловичком манастиру у коме су мошти преподобног Григорија Синаита; у исто пак време се помињу Григоријеве мошти у Горњаку.[52] Веома је вероватно да су мошти Григорија Ћутљивог, сагласно сведочанству светогорског прота Гаврила Хиландарца (XVI в.) у житију Нифона II патријарха Цариградског, биле неко време у манастиру Орешковици (целе или један део), а да се овде ради о неком другом Григорију, који је припадао такође кругу монаха Синаита. Ту претпоставку потврђује и чињеница да је манастир Војловицу подигао кнез Лазар, после заузимања земаља око Дунава (1383).[53] Тако би и овај Григорије Војловички могао бити,

[51] Уп. Л. Павловић, *Култови лица...*, стр. 195—196. У време Деспота Стефана се помиње неки *Григорије* који је преписивао књигу Зонарину, примивши је од хиландарског игумана Тимотеја (Петокњижје, Исус Навин, Судије књиге Царства и Дневника). Да ли се ради о овом или неком другом Григорију, није јасно. Уп. Љ. Стојановић, *Записи и натписи,* III, 4953, стр. 47—49. О преносу дела моштију у манастир Григоријат (1977) види у светогорском часопису Ὁ ὅσιος Γρηγόριος периодос 2, 1978, бр. 3, стр. 75—80.

[52] О Григорију Војловичком види: Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца,* стр. 197—198. Б. Сп. Радојичић, *Књижевна збивања и стварања код Срба,* стр. 212. Архим. Јустин Поповић, *Житија за децембар,* стр. 258.

[53] Уп. Л. Павловић, исто, стр. 198, 203; Б. Радојичић, исто, стр. 30. Постоји још један Григорије који се поистовећује са Григоријем Ћутљивим: преподобни *Григорије Куманички.* Он се обично празновао кад и Григорије Горњачки (7. децембра). И година смрти им се поклапа (1406). Постоји предање да је био из породице Немањића (Бранко Цвијетић, *Записи у цркви Св. Николе у Никољцу код Бијелог Поља,* Зборник за историју Јужне Србије, I, 245). Л. Павловић претпоставља да би он могао бити онај ктитор манастира Григоријата, чије су мошти Срби монаси, за

премда о томе немамо никаквих директних података, један од монаха Синаита из круга ученика преподобног Ромила и Григорија Млађег.

Од бројних Синаита који су припадали кругу ученика преподобног Ромила и Григорија Горњачког или евентуално и ширем кругу монаха Синаита, сачуван нам је спомен и имена и оскудни подаци о још некима од њих; некима је сачуван спомен, место где су живели и где су се упокојили, али не и име. Ти су заиста сачували завет „туђиновања", једну од главних врлина синаитских исихаста, и скривеног до смрти и после смрти, небеског живљења на земљи. Од оних којима је сачувано име и извесни историјски подаци о њима, као и народна предања која сведоче о њиховом великом угледу и за живота и после смрти, да поменемо на првом месту преподобног *Сисоја Синаита*. Преподобни Сисоје је раније био игуман манастира Хиландара, близак кнезу Лазару; по некима био је чак и његов духовник.[54] Он се помиње у једној повељи кнегиње Милице. Сматра се да је био један од ученика преподобног Ромила. Живео је у селу Сисојевцу, удаљеном око 12 километара од Раванице. По повељи из 1398. године царица Милица му је подарила имање у околини Параћиновог Брода, но оно је доцније враћено Великој Лаври.[55] И село и манастир Сисојевац добили су име по њему. У манастиру се налази његов гроб а у цркви његова фреска, на којој десном руком придржава модел цркве, као ктитор. Храм је посвећен Преображењу, што је још један доказ да се заиста ради о монаху синаиту: празник Преображења је био веома омиљен у синаитско-светогорским исихастичким круговима; то потврђују бројни храмови њему посвећени управо у ово време, од Метеора у Тесалији па све до Дунава. Преображење Таворском нествореном светлошћу, како човека тако и целокупне творевине, један је од централних мотива синаитско-паламитске философије живота. Народ поштује Сисоја као преподобног и чудотворца. Име му се помиње 1509. године а његов манастир изгледа да је запустео крајем XVII века.[56]

време великог пожара 1761. однели заједно са његовом биографијом с његовим потписом из 1405. и пренели их у манастир Куманицу на Лиму (Народа енциклопедија I, 520). Л. Павловић, исто, 203.

[54] Литература о преподобном Сисоју Синаиту: Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, стр. 200; Вл. Петковић, *Преглед споменика*, стр. 297; Б. Вуловић, *Учешће Хиландара и српске традиције у формирању моравског стила*, Моравска школа и њено доба, стр. 172; Гордана Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, Моравска школа и њено доба, стр. 144; Др. Ч. Марјановић, *Ћуприја, Параћин, Јагодина*, историјски и културни преглед I, Темнићки зборник, књ. III, Београд 1936, стр. 123, 126.

[55] Уп. Гордана Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, стр. 144; Вл. Петковић, *Преглед споменика*, стр. 297.

[56] Ч. Марјановић наводи податак да је велики руски кнез одредио, приликом доласка старца Јанићија у Русију за милостињу 1509. године:

У близини Раванице је живео и *преподобни Андреј Синаит*. Поред „Ромилове пећине" (која је разрушена изградњом рударске пруге Сење—Равна Река) и његове лековите воде која испод ње извире, у Сењу народ прича и данас како је у близини села била испосница у којој је живео овај Андреј пустињак. За њега каже народно предање да је „зауздао мечку змијом" и на њој отишао у посету владици, на његов позив.[57]

За име монахољубивог кнеза Лазара, као ктитора, предање везује и манастир Рукумију, испод Сопота на Млави недалеко од Пожаревца. У Рукумији се налази гроб још једног пустињака *преподобног Мартирија Синаита*, о коме немамо никаквих података. Сам назив манастира неки доводе у везу са грчком речју „гирокомион" (болница за старце монахе). Народ је вековима поштовао преподобног Мартирија као светитеља.[58]

У манастиру Туману код Голупца, посвећеном Св. Арханђелу Михаилу, чувају се мошти *преподобног Зосиме Синаита*.[59] По предању Зосима је живео сам у каменој пећини, на месту где се данас налази његова испосница. Подизање манастира је везано за име Милоша Обилића који је у време цара Лазара управљао Браничевском облашћу. Дворови су му били у оближњем селу Дворишту. Према народном предању он је приликом лова нехотице устрелио пустињака Зосиму. Тако тешко рањеног пустињака понео је на леђима своме двору, да му укаже помоћ. Но пошто је рана била дубока, старац осећајући свој крај рече му: Ту мани и остави да умрем. Отуда, по том предању, назив Туман јер га је на том месту Милош сахранио и над гробом из покајања подигао храм. Храм није успео да доврши због одласка у бој на Косово.[60] Недалеко од Голупца налазили су се зидине цркве Ћелије где је по предању Зосима обављао богослуже-

„у Кучајни, обитељи Преображења Спасова, где почивају мошти преподобног Сисоја, дарује се игуману Теофану 40 самура и 300 белих веверица..." Сисевац или Сисојевац се у време Арсенија III помиње као Раванички метох; у време Сеобе (1690) као и Раваница, запустео је, али изгледа и после тога поново је био активан. Поред Сисојевца, на Црници реци, на растојању од 9—10 км. ваздушне линије налазе се развалине још шест цркава; и ту је била својеврсна мала Света Гора. Уп. Др. Ч. Марјановић, цит. дело стр. 123—126, 127, 129.

[57] Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, стр. 200; Милева Јоксимовић, Караџић, год. I, 1893, стр. 219.

[58] Д. Митошевић, *Рукумија и Брадача;* Л. Павловић, цит. дело, стр. 199; Вл. Петковић, *Преглед споменика*, стр. 290.

[59] О Зосиму Синаиту види: Гласник СУД, књ. IV, Београд 1852, стр. 195, књ. XX, стр. 60; Старинар VI, Београд 1889; Д. Митошевић, *Манастир Туман код Голупца*, Смедерево 1975; Л. Павловић, цит. дело, 200; В. Марковић, *Православно монаштво*, стр. 133; М. Б. Милићевић, *Кнежевина Србија* II, 1035.

[60] Уп. Д. Митошевић, цит. дело, стр. 12—13.

ње.[61] Његовом гробу је кроз векове приступано као светињи. Приликом оправке манастира тридесетих година овог века нађене су мошти преподобног управо под плочом над којом се народ молио. Ископавање моштију које су биле „чисто златне жуте боје" извршио је рус игуман Лука са братијом.[62]

Мање познат у народном предању је *Данило Синаит*, чије су се мошти налазиле у манастиру Благовештењу у близини града Ждрела (Горњачка клисура). Данило се упокојио у XIV веку. Судећи према месту боравка треба да је био ученик Григорија Горњачког. Сам манастир је из XIV/XV века. Око 1428. године његов духовник Висарион позвао је Радослава живописца, познатог преписивача из манастира Дајше, те је овде преписивао еванђеље и друге књиге. У једном запису из XVI/XVII века помиње се Григорије игуман овог манастира, у коме почива, како каже запис, „отац наш" — Данило Синаит.[63] Преподобни Данило Синаит се помиње у XVI веку у октоиху петогласнику (бр. 182) из манастира Шишатовца.[64] Манастир је срушен до темеља за време Кочине Крајине. До данас је сачувана само пећина испосница, зазидана, у којој су склоњене неке кости скупљене 1930. године. Да ли су ту и Данилове мошти, или су остале затрпане под рушевинама манастира, не зна се.[65]

Поред преподобног Ромила, Андреја и Сисоја Синаита за манастир Раваницу се везује још један испосник, *преподобни Вавил Синаит*. Преподобни Вавил се подвизавао у клисури Раваничке речице, на 2—3 километра од манастира Раванице. Једини спомен о њему сачуван то је његово име.[66]

Мојсињска планина је препуна цркава и манастиришта, везаних за период Лазаревићке Србије и за монахе носиоце духа овог синаитско-светогорског покрета. Каже предање да је у Мојсињској планини, која се назива и „Мојсињска Света Гора", било око 25 манастира; има чак и такво предање по коме је број богомоља допирао и до 50.[67] Међу сачуваним манастирима, најпознатији је манастир Св. Романа, на путу између Ражња и Буниса, на домаку Јужне Мораве. Манастир је везан за име *преподобног Романа Синаита*. Манастир је подигао (или обновио)

[61] Уп. Гласник СУД, св. IV, 1852, А. Медаковић, *Окружије пожаревачко*, стр. 195.

[62] Д. Митошевић, исто, стр. 14—15.

[63] Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, стр. 198—199; В. Петковић, *Преглед споменика*, стр. 27.

[64] Л. Павловић, исто, стр. 198; уп. С. Петковић, *Опис рукописа*, 44.

[65] Л. Павловић, исто, стр. 199.

[66] Б. Вуловић, *Учешће Хиландара и српске традиције у формирању моравског стила*, стр. 170.

[67] М. Б. Милићевић, *Кнежевина Србија II*, стр. 720; Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, стр. 202; Др. Ч. Марјановић, цит. дело, Темнићки зборник, III, стр. 105.

кнез Лазар или један од његових слугу.[68] Уз његов јужни зид призидана је капела у којој се налазе мошти преподобног Романа Синаита. Мало је вероватно да се овде ради о Роману, ученику Св. Климента и Наума, тј. о неком Роману који је живео на 200 година пре Немањића.[69] Највероватније је да се и овде ради, као што то сведочи предање, време подизања (или обнове) манастира, стил градње цркве (триконхална основа са полукружним апсидама и припратом), о једном од Синаита, тим пре што је цео тај крај Мојсиња везан за синаите. Преподобни Роман је у великом поштовању код народа и празнује се 16. августа.

Поред преподобног Романа сачувано нам је и име *преподобног Нестора Синаита*, који је по народном предању био његов рођени брат. Преподобни Нестор је подигао цркву више села Витковца, на левој страни Мораве, према Алексинцу, посветивши је Св. Нестору.[70] Изгледа да је то управо онај Нестор који се убраја у значајне духовне личности у време кнеза Лазара.[70a]

Поред Св. Романа и Св. Нестора да поменемо и следеће цркве и црквишта расуте по Мојсињској планини и падинама Послонске планине: Св. Петка Трњанска, Св. Петар, Ђунис, Св. Арханђео у селу Црквинама, Каоник са рушевинама цркве, Браљина у срезу Расинском (темељи цркве), Јаковац, Стеванац, Варламовац, Св. Петка Сталаћка.[71] Мојсињске цркве се обично на-

[68] Житије преподобног Романа: Архим. Јустин Поповић, *Житија за август* (16), стр. 287; о манастиру: В. Петковић, *Преглед споменика,* стр. 288; М. В. Веселиновић, *Свети Роман,* Ниш, 1939. М. Веселиновић не налази у народу предање да је овај Роман један од Синаита који су дошли са Истока, а наводи предање да је у време цара Лазара један његов слуга обновио запуштену гробницу Св. Романа. По том предању манастир би био само обновљен за време цара Лазара. Веселиновић претпоставља чак да се ман. Св. Романа помиње у хрисовољи цара Василија Македонца („Сфентеромон"), но по С. Новаковићу овде се не ради о Св. Роману у браничевској области него о потоњем граду Смедереву (Уп. Веселиновић, 14—17, 22; С. Новаковић, *Браничево кроз историју,* Гласник СПЦ, бр. 9, год. XLII, септембар, 1961). Да наведемо да се у Хиландару помиње у XIV веку један познати преписивач по имену *Роман* (Б. Трифуновић, *Инок Исаија,* Крушевац, 1980, стр. 24); постоји помен и о једном Роману који се убраја у синајске калуђере (Старинар, нови ред II, 1907, 153; уп. М. Веселиновић, исто, стр. 22); Хиландарски преписивач Роман иста је личност са монахом Романом преводиоцем Романовог типика (1331) (уп. Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности,* стр. 166).

[69] Уп. Јустин Поповић, *Житија за август* (16), стр. 287.

[70] Уп. М. Б. Милићевић, *Кнежевина Србија II,* 787; Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца,* стр. 199; М. Веселиновић, *Свети Роман,* 18.

[70a] Б. Вуловић, *Учешће Хиландара и српске традиције у формирању Моравског стила,* Моравска школа и њено доба, стр. 170.

[71] В. Марковић, *Православно монаштво,* стр. 126; М. Б. Милићевић, *Кнежевина Србија* II, стр. 787; К. Јовановић, Старинар за 1907, стр. 150—162; В. Петковић, *Преглед споменика,* стр. 194; Б. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару,* стр. 48.

лазе на скровитим местима, понекад и тешко приступачним. Све су оне грађене у стилу светогорско-моравске архитектуре, која је у ово време преовладала од Зете до Дунава. Манастире Јаковац и Стеванац предање приписује двојици браће, *Јакову* и *Стевану*. Њихова архитектура припада такође моравској школи што би указивало да се и овде ради, као и у случају *Варламовца*, о ктиторима синаитима. Посебно треба истаћи цркву Св. Богородице у Бунису, звану у народу и „Бунисија". То место је данас постало поново једно од најзначајнијих поклоничких места у Србији. Сам назив упућује на неког *Дионисија*, али о ком се Дионисију ради, о томе немамо никаквих историјских података. Није немогуће ни искључено да се овде ради о неком *Дионисију Синаиту*. У XIV веку је био познат Дионисије ученик преподобног Теодосија Трновског (ученика Григорија Синаита Старијег). По Теодосијевом житију он је био свештеник, велики подвижник и испосник, својим рукама је зарађивао свој хлеб; био је премудар у Писму; знао је грчко и словенско божанско Писмо, имао дар превођења са јелинског на словенски језик, био је „в разумје глубок".[72] По Теодосијеву житију и по Владиславу Граматику овај „дивни кир Дионисије" је превео на словенски Маргарит Св. Златоуста.[73] Познато је да је велики број ученика преподобног Теодосија и патријарха Трновског Јевтимија прешао у Србију после пада Бугарске (1393), тако да и ова претпоставка о доласку Дионисија у Мојсиње није искључена. Помиње се и један други Дионисије у „сихастии" хиландарске обитељи (1408. г.).[74] Дионисије се звао и син жупана Вукосава, прозвани на крштењу Држман, који је изгледа био род кнеза Лазара.[75] Жупан Вукосав је од Душана добио повељом „пустош Петрусу" којом је управљао. Он је сазидао Богородицу Петрушку—Лешје (1360) код Параћина и приложио је за метох Хиландару. Вероватно да се монах Дионисије ту подвизавао, бар у почетку. Да ли је он иста личност са оним из сихастрије хиландарске и да ли имају какве везе са Бунисом и Дионисијем Бунисќим, тешко је утврдити. Велико уважење које су исихасти гајили према Дионисију Ареопагиту и делима њему приписиваним (његова дела баш у ово време преводи на српски чувени инок Исаија), учинило је да је име Дионисије било омиљено, као и име Григорије, међу монасима овог времена. Постоји и претпоставка да је назив Бунис везан за храм Св. Дионисија, а не за пустињака који се ту подвизавао, што је мање вероватно.

[72] Др. В. Киселковъ, *Житието на св. Теодосий Търновски като исторически паметникъ*, София, 1926, стр. XLVII (18).

[73] Уп. исто XLVIII—XLIX. Види такође, Старине, 52.

[74] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 215, стр. 68.

[75] Уп. Ч. Марјановић, цит. дело, стр. 67/68.

Поред поменутих Синаита, сачувано је и предање о *преподобном Јову Синаиту*, који је живео у Прекопечи код Крагујевца више Драче. Ту је умро и сахрањен. Пошто је ту црквица била разрушена, његове мошти су 1735. године биле склоњене у новоподигнути манастир Драчу и стављене уз јужни зид припрате. Уочи другог светског рата преподобном Јову је подигнута црквица у Прекопечи, на рушевинама старог његовог манастиришта. Становници околних села још и данас траже исцељење на гробу преподобног Јова.[76]

Предање је сачувало и име *преподобног Јоша Синаита*, који је живео и подвизавао се у пећини испод брда Шареника код Јошанице (Јагодина). И за њега каже предање да га је, као старца Зосиму М. Обилић, ранио нехотице у лову кнез Лазар. На месту где је Јоша умро Лазар је доцније подигао манастир Јошаницу. Јужно од западног улаза у цркву и данас се налази његов гроб коме народ прибегава као светињи ради исцељења.[77]

Постоји претпоставка да је Синаитима припадао и *инок Герман* „последњи међу иноцима", оснивач манастира Преображења Господњег у Липовцу. Његово име се помиње у натпису изнад портала западних врата. Оснивање манастира је везано за испосницу у стени, лево изнад Врела, југоисточно од манастирског храма. Ради се о пећини у вертикално распукнутој стени. У њој је по народном предању живео и подвизавао се инок Герман, пре подизања храма, подигнутог у време Стефана и Вука Лазаревића. Изгледа да је овај Герман иста личност са Германом из манастира Зрзе, који је у време цара Душана са својим унуцима (по В. Радовановићу били су му „братанци или сестрићи") митрополитом Јованом и јеромонахом Макаријем, зографима, подигао манастир Зрзе, посветивши га Преображењу. Манастир Зрзе је био у време Бајазита разорен; јеромонаха Макарија видимо да иде у Крушевац и да живопише Љубостињу, а инок Герман и Јован се више не помињу. Није ли се и инок Герман, као и Макарије и многи други монаси, повукао према северу и настанио се у пећини где је касније основао општежиће (1399) уз помоћ Стефана и Вука? Манастир архитектонски припада овом времену и све у њему и око њега подсећа на дух монаха исихаста.[78] У народу је веома живо и предање

[76] Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, стр. 200.

Постоји познати *преписивач Јов*, из треће четвртине XIV века, у манастиру Хиландару. Од њега су остали преписи Псалтира, Триода посног, Хронике Георгија Амартола, Зборника великопосних слова Јована Златоуста и других отаца. Уп. Б. Трифуновић, *Инок Исаија*, стр. 25.

[77] Л. Павловић, исто, стр. 201.

[78] Прота Петар Гагулић, *Манастир Светог Стевана у Липовцу*, Београд, 1977, 17—23. Уп. В. Петковић, *Уметност у Србији за владе деспота Стевана Лазаревића*, Братство, XXII, за 1928; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 196.

да се у истој пећини подвизавао неки *испосник Стеван*. За њега се прича да је био велики молитвеник и народни добротвор. Постоји чак и предање да се у тој пећини молио и ту неко време живео Стефан Високи, иштући од Бога да сачува народ од „безбожних агарјана". Поштовање Св. Стефана веома је раширено у околини манастира. То се одржава у слављу Архиђакона Стефана. Многа домаћинства су га узела за крсну славу, а и манастир прославља пренос моштију Архиђакона Стефана.[79]

Предање да је у манастиру Нимнику, који се налази у суседству Тумана и Горњака, живео и упокојио се преподобни *Николај Синаит*, забележио је у прошлом веку Јоаким Вујић.[80] Данило Поповић и Душан Митошевић прихватају то предање тим пре што поред манастирске цркве постоји гроб непознатог светитеља, познат у народу као „Светиња". Није ли можда овај преподобни Николај један од ученика Григорија Горњачког?[81]

И Овчарско-кабларска монашка насеобина, која се и до данас назива „Српском Светом Гором", доводи се не без разлога у везу са овим синаитско-светогорским покретом XIV и XV века. У монахе Синаите спада, по свој вероватноћи, *Св. мученик Јован Стјенички*.[82] Преподобни Јован се прво подвизавао у „Лијештијанској пустињи" (Лешје на Црници код Параћина). Ту је по жељи деспота Стефана преписивао 1412. Панегирик (чувао се у манастиру Св. Павла у Светој Гори; сагорео у пожару 1901.). Због турске најезде он се одатле повукао у манастир Св. Јована Претече, познат под именом Стјеник (стеновити предео планине Јелице). Међу пећинама које постоје око манастира постоји и „пећина Св. Јована" у којој се он по предању подвизавао. У његову пећину се пењало и силазило, као и у „Тришову пећину"

[79] П. Гагулић, исто, стр. 64—65. Уп. Гордана Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, Моравска школа и њено доба, стр. 144.

[80] Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији* I, СКЗ, Београд, 1902, стр. 65.

[81] Душан Д. Митошевић, *Манастир Нимник*, Стари маријански манастир у Стигу, Смедерево 1977, стр. 13—14; уп. Л. Павловић, цит. дело, стр. 232: зове га „анонимни светитељ". Јосиф Веселић (*Опис манастира у Србији*, Београд, 1867, 147) такође потврђује ово предање, само што он бележи и једно друго по коме се овде ради о гробу неког детета Николе, који је био син замонашеног удовог свештеника. Њега су убили хајдуци, па пошто се посветио, калуђери су га сахранили у ту гробницу. Постоји чак и такво предање да се радило о женском детету које су хајдуци убили зато што их је видела кад су дошли ради похаре манастира. Тако је место добило назив „Светиња". Очевидно, овде се ради о неким новијим традицијама које су се помешале са старим (уп. Д. Митошевић, исто, стр. 34—35).

[82] Литература о Св. мученику Јовану Стјеничком: Милисав Протић, *Св. мученик Јован Стјенички*, Православље, бр. 221, 1. јуни 1976, ст. 8—9; Радомир Станић, *Непознати запис из Јежевице*, Београд 1974, Саопштења, Републички завод за заштиту културе, Београд, X; Свет. Ст. Душанић, Печат манастира Стјеника из 1710. године, Vesnik muzejskog i konzervatorskog društva NRS, Beograd, 1960, 1—2, 9—12.

(неки Тришо јуродиви), помоћу „гужви и клинова", укопаних у камени масив. По истом предању Јован је прво био у Светој Гори па је после дошао за игумана манастира Стјеника, који је у његово време имао „стотину калуђера и седам писара".[83] Преподобни је највише времена проводио у посту и молитви; у манастир је силазио недељом и празницима на Литургију и у дане када су из других „пет манастира из близине долазили калуђери на поуку". Пострадао је мученички. По аутентичном запису попа Илије из 1474. године у цркви Јежевици „погуби безбожна рука исмаилска кир Јоана лештјанска и стеничка, страни видело. Уви нам!" То се догодило на Духове 1462. године, по једнима на „Светињи", извору изнад манастира, а по другима затворили су га у цркву са калуђерима и народом, па их запалили и живе испекли. По трећима Турци су га код манастира набили на колац, а манастир запалили.[84] У ово време у долинама Западне и Голијске Мораве постојале су заиста јаке монашке колоније, особито у Овчарско-кабларској клисури, у којој је манастир Николље имао 300 калуђера. И манастир Стјеник је имао доста монаха од којих су се неки бавили преписивачком делатношћу. О томе сведочи и место на западној страни манастира, над самим светињским потоком које се зове „писарница".[85]

У поменутој „Лештијанској пустињи" (из које се Јован Синаит доселио у манастир Стјеник), данашњем манастиру Св. Петке код Параћина, такође се налази, по предању гроб једног непознатог *безименог Синаита*. И данас се народ окупља на његовом гробу и на „врелу" и доноси дарове.[86] Да ли тај светитељ није старац Дионисије оснивач манастира и син ктитора жупана Вукосава? Веза ове „пустиње" са манастиром Хиландаром (Вукосав је приложио Хиландару 1360. године, а његов унук Венедикт, потоњи епископ, повратио је са оцем Црепом манастир од Хиландара), боравак у њему Јована Стјеничког и гроб другог безименог синаита, указују на везе Лештјанске пустиње са Светом Гором и са синаитима монасима.[87]

Исто тако и у манастиру Витовници код Петровца на Млави, чији настанак се везује за време кнеза Лазара, постоји гроб још једног *анонимног Синаита*. Безимени преподобни Синаит сахрањен је на северној страни средњег дела цркве. Данас је тај гроб празан. Мештани му прибегавају као лековитом.[88]

[83] Милисав Протић, исто, стр. 8.

[84] Исто; уп. Р. Станић, *Непознати запис из Јежевице*, исто, стр. 111.

[85] В. Ст. Караџић, Даница, 1826, 3; М. Протић, исто.

[86] Л. Павловић, цит дело, стр. 201.

[87] Ч. Митровић, цит. дело, Темнићки зборник III, 72—73, 131—133; В. Петковић, *Преглед споменика*, стр. 38; Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела старе српске књижевности*, 148.

[88] Л. Павловић, цит. дело, стр. 201.

Поред преподобног Григорија Којловичког о коме је било речи, с оне стране Дунава помиње се још један *непознати Синаит*. Његов гроб се налази у манастиру Базјашу у Банату. Манастир је посвећен Преображењу, омиљеном празнику монаха Синаита и исихаста XIV и XV века, По предању подигнут је крајем XV века.[89] И манастир *Бођане* је настао такође у другој половини XV века (1478). Први његови монаси били су постриженици и избеглице из манастира Ресаве (јеромонах Никанор, Никодим, Филотеј, Герасим, Теофилакт, Ђакон Герман, Елефтерије и Аксентије). Они су се повукли пред турском опасношћу, пошто је Ресава у два маха (1439, 1456) опустошена.[90] Тим померањем монаха Моравске Србије померале су се и шириле и границе благотворног утицаја синаитско-светогорских духовних предања.

Око задужбине кнегиње Милице, манастира Љубостиње, оформила се такође „Љубостињска пустиња", мушка монашка насеобина, која је гајила присне везе са Светом Гором и Синаитима. И сам назив одаје синаитски исихастички дух. У њој су се монаси пустињаци бавили преписивањем књига. О томе нам сведочи *Радослав живописац*, који је дошао из Свете Горе на молбу деспота Стефана и ту преписивао Еванђеље, „Судије, Левитико, Второзаконије, Моисеиские книги пет и Зонару".[91]

По запису тог истог „Радослава живописца" сазнајемо и нешто више о значајном монашком насељу под гором Висока на реци Дајши (Даљши). Овај манастир Рођења Богородице основао је „инок", светогорски преписивач, који је на молбу деспота Стефана дошао прво (око 1421) у „пустињу Љубостињску", па пошто се задржао у Србији, основао потом манастир у који се скупило 35 монаха. Ту раније, по запису, није било инока, јер је место било пусто и по страни". Манастир је основан у време деспота Стефана и патријарха Никона.[92]) Манастир је имао присне везе са Светом Гором; брзо је постао духовни и препородитељски центар читавог краја. Ту су се окупили монаси жељни „небескаго шествија и преподобних житија". Око њих се окупљао народ из мађарских и муслиманских крајева ради благослова и молитве, па поучени — „од злие вешти премјенише се". Манастир је настрадао од Мађара приликом заузимања Голубца,

[89] Исто; уп. *Шематизам источно православ. Српске патријаршије*, стр. 22.

[90] П. Момировић, *Манастир Бођани*, 11, 15—16.

[91] Уп. В. Марковић, *Православно монаштво*, стр. 132; Ч. Марјановић, цит дело, Темнићки зборник III, стр. 110; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 224 и 250, стр. 78—80.

[92] Љ. Стојановић, исто; В. Петковић, *Преглед споменика*, стр. 34. Милићевић сматра да је Радослав име живописца и „инока", а Сирку се двоуми у томе. Уп. Милићевић, *Кнежевина Србија* II, 1033—1035; П. Сырку, *Очерки изъ истории сношений литературныхъ Болгаръ и Сербовъ въ* XIV—XVII вв., Спб 1901, XCVII.

па су га монаси морали напустити. Радослав живописац се после разорења Далше помиње као преписивач у манастиру Благовештењу у Ждрелу, где се у своје време подвизавао Данило Синаит. Колико је било јако ово светогорско исихастичко монашко насеље види се и по томе што је на реци стара Дајша пронађено седам црквишта.[93]

По начину живота у „Синаите" би се могао с правом убројати и *Св. Јефрем пустињак*, патријарх Српски. Св. Јефрем је био бугарског порекла, рођен је око 1311. Живео је у Светој Гори, одакле је због турских упада прешао са својим ученицима, прво у Ибарску клисуру, онда у Дечанску пустињу, а потом у једну пештеру више Бистрице код Пећи. Одатле је изабран за патријарха у време измирења Српске и Цариградске цркве (1375). У два маха се повлачио са престола, први пут у манастир Св. Арханђела код Призрена, а потом у пусто место близу Пећи, где се и упокојио 15. јуна 1399. године. Мошти су му у Пећкој патријаршији.[94] Јефрем је био пријатељ тадашњих исихаста патријараха у Цариграду као и Јевтимија патријарха Трновског, који је такође био исихаста и Синаит, преко свог учитеља Теодосија, најпознатијег ученика преподобног Григорија Синаита у Бугарској. Баш у његово време, благодарећи помирењу са Цариградском патријаршијом, као и српским државним саборима (1374, 1375), осећа се најснажнији утицај светогорског монаштва на Србију, захваљујући масовним досељењима у Србију српских, грчких и бугарских монаха и то не само, као што смо већ рекли, монаха са Атоса него и из других монашких центара.[95] У ово време сеоба монаха је захватила још шире просторе. Тако су после пада Јерменске државе (1375) и јерменски монаси избегли у Молдавију, Влашку, Бугарску, па и у Србију. Зато није чудо што се говори да се у другој половини XIV века опажа утицај на културу балканских православних народа Јерменије, Сирије, Палестине, Кавказа, па чак и Арабије.[96] Крајем XIV века, после пада Бугарске (1393) други снажан талас бугарских учених монаха, који су такође преко патријарха Јевтимија изашли из школе Григорија Синаита и његових ученика, запљуснуо је Моравску Србију и нашао уточиште у деспотовини Стефана Високог. Међу њима се посебно истакао Константин Философ, значајан је и Григорије Цамблак и др. Манастир Манасија, задуж-

[93] Уп. Љ. Стојановић, исто; Мих. Ризнић, *Старински остаци у срезу Звишком*, Старинар САД V, бр 1, 1888, стр. 36, 55; Ђ. Трифуновић, *Деспот Стефан Лазаревић*, Књижевни радови, СКЗ 1979, стр. 187—188. О Иноку из Далше види литературу: Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, стр. 221. По свој прилици Инок из Далше поново се вратио у манастир Хиландар.

[94] Уп. Архим Јустин Поповић, *Житија за јуни* (15), стр. 393—397.

[95] Уп. Чеда Марјановић, цит. дело, Темнићки зборник III, 107.

[96] Исто.

бина Стефана Високог, постао је духовни и културни центар и место које је изнедрило *Ресавску школу*, чији утицај је доцније допирао не само до Бугарске него и до Русије.[97]

Покрету Синаита и светогорских исихаста припада духовно и временски и преподобни *Никодим Тисмански*, оснивач бројних манастира у Румунији, с правом прозвани „румунским просветитељем". Рођен у Македонији, од оца Грка и мајке (по предању) Српкиње (румунска житија кажу да је био македоновлашког порекла), осећао се „Еванђељем подједнако и Грк и Србин и Румун, јер не гледаше на телесно порекло своје, него на благодатну светост и богоугодност".[98] Замонашио се у Светој Гори у српском манастиру; био је близак пријатељ Старца Исаије, бугарског патријарха Јевтимија, кнеза Лазара и члан делегације Српске цркве за помирење са Цариградском патријаршијом. За њега се каже у житију инока Исаије: „Частан и освештен муж силан у књигама, још силнији у разуму и беседама и одговорима".[99] Пре преласка у Румунију Никодим је између Текије и Кладова основао манастир Свете Тројице у Крајини. Ту се око њега окупила група монаха из Свете Горе и Србије. Манастир је данас познат под називом Манастирица.[100]

Савременик Синаита је био и *преподобни Јоаникије Девички* из друге половине XIV и прве половине XV века. Носилац је истог синаитског пустињачког духа и скривеног исихастичког живљења. Био је родом из Дукље, подвизавао се у Црној Реци, па кад се прочуо по свом врлинском животу, побегао је у пусту Дреницу, где се и упокоји (1430); ту му и данас почивају свете мошти (празнује се 2. децембра).[101] Његова Служба са синаксаром коју је писао вероватно неки сабрат манастира Девича, сва је у исихастичкој традицији, као и Маркова Служба патријарху исихасти Јефрему. То је истоветан духовни круг и иста духовна надахнућа.[102]

Појава Јоаникија Девичког пустињака и то баш из Зете није случајна. И Зета је била захваћена овим духовним покретом и

[97] О Ресавској школи је много писано. Види посебно зборник „Моравска школа и њено доба"; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 190—234.

[98] Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела старе српске књижевности*, Београд 1963, стр. 143; Архим. Јустин Поповић, *Житија за децембар* (26), 758—761.

[99] Ђорђе Трифуновић, *Инок Исаија*, стр. 75.

[100] В. Петковић, *Преглед споменика*, стр 180; уп. Архим. Јустин Поповић, *Житија за децембар*, стр. 760/761. Милићевић наводи предање по коме је Никодим Грчић зидао и манастир Вратну у планини више Брзе Паланке. М. Б. Милићевић, *Кнежевина Србија* II, стр. 957.

[101] Архим. Јустин Поповић, *Житија за децембар* (2), стр. 31—36.

[102] Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, стр. 230.

постала један од центара који су привлачили исихасте овог времена. О томе сведоче тролисне цркве монашке насеобине на Скадарском језеру „Зетске Свете Горе". Посебно је значајна Старчева Горица, која се помиње у дане „господина Балше" и Ђурђа Балшића (1368—1379). Та Горица је добила име по светом *Старцу Макарију* (свакако оснивачу). Тако се и до данас зове и само острво на коме се налази.[103]

На основу пронађених у манастиру Савини „Епистолија кир Силуанових" у Зборнику писаном око 1418. године (рукопис бр. 22), сазнали смо нешто ближе о још једном значајном исихасти блиском синаитским круговима онога времена — *кир Силуану*.[104] Тај Силуан је по својој вероватноћи иста личност са монахом Силуаном светогорским „творцем пасхалије" 1355/56, који се у једном запису у рукопису манастира Св. Павла помиње као књижевник изузетних квалитета „у истину нови Силуан, силан разумом и крепак речју".[105] Из Епистолија се види да му је духовни отац био кир Исаија. Д. Богдановић претпоставља да је Силуан своје епистолије писао у Зети где је дошао из Свете Горе, нешто пре него су кир Исаија и преподобни Ромило Синаит (кога помиње у посланицама) напустили Свету Гору. Ромилов пут нешто касније, преко Албаније, односно Приморја, показује да су се Светогорци задржавали у приморским земљама, нарочито у Зети. Зна се да је и сам старац Исаија са Никандром и „ином неком братијом" боравио дуже времена у „западној земљи" где подиже многе цркве и манастире.[106] То ће најпре бити баш зетски крајеви. На основу једног места из епистолија Д. Богдановић претпоставља да Силуан пише ова писма Григорију Млађем Синаиту, ученику и биографу Ромила Раваничког. На крају седмог писма Силуан додаје своме безименом саговорнику: „Јеже ти рече Ромил блуди". Јасно је да је прималац писма неко ко је близак Ромилу и да обадвојица гаје према њему посебно поштовање.[107] Сва ова писма у ствари су размена мисли о пролазности људског живота и о вечним вредностима божанске љубави, доброте и светости и изражавају ставове на којима почива синаитска философија живота.

[103] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 149; уп. В. Марковић, *Православно монаштво*, стр. 147. *Старац Макарије* се помиње у Богородичном манастиру на Старчевој Главици пре 1378. године. Био је преписивач књига и веома учен монах. Д. Богдановић претпоставља да је и он дошао са Свете Горе. Уп. Д. Богдановић, *„Епистолије кир-Силуанове,* Отисак из Зборника Философског факултета, књ. XIV—1, Београд 1979, стр. 193.

[104] О кир Силуану, текст његових епистолија и литература о њему код Д. Богдановић, Епистолије кир-Силуанове, Београд 1979.

[105] Исто, стр. 190.

[106] Исто, стр. 193—194.

[107] Исто.

За синаитско-светогорски исихастички покрет XIV века органски је везан и процват чувене монашке оазе на *Метеорима* у Тесалији. Оснивач манастира Преображења на Великом метеору, *преподобни Атанасије Метеорски* био је у личном општењу, за време његовог боравка у Светој Гори и Цариграду, са Григоријем Синаитом Старијим, Данилом Исихастом, Исидором и Калистом, каснијим Цариградским патријарсима, као и са другим значајним духовним личностима из круга синаита и светогорских исихаста оног времена.[108] Метеори су доживели свој процват управо у време Српске управе овим областима. Српски деспот епирски и тесалијски Јован Урош Палеолог, велики љубитељ Свете Горе и исихаста, одрекавши се власти постао је један од највернијих ученика преподобног Атанасија. У монаштву је добио име *Јоасаф,* поставши заједно са Атанасијем ктитор манастира Преображења на Широкој Стени. Живот је окончао као пустињак у једној келији.[109] Остао је познат до данас као *преподобни Јоасаф Метеорски.* Њих двојица се с правом могу назвати „Синаитима" с обзиром да се преподобни Атанасије подвизавао у Светој Гори у месту званом Милеа, под руководством Григорија (Млађег?) и Мојсија исихаста, који су били из уског круга ученика преподобног Григорија Синаита, зачетника синаитског покрета. На њих га је упутио монах Калист, потоњи Цариградски патријарх, који се тада подвизавао у скиту Магула.[110] На путу из Свете Горе за Метеоре он је посетио, заједно са својим старцем Григоријем и духовним братом Гаврилом, епископа Сервијског Јакова, веома блиског преподобном Григорију Синаиту, о коме је већ било речи. Митрополит Јаков их је и упутио на Метеоре.[111]

На основу једног спомена у рукописном Требнику, Часословцу и зборнику из XV—XVII века, нађеном у селу Велика Мучна (Хрватска) Леонтије Павловић сматра да су сви изгледи да у „Синаите" треба урачунати и још осам лица. Наиме у Похвали светима која почиње речима „Во славу", а завршава похвалом Србима светитељима, поред имена Симеона и Саве, Прохора Пчињског, Јована Рилског, Јоакима Осоговског и Гаврила Лесновског, помиње се и „преподобни же лик *Симеона с Григорие(м) Гонисија с Павлом Атанасија с Петром, с њими же Максим и Нил Чудотворац";* као последњег похвала помиње „светог кнеза Лазара в Раваници почивајуштаго".[112] Ова претпоставка

[108] Види о Атанасију опширно: Архим. Јустин Поповић, *Житија за април,* стр. 297—305.

[109] Живот преподобног Јоасафа Метеорског, исто, стр. 306—309.

[110] Исто, стр. 299; уп. исто, стр 103.

[111] Исто, стр. 300.

[112] Музеј Српске цркве, Библиотека проф. Р. Грујића, бр. 3. I, 107, л. 308; уп. Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца,* стр. 201.

Л. Павловића није без основе, само што се овде не ради о неким монасима Синаитима који су живели у Србији већ о познатим светогорским подвижницима, од којих су неки припадали директно синаитском покрету и били веома блиски синаитско-светогорским исихастичким круговима. Није најјасније о ком се Симеону ради, ако није у питању исихаста *Симон Чудотворац* оснивач манастира Симонопетре, за кога постоји предање да је био Србин. Григорије би требао да буде *Григорије*, оснивач манастира Григоријата, којега предање поистовећује са Григоријем Бутљивим из Горњака. *Гонисије и Павле* би најпре могли бити оснивачи манастира Дионисијата и Светог Павла у Светој Гори, који су управо у ово време били преплављени српским монасима и заједно са Симонопетром били у веома присним односима са српским земљама и Србима владарима (особито Мрњавчевићима). Преподобни Дионисије (Гонисије), је био родом из Албаније, из Корице, близу Касторијских гора.[113] Што се тиче „*Максима и Нила Чудотворца*" и то су два позната исихаста овог времена. Ради се о *Максиму Кавсокаливиту*, ученику старца Марка са Горе Ган у Македонији. Преподобни Григорије Синаит је по доласку са Синаја преко Крита био у веома блиским односима са њим. Живео је усамљеничким животом, као јуродив. Патријарху Калисту, на његовом путу за Србију у вези измирења Српске и Цариградске патријаршије прорекао је смрт.[114] Као и патријарх Калист, тако су и сви ови свети монаси били исихасти. Веома је вероватно да је писац ове Похвале неки Србин монах светогорац, који се подвизавао у неком од поменутих светогорских манастира, па из љубави према њиховим ктиторима унео их у свој Требник међу Србе светитеље. *Атанасије* и *Петар*, који се такође помињу, претпостављамо да су познати оснивачи светогорског монаштва: Атанасије оснивач Велике Лавре и Петар први познати светогорски пустињак, који се у Светој Гори подвизавао још пре Атанасија. Што су ови светогорски подвижници унети међу Србе светитеље, то је управо још један доказ поимања нације као новог „народа хришћанског", које је било једно од основних својстава овог синаитско-светогорског покрета и његових носилаца.

Овим ни приближно није исцрпен сав проблем Синаита и њихове улоге у животу српских земаља XIV и XV века, још мање проблем исихазма и његовог утицаја на целокупну нашу културу тога доба. Проблем је овим само начет. Надамо се да је из овог кратког излагања о њима једно постало јасно: није случајност поштовање које гаји народно предање према овим светим

[113] Архим. Јустин Поповић, *Житија за јуни*, стр. 559—567; уп. Г. Острогорски, *Византија и Словени*, Београд 1970, стр. 565—579.

[114] Архим. Јустин Поповић, *Житија за јуни* (20), стр. 480—483; *Житија за јануар* (13), стр. 318—330.

људима; својим стилом живота и духом изузетне вере и самопожртвовања, а истовремено скривеног молитвеног живљења, они су се дубоко урезали у народно памћење. Постало је јасно и то да је покрет Синаита био много обухватнији и шири, него што о томе говори народно предање, које мање више њихов број своди на „седам Синаита". Поред њиховог великог значаја за обнову монаштва и духовног живота у Србији XIV и XV века; обнову и реформу литургијског живота, књижевности и правописа; њиховог изузетног доприноса за буђење дубљег еклисиолошког самосазнања и за преношење и оживљавање код Срба аутентичних иконописних и богословских предања; поред тог повезивања православних народа преко личних комуникација и васкрсавања у самосвести народа непатвореног хришћанског поимања нације; поред свега тога, изузетно важног, да посебно истакнемо на крају оно што се показало нарочито спасоносним у временима робовања Турцима: допринос Синаита и исихаста уопште у буђењу осећања за дубљу димензију историје и свих историјских збивања. У времену када је дошло до потреса свих земаљских вредности и центара, када су се и структуре саме хришћанске васељене пољуљале, појавили су се ови носиоци у пустињи процветалог оптимизма, и са својим пустињским есхатоном, са својим непролазним Царством небеским, открили христолошку потку историје и непролазни смисао свега што се у њој збива. Њихово присуство и трагични историјски догађаји допринели су да Српски народ духовно сазри, кроз мучеништво, и склопи свој „косовски завет" с Богом; завет у коме му је био у прошлости спас, али који је за њега постао и остао и — путоказ будућности.

ЂОРЂЕ ТРИФУНОВИЋ

СМРТ И ЛЕПОТА У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ СПИСИМА О КНЕЗУ ЛАЗАРУ И КОСОВСКОМ БОЈУ

Поглед на свет и схватање лепог средњовековног човека сложено су се изразили у сувременој уметности Србије и читавог византијског круга. Упрошћено тумачење средњовековне уметности као обичне слушкиње богословља почело је давно да губи своје основе, а нарочито у наше време, када су се богато разгранала проучавања источнохришћанске естетике, философије, поетике и других облика средњовековног духовног изражавања. Проучавања све више научно откривају истину о јединству византијског света у коме престоничка уметност и књижевност не бацају у провинцијску сенку удаљена средишта. Упоредна истраживања, на пример, обављена само у историји уметности открила су да живопис удаљене Студенице, Сопоћана и других храмова раде најбољи мајстори са читавог пространог византијског подручја. Тако српски средњовековни живопис не улази само као равноправни чинилац у општу повест византијске уметности, већ открива и природу византијске духовности. Начело Византијског царства да се сваки народ може духовно исказивати на свом језику — оставило је дубоког трага и дало посебно обележје националним уметностима и духовном животу у целини. У светлости нових научних проучавања све више ишчезава слика о Византији као средишту које само духовно пружа другим народима.

Феномен Византије, да га тако назовемо, представља стваралачко противуречје прихватања и личног изражавања. Схватана као наддијалекатска и надлокална вредност, византијска традиција је само кроз потпуно прихватање могла да добије нове националне особености. У овом сусрету византијске традиције и „колективног" талента српских средњовековних изворних писаца, остварене су домаће теме трајне вредности. Једну од таквих значајних тема представља косовски бој и мученичка смрт кнеза Лазара. У списима о овим збивањима може се пратити оно стваралачко противуречно јединство књижевно-естетичких и духовних узора и стварног националног јунака.

Косовском боју 1389. године и мученичкој погибији кнеза Лазара посвећено је десет списа састављених на српскословенском, старом српском књижевном језику. Дела разних књижевних жанрова настала су у временском распону од три деценије после боја. Поред познатог патријарха Данила III, монахиње Јефимије, вероватно, деспота Стефана Лазаревића и Андонија Рафаила, писци осталих списа остали су нам непознати.[1]

Велики број дела и разних жанрова о једној теми отвара могућности вишестраног проучавања. За ову прилику нека то буде само један поглед на извесне етичко-естетичке појаве у косовским списима. Изворе и потврде тим појавама требало би потражити у савременим теоријским расправама. Таквих расправа, међутим, није било у византијском свету. На средњовековном Западу, пак, неговали су се трактати вида Summa de bono, De pulchro, Poetria nova и други из којих се данас лако може открити званично схватање уметности и естетике. У византијском свету схватање уметности има дугу и непрекинуту традицију. Од раног хришћанског доба па све до пропасти Цариграда развој уметности прате и жива теоријска разматрања о уметности, која, на жалост, нису и посебно писано обликована. Сложено схватање уметности било је уграђено у списе старијих и млађих црквених отаца. Стога су напори наших савременика проучавалаца највише усмерени управо према васпостављању таквог схватања. Из дела црквених отаца, у којима се, поред осталог, говори и о уметности, издвајају се драгоцени камичци за велики мозаик византијских естетичких погледа. Богато српско преводилачко и рукописно наслеђе равноправно се укључује у оваква испитивања. Велика традиција преписивања и превођења црквених отаца у средњовековној Србији још није научно сређена и обрађена. Али, и сада што се поуздано зна, углавном према описима, показује да је у средњовековној Србији на српскословенском језику била позната већина црквених отаца

[1] Преглед свих косовских списа (и њихових издања) према приближном временском редоследу доносимо на крају овога огледа. — Преглед проучавања косовских списа до 1965. године у књизи: Б. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968. Новији радови: С. Матић, *Два прилога о Даниловом Слову о кнезу Лазару*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XV/1, Нови Сад 1967, стр. 5—15; С. Матић, *Трећи прилог о Даниловом „Слову"*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XVI/1, Нови Сад 1968, стр. 5—14; F. Kämpfer, *Der Kult des heiligen Serbenfürsten Lasar. Textinterpretationen zur Ideologiegeschichte des Spätmittelalters, Südost-Forschungen*, XXXI, München 1972, стр. 81—139; Б. Трифуновић, *Косовско страдање и небеско царство*, О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971. Београд 1975, стр. 255—263; И. Грицкат, *О неким стилским фигурама у похвалама кнезу Лазару*, О кнезу Лазару, стр. 271—276; Р. Михаљчић, *Изворна вредност култних списа о кнезу Лазару*, Књижевна историја, XI, 44, Београд 1979, стр. 581—591. — У овом прилогу списе наводимо углавном у преводу. Изворни српскословенски текст доносимо у фонетској транскрипцији (према читању).

ПОХВАЛА СВЕТОМ КНЕЗУ ЛАЗАРУ НА ПОКРОВУ ЗА КНЕЖЕВ ЋИВОТ

Извезла 1402. године монахиња Јефимија, удовица деспота Јована Угљеше

(Музеј Српске православне цркве у Београду)

са својим најважнијим делима. Тако се кроз примање светоотачке књижевности преко српскословенског језика временом изграђивало и сложено схватање уметности и њених законитости. Многи појмови из естетике врло рано се јављају на српскословенском и улазе у изворно стварање српских писаца.

Колико је српскословенски језик појмовно-речнички стасао, најбоље показује превод дела Псеудо-Дионисија Ареопагита (V—VI век), који се јавља у освит владавине кнеза Лазара.[2] Истакнути и светогорски старац инок Исаија у време маричке битке 1371. године завршио је превод свих Ареопагитових списа. Инок Исаија, коме ће кнез Лазар 1375. године поверити измирење Српске и Цариградске цркве, често сâм гради нове речи према грчком изворнику, али се и обилато служи већ постојећим српскословенским теолошко-естетичким речником. Сложено Ареопагитово дело сада је потврдило постојећа естетичко-духовна схватања и довело их у јасно постављени систем. Упоредо са прихватањем представа о лепоти и доброти, крунисаних Исаијиним преводом, живо се развијала и изворна српска књижевност, у којој су се на националним темама остваривале ове представе.

У спису *О божаственим именима* Ареопагит одређује основне етичко-естетичке појмове, те о лепом и љубави, поред осталог, каже: „у лепом се све сједињује. Лепо као творачки узрок јавља се као почетак свега, доводи све у кретање и повезује све у једно кроз жудњу (erōs) ка својој лепоти. На основу коначног узрока свега постојећег, лепо се јавља као предмет љубави и крâј свега (јер све постаје ради лепог) и као узор — уколико се све одређује у зависности од њега."[3]

Тема мученичке смрти у косовским списима уздигнута је до мотива победе смрти и стицања небеског царства. Лазар и ратници као „подражатељи" Христу својом погибијом и страдањем побеђују смрт, а сам посечени кнез приводи „велики сабор мученика Христу Богу своме у Вишњи Јерусалим као некада Исус Навин људе Божије у земљу обећану" (*Житије светог кнеза Лазара*, 163).

Непознати црквени песник нарочито опева да кнез није дочекао природну („јестаставнају") смрт, јер је желео да се улепша („удобротвори") мученичком смрћу. Лепо се у овом тропару

[2] Први превод Псеудо-Дионисија Ареопагита, са грчког на латински, појавио се на Западу почетком IX века, те је одлучујуће утицао на стварање појмова средњовековне западне естетике (Р. Асунто, *Теорија о лепом у средњем веку*, Београд 1975). Исаијин превод је први европски превод, условно речено, на народни књижевни језик.

[3] Превод доносимо према грчком и најстаријем српском препису из Исаијиног времена (у Публичној библиотеци у Лењинграду, Гиљфердингова збирка, број 46). Упор. Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, Крушевац 1980.

јавља као узор и узрок смрти: „Не сачека смрти природне но како жељаше добио јеси, свекрасно твоје живљење улепшао јеси и прешао јеси у вечне обитељи, где гледаш лепоту неизрециву" (*Служба светом кнезу Лазару,* 191). На крају свега, преко страдања пружа се лепота свима: „Отачаство ти што тебе узгаји твојим пеленама хвали се, а подвизима и страдањима краси се" (*Служба,* 195).

Ареопагитово одређење лепог и као предмета љубави чини, у ствари, духовну потку свих косовских списа. Иако се сама ретко спомиње, љубав („љубов", „рачитељство") учествује као важан чинилац у остварењу подвига победе смрти. Наравно, то је љубав Божија, о којој највише пева црквени песник: „са љубављу његовом [Божијом] насрнув мушки"; „за љубав Божију од безаконика претрпео јеси" ране и одсецање главе; „ревношћу Божије љубави запалив се изашао јеси" и за своје стадо поднео си одсечење главе. Лазар узвикује уочи боја: „Нека се пролије крв моја у љубави Христа мојега" (*Служба,* 181, 185, 187, 191). Врхунац љубави који достиже кнез, Андоније Рафаил изражава на свој, особен начин духовно-материјалним грађењем слике — „прстеновањем побожности на крај љубави достиже" („благочастија обрученијем ва конац рачитељства достиже", *Слово о светом кнезу Лазару,* 172).

Смрт кроз љубав одређује и повезује етичку и естетичку страну чина страдања. Ратници су „мужеви добри" које кнез приводи „да у Христу лепо скончају". И сам Лазар је добар и велики господар што „крај страдању лепо сам прима" (*Натпис на косовском мраморном стубу*). Доброта доноси лепоту, као што то пева песник у једној стихири: „Лепотама добродетељи оденув се прво и мучења венцем украсио си се после, красан у слави своме Владики предстојиш" (*Служба,* 147). Лепо и добро из косовских списа као да се налази у вези о којој Псеудо-Дионисије пише у расправи *О божаственим именима:* „И, уопште, љубав и вољено припадају лепом и добром, у лепом и добром се садрже и кроз лепо и добро постаје и бива" („И јако отнуд добра и блага јест рачитељноје и рачитељство, и ва добром и благом предваглбљено јест, и ради добра и блага јест и бивајет").[4] Однос доброг и лепог шире је поставио још Платон, чије је погледе касније преузео Псеудо-Дионисије и развио их у смислу свога учења. Осврћући се на ове односе код Платона, Аница Савић Ребац размишља и о нашем времену: „прелажење појма лепог из естетске области у етичку и данас је актуелно као пре више од два хиљадугодишта; његову оправданост заступају тако значајни данашњи уметници-мислиоци као Томас Ман и Жан-Пол Сартр."[5]

[4] Гиљфердингова збирка, број 46, стр. 127а.

[5] A. Savić Rebac, *Antička estetika i nauka o književnosti,* Beograd 1955, стр. 142.

Светлост се у српској средњовековној уметности и књижевности већ од самог почетка јавља као значајан стилски и естетички чинилац. Шире посматрано, светлост је и нераздвојни део духовног живота, који ће свој врхунац достићи у XIV веку, када светлосно озарење постаје сврха унутарњег подвига (исихазам). Везу између светлости и духовне лепоте, успостављену још код Платона, развио је Псеудо-Дионисије на више места. Надахнут непосредно Платоном, Ареопагит сликовито описује: „зато што се оно [лепо] јавља као узрок сваке лепоте и свих складности, она их као светлост све облистава даровима својим — лепотворним зракама што из ње струје."[6] Светлост се често јавља код Псеудо-Дионисија и у улози лепог.[7] Чулна светлост „произилази из добра и јавља се као слика доброте" („от благаго бо свет и образ благости"), а духовном („умном") светлошћу „назива се оно добро које је више сваке светлости" („свет убо умни глагољет се јеже паче всакого света благоје").[8]

Оба вида Ареопагитове светлости указују се у косовским списима. Светлост као лепота, па и виша духовна категорија од лепог, постоји већ код најстаријих писаца. Патријарх Данило III вели да ратници што су са Лазаром погинули — „у царству небесном живот наследише блажени и непропадљиви и светлошћу се просветлише" (*Слово*, 101). Светлост као чулна лепота зрачи на почетку *Похвалног слова светом кнезу Лазару:* „Јер данас, заиста, све се испуни светлошћу, и небо и земља: небо, јер светлије од сунца сијаш и зраке простиреш од запада до истока; земља, јер од ње саздан — небесима сличну ову показао јеси" (359). Ареопагитове „лепотворне зраке" што струје из лепог не јављају се само у *Похвалном слову*, већ их касније Андоније Рафаил уграђује у слику лепоте подвига и његовог сијања. Тако, Лазар „земљу онебеси ранама подвига као звездама, чијим зракама српске државе црквена тврђава богато загревана као сунце сија" (173). Лазар се и изједначује са светлошћу, а ова је опет у књижевном казивању једнака лепоти („доброти"). Кнегиња Милица, рецимо, овако почиње плач за Лазаром приликом преноса кнежевог тела: „Авај мени, светлости моја, како зађе са мојих очију, како поцрне лепота моја..." (*Слово* непознатог писца, 116).

Светлост је у српској књижевности оставила дугу традицију. Од времена светога Саве па до косовских списа и касније — светлост има свој унутарњи непрекинути развој у стилским и естетским оквирима. Светлост у косовским списима тако про-

[6] Гиљфердингова збирка, број 46, стр. 116а—119б.

[7] В. В. Бычков, *Византийская эстетика. Теоретические проблемы.* Москва 1977, стр. 97—98.

[8] О божаственим именима: Гиљфердингова збирка, број 46, стр. 111б, 115б.

истиче из већ створеног идеала лепог, које је у XIII веку доживело свој пуни процват. Стога светлост косовских списа нема своје порекло у тадашњем, иначе у Србији живом, исихастичком покрету, већ у јакој домаћој књижевној традицији. Српска књижевност је у естетском усавршавању и стасању одржавала непрекинуту линију и већ створене унутарње вредности, на које је могла да се ослони. Сликарство Лазаревог времена, међутим, изгубило је некадашње иреално порекло и вредност светлости. Изузетак у том смислу представља само живопис манастира Каленића (око 1413)[9], чија светлост не ствара само танане сликарске ефекте, већ се у свом нестварном зрачењу приближава светлости косовских списа. У књижевности Лазаревог и Стефановог доба прешла је светлост из старијег литерарног наслеђа. Злато, пак, као „материјално" отелотворење светлости и лепоте свој пуни сјај оставило је у XIII столећу, златном веку српске уметности и књижевности.[10] У косовским списима само се срећу трагови златног сјаја. Деспот Стефан, на пример, каже да су српски ратници „одевени златом и камењем драгим украшени" *(Натпис)*. Али, када писац описује како је Лазар „златом и разним бојама" („златом и шарови различними") украсио раванички живопис, вероватно мисли на стварно значење злата и боја *(Житије,* 160).

У косовским списима може се пратити и једна појава која даје посебно обележје уметности и књижевности византијског круга, а истовремено показује и разлику према западноевропској средњовековној уметности. То је још код Климента Александријског образложено схватање да унутарња доброта и човекова душевна лепота налази одраз у његовом спољашњем изгледу.[11] Оваква сагласност душе и тела најпотпуније се може пратити у описима косовских ратника. Духовно-телесну лепоту носе, на пример, добри и храбри мужеви у *Натпису*, али их по етичко-естетичком јединству превазилази Данилов опис ратника. Реторски понесен, Данило овако описује српске ратнике:

„Једни су у младости нежнога узраста цветоликом велелепотом цвали и слатколико свима очи пунили; а други су као изданци преукрашени, наочити и светлооблистани, што телима објављују унутарњу светлост душевну и свима су се дивни показивали; једни храбромужаствени, пријатновидни, прекрасни, из-

[9] В. Ј. Ђурић, *Зидно сликарство моравске школе*, Београд 1968, стр. 25—26; А. Стојаковић, *Светлост у моравском сликарству*, О кнезу Лазару, стр. 289—301. — О светлости у византијском и руском средњовековном сликарству упоредити: О. С. Попова, *Свет в византийском и русском искусстве XII—XIV веков*, Советское искусствознание, выпуск 1, Москва 1978, стр. 75—99.

[10] С. Радојчић, *Злато у српској уметности XIII века*, Зограф, 7, Београд 1977, стр. 28—35.

[11] В. В Бычков, нав дело, стр. 78—81.

ванредни и доброумни; а други доброродни, силни, достојанствени, велможе храбри, добропобедни, доброразумни, предивни, узраста савршеног и доброцветног, преукрашеног и пресветлог" (*Слово*, 100).

Патријарх Данило III јасно је ношен естетском идејом духовно-телесне повезаности, јер сâм истиче да се у телима ратника објављује унутарња духовна светлост („телесем прописујуште иже ванутар светлост душевнују"). У Даниловом опису ратника могу се препознати далека платоновска гледања на „калокагатију" као хармонију душе и тела.[12] Наслеђе античке философије и естетике прихватили су византијски црквени оци, који су преко српскословенских преписа и превода постали саставни део домаће књижевне традиције. Надахнута тако изворним естетичким погледима, српска књижевност је својим виђењима и трајним уметничким домашајима дала и сопствени допринос уметности читавог византијског круга. Тема стварне смрти и страдање, на пример, о чему је било речи у овом прилогу, изашла је из историјских оквира и оставила нам непролазне етичко-естетичке вредности.

ПРЕГЛЕД СРПСКИХ СРЕДЊОВЕКОВНИХ СПИСА О КНЕЗУ ЛАЗАРУ И КОСОВСКОМ БОЈУ

Непознати писац: Пролошко житије светог кнеза Лазара
Ђ. Сп. Радојичић, *Похвала кнезу Лазару са стиховима*, Историски часопис, V, Београд 1955, стр. 241—254.

Патријарх Данило III: Слово о светом кнезу Лазару
В. Ћоровић, *Силуан и Данило II, српски писци XIV—XV века*, Глас Српске краљевске академије, CXXXVI, Београд 1929, стр. 83—103.

Непознати писац: Житије светог кнеза Лазара
С. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару*, Гласник Српског ученог друштва, XXI, Београд 1867, стр. 157—164.

Непознати писац: Слово о светом кнезу Лазару
А. Вукомановић, *О кнезу Лазару*, Гласник Друштва српске словесности, XI, Београд 1859, стр. 108—118. — Пренесено у: *Примери из старе српске књижевности*. Саставио и приредио Ђорђе Трифуновић. Београд 1975, стр. 74—84.

Монахиња Јефимија: Похвала светом кнезу Лазару
Примери из старе српске књижевности, стр. 85, 178.

Непознати писац: Служба светом кнезу Лазару
Србљак. Књига друга. Приредио Ђорђе Трифуновић. Превео Димитрије Богдановић. Превод редиговали Димитрије Богдановић и Ђорђе Трифуновић Београд 1970, стр. 143—199. [У истој књизи као посебне целине: Стихире и тропар светом кнезу Лазару, стр. 129—135. и Стихире светом кнезу Лазару, стр. 137—141.]

[12] А. Ф. Лосев, В. П. Шестаков, *История эстетических категорий*, Москва 1965, стр. 100—110.

Непознати писац: Похвално слово светом кнезу Лазару
Ђ. Даничић, *Похвала кнезу Лазару,* Гласник Друштва српске словесности, XIII, Београд 1861, стр. 356—368. — Пренесено у: *Ситнији списи Ђуре Даничића,* III, Београд 1975. — Прештампано у: Деспот Стефан Лазаревић, *Слова и натписи.* Избор и предговор Миодраг Павловић. Текстове приредио Димитрије Богдановић. Београд 1979, стр. 42—61.

Деспот Стефан Лазаревић: Натпис на косовском мраморном стубу
Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови.* Приредио Ђорђе Трифуновић. Београд 1979, стр. 145—146, 158—160.

Андоније Рафаил: Слово о светом кнезу Лазару
Ђ. Трифуновић, *Слово о светом кнезу Лазару Андонија Рафаила,* Зборник историје књижевности, књ. 10, Београд 1976, стр. 147—179.

ДУШАН Љ. КАШИЋ

РАВАНИЦА ПОД ТУРЦИМА

I

Највећи део свога шествековног постојања манастир Раваница је провео под турском влашћу. Већ после косовске катастрофе, а нарочито после коначног пада наших земаља, таласи страдања често су узнемиравали манастир, уништавали га и за дуже времена спречавали његов материјални, културни и духовни развој. Присуство моштију св. кнеза Лазара у Раваници давало је манастиру посебан значај не само у очима целог народа његове некадашње државе, коју су Турци називали „Лазаревом земљом" (Вилајет-и-Лас),[1] него и у очима Турака, који су будно пазили на Лазареву Раваницу и на њене калуђере и наносили им ударце. Зато, већ 1398. „изгоре Раваница".[2] Турци су у овим немирним временима, после Косова, често ратовали са Угарском и Влашком, пролазили кроз вазалну државу Лазареве удовице и синова, пљачкали и пустошили. Раванички архимандрит Георгије записао је како доласком Турака „разорена би сва српска земља и не остаде десети део народа. Сви велики манастири били су поробљени и разорени. Турци и Татари разграбише сва црквена богатства ... Наш манастир разорише Турци и скупише све сребро и злато што беше у цркви, натоварише на дванаест камила и отидоше".[3] Записано је још, поред осталог, како 1438. цар Мурат „расипа град Борач ... и град Раваницу расипа и пожеже".[4] Тако је пропао највећи део првобитног раваничког културног блага.

Први налет турског окупатора после пада Деспотовине, уосталом као и свих окупатора у историји, био је груб, насилан,

[1] Гл. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, Браство 26, 1939, 79.

[2] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи* (даље: *Родослови и летописи)*, Београд—Срем. Карловци 1927, 113, бр. 196; Исти, *Стари српски записи и натписи* (даље: *Записи и натписи)*, 9929.

[3] Споменик СКА 5, 1890, 31.

[4] *Родослови и летописи*, 118, бр. 248. Друга летописачка белешка сведочи да тада „расуше Турци Српску земљу и узеше Раваницу" *(Записи и натписи*, 9992).

сав у знаку огња и мача, са циљем да се у народу потпуно сатре сваки траг о макаквој својој моћи. Тек кад је тај први, најгрубљи, талас прошао, регулисан је положај појединих слојева раје, па и положај цркава и манастира. Досадашњи српски великопоседници, па и манастири, постају „тимарлије". Продужујући своје казивање о стању под Турцима после пропасти српске државе, архимандрит Георгије пише: „И сви манастири остадоше пусти за сто година, али за других сто година како је Земља српска била под турском влашћу, народ се опет намножио и обогатио, а Турци нису узимали велики данак, ни манастири нису били оскудни и хришћани су давали довољно милостиње црквама и манастирима. У црквама је било не мало сребра и злата, али не јавно, због зависти турске, јер су они чинили насиље над црквама и манастирима. Но Земља српска одмори се само од рата, а од манастира само трећина не би пуста, а два дела цркава и манастира српских били су пусти кроз цело царствовање турско за двеста година."[5]

О положају манастира Раванице у првим деценијама турске власти дознајемо нешто више и поузданије, у новије време, из објављених турских извора. Тако сада, према турским пописним дефтерима, знамо да је од 1467/8. као имање манастира Раванице уписано село Доње Сење и једно ненасељено поље, као тимар са приходом преко 4000 акчи. Према том имовинском стању манастир је био дужан да, у случају војног похода, даје једног оклопника. После непуне деценије (око 1476) уписан је тимар манастира Раванице у турски дефтер овако: „Манастир Раваница. У њој лежи Лаз-оглу и Влк-оглу.[6] — У рукама калуђера који станују у манастиру постоји заповест покојног султана Мурата и његовог величанства мога султана — нека је вечна његова моћ — које кажу да (калуђери) не дају харач ни испен-

[5] Споменик СКА 5, 1890, 31.

[6] Бранислав Ђурђев, употребљујући овај податак, после речи „Лаз-оглу" ставља у загради објашњење „кнез Лазар", али за „Влк-оглу" даје у загради објашњење „Стеван Лазаревић" (*Улога цркве у старијој историји српског народа,* Сарајево 1964, 108). Заиста чудно, Вук = Стеван?

Бранислав Вуловић, који се у својим студијама није користио податком из овог турског дефтера, ни одговарајућим радовима Б. Ђурђева, закључио је на основу археолошких истраживања гробнице у близини места на коме се налазио саркофаг кнеза Лазара, и на основу историјских чињеница, да „сви аргументи иду у прилог да гробница може да припада млађем Лазаревом сину Вуку" (Б. Вуловић, *Да ли је Вук био сахрањен поред оца у Раваничком маузолеју,* Старинар 20, 1969, Београд 1970, 405—412). Турци су, дакле, после шест-седам деценија, свакако на основу калуђерског казивања, правилно уписали да је у Раваници поред кнеза Лазара сахрањен његов млађи син Вук и унук Лазар, син Вука Бранковића. Пурковићево домишљање, да би ово могао бити гроб Лазаревог „верног слуге" Милоша Обилића (М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић,* Београд 1978, 98), иако је интересантно, ничим не побија податак у дефтеру, унесен на основу казивања раваничких калуђера, од којих су најстарији о томе слушали од очевидаца Вукове сахране.

це.[7] Тимар у поседу калуђера Раванице који га уживају и дају на војну два џебелије (оклопника). Сада, пошто се приход повећао, стављено је (да шаљу) три џебелије". Тако је са манастирским приходом расла и војна обавеза манастирског тимара, који је тада (око 1476) давао већ три оклопника, јер му је приход процењен на 6096 акчи (око 120 дуката). Манастирском тимару припадала су села Доње Сење и Раваница са 76 домаћинских и 4 удовичке куће. Поред тога, манастиру је уписано и 15 „слугу". То имање је касније дато једном турском спахији, а Раваница је добила други одговарајући тимар. Међутим, манастирски приходи постепено опадају. Око 1516. године Раваница је држала као тимар само једно ненасељено обрадиво поље, које је доносило само 1716 акчи прихода, на основу чега је манастир био дужан да даје само једног оклопника. Али, поред ове тимарске земље манастир је имао и „вакуфско" (задужбинско) земљиште које се састојало од три винограда и четири млина. Виногради су давали 1350 медри вина[8], а за највећи виноград се у дефтеру каже да га калуђери уживају као вакуф од времена кнеза Лазара. Приход од ових вакуфских имања износио је преко 11.000 акчи. У манастирском братству био је тада један игуман, 7 јеромонаха, 3 ђакона и 13 монаха. Сви су они ослобођени од плаћања харача и обављања кулука. Свој тимар Раваница је држала и у првој половини XVI века.[9]

Из овог времена сачувано је само неколико записа о унутрашњем животу у манастиру. Из тих записа дознајемо и за име и рад понеког калуђера. Тако је 1512. јеромонах Михаил оставио запис на раваничком рукопису са описом преноса моштију св. Луке у Смедерево, потписавши и своје име;[10] 1523. записано је на једној чаши (тамјаници) име игумана Дионисија;[11] нешто после 1536. потписао се јеромонах Орест „от Раванице" на једном рукописном житију св. Јована Рилског, које је сад у Хиландару,

[7] Ово је била посебна привилегија, коју је спочетка уживала и Љубостиња, док су остали манастири плаћали харач према висини својих земљишних поседа и господарских прихода. Многи мањи манастири, који су делимично или сасвим запустели и нису могли да плаћају порез, који се годинама гомилао, били су продавани, те су купци од купљеног материјала градили себи профане или исламске сакралне објекте. Интересантно је да се овакви случајеви помињу у највећем броју после обнове Пећке патријаршије (1557) у време управе патријараха из куће Соколовића (В. Đurđev, *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda,* 130—131), можда и због више сачуваних података.

[8] Медра = 8 ока (Б. Ђурђев, *Исписи из дефтера за Браничево из XV века,* Историски гласник 1951, 95).

[9] Б. Ђурђев, *Хришћански спахије у северној Србији у XV веку* (прештампано из „Годишњака Историског друштва БХ", 4, 1952, 166—168; Исти, *Положај и улога цркве,* Историја народа Југославије, II, Београд 1960, 98—99; Исти, *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda,* Sarajevo 1964, 108—109.

[10] *Записи и натписи,* 412.

[11] Исто, 449.

око кога он „трудил се".[12] Поп Пеја, који је првих деценија XVI века писао житије св. Ђорђа Кратовца, записао је у том житију да је био у Раваници и својим очима видео неповредимо тело св. кнеза Лазара.[13]

После обнове Пећке патријаршије (1557), кад је донекле нормализовано стање и положај српске цркве под Турцима, настало је време сношљивије и боље. Драгоцена су казивања западноевропских путника, дипломата, о Раваници и стању цркве у Србији тога времена. Иако су та казивања записана често површно, помало конфузно, јер је њиховим ауторима недостајало и најскромније познавање српске историје и православне вере, цркве и монаштва, ипак ми, познавајући оно што је тим писцима недостајало, дознајемо из њиховог казивања много података о животу овог манастира и наше цркве под Турцима уопште. Тако је Марко Антун Пигафета, путујући 1567. у Цариград, зажелео да види манастир Раваницу у коме лежи тело „блаженога" кнеза Лазара. У свом опису вели да је калуђерима забрањено да показују цело Лазарево тело, већ су им показали само једну Лазареву руку, на чијем једном прсту је био прстен са прекрасним рубином. „Иста рука, парафразира Матковић Пигафетино казивање, па и слика, која је по нарави сликана, свједоче, да је био огроман човјек, висока стаса, с великом брадом црном и густом. Овај је манастир саграђен међу брди, а ограђен је високим и дебелим платном (зидом, прим. Д. К.), имајућ само један улаз; али данас је готово све оштећено. Биле су још четири добре куле, као што се од трагова разабира. Ту је обичавао становати поменути Лазар, кој даде саградити ову цркву и надари ју добрим приходом. Турци је никад нису дирали, дапаче повластице њекојих турских царева допуштају калуђером овога манастира, да слободно живе по обредих своје вјере; само што не смију звонити звони(ма), него ипак кадшто звоне, али врло тихо. У мјесто звона правилно употребљују дуге и дебеле греде, које висе поприеко другим гредам и даскам, и ударајућ у ове јако руже. Црква је грађена у лиепом слогу (стилу, прим. Д. К.), а сва је прекрита оловом. Улазећ на врата, врло лиепа од мрамора, виде се с вана многе врло лиепе сликарије, које, чини се, да су изновице прављене; у нутри пако на десну је аркада, гдје је тиело блаженога Лазара, а с лиева су нове слике, изведене по нарави, на име његова, његових синчића Стјепана и Вука, па његове супруге (Пигафета вели Марије уместо Милице)". Даље путописац меша историју Лазареву са историјом Немање и Немањића. Свети ратници су му „капетани грчки". Видећи чудотворну икону Богородице, сетио се оне из Лорета, а посетивши манастирску трпезарију и подрум, закључио је да равanички

[12] Исто, 482—483.
[13] Гласник СУД 21, 1867, 154.

монаси „не живе по калуђерски", не познавајући начин живота у нашим општежитељним манастирима. На крају је додао да „калуђери живу о раду својих руку".[14]

Четири године касније путовао је овуда за Цариград Давид Унгнад. За време његова боравка у Параћину 18. маја 1572. посетила су га три раваничка калуђера и донели му на поклон јагње, неколико главица кисела купуса и мешину вина. Унгнад их је овако описао: „Поменути калуђери носе дугу косу, на глави камиларку", како стоји у Матковићевом преводу, уз који он доноси и Унгнадов немачки текст: „Das Haupt mit einem schwarzen Harrassen-Sack, welches sie hinden binden, auf dem Rücken hangen lassen, bedeckt", што више указује да су ови монаси дошли да учине визиту овом угледном госту свечано обучени и са „панакамилавкама" (Harrassen-Sack). Даље Унгнад прича да се калуђери одевају црним хаљинама, да богослужење врше на српском (servischen) језику, али грчким обредима и обичајима. Рекли су му да их по манастирима има до 300 калуђера и да у Раваници почива у кивоту тело кнеза Лазара.[15]

На основу добивених права приликом постављења патријарха Макарија Соколовића, обнављају се у овом периоду многе цркве и манастири и снабдевају свим што им је потребно. И Раваница надокнађује оно што јој је пропало. Она, која је у времену после косовске катастрофе била значајан центар књижевног стваралаштва, сада постаје само преписивачки центар у коме се преписују махом богослужбене књиге које су у манастиру недостајале. Из друге половине XVI века има о томе мало података,[16] али их зато има више из XVII века, почевши од времена патријарха Пајсија. Тако знамо да је 1641. неки раванички монах, који није забележио своје име, преписао службу св. апостолу Луки са примерка деспота Ђурђа Бранковића, који је после његове смрти дат манастиру Раваници у аманет да се тамо чува. Раванички преписивач је књигу преписао, „да се находи и в нас сија света служба", а затим ју вратио на место где се чувала.[17] Запис о томе је потписао патријарх Пајсије из чијих речи („пречртах" и „потписах") видимо да је овај посао урађен по његовој жељи и иницијативи, како би се мање користио а боље сачувао деспотов примерак. Из друге половине XVII века има највише података о преписивачкој делатности у Раваници. Тада су раванички калиграфи, који нам у монашкој скромности

[14] P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vieka, X. Putopis Marka Antuna Pigafete, ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1567. god.*, Rad JAZU 100, 1890, 132.

[15] P. Matković, *Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI vieka, XII. Opis dvaju carskih poslanstava u Carigrad:* K. Ryma godine 1571. i D. Ungnada godine 1572, Рад ЈАЗУ 112, 1892, 217.

[16] Један запис из 1566. вели да је за Раваницу писана књига у манастиру Варламовцу под планином Мојсиње (*Записи и натписи*, 654).

[17] *Записи и натписи*, 1347

нису записали своја имена, преписивали минеје (1650, 1668, 1671, 1672, 1684. и око 1690),[18] прологе (1676, 1682),[19] синаксаре „благонарочитих празников" (1680)[20] и друге богослужбене књиге.

Манастир је у то време добивао редовну материјалну помоћ од влашких војвода, о чему сведочи једна повеља Јо Шербана Кантакузена Басарабе, „војводе све земље угро-влахијске", која је писана у Букурешту 19. априла 1687. пола на румунском језику, али ћириловским словима. Издана је игуману раваничком Неофиту и братству. По гласу те повеље издаваће се манастиру Раваници мертик соли из Великих Окана, по сто великих крушаца годишње, почевши од месеца августа, кад се со издаје и другим манастирима, а на место 8000 аспри, коју је помоћ манастир уживао од ранијих господара.[21]

II

Овај релативно миран живот манастира Раванице прекинут је страшном судбином српског народа и цркве у време великог аустријско-турског рата (1683—1699). О животу и страдању раваничких монаха у том немирном времену, и пре њега, говори један опис „О гоњењима монаха од Турака", који је саставио неко од Раваничана. Ту се у склопу општих прилика приказује судбина двојице раваничких монаха, Аврамија и Ананија, са много информативних детаља, који илуструју не само живот у Раваници, него и начин живота и страдања тадашњег монаштва уопште.[22]

[18] Исто, 1449, 1637, 1657, 1673, 1683, 1836 и 1951.

[19] Исто, 1716, 1786.

[20] Исто, 1760.

[21] В. Петковић, *Манастир Раваница,* Београд 1922, 11.

[22] У савременом преводу тај текст гласи: „У време царствовања турског цара султана Мехмеда живело је у Српској земљи, у манастиру Раваници, до тридесет монаха од којих неки бејаху искусни. Тамо је живео и *Аврамије* испосник, који је боравио у планини близу тог манастира у својој колиби коју је саградио сам својим рукама. Био је то муж смирен, тих, кротак и незлобив, са великим уздржањем, доживевши 70 (година). И увек је књиге писао и повезивао и давао у манастир. Ноћу је ишао по горама са дивљим зверима. А Турци су у то време много досађивали и тукли монахе, вукући их за косу и браду, тражећи много хране и новаца. Монаси су се откупљивали само милостињом и од труда свога хлеб јели. Још су и Турке хранили, а они их за храну тешко злостављали. Од те љуте невоље дању су у гору бежали, а предвече долазили у манастир да би у цркви обављали Богу хришћанско правило од отаца монасима предано, не преступајући предања светих отаца која они оставише. Ако и проведоше многе године под игом агаренским и претрпеше многе беде, ипак се нађоше у тим гоњењима неки од монаха стрпљиви и искусни као и већ поменути Аврамије.

У том манастиру Раваници живео је још неки млад монах по имену *Ананија,* који је не давно, кад му је било двадесет година дошао из неког

Рат је завршен на нашем подручју „великом сеобом Срба" под патријархом Арсенијем III Црнојевићем. Поред других казивања о овим трагичним данима[23] сачувале су нам се летописачке белешке раваничког калуђера даскала Стефана у којима он казује како је „у овом рату народ хришћански био робљен и растериван, а сва Земља српска запустела; градови, вароши и села и манастири опустише, а неки у огњу сагореше, као и наш манастир Раваница. Опет велим да је наш манастир Раваница до

краја у тај манастир. И видевши како се он много труди и моли и пости и књиге чита, а у ноћи по гори хода, учећи се од оног Аврамија, братија га је много прекоревала, називајући га јеретиком, а он је постио не ради људске славе, већ бојећи се неумерености (чревообјаденија) и сластољубља и од блуда који се отуда рађа. Био је зналац и божанског писма и сећао се оне речи у Завету: „Једе Јаков и насити се и одрече се љубљени, устима одебља и прошири (их) и остави Бога који га је створио и одступи од Бога спаситеља свога" (5. Мојс. 32, 15), тако и светог апостола Павла који говори: „Јело нас неће ставити пред Богом" (ср. Јевр. 13, 9).

Ово и слично овоме помишљаше и постављаше себи границу уздржавања. Монаси су му се због тога подсмевали, а он је све трпио ради Христа који је ради нас распет. Једном га неки брат, разљутивши се, удари по десној страни, а он укрепљен Христовом благодаћу, не одговарајући ништа истога часа изиђе из собе за оним братом. А он видевши како за њим иде, смилује се и паде пред ноге његове молећи опроштај. И он, поклонивши се такође, опрости, не задржавајући гњев. Био је и јако милостив. Једном дође у неко село и виде убога стара човека, коме су били промрзли прсти на ногама и рукама, а жена стара иђаше пред њим. Тај монах ју запита: „Чиме храниш свога мужа?" А она одговори: „Идем, рече, од куће до куће и просим храну и немам више него ову погачицу коју видиш у ватри и њу ћу појести са мужем својим болесним, па идем поново да просим за сутрашњи дан". Монах није имао више него један сребрник, те и њега даде тој жени да прехрани свога мужа. Понекад је и одећу своју давао сиромашнима. Са Агаренима се мушки препирао о Христу Господу нашем и обличи превару Мухамедову пред царским слугама и тукоше га јако батинама. Један од њих истргне мач и хтеде га убити, а он постаде невидљив пред очима његовим. Још прорече монасима да ће доћи запушћење на сву Српску земљу и на манастире и на све царство турско. Један брат узе батину и udараше га, а он му рече: „Као што Жидови не послушаше речи Господње, тако и ви". Једанпут дође у тај манастир велможа босанског паше. Под њим беше манастир са свим селима око њега и он узимаше данак од манастира. Стаде пред њега монах Ананија, држећи у својој руци књигу Нови Завет. И упита га Турчин: „Како се зове та књига?" А он му рече турским језиком: „Инчил или јеванђеље". Велможа га још запита говорећи: „Реци ми, калуђеру, шта пише у твојој књизи, да ли ће хришћани победити нас, или ћемо ми њих да победимо". Тада је, наиме, почео турски рат са ћесаром римским. И рече му Ананија: „Пише, вели, у нашим књигама, да ће се ваше царство разорити, а остатак ваш истребити се". Тада Турчин велможа, климнувши главом, удари се десницом по колену, као што они имају обичај, и не учини монаху никаквог зла, него и сам посведочи, говорећи, и рече „Када је наш пророк Мухамед умирао, запиташе га Турци да ли ће много на земљи владати", а он им рече: „Кад се после мене напуни хиљаду и деведесет година, тада ће сав род турски изгинути." Ми судимо да Бог даје и допушта да њихов пророк каже истиниту реч, јер је тако писано у Старом закону: „Ако, вели, пође народ мој к лажном пророку, ја ћу им тамо одговарати, а пророка ћу тога погубити за беза-

краја опустео.[24] Мало нашег народа даде се у бегство горе уз Дунав, једни на лађама, други на коњима и колима, а неки пешке као и ја сиромах. Четрдесет дана смо путовали и дођосмо до Будима града. Тамо (стиже) и светејши патријарх Арсеније Чарнојевић и неколико владика и калуђера од многих манастира и народ многи из све Земље српске, мушко и женско. Тако и ми житељи манастира Раванице с моштима светога кнеза Лазара српскога, који је међу царевима, и уселисмо се у неко место више Будима, које се зове Сентандреја, добро место за пребивање странаца ... И ту саградисмо кућице (хиже), како ко може. И ту саградисмо цркву од древета близу дунавске обале и ту положисмо мошти светога цара Лазара српскога".[25] Са игуманом Димитријем пошли су из Раванице и стигли до Сентандреје „Михаил јеромонах, проигуман Ћирил, поп Филип и Дамаскин и Георгије, Игњатије, Хаџи Арсеније (Висарион и Леонтије помреше), Висарион витовнички и Стефан".[26] У овом запису није споменут јеромонах Софроније, који је свакако избегао из Раванице, сам или са овом групом, јер се стално, па и кад је постао јенопољско-арадски епископ (1722—1725), назива „Раваничанин". Тако му стоји и у натпису на надгробној плочи у цркви св. Јована у Араду, где су му пренесене кости, са податком да је умро 1725. године.[27]

Био је то горак живот у туђини и беди. Јеромонах Михаил је после четири године (1695) записао у Сентандреји, како су били „ва велицем утесњени и изгнани от безбожних Агарен, својих домов и монастиреј и всакаго добра лишени, а зде никаково добро не приобрели. И пребихом зде 4 лета по злу добро чекајући и не дождахом, а от селе јединому Богу ведомо. Уви роду християнскому!"[28] Најтеже је било патријарху Арсенију, који се борио за побољшање бедног стања овог народа, за његову заштиту од прозелитистичких настојања римокатоличке цркве

коње његово". И толико довде, па се опет вратимо и поменимо и довршимо казивање о монасима Аврамију и Ананији. Аврамије се преставио после разорења манастира Раванице и по његовом спаљивању. А Ананија се преставио изгнан од Турака, и умро у Београду Великом, где га хришћани достојно сахранише. Два страдалника и слуге Христове пређоше и преставише се од овог света године 1687" (Споменик СКА 5, 1890, 35—36).

[23] М. Шапчанин, *Летопис раванички*, Гласник СУД 20, 1866, 8.

[24] Тада је са цркве скинут оловни кровни покривач, а црква опљачкана, камени саркофаг у коме су биле мошти св. Кнеза уништен (Б. Вуловић, *Раваница*, 23, 184; Исти, *Да ли је Вук био сахрањен поред оца у Раваничком маузолеју*, Старинар 20, 1969, Београд 1970, 408).

[25] *Записи и натписи*, 5305; *Родослови и летописи*, стр. 329, бр. 1491. Књига са овим записом налази се сада у Раваници. У књизи се налази служба и молебан св. цару Лазару и служба св. Ромилу са синаксаром, које је преписао 1758. врднички игуман Стефан Зорановић.

[26] *Записи и натписи*, 1944.

[27] Исто, 2375.

[28] Исто, 1996.

ИКОНОСТАС РАВАНИЧКЕ ЦРКВЕ
Радио молер Јања, 1833. године

и притиска мађарске феудалне господе која су настојала да их покмете. Зато јеромонах Стефан, две године касније, као „скитач", записује на књизи манастира Ораховице како патријарх „от лукавих Немцов и Угров многа искушенија претрпе и скрб и напасти, но не име что сатворити ... заин (зане?) такова прича: чија чаша, тога и оч(енаш)".[29] Ова пословица је свакако народним језиком изражавала принцип који је настао у феудалној и верски узбурканој Европи у време појаве реформације и протестантизма: Cuius regio, illius religio.

Таворећи тако у Сентандреји, „по злу добро чекајући", раванички су калуђери и у овом свом привременом станишту обнављали пренесене ствари из Раванице и допуњавали их новима. Јеромонах Висарион оправља у Сентандреји један минеј.[30] Овде је 1692. неки од раваничких калуђера преписао једно четверојеванђеље.[31] Донесене књиге љубоморно су чуване за дан повратка у своју „царску и свештену обитељ манастира званог Раваница ... где почивају и мошти светога славнога новомученика међу царевима кнеза Лазара и преподобнога оца нашега Ромила чудотворца".[32]

Своје тешко стање у туђини и немаштини блажио је овај патнички народ надом на скори повратак на своја огњишта у отаџбини, а монаси у свој манастир. Зато није чудо да раваничко братство шаље у Беч свога сабрата Игњатија да од цара Леополда добије заштитно писмо (Salva guardia) на имања која су манастиру припадала. Требаће им кад „царско оружје победи". Цар је 5. маја 1692. издао ту повељу према којој су, поред осталог, манастирско власништво три воденице: Хатипова на реци Ресави, Баријамова на реци Опоровници, Бродарац на Млави и рибњак испод села Добре. По гласу ове повеље манастир и његови калуђери, као и ове воденице и рибњак и њихови житељи ослобођени су од свих дађа и кулука, под претњом строге казне.[33] Вера у повратак никад се није гасила.

Да би се спремили за почетак новог живота у свом манастиру, ако се у њега ускоро врате, или отпочну живот на неком другом месту, била су им потребна материјална средства. За помоћ су се обратили једноверној Русији. У новембру 1692. пођоше архимандрит Арсеније, јеромонах Михаил и послушник Захарије преко „цесарске земље", Беча, Пољске и Кијева и 3. априла 1693. стигоше у Москву. У молби коју су поднели царевима Петру и Јовану веле да су из манастира Раванице, задужбине

[29] Исто, 2016.

[30] Исто, 1944. Висарион је овај свој посао урадио свакако одмах по доласку у Сентандреју, јер се уз његово име у овом запису из 1691. године додаје „буди јему вечна памет", што се говори само за мртве.

[31] *Записи и натписи*, 1962.

[32] Исто, 1997.

[33] Вл. Петковић, *Манастир Раваница*, 12.

кнеза Лазара, где почивају његове многоцелебне мошти и мошти преподобнога Ромила чудотворца. Послао их је настојатељ јеромонах Игњатије да се царевима поклоне и замоле помоћ. Извештавају цареве како их постигоше многе скорби и напасти у ова нужна и последња времена од проклетих и безбожних Агарена, већ десету годину, откако их је цесар победио, те су у повлачењу чинили многу пакост хришћанском народу. Српске пределе изнаказише, па и њихов манастир опљачкаше, царске ствари, свете сасуде и одежде рукама поганим разбацаше, чудотворне иконе сатрше и све црквене украсе поскидаше; зграде и ћелије попалише, само је Господ Бог сачувао велику цркву. Кад их је цар примио, поклонили су му икону Вазнесења и икону св. кнеза Лазара. На дар су добили 50 рубаља, једно оковано јеванђеље, других богослужбених књига и свештеничких одежда. Али, добили су и дародавну повељу, датирану 31. јула 1693, којом се дозвољава да архимандрит може сваке седме године да долази по милостињу са једним или двојицом стараца.[34] И руски патријарх им је дао дар у новцу и књигама.[35]

После седам година злопаћења у Сентандреји, па и пре, увидело је раваничко братство да му овде нема опстанка. Вероватно је и оно путовање „скитача" јеромонаха Стефана, о коме је 1696. оставио запис у манастиру Ораховици, било предузето у циљу изналажења неког манастира, активног или запустелог, у коме би преживели раванички калуђери могли да продуже свој монашки живот и рад. Када је престао рат, иако мир још није био склопљен, пођоше многи од ових избеглица на југ према Варадину и Срему, па и многи калуђери пођоше тамо да нађу склоништа у фрушкогорским манастирима. Године 1697. пођоше и раванички калуђери. „У Срему, у Фрушкој гори, прича јеромонах Стефан, нађосмо манастир Врдник, у шуми одавно до краја запустео, и по своду му дрвеће израсло. И тај манастир обновисмо и покрисмо, а ћелије подигосмо колико смо могли; тако и трпезарију подигосмо како могосмо, и све од дрвета, нешто мало зидом од земље, а остало плетером и блатом од земље".[36] „У том манастиру Врднику положисмо мошти св. Лазара, великога кнеза српскога".[37] Обновљени манастир назваше калуђери Раваницом, а рестаурирану цркву посветише Вазнесењу Господњем, као што је и она у моравској Раваници. Манастирско братство се обнављало доласком нових монаха и искушеника. Игуман Димитрије, који је 1690. на челу раваничког братства пошао из Србије, био је и први настојатељ обновљеног ма-

[34] Повеља се сад налази у манастиру Раваници са очуваним печагом у печатном воску.

[35] Ст. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека,* Споменик СКА 53, 1922, 213—218.

[36] *Записи и натписи,* 5306; *Родослови и летописи,* стр. 329 бр. 1492.

[37] *Записи и натписи,* 5289; *Родослови и летописи,* стр. 327 бр. 1475.

настира Врдника—Раванице. Као такав помиње се 1699, кад је саграђена манастирска чесма[38] и 1705, кад је манастир добио нову дарохранилницу коју је израдио мајстор Никола Недељковић Ћипровчанин.[39] У току прве деценије боравка у Врднику помрли су сви калуђери који су 1690. кренули из Србије, из свог матичног манастира. Преживео је само јеромонах даскал Стефан, свакако један од најмлађих.

Обновљени Врдник—Раваница стицао је све већи углед у околном народу због моштију св. кнеза Лазара, које су у њему почивале. Приказујући овдашње црквене прилике по изгону Турака, хрватски историчар Таде Смичиклас пише: „Већи углед фрушкогорским манастирима од саме бискупије (епархије сремске у Хопову, прим. Д. К.) дају свете моћи српских свети (!) људи. Крушедол је био гробница толиких одличних Срба, а Раваница сабирала је ваљда јаче Србе, него ли чудотворна оловска мајка божја католике, или барем толико. Колика је слава кнеза Лазара, види се по томе, што су им католици врло завидни за ту славу. Имаде међутим и других св. моћи, али нису у толикој слави. Кадгод народ бјежи, најпре гледају да спасе свете моћи, тако је морало путовати и тијело Лазарево, а тако и других светих. Цјеливајући свете моћи својих некадањих господара и светаца народ и без писаних споменика у срцу своме понавља сву стару повјесну славу."[40]

III

Када је 1717. Аустрија у новом рату са Турском освојила северну Србију до западне Мораве, обрадова се јеромонах Стефан и још пре него ли је 1718. склопљен мир у Пожаревцу, зажеле он да види свој постриг, своју стару Раваницу. Пође у Србију још у току зиме и нађе Раваницу пусту и веома порушену. Припрата је била до темеља разрушена.[41] Црква је у шуму зарасла, а по цркви израсла дрвета, јер су Турци за протеклих 28 година скинули оловни покривач са цркве и припрате, што је условило рушење припрате, руинирање цркве и пропадање фресака.[42] Стефан је сачекао да прође зима и чим се отворило пролеће, дозва он мајсторе и поче обнављати цркву. Треће и четврте године по његову доласку подигоше и припрату и обновише нешто од конака, колико су могли, прилозима које је доносио народ и помоћи са стране, јер је даскал Стефан већ у

[38] *Записи и натписи*, 2066.

[39] Исто, 2154.

[40] T. Smičiklas, *Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, I, Zagreb 1891, 101.

[41] *Записи и натписи*, 5302; *Родослови и летописи*, стр. 328, бр. 1488.

[42] Вуловић, *Раваница*, 41; Споменик СКА 5, 1890, 37.

лето 1718. послао у Русију јеромонаха Јефрема ради милостиње, а свакако и ради примања оне редовне годишње помоћи која је манастиру загарантована царском повељом од 1683. Јефрем је стигао 30. јуна 1718. у Посољски приказ.[43] Колико је добио и шта је у Раваницу донео, не знамо. Милићевић спомиње из тога времена и неку комисију из чијег је записника прочитао да на цркви има 6 кубета, да унутра има „темпло" (иконостас), али да на више места прокишњава, те цркву треба препокрити. Ту се помиње да су Турци „миздрацима" поизбадали очи свецима, па се предлаже да се црква окречи, ћелије направе, звонара подигне, али се додаје да то манастир „ништа није кадар из своје собствености урадити", јер „манастир нема нимало жиродне горе", па комисија предлаже „да се од планине *Бигра* неки део одвоји и да Раваници, премда су сељани села Стубице томе противни.[44] Ово казивање указује да је даскал Стефан успео да за обнову Раванице заинтересује и нову аустријску власт у Србији и да искористи рад ове комисије формиране од државне власти. О обнови цркве стављен је натпис на јужној страни централног кубета у коме се вели да је обнова обављена 1719. помоћу божјом, „слободом" цара Карла VI и трудом јеромонаха Стефана.[45] О обнови припрате урезан је запис на њеном звонику да је то било 1721. „трудом и подвигом Стефана јеромонаха у времена тешка и оскудна".[46]

Да тешкоћа буде већа наишла је, као и обично у ратовима и после њих, велика глад, тако да се у целом овом пределу није могло нигде наћи жита, већ само „проје" и то врло оскудно.[47] Времена су заиста била тешка, али је духовна снага јеромонаха Стефана била јача од свих тешкоћа и савладавала их је. Он је Раваницу обновио, окупио у њој братство, отворио школу и учинио од манастира поново религиозно-културни и просветни центар. Према опису Раванице који је у присуству митрополита Вићентија Јовановића саставио 1733. архиђакон Вићентије Стефановић, ускоро после смрти даскала Стефана, Раваница је тада изгледала овако: „На цркви има пет трула, једно велико на средини и четири мања. Кров је сав од обле „цигле турске" (ћерамиде). Доста је висока. Пошто је припрата за турског владања била разорена, неки даскал Стефан ју је подигао на свод и изнутра утврдио са четири стуба и живописао само свод (точију кемер). Припрата је нижа од певница. На њој је мали звоник

[43] Споменик СКА 53, 1922, 218.

[44] М. Милићевић, *Манастири у Србији*, Гласник СУД 21, 1867, 92.

[45] В. Петковић, *Манастир Раваница*, 14. Петковић упозорава да је овај запис погрешно наведен у Стојановићевој збирци (*Записи и натписи*, 2355), јер тамо стоји година 1718.

[46] Б. Вуловић, *Раваница*, 41; В. Петковић, *Манастир Раваница*, 14; са грешкама код Стојановића (*Записи и натписи*, 2399).

[47] *Записи и натписи*, 5307—5308; *Родослови и летописи*, стр. 330 бр. 1494.

од камена и у њему два омалена звона. С леве стране су на припрати дупла врата с катанцем и споља је изнад врата изображен на камену лик Богоматере. Прва врата са западне стране су дупла, затвор на њима слаб. Пред вратима је начињена мала надстрешница („наслон") и ћерамидом покривена ... На певницама с обе стране су мала врата са затвором ..."[48] Црква је већ снабдевена свим што је потребно. Било је ту једно јеванђеље „московско" сребром оковано, позлаћено и иконицама украшено, више сребрних утвари, 9 фелона, 5 стихара, 10 епитрахиља међу којима се истичу два свилена са златним гранама, што их је дао израдити покојни игуман Пајсије,[49] два орара, шест пари наруквица, једна црна мандија и много других текстилних ствари. У цркви су биле 32 богослужбене књиге, али сада само 17 србуљских, остале су биле донесене из Русије. Поједини калуђери су имали и својих књига по ћелијама. Обновљена је трпезарија која је саграђена још „иждивенијем" кнеза Лазара. Даскал Стефан ју је поправио, покрио ћерамидом, ставио букову таваницу и храстови патос. Трпезарија је била широка 10 а дугачка 20 „клофтери" (хвати). Обновљене су и ћелије. Код Голупца на Опоровцу манастир је имао воденицу, а код Пореча на Дунаву риболовиште.[50]

Даскал Стефан је иза себе оставио и бројно братство. У њему је било калуђера пореклом из Србије, али и оних који су за њим дошли из Срема. Ту је на првом месту намесник Гаврило[51] родом из Битренице у Србији, али се постригао у Врднику; затим јеромонах Стефан родом из Великих Радинаца у Срему, кога је у Врднику замонашио и зађаконио епископ арадски Софроније Раваничанин; јеромонах Никанор, родом из села Трнаве у Славонији, постриженик врднички; јеромонах Георгије, родом из Карловаца, такође пострижен у Врднику;[52] јеромонах Гаврил, који је боравио на рибњаку у Поречу, родом је био из Шапца, а пострижен у Врднику; јеромонах Јоаникије, родом из Врбовца у Ресави, који се замонашио у Манасији те године (1733); јеро-

[48] Митрополијско-патријаршијски архив у Срем. Карловцима (даље: МПА), којим сад управља Српска академија наука и уметности, фонд „А" бр. 137/1733.

[49] Овај Пајсије био је игуман врднички, па је прешао у србијанску Раваницу још за живота даскала Стефана.

[50] МПА „А" 137/1733.

[51] Пошто се у овом опису не спомиње игуман, већ је на челу братства намесник Гаврило, закључујемо да после недавне смрти игумана Пајсија још није био изабран нови игуман. А да игуман Пајсије није умро много пре 1733. сведочи и чињеница да су приликом овога пописа у манастиру затечене „покојнаго Пајсеја игумена оставше ствари како у тастаменту стојит под словом А" (МПА „А" 137/1733).

[52] Овај Георгије је 1735, тада већ као игуман раванички, био на сабору у Срем. Карловцима, на коме је проглашена „Заштитна диплома" против рескрипта од 12. априла 1727, као делегат монаштва из Србије (В. Петковић, *Манастир Раваница,* 16).

ђакон Арсеније из Сења, синовац намесника Гаврила, замонашен са 16 година прошле (1732) године и јерођакон Софроније, родом из Јаска, пострижен у Врднику. У Раваницу га је довео 1729. игуман Пајсије, кад је прешао овамо.[53]

Још веће духовно наслеђе оставио је даскал Стефан у својим бројним ученицима. Свој учитељски рад отпочео је он још у Врднику и већ тамо добио наслов „даскал". У опису архидијецезе сремске од 1732/33. помињу се као његови врднички ученици илочки свештеник Антоније Андрејевић и шашиначки поп Стојан Владисављевић.[54] Од раваничке братије која се затекла у манастиру 1733. његови су ученици били јеромонах Георгије, родом из Карловаца, и Јоаникије, родом из Врбовца.[55] Међутим, тада је на околним парохијама било доста свештеника који су „учили књигу" код даскала Стефана у Раваници, као што су параћински свештеник Петар,[56] поречки свештеник Димитрије Поповић,[57] који је примио чин у Раваници,[58] па свештеник Павле Јовановић[59] и ђакон пожаревачки Василије, који 1733. изјављује да је учио у Раваници код покојнога даскала Стефана,[60] што сведочи да је Стефан умро пре те године. У Раваници, у школи Стефановој, учио је поп Јанко из Трга код Жагубице, коме је учитељ био духовник Василије,[61] и параћински свештеник Стефан Марковић коме је у Раваници био учитељ *игуман* Стефан.[62]

Раванички калуђери су и ван своје обитељи били јединствени. Невоља најбоље зближава људе. Раваничани сви заједно иду до Сентандреје, заједно селе у Врдник, као пчеле за матицом иду за даскалом Стефаном у Раваницу, а кад им је сабрат Софроније Раваничанин постао епископ јенопољско-арадски (1722—1725)[63] многи од младе сабраће желе да их он рукоположи. Из пописа раваничког братства од 1733. видимо да је он 1722. рукоположио за ђакона младога Стефана из Великих Радинаца, а ђакона Георгија из Карловаца за јеромонаха.[64] Колико је епископ Софроније био популаран и поштован види се и по томе што су и многи сремски свештеници желели да их он ру-

[53] МПА „А" 137/1733.

[54] Д. Руварац, *Српска митрополија карловачка око половине XVIII века*, Срем. Карловци 1902, 43, 88.

[55] МПА „А" 137/1733.

[56] Гласник СУД 56, 1884, 124.

[57] Исто, 135.

[58] Споменик 62, 1885, 104.

[59] Гласник СУД 56, 1884, 150.

[60] Исто, 151.

[61] Споменик 62, 1885, 104.

[62] Исто.

[63] Летопис МС 1899, св. 2, 117; Старинар 1908, св. 1—2, 152.

[64] МПА „А" 137/1733.

කоположи.[65] Од тих времена сремска и моравска Раваница су у сталним и срдачним везама. Калуђери су из једног манастира одлазили у други као у своју кућу. Али, моравска Раваница била је у свести свих калуђера, и врдничких и раваничких, матица, која је духовно обједињавала житеље обадвају манастира.

IV

За време аустријско-турског рата (1737—1739), када „појде Немац на Турчина војевати преваром пре рока",[66] настала је нова опасност по српске манастире, монаштво и народ. „И ничто не получи Немац . . . а Турци за њима . . . Тогда многа скорб бист христијаном и порабоштеније и плењеније од Турков".[67] А затим „избеже Немац проклети из Ниша и тогда Турчин приде и исече и поробн 630 христијана, 1737 месеца октомбра 1."[68] И све горе иза горега. „Шта да кажем, вели у запису Петар Андрејић трговац из Пећи, није тако било ни у дане Диоклецијанове."[69]

Раванички калуђери нису дуго премишљали. Покупили су све драгоцене и вредније ствари и пренели их у Врдник, у сремску Раваницу. И неки калуђери пређоше у Врдник одмах 1737. Доживљена је и „друга сеоба". Патријарх Арсеније IV који је, дижући народ на устанак да би се помогло хришћанској војсци, разочаран и озлојеђен због њеног повлачења, бежи с многим народом путем свога претходника Арсенија III, да спасава народ под влашћу оних који су се поиграли судбином српског народа. У време док је у Београду 1739. закључиван мир између Аустрије и Турске, патријарх Арсеније IV, већ у Карловцима, у тешком болу пише своје ридање над Београдом, који кроз слова Патријархова проговара: „Мир је купљен мојом ценом, мир више скуп него мио". Где ли је вера, нада и љубав? „Мене кога гвожђе није сломило — перо обара, јао, нокат, јао, перо орлово". На крају очајни Патријарх вапије: „Разверзи, Бели Граде, двери своје, и појаст вепар чеда твоја!"[70]

Како су времена била немирна, а разочарење и неповерење у савезнике велико, нису се Раваничани журили са враћањем пренесених ствари. Још 1753, кад је епископ посвећења Партеније Павловић вршио опис фрушкогорских манастира, нашао је

[65] Д. Руварац, *Српска митрополија карловачка око половине XVIII века,* 52, 57, 63, 107, 114, 116.

[66] Гласник СУД 20, 1866, 12.

[67] Исто, 12 и даље.

[68] М. Панић-Суреп, *Кад су живи завидели мртвима,* Београд 1960, 175—176.

[69] *Записи и натписи,* 7737.

[70] Гласник ИДНС 1932, 430.

у Враднику, поред осталог, „написаније вешчеј сребрних манастира Раванице, сушчија в Сервији, и убо пренесени биша сљедујушчија вешчи, во времја бившија прошедшија рати 1739. љета, јегда крестоненавистни враг, турски султан, освојил јест словушчи град Бјелград". Од сребра био је ту: путир сребрн и позлаћен и камењем украшен, крстић мали са стопицом сребром окован, дискос, звездица, лажица, кадионица помалена, мала ручка и четири кандила, све од сребра. Од богослужбених одежди био је један фелон од црвене дамашке свиле са синжевом зелене свиле, један зелени московски фелон од тубина и један од црвенкастог атласа. Била су још два епитрахиља и један стихар од црвеног атласа. Пренесене књиге биле су све руске провенијенције, 19 московских и 2 кијевске. У Враднику су још од 1697. чуване и повеље које су манастиру издали поједини владари. Поред ктиторске повеље кнеза Лазара (из 1381) ту је била повеља руских царева Јована и Петра Алексијевића од 31. јула 1693, царице Јелисавете Петровне и њеног наследника Петра Фјодоровића од 3. фебруара 1748, затим повеље влашких војвода Јована Шербана из 1687. и Јована Константина Бесарабе из 1702, привилегија аустријског цара Јосифа од 9. априла 1706. и њене касније конфирмације од Мађарске дворске канцеларије (1747) и Илирске дворске депутације (1746) и њихове копије, привилегије цара Леополда на Вир и на село Бангу (?).[71]

И у току XVIII века манастир је на основу царске повеље из 1693. године примао помоћ из Русије од по 35 рубаља годишње. Тако знамо да је 1747. дошао у Москву раванички игуман Гаврило са јеромонахом Софронијем и двојицом слугу, носећи препоручно писмо избеглог патријарха Арсенија IV. Почетком 1748. добили су на основу указа царице Јелисавете Петровне од 18. јануара 1748, диплому Правитељствујушчег синода од 3. фебруара 1748, према којој им је за 13 година у којима нису примили своју годишњу помоћ исплаћено 455 рубаља (35 × 13), а са путним трошком њиховим примили су укупно 646,28 рубаља. Исплата тринаестогодишње помоћи сведочи да је неко од Рава-

[71] Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. год.*, Ср. Карловци 1903, 62—63, 65, 69. Касније, по ослобођењу Србије, пренесене су у србијанску Раваницу повеље руских царева (1693) и Правитељствујушчег синода (1748), док су од повеље кнеза Лазара (1381) и влашког војводе Јована Шербана Бесарабе (1687) учињене само копије и донесене у Раваницу. Препис повеље кнеза Лазара који се сад чува у манастиру учинио је 1768. врднички проигуман Стефан Зорановић.

У Раваници су се 1827, поред ових диплома чувала и два турска документа, један „ферман султана цариградског" и бурунтија коју је 1794. издао београдски Мустафа-паша, као и тапија за воденично место на реци Иванковачкој, коју је издао 13. септембра 1808. Правитељствујушчи совјет народа српског. Те године (1827) су сва ова документа однесена из манастира у Крагујевац, у кнежеву канцеларију, на преглед и копирање. Кад је то урађено, била су сва документа 1832. враћена манастиру Раваници (Мита Петровић, *Финанције и установе обновљене Србије до 1842*, Београд 1901, I, 773—774).

ничана око 1735. одлазио у Русију и примио помоћ. Овога пута (1748) Раваничани су молили да им се даду и одежде и књиге, јер су оне које су добили 1693. већ дотрајале. Пошто им је Свети синод у име царице дао и једно и друго и потврдио да ће се манастиру и даље давати годишња помоћ у ранијем износу, јеромонах Софроније је замолио да му се одобри да може отићи у Псков ради виђења са рођацима, што му је и дозвољено.[72]

У следећих тридесет година нису раванички калуђери одлазили у Русију по своју помоћ. Тек 1779. послао је игуман Симеон јеромонахе Вићентија и Софронија са дародавном повељом да подигну заосталу помоћ. Међутим, како је у међувремену било уговорено да се помоћ српским црквама шаље на основу мишљења руског посланика у Бечу, морао је Вићентије да се врати у Беч, и тек кад је поново стигао у Москву, поднео је Софроније (Маленовић) молбу за исплату заостале помоћи. У молби која је датирана 8. априла 1782. вели се да су он и Вићентије дошли у Москву 15. октобра 1779. и да су показали доказе да њихов манастир није запуштен, већ да у њему живи двадесет људи и да се служба Божија свакодневно врши. Ови су Раваничани тада обавестили Руску цркву и о црквеним приликама у Србији. Сада Срби више немају свога патријарха (од 1766), него стоје под надзором београдског митрополита који је у Цариграду. Пошто су Софроније и Вићентије сада приложили и извештај руског посланика у Бечу, исплаћена им је заостала помоћ од 1748. до 1782. у износу од 1190 рубаља (35 × 34).[73] Добили су и много црквених књига.[74] Неке књиге послао је по њима за своје пријатеље архимандрит московског ставропигијалног манастира Авакум Миланковић, иначе родом из Сремске Митровице.[75]

Нови талас страдања донео је манастиру Раваници нови аустријско-турски рат (1788—1791) у коме аустријска војска није никад прешла преко Саве и Дунава, већ су се против Турака борили само Срби устаници под командом својих или од Аустрије послатих официра. Зато се овај рат у народу и није звао аустријско-турски рат, већ је познат као „Кочина Крајина“, по имену капетана Коче Анђелковића. Он се налазио на челу устаничке војске источно од Мораве, која је требала да помогне аустријским трупама и омогући им победу кад пређу у Србију. Била је то пуста нада. У подизању народа на устанак важну

[72] Споменик СКА 53, 1922, 219.

[73] Исто.

[74] Неке од ових књига припале су касније и другим црквама, као што је Служебник у контумацкој цркви у Земуну, на коме је Хаџи Рувим забележио 1788. да је ову књигу изнео из Москве раванички архимандрит Софроније Маленовић као и многе друге књиге „разнога знанија“ (*Записи и натписи*, 3597—3598; 3535).

[75] О њему види: Д. Кашић, *Архимандрит Авакум Миланковић*, Гласник Српске православне цркве 1970, 66—70.

улогу имало је српско свештенство и монаштво. Штаб Коче Анђелковића био је најпре у манастиру Јошаници, а кад Турци запалише Јошаницу, пређе он у манастир Драчу,[76] а кад је и Драча попаљена, пређе у Љубостињу,[77] док му је канцеларију водио каленићки монах Исаија.[78] Главни стан Кочиног брата био је у манастиру Раваници из кога се дириговало устаничким операцијама у целој Ресави.[79] Међутим, 9. априла 1788. Турци са великом снагом нападну на штаб Кочиног брата, те је Раваница тада заузета и запаљена.[80] Али, борбе су се у овом крају ипак наставиле. Кад је фрајкор Марјана Јовановића код села Окованице разбио Турке, улогори се Марјан са својим борцима у Раваници одакле је непрестано нападао Турке. Тада Турци са великом војском од 2700 војника нападну на Раваницу. Међутим, Марјан остави две трећине војске у раваничкој тврђави, а једну трећину распореди по вису изнад манастира, који је обрастао ситном шумом. Турци нападну, али буду страшно потучени.[81]

Калуђери манастира Раванице активно су учествовали у овом ослободилачком покрету и са зебњом у срцу стрепели за судбину српског народа. Раванички игуман Исаија Стефановић у једном писму аустријском генералу Вартенслебену моли 1788. да Аустријанци више не оклевају са нападом на Турке и да народ, који су подстакли на устанак, не остављају без помоћи, на милост и немилост Турцима.[82] Али, помоћ није стизала. Аустријска војска одлазила је са турске границе на север, јер је Аустрија тада ратовала са Пруском. Овамо су долазили само официри, командно особље, а Србија је давала борце, тако да је ово уствари био више народни устанак него ли аустријско-турски рат. Раваница је поново попаљена, а братство избегло у Срем, носећи са собом црквене драгоцености. Игуман Исаија упућује 28. јула

[76] Д. Павловић, *Прилог историји Кочине Крајине и Михаљевићевог фрајкора*, Глас СКА 68, 1904, 125—126; Д. Пантелић, *Београдски пашалук после свиштовског мира*, Београд 1927, 154.

[77] Д. Павловић, *Србија за време последњег аустријско-турског рата*, Београд 1910, 35.

[78] М. Б. Милићевић, *Манастир Каленић*, Београд 1897, 13.

[79] Павловић, *Србија за време последњег аустријско-турског рата*, 34.

[80] Глас СКА 68, 1904, 125.

[81] Павловић, *Србија за време последњег аустријско-турског рата*, 121—122.

[82] Глас СКА 68, 1904, 119. Писмо је писано на немачком, а у преводу гласи: „Поздрављамо те, господине римског народа! Зашто тако урадисте? Ми смо вашу наредбу извршили, Турке смо потукли и велику међусобну кавгу заметнули. Турци сада виде да од ћесароваца неће нико доћи. Окупљају се од Битоља до Ниша, да би нас све поробили. Него, гледајте, да ових дана дођете овамо, иначе нећеш наћи у животу ни мушко ни женско, јер ово људство пре свега није јединствено, а друго, нема муниције. Одавде су одлазили људи до Битоља, али не могу знати колико тамо има Турака, Исаија, игуман манастира Раванице“.

1789. из Врдника представку цару у Беч, молећи поново за помоћ. Као своју заслугу истиче да је подигао Србе на устанак и да је помагао емиграцију Срба у Аустрију. Још 1784. он је у Раваници и њеном филијалу Горњаку издржавао тајно два аустријска инжењеријска официра. А сада, кад Турци поново манастир запалише, поштедеше само цркву, он је са шесторицом монаха пребегао у Срем. Двојица су с њим у Врднику, двојица су у Кувеждину, а двојица у Шишатовцу.[83] На Михаљевићев предлог додељена је игуману Исаији годишња пензија од 300 форинти, докле рат траје, а свој шесторици калуђера по 150 форинти годишње.[84]

Раваница је опет згариште, које чува успомене и огорчење, а рађа свест да се треба поуздати само у се. На олтарској апсиди био је угребен, као мементо, запис у коме се помиње игуман Вићентије и неки Стојко, који 6. августа 1787. „поби Турке". Други запис, угребен на јужном зиду, сведочи како „месеца јунија 26. дан блажени муж игумен Симеон пријат горкују смрт (и доведе) својего синовца Стојка у велику скорб 1788".[85] Помоћ аустријске војске никад није стигла. Заузета ратом са Пруском, Аустрија је у јулу 1790. склопила у Рајхенбаху примирје са Турском, према коме остаје стање границе од пре рата. Цар Леополд је донео одлуку да се фрајкор у Србији распусти, а његови официри да се пензионишу или разместе по појединим граничарским јединицама аустријске војске. Растурање устаничке војске у јесен 1790. изазвало је у народу велико огорчење, које се у својој горчини мешало са страхом од турске освете.[86] Народ, који се 1788. дигао на устанак веровао је у победу Аустрије и Русије. Зато је повлачење аустријске војске оставило болан утисак у народу, који није више представљао безобличну рајинску масу, већ народ који може политички да мисли и да ствара своје властито вођство. То вођство, представљали га оборкнезови, сточарски трговци (као Коча Анђелковић) или свештеници и калуђери, већ је умело да размишља и критички одмерава односе снага, да при томе сагледа и утврди положај своје земље и народа према Турској и Аустрији. Фрајкор и Кочина Крајина, били су горка али корисна школа за будуће вође првог српског устанка.[87]

Игуман Исаија и његово братство на време су се побринули да се манастирске драгоцености и црквене утвари склоне на безбедно место, а затим да их пренесу у Срем. То су чинили и

[83] Павловић, *Србија у време последњег аустријско-турског рата,* 281.

[84] Исто, 159.

[85] В. Петковић, *Манастир Раваница,* 17.

[86] Павловић, *Србија за време последњег аустријско-турског рата,* 127—129.

[87] Сажет приказ Кочине Крајине дао је Васа Чубриловић у другом тому *Историје народа Југославије,* Београд 1960, 1285—1286.

други манастири из овога дела Србије. Из једног протокола, који је после рата сачињен у манастиру Врднику, 30. јануара 1793, дознајемо које су ствари у Врдник пренели раванички игуман Исаија Стефановић и игуман раваничког филијала манастира Горњака Максим Оташевић. Ствари су тада пописане, процењене и остале и даље на чувању у Врднику, али по наређењу митрополита Стратимировића и Епархијске конзисторије, ако би Србија када дошла под власт аустријску и ови се манастири подигли, да им се њихове ствари врате. Било је ту 40 сребрних предмета (путира, дискоса, кандила, круна са икона, кадионица, крстова), јеванђеље у црвену кадифу увезано, позлаћеним сребром украшено, иконица св. Петра и Павла „од шмелца" сребром окована, 16 фелона, 11 епитрахиља, 46 пари наруквица, 6 стихара, 8 орара, 6 појасева, 82 воздуха, 1 плаштаница, 2 надбедреника, 13 прекривача и чаршава, манастирски велики печат, 8 богослужбених књига и 1 облигација Петра Стефановића на 300 гроша (= 255 форинти). Поред конзисторијалних службеника записник су потписали „Исаија Стефановић бивши игуман манастира Раванице у Сервије и Сава Миловановић јеромонах манастира Раванице в Сервији", а од Врдничана: игуман Данило Исаковић, намесник Софроније Вујић и два заклета старца Алексије Јовановић и Димитрије Павлов.[88]

„Бившег" игумана Исаију Стефановића наследио је у Раваници у игуманском достојанству поменути Сава Миловановић, који се као компромитован пред Турцима због активног учешћа у народном устанку, морао склонити у Срем. У Раваницу се вратио тек кад су се прилике у Београдском пашалуку поправиле после султановог фермана (1793) и доласка хаџи Мустафа-паше (1794). Тада је на молбу угледних људи из народа дозволио ћупријски војвода Ахмет да се Сава може вратити у манастир Раваницу, „но под условијем да се кавге и свађе клони и паметно влада."[89] У манастиру се чува и буруntija Мустафа-паше из 1794, којом се одобрава манастиру да може цркву поправити и ћелије озидати.[90] То је уједно била и последња обнова манастира под Турцима. Пошто су поново створени услови за живот манастира у Србији, наредио је митрополит Стефан Стратимировић 30. децембра 1793. да се ствари манастира Драче, Каленића и Раванице врате, а да се узме признаница од оних који их преузму.[91]

Ствари су враћене, манастир обновљен, али дошло је време „кад се шћаше по земљи Србији, по Србији земљи да преврне и да друга постане судија." У рано пролеће 1804. почео је Кара-

[88] МПА „А" 40/1793.

[89] М. Поповић, *Раванички настојатељи, Споменица видовданске прославе у манастиру Раваници,* Параћин 1939, 90.

[90] В. Петковић, *Манастир Раваница,* 18.

[91] Српски Сион 1906, 241; В. Петковић, *Манастир Раваница,* 18.

Ђорђев устанак. Игумана Саву Миловановића, за кога је Ахмет знао да воли „кавгу и свађу", видимо од почетка међу устаницима. Устаничку представку, састављену 3. маја 1804. у Остружници и упућену руском посланику у Цариграду А. Италинском, потписали су „у имја цјелаго клера монашескаго: Сава, игумен монастирја Раванице и Јосиф, игумен монастирја Каленића."[92]

У току устанка манастир је страдавао, али је и обнављан. О томе је бринуо и Карађорђе и манастирско братство, а кад дођоше први дани слободе и народне самоуправе, кренула је темељнија обнова. Црквене ствари, које су и у току устанка поново биле однешене на чување у Врдник, биле су 1819. враћене у Раваницу. Примили су их 24. маја 1819. „кнезови народни српски" преко Константина Пивара из Земуна и о томе му издали „квиту" са печатом.[93] Црква је темељно оправљена и конаци изграђени нарочито 1844, у време игумана Дионисија Поповића, родом из Черевића у Срему, који је завршио гимназију у Новом Саду, богословију у Карловцима, а философију у Загребу. Било је то време културног митрополита Петра и кнеза Александра, који је на предлог Државног савета одобрио да се о државном трошку оправи раваничка црква и покрије плехом. Затим је урађен пут, изграђен мост и прилаз манастиру (1847), добијена у власништво шума „Бигар—Летовиште" у планини Јужном Кучају (1849). Напослетку, на рушевинама старе Лазареве трпезарије („обеднице") саградио је игуман Дионисије нову трпезарију и конак над њом („Дионисијев конак") уз државну помоћ од 1000 талира.[94]

Раваница је сигурним кораком ушла у нови период своје историје.

[92] Р. Перовић, *Први српски устанак, Акта и писма на српском језику*, књ. I, Београд 1978, 72; ср. М Вукићевић, *Карађорђе*, Београд 1907, 405 (старом ортографијом).

[93] Примили су: „1 јеванђеље сребром оковато, 10 фелона, 3 стихара ђаконска, 6 епитрахиља, 2 орара, 4 пара наруквица, 1 чаршав за налоњу, 1 марама голема, 1 чаршав памучни, 6 пари дарака по три комада у пару" (МПА „А" 83/1819).

[94] М. Поповић, *Раванички настојатељи*, 99—101.

МИРЈАНА ЋОРОВИЋ-ЉУБИНКОВИЋ

ДАСКАЛ СТЕФАН

Поводом шесте стогодишњице оснивања Раванице

Пре равно четврт века позабавила сам се проблемом обнове манастира Раванице почетком XVIII века, и на првом месту личношћу Даскала Стефана, њеног другог ктитора.*

Тај чланак је био детаљ стручне полемике — да ли треба или не треба вратити Раваници њен првобитни изглед, што би значило *у тај мах,* рушење припрате обновљене у време Даскала Стефана, његовом бригом и трудом. Да би естетски Раваница добила било је потпуно јасно. Отворено је остало питање имамо ли ми, или немамо право да уништимо рад једног од оних људи који су нам у многим случајевима спасли најважније наше споменике по цену да њихова јединствена лепота буде више или мање умањена. Релативне вредности у одређеним условима постају велике вредности. А и вредности подлежу одређеним друштвеним условима.

Време у коме је делао Даскал Стефан једно је од најтежих доба у нашој историји, која и иначе има у изобиљу тешких времена. Турска је већ била у озбиљној кризи. Заокупљена својим унутрашњим проблемима и спољним непријатељима, распадала се полако али стално некад добро организована држава. Дезорганизацију је раја скупо плаћала. Готово да нема савременог записа по црквама и у књигама где се не помињу тешка времена и непрестана безакоња, која су најсажетије дефинисана једном реченицом: „Када су живи завидели мртвим".

Па ипак, и тада, нашли су се појединци, који су у тим метежним временима прегли да спасавају што се дало спасти. Данас, када се прославља шест стотина година постојања Раванице, запитајмо се колико би била сиромашнија наша културна баштина без прегалаштва раваничких калуђера у смутним временима Велике Сеобе. Они су спасли, да подвучемо само то, између осталог и трошни Јефимијин покров, и са њим и доказ, не само о несумњивом књижевном дару деспотице Јефимије, о њеном осећању за вредности целине и детаља у презентацији похвале, — већ и доказ о друштвеном положају наше жене у средњем веку и њеном образовању.

* *Даскал јеромонах Стефан,* Рад војвођанских музеја, Нови Сад 1956, 73—80.

Емиграција је низ људских трагичних судбина, — а ти раванички монаси у најдраматичнијим околностима опште пометње и потпуне несигурности, после стотина километара пређених пешке, носећи остатке драгоцености свога манастира, подижу, без мало чим су се зауставили, цркву брвнару у далекој Сент Андреји. Данас, на том месту постоји само скромни гвоздени крст. Он узбуђује својом једноставношћу у скученом дворишту, стешњен међу кућама. У Сент Андреји данас животари једва која стотина наших људи, али, сваки од њих, у сусрету, са поносом ће рећи, показујући тај скромни знак, да су наши преци и у најтежим тренуцима мислили не само на очување голог живота, већ и на стварање.

Захваљујући тадашњем раваничном братству, о коме једва нешто знамо, — углавном имена нанизана као бројанице — биће обновљен и запустели Врдник у Срему, а затим и у шикару обрасла Раваница у Србији. А њено обнављање почиње, подвуцимо и то, у гладној 1718. години, чим су борбе престале, а мир још није био склопљен. Ти незнани прегаоци, јер имена једва да значе излазак из анонимности, ненаметљиви и трпељиви, годинама су скупљали новац, тумарајући по белом свету и нашим крајевима, и претварали га у уметничка дела, обновивши и два важна културна жаришта: Врдник и Раваницу. Ако је Вук Караџић, стотину година касније успео у околини Врдника да прикупи готово најдрагоценије песме Косовског циклуса, то је и опет заслуга раваничких калуђера из претешких времена Велике Сеобе. Они су били приморани да напусте стара огњишта, али не и њихов животворни дух. Од искона је Раваница чувала култ свога оснивача, владара који је добио један од најређих епитета у светској историји: „*честити* кнез".

Остављајући компетентнијим стручњацима да одреде тачније вредности Даскала Стефана, поново бих подвукла неколико чињеница. Даскал Стефан није био уметник. Он није био ни сликар, како се претпостављало, а сва је вероватноћа да није био ни златар. Он је, а то није мала заслуга, *бирао* уметнике и занатлије који су радили на обнови цркава и њихових инвентара, и док је боравио у Врднику, а поготову када је обнављао Раваницу. Сликари његове раваничке припрате *најбољи* су мајстори које смо имали у то време у Србији. Исти је случај и са златарима. Дарохранилница којој је он био „настојатељ" припада најлепшим примерцима нашег каснијег златарства. Трудио се Даскал Стефан у оквирима својих могућности, и могућностима времена у коме је живео, трудио се да уради најбоље и као настојатељ и као учитељ. Карактеристично је да су његови савременици бележећи његову смрт увек подвлачили: „Престави се *добри* старац Стефан".

Засебан је проблем место Даскала Стефана у нашој књижевности. Он је писао у тешким временима у којима су постојале само сурова збиља и суве чињенице. И његови записи су

управо такви: тачне хроничарске белешке, које у сажетом облику прате сувремена збивања. Она, битна. Забележио их је посматрач који зна да одабере најважније. Без фраза. Карактеристично је да скоро никада не употребљава придеве, а кад их користи онда шкрто: „Обнови се (Раваница) у времена тешка и усилна". Јекне само када се препуни чаша: „Подписа у времена љута и прескрбна егда примише Немци Белиград. Уви Христе *мои*, таковаго гоненија и скрби бивајушћи од проклети Агарен христианском (српском) роду." Или сажето уреже као у камен општу ситуацију: „Чија чаша тога и оченаш". Свакако његови записи не могу да се мере књижевним мерилом којим меримо нашу велику средњовековну књижевност, па ни оним којим процењујемо допринос наших књижевних усталаца у покушајима обнове наше књижевности у XVIII веку. Али белешке Даскала Стефана јесу *литерарни израз* и самог Даскала Стефана и његовог времена и као такве имају право на признање.

ДАСКАЛ ЈЕРОМОНАХ СТЕФАН РАВАНИЧАНИН

Даскал јеромонах Раваничанин једна је од занимљивих личности наше историје крајем XVII и почетком XVIII века. О њему није ништа посебно писано, само се узгред осврнуо на њега Младен Лесковац обрађујући српску књижевност у Војводини до Велике сеобе.[1] Међутим Стефан „даскал" припада групи оних наших активних људи који су у најтежим приликама избијали на површину са много добре воље и огромно труда, да спасу што се да спасти и обнове живот буквално на рушевинама.

Не зна се засад ни где се родио. Појављује се као члан раваничког братства у смутна времена пораза аустријске војске крајем осамдесетих година XVII века. У то време општих великих невоља становништва Србије, када су читава насеља остајала пуста и када су многе цркве страдале, Раваница је посебно била тешко погођена: не само да је манастир изгорео 1687. или 1688. године, већ су и многи његови калуђери били поубијани.[2] Летописне белешке о овом страдању Раванице, као обично кратке, писане су, што је ређе, са извесним узбуђењем под непосредним утиском: Турци су манастир и опљачкали и разграбили „драге ствари које су припадале још старим царевима . . ."[3] царске ствари и свете сасуди и одежде оскрнавише . . .,

[1] Младен Лесковац, *Српска књижевност у Војводини до Велике сеобе,* Војводина, књ. I, Нови Сад 1939, 438—439.

[2] Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи,* Београд—Сремски Карловци, 1903—1926, бр. 1895.

[3] Стева Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека.* Споменик Срп. акад. наука, књ. LIII, Београд 1922, 216.

све црквене украсе пооткидаше, здање и ћелије огњем попалише, само Господ Бог велику цркву сачува . . ."[4] Турци су „цркву Божију нагу оставили".[5]

Преживели део братства са игуманом Димитријем на челу, покупио је преостале манастирске драгоцености, понео тело кнеза Лазара и пребегао у Војводину, повлачећи се заједно са народом и патријархом. Стеван Раваничанин оставио је једноставне, недотеране, најсувље податке о општем повлачењу и даљој судбини избеглица и братства манастира Раванице као и основне податке о својој даљој делатности. То су безмало само неколике кратке реченице, казане шкрто, али истинито. Оне су ипак довољне да се у најосновнијим цртама реконструише даљи живот и рад јеромонаха Стефана, уједно оне помажу да се осветли и боље разуме то несређено време опште пометње, у коме појединци покушавају да се снађу и да бар донекле утичу на догађаје који су их понели као елементарна непогода.

Сви Стефанови подаци несумњиво су потпуно аутентични. Сваки детаљ који се да контролисати одговара другим поузданим изворима. На његова казивања може се ослонити, он је сигуран историјски извор. — С друге стране, Стефанове летописне белешке указују на извесну његову и књижевну културу. Оне имају, што је рећи у овој врсти делатности у то време, јасну конструкцију. Обично почињу са општим подацима, па прелазе на појединачне, да заврше са њему најближим. Понекад у своме шкртом излагању он понови једну реч или једну чињеницу, готово редовно везану за његов манастир. Истински заинтересован, он понекад успева чак да нађе и нову литерарну форму да своје узбуђење нагласи. Тако саопштавајући податке о поразу аустријске војске и повлачењу Срба, он почиње општом напоменом да је у овом рату било великих плењења и разарања хришћанског (српског) народа, и да је тада запустела сва српска земља: градови, вароши и села; па прелази на њему ближа страдања: „опустеше и манастири и други изгореше, као и наш манастир Раваница", — па наглашава: „Поново кажем како би коначно запустеније нашем манастиру Раваници". — Понекад Стефан успева кратком реченицом да да врло живу слику. Крај ове исте белешке у том погледу веома је карактеристичан: — после тешког пустошења Србије један део народа „бегао је уз Дунав на горе, једни на лађама, други на коњима и колима, трећи пешке, као и ја сиромах".[6] Стефаново место у нашој књижевности крајем XVII и почетком XVIII века још није утврђено, а као проблем излази из оквира овог чланка, у коме се

[4] Исти, наведено дело, 215.

[5] Исти, наведено дело, 217. О пљачкању Раванице ср. и: *Второе запустјеније,* Споменик САН V, 1890, 31.

[6] Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи,* бр. 5305.

покушава оцртати његова делатност на обнови Врдника и специјално Раванице.

Пуних четрдесет дана повлачило се, све до Будима, преостало братство манастира Раванице: игуман Димитрије, проигуман Ћирил, поп Филип, Дамаскин, Беорђије, Игњатије, хаџи Арсеније, Висарион, Леонтије и јеромонаси Михаил и Стефан, којима се придружио и витеонички калуђер Висарион.[7] Раванички калуђери носили су са собом и све оно што су из манастира могли спасти: тело кнеза Лазара, Јефимијин покров, манастирске повеље, део скупоцених сасуди[8] нешто икона,[9] и већи број рукописних књига.[10] Раванички калуђери, застали су у Будиму као и патријарх Арсеније Чарнојевић, неколико владика, калуђери из многих других манастира и велики део пребеглог народа, — и ту су саградили куће „како је који могао".[11]

О том тешком, несређеном избегличком животу остало је неколико сувремених записа Раваничана, као кроз зубе исцеђених исповести: „подписах у времена љута и прискрбна" . . . бележи Стефан.[12] Пишем „у Сент Андрашу у великом устесненију изгнани од безбожних и богомрских Агарена, својих домова и манастира и сваког добра лишени, а овде никакво добро не нађосмо. И пребивасмо овде четири лета по злу добра чекајући",[13] — каже у своме запису други раванички калуђер јеромонах Михајло. Нешто касније Стефан се жали „на скрб и беду и нужду каква није била никада . . . где је свима тешко а највише „убогим иноцима који се у то време скитају од места до места по земљи угарској и немачкој прогоњени и хуљани и од Немаца и Угара и од самих мнимих хришћана (Срба).[14]

После преласка у Војводину, раванички калуђери привремено били су се сместили у Будиму, одакле су ускоро прешли у Сент Андреју, где су, близу дунавске обале саградили привре-

[7] Исти, наведено дело, бр. 1944.

[8] Биће да је тада пренета лепа сребрна раваничка чаша, коју је дао начинити раванички игуман Дионисије 1523 године, а која се до Другог светског рата чувала у манастиру Крушедолу (М. Валтровић, *Српске црквене старине на будимпештанској изложби*, Старинар, књ. III, Београд 1886, 34—37; и Љуб. Стојановић, Стари српски записи и натписи, бр. 449).

[9] Одлазећи у Русију, крајем 1692 године, раванички калуђери понели су на дар руском цару икону Вазнесења и икону кнеза Лазара, очигледно ктиторске иконе пренете из Раванице (С. Димитријевић, наведено дело, 218).

[10] Ср. И. Руварац, *О кучајнским манастирима по записима*, Старинар књ. V, Београд 1888, 77—79 и код Љуб. Стојановића, *Стари српски записи и натписи* бр. 347, 1449, 1657, 1683, 1716, 1760, 1786, 1836, 1997.

[11] Љ. Стојановић, наведено дело, бр. 5305.

[12] Исти, наведено дело, бр. 1913.

[13] Исти, наведено дело, бр. 1996.

[14] Исти, наведено дело, бр. 2015 и 2016.

мену древну цркву,[15] и у њу сместили тело кнеза Лазара и све пренете драгоцености из Раванице. Ту су остали у главном на окупу до 1697. године (само су Висарион и Леонтије умрли пре јуна 1691. године[16]), очекујући повратак у земљу и бринући се за своју напуштену Раваницу. Међу тадашњим раваничким братством морало је бити неколико предузимљивих људи, јер су то једини калуђери који су одмах у јеку опште забуне, отпочели да се брину о своме напуштеном манастиру. Ако се дефинитивно и докаже да је фалсификат грамата коју је издао 1689. године манастиру Раваници патријарх Арсеније III, којом се препоручује чување манастирске земље коју је Раваница добила још од кнеза Лазара,[17] остаје чињеница да су раванички калуђери, изгледа истовремено, предузели кораке да добију помоћ за овај манастир и од руског и од аустријског цара већ 1692. године. Те године, 5. маја, они су добили диплому у којој им аустријски цар Леополд потврђује имовину, наглашавајући уз то да је узео под личну, царску заштиту манастир Раваницу и њено имање.[18] А у новембру исте године три члана раваничког братства налазе се у Русији, где покушавају да заинтересују све надлежне за судбину свога манастира. Они су успели 31. јула да добију од руских царева Ивана и Петра „жалованају грамату" да могу у Русији да купе прилоге сваке седме године.[19] Истовремено су добили од руског патријарха дванаест црквених књига.[20] И на пролазу кроз Пољску они су прикупљали за свој манастир: у Лавову су им дате на поклон две књиге.[21] Доспели су и до пољског краља, а имали су везе и са нашим људима у Бечу.[22] Нема података да је Стефан учествовао ма у коме од ових путовања у иностранство. Вероватно је у то време био још млад калуђер. Међутим већ тада он је узео учешћа у општој акцији раваничког братства на прикупљању средстава за обнову Раванице. Он је, изгледа, скупљао прилоге за манастир међу нашим живљем. Његов боравак као „скитача" у манастиру Ораховици 1696. године несумњиво је у вези са акцијом раваничких калуђера да скупе довољно новаца да обнове манастир и попуне јако оштећени црквени инвентар. Акције су биле координиране и у земљи и у иностранству. Сами пак раванички ка-

[15] Исти, наведено дело, бр. 5284 и 5305.

[16] Исти, наведено дело, бр. 1944.

[17] Р. Веселиновић, *Арсеније III Црнојевић у историји и књижевности,* Београд 1949, 83.

[18] В. Петковић, *Раваница,* Београд 1922, 11.

[19] Ст. Димитријевић, наведено дело 218 и Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи,* бр. 1984.

[20] Исти, наведено дело, 13.

[21] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи,* бр. 1998.

[22] И. Руварац, *О кучајнским манастирима* по записима, 83.

луђери обнављају књиге које су донели,[23] или пишу нове,[24] дају да им се начини нов крст[25] и нов путир.[26]

А када су се прилике нешто мало средиле, раванички калуђери напуштају Сент Андреју, спуштају се до Фрушке Горе где добијају опустели манастир Врдник, који обнављају и где преносе све драгоцености које су донели из Раванице. По Стефановој белешци Врдник је тада био потпуно запустео, на све стране било је израсло дрвеће тако да га је шума већ била освојила. Раваничани су обновили цркву, ћелије и трпезарију „како су могли", најчешће у дрвету, док су у камену само понешто радили, бондрук су изгледа чешће користили.[27] — Обнова је отпочела 1697. године и не зна се колико је трајала. Све до 1708. године постоје записи о појединим радовима у манастиру. Последњи су о оправци чесме[28] и набављању сасуди и икона. Свакако су раније већ биле углавном готове обнове цркве и манастирских главних зграда. Обновљеном манастиру Врднику раванички калуђери променили су црквену славу: место Јована Крститеља црква почиње да слави Вазнесење, као и Раваница. Од тада Врдник почиње да мења и име, и све чешће се и он назива Раваницом. На први поглед чини се да су се стари Раваничани најзад сместили и смирили у новој средини. Међутим, док обновљени Врдник преузима стару црквену славу и име Раванице, као да се ту наставља даља њена судбина, дотле сами стари Раваничани мисле и даље на свој стари манастир и сматрају да је њихов смештај у Врднику само привремен. Нова грамата, коју су измолили од угровлашког војводе Јо Константина Басараба 4. јула 1702. године, није намењена њима у Врднику, већ је издата Раваници „иже јест при Дунаве сниже Београда . . .".[29] Богати, сребрни кивот-Сион (црквена сасуд за чување освећеног хлеба), једно од најлепших и најмонументалнијих дела нашег каснијег златарства, који је за Раваничане у Врднику, саковао 1705. године Никола Недељковић из Ћипровца, настојањем баш Стефана јеромонаха, има облик цркве са пет кубета на трикон- халној основи, као и Лазарева Раваница.[30] Свакако да то није модел Раванице, но један чисто црквени сасуд, али је инспирисан Раваницом. Та чињеница остала је чак и у народној традицији.

[23] Љ. Стојановић, Записи и натписи, бр. 1944.

[24] Љ. Стојановић, Записи и натписи, бр. 1962.

[25] Љ. Стојановић, Записи и натписи, бр. 1958.

[26] Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира,* Београд 1931, 51, бр. 103, таб. LVIII, сл. 1.

[27] Љ. Стојановић, *Записи и натписи,* бр. 5306 и 5289.

[28] Љ. Стојановић, *Записи и натписи,* бр. 2066.

[29] В. Петковић, *Раваница,* 14.

[30] М. Валтровић, *Српске црквене старине на будимпештанској изложби,* 44—27; Л. Мирковић, наведено дело, 51—53, бр. 104, таб. LIX; Љ. Стојановић, *Записи и натписи,* бр. 2154.

Када је отпочео нови аустријско-турски рат 1716. године, од старих Раваничана био је у животу само Стефан.[31] Већ на прве знаке новога рата раваничко-враднички монаси пренели су тело кнеза Лазара у Футог и сами тамо прешли.[32] Они су тамо остали све док се мир није закључио. Само јеромонах Стефан није чекао закључење мира. Чим је постало јасно да ће се рат завршити повлачењем Турака из Северне Србије, Стефан прелази у Србију „имајући жељу да види Раваницу". Нашао ју је пусту, порушену и зараслу у леску, толико да се ни врата нису познавала. Припрата је била до темеља срушена а по цркви је расло дрвеће. Стефан је једва сачекао да дође пролеће, позвао је мајсторе и отпочео обнову свога старог манастира. У току прве године, до јесени, црква је препокривена и оспособљена за службу. До 1721. године оправио је и ћелије и подигао припрату.[33] Сви радови на обнови манастира нису били завршени ни 1729. године. У свом тестаменту 14. јула 1729. године Стефан оставља новац за зидање трпезарије и за награду живописцима.[34] Из тестамента није сасвим јасно да ли Стефан даје новац живописцима за извршене радове у припрати или за будуће радове у трпезарији.

За заиста велико дело обнове Раванице потребна су била и већа средства. Колико се може закључити Стефан је из Врдника дошао прилично голорук. Он у стари манастир није донео ништа од његове имовине пренете у Врдник: чак ни тело кнеза Лазара, ни сасуде, ни књиге. Не зна се да ли он сам није желео да носи ове драгоцености у опустели манастир, у та несигурна времена, док још ни мир није био склопљен, или је ново врдничко братство желело да сачува за себе све оно што је некад, при његовој обнови, унето у његов инвентар. У сваком случају Стефан је дошао у пуст манастир коме је недостајало све, а уз то, баш те године у Србији је била тешка глад: „у нашем пределу нигде жита не могаше се обрети, само проја, а иње се врло оскудно могаше наћи."[35] Међутим, Стефан се некако снашао: већ исте године, 30. јуна стигло је у Русију изасланство манастира Раванице, које је послао игуман Стефан да прими обећану помоћ.[36] Помогли су му мештани. Поред тога Стефан је морао водити манастирску економију изванредно, јер је после толиких грађња и трошкова, у тренутку кад је писао теста-

[31] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи,* бр. 5307.

[32] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, бр. 5299.

[33] Љ. Стојановић, *Записи и натписи,* бр. 5307. Краћи запис о обнови налази се и на самој Раваници, Љ. Стојановић, *Записи и натписи,* бр. 2399 и 2355.

[34] Дим. Руварац, *Тестамент игумана раваничког Стефана* (у Србији), Архив за историју српске православне карловачке митрополије, Сремски Карловци 1912, 77.

[35] Љ. Стојановић, *Записи и натписи,* бр. 5308.

[36] Ст. Димитријевић, наведено дело, 218.

мент имао прилично велику суму новца: 227 француских дуката, 153 цесарска дуката, 74 талира („белих новаца"), 205 форинти, и још су били дужни Грк Марко и Тома 110 дуката рушпија. Доследан себи и целом свом животу, јеромонах Стефан је, сем новца за три парастоса, цео свој иметак оставио манастиру и наменио га његовој обнови. Највећи део новца дао је за довршење трпезарије и за плату живописцима, а преостали део оставио је „у цркву Раваницу да се харчи за што год потреба буде".[37] И када је нешто касније, 1733. године, приликом визитације извршен попис ствари у Раваници, не мали списак постојећих објеката нови је доказ усталаштва раваничког братства, а на првом месту јеромонаха Стефана Раваничанина.[38]

У обновљеној Раваници Стефан је организовао неку врсту школе у којој је био учитељ. Отада се назива „даскал" Стефан. Код њега је учио већи број свештеника.[39] Обично они су га називали само „даскал Стефан", ређе су његови бивши ђаци говорили о њему као о игуману Стефану.[40]

Ову школу Стефан је организовао одмах по доласку у још сасвим напуштен и празан манастир. Грабовачки свештеник Павел Јовановић изјавио је 20. августа 1730. године да је учио код Стефана даскала у Раваници дванаест година псалтир и октоих првогласник.[41] Како је јеромонах Стефан умро, вероватно јула 1729. године, Павел му је морао постати ђак већ у току 1718. године.

Овај мали податак ванредно осветљава једну необичну личност. Стефан се враћа у Раваницу још пре него што је мир закључен, када још прилике ни издалека нису устаљене. Све раније манастирске ствари оставио је у Врднику, а Раваницу је затекао пусту, разорену без игде ичега. А то је гладна 1718. година. И даскал Стефан, борећи се истовремено са глађу и запуштеним стањем, организује путовање у далеку Русију, почиње широку акцију на обнови манастира и истовремено отпочиње учитељску делатност, спремајући тадашњој Србији толико потребне, колико-толико школоване људе.

[37] Дим. Руварац, *Тестамент игумана раваничког, Стефана,* 77. У запису бр. 5309 забележено је да је после његове смрти остало 2000 у готовом.

[38] Гаврило Витковић, Извештај написао 1733 г. Максим Радковић егзарх београдске митрополије, Гласник Српског ученог друштва, књ. 56, Београд 1884, 170—171.

[39] Параћински поп Петар Јовановић (Гаврило Витковић, наведено дело, 124), — поречки поп Димитрије Богосављевић (Исти, наведено дело 159), — и грабовачки свештеник Павел Јовановић (Исти, наведено дело, 1506.

[40] Дим. Руварац, *Митрополија београдска око 1735 године.* Споменик Срп. акад. наука, књ. XI, Београд 1905, 152, 166.

[41] Гаврило Витковић, наведено дело, 81.

У свим његовим настојањима водила га увек једна жеља: да обнови што потпуније стари свој манастир. И стварање школе при Раваници стара је манастирска традиција. Наиме, у времену када је већ Стефан сигурно био члан манастирског братства, 1687. године, после разарања Раванице, умро је раванички јеромонах Аврамије, за кога Ђакон Атанасије каже да је непрестано писао књиге. И Аврамије се на једној сачуваној раваничкој књизи потписао као даскал.[42]

Познати део живота Стефана даскала обухвата време од 1687/88. до 1729, и цео је посвећен труду да се обнови његов стари манастир. Његову смрт пропратили су раванички калуђери са две белешке у којима се са правом говори о смрти „доброг старца Стефана јеромонаха, који послужи усрдно манастиру.[43]

У историју наше културе даскал Стефан улази и као писац низа занимљивих летописних бележака и као обновитељ два наша манастира. Колики је био његов удео у обнови Врдника, засад је тешко рећи. Он сам ову обнову приписује целом преживелом манастирском братству. Међутим његова улога биће да је и ту била најзначајнија, јер се од свег тог раваничко-врдничког братства, по сачуваним подацима, једино он издваја својом непрестаном бригом око обнове инвентара и стварања црквених и уметничких предмета. Он је настојатељ ванредног ћивота Сиона, он „искова" сребрни путир, он даје насликати икону Јована Крститеља, бившег патрона врдничке цркве.[44] Но и поред ових података јасно је, да се, садашњим нашим знањем, не може само њему приписати цела обнова Врдника, али се са сигурношћу зна да је цела обнова Раванице његово дело. Величина, значај и квалитет његове оправке цркве и здања манастира Раванице моћи ће се правилно оценити тек када се Раваница детаљно испита. За припрату је већ сада сигурно да ју је подигао од темеља, како и сам каже. Она свакако није значајно архитектонско дело. Као и готово све наше припрате, па и оне најлепше, и она несумњиво смета изражајној снази велике архитектуре саме цркве. Али она је ипак једно архитектонско решење, и свакако најбоље што је Србија у оно време могла да да. То је документ времена, а можда је и нешто више: релативно тачан документ и некадашњег изгледа ове припрате, бар у главним линијама. Даскал Стефан се трудио, то је из целе његове делатности јасно, да васпостави некадашњу Раваницу, и како је знао некадашњи изглед Лазареве припрате сасвим је вероватно да се при обнови служио својим знањем. У прилог овој претпоставци

[42] Д. Руварац, наведено дело, 81.

[43] Љ. Стојановић, *Записи и натписи,* бр 5309, 5303.

[44] Милан Кашанин, *Прилози историји српске уметности,* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. VII, Београд 1927, 241; Л. Мирковић, *Записи из манастира Беочина,* Гласник историског друштва у Новом Саду, књ. V, Сремски Карловци 1932, 37.

говори чињеница да у главном односу масе цркве и припрате постоји несумњива сличност са односом истих архитектонских делова Грачанице, чија је припрата у својим основним контурама настала исто тако у XIV веку. Те би се и Стефанова припрата у Раваници могла третирати пре као нешто незграпна обнова старог здања него новоградња (сем решења звоника, који у оваквом облику и односу свакако није постојао, и сем изостављања кубета које је пак вероватно некада надвишавало централни део припрате).

Даскал Стефан дао је и живописати обновљену припрату. Тај нови живопис, до сад непроучен, свакако је најбоље сликарство које имамо у том времену. Из Стефановог времена су прве две зоне живописа са ликовима светитеља у целим фигурама и у попрсјима. Живопис горњих зона знатно је млађи и нема уметничких квалитета. Непознати мајстор Стефановог живописа још увек чува релативно свеже сећање на стару школу. Његов начин и компоновања, па донекле и цртања, показује углавном рутинирано старо знање. Али у колориту и изразу он доноси нова схватања. Не само да су његове боје нешто светлије него код осталих мајстора са краја XVII и почетка XVIII века, већ однос бојених површина и само третирање колорита, показује нове тенденције и извесан лични ликовни израз. Нешто мало мекши, гдекад скоро разнежени, и у извесним приликама чак префињени израз појединијих његових фигура (на пример светог Трифуна) указује на нове изворе инспирација које је преживео овај наш непознати сликар, васпитан, с друге стране несумњиво на нашем касносредњовековном живопису. По новом што доноси његово сликарство јасно је да овај непознати мајстор није зограф који је живео и радио само у Северној Србији, или којој другој нашој покрајини под Турцима, — ако се није и формирао у Војводини, он је тамо морао провести извесан део свога живота, јер он припада управо оној генерацији наших мајстора који су били први окрзнути новим сликарским тенденцијама. Наше сликарство раног XVIII века још није довољно проучено да би се већ сада могле ове фреске са извесном сигурношћу приписати неком од познатих мајстора. На основу оног што данас знамо фреске у раваничкој припрати најближе су делима тајфе Андреје Андрејевића, само што су извесни ликови (свети Трифун на пример) несумњиво бољи од свега онога што је данас познато од дела Андреје Андрејевића.

Судећи по Стефановом тестаменту он је тада дао да се слика и трпезарија. Међутим од тога живописа до сад није нађено ништа, па се не зна да ли су исти сликари радили и тамо.

Остаје отворено питање да ли је даскал Стефан и сам био уметник како се то већ претпоставило, и да ли се, и са коликом сигурношћу могу њему лично приписати дела на којима се појављује његово име. М. Коларић га укључује међу наше сликаре прве половине XVIII века, и сматра да је можда био и златар.[45]

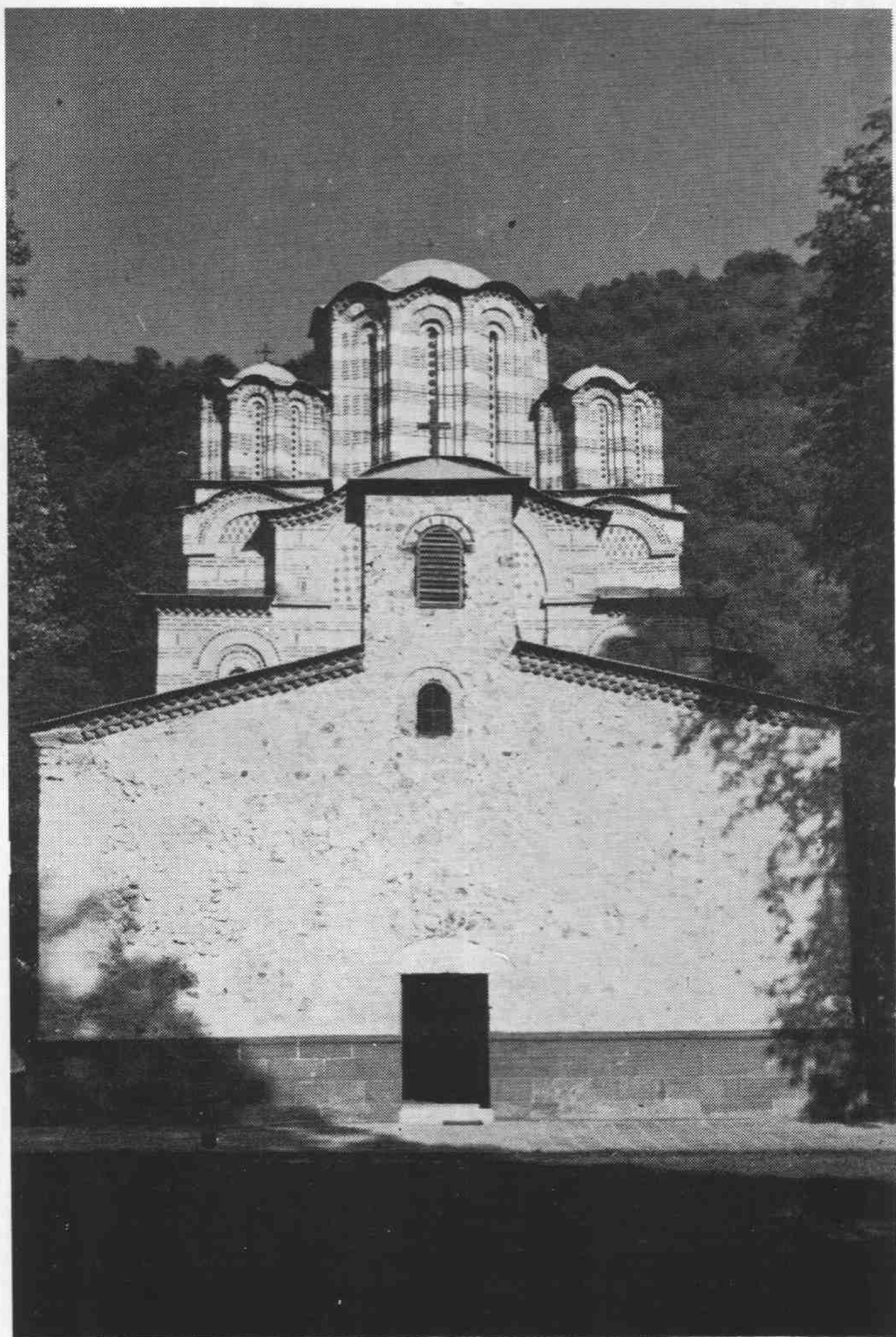
Међутим, натписи који се појављују и на икони и на путиру нису сасвим прецизни. Питање значења појединих израза у нашим натписима још није озбиљно проучено. Израз: „сии образ устроји ...“ може да означава и ктитора и аутора, али је прво значење вероватније. Међутим, израз „искова путир“ као да би пре говорио о ауторском натпису Стефановом.

Свакако да би Стефан био далеко значајнија личност нашег културног живота ако би се могло доказати да се он бавио, поред писања и учитељевања, и сликањем икона и обрадом племенитих метала, али овај други део његове делатности још увек је сасвим хипотетичан. Но и оно што је сигурно његово дело довољно је да га стави у ред најкултурнијих наших људи крајем XVII и почетком XVIII века, и највећих усталаца. Сва уметничка дела настала његовим трудом и настојанијем припадају нашим највреднијим споменицима тога времена, било да се ради о Ћивоту-Сиону, или сликарству раваничке припрате. Он је несумњиво разумевао уметност и трудио се и да подржи уметнике и да на најдостојнији начин украси своју цркву.

У раваничкој припрати, у живопису са почетка XVIII века, налази се и лик даскала Стефана. Лик се налази на западном зиду северно од улазних врата. Лево и десно поред главе постоје трагови двеју урезаних линија, између којих је некад био натпис. Од њега данас нема ни трага. То је једини портрет у живопису Стефановог времена и несумњиво преставља новог ктитора Раванице игумана даскала Стефана. Стефан је насликан у целој фигури, окренут је сасвим лако у лево. Покрет спуштене десне руке није сасвим јасан, јер је фигура јако страдала, док у опуштеној левој држи бројанице. И лик је веома оштећен, наслућује се само да је насликан човек у годинама, али не и старац. Обучен је у тамноцрвену мантију и богат црн огртач постављен сивобелим. На глави има црну камилавку. Док је цела површина камилавке дата уједначеном пуном бојом, као декоративна површина, на огртачу су осветљене партије рађене тамно црвенкастим окером. И цртежом отвореног огртача и бојом сликар је желео да што више нагласи постојање фигуре у простору, и да нагласи форму. И то је ново у нашем живопису тога времена, и овај оштећени лик, у том погледу интересантан је за историју развоја портрета у нашем зидном сликарству. О квалитету обраде самог лика тешко је ма шта рећи јер је тако оштећен да се црте лица пре наслућују него виде.

Недореченог има доста у очуваним подацима о јеромонаху даскалу Стефану, — али оно мало што је преостало вреди да се сачува — па и његова незграпна раваничка припрата и његов истрвен лик у њој.

[45] М. Коларић, *Српска уметност XVIII века*, Београд 1954, 19; Исти, *Модернизација српског сликарства у раздобљу зографа и молера*, сепарат, 5.

ЗАПАДНИ ИЗГЛЕД ЦРКВЕ МАНАСТИРА РАВАНИЦЕ
СА НАРТЕКСОМ ДАСКАЛА СТЕФАНА

МИРОСЛАВ ПАНТИЋ

РАВАНИЦА У НАРОДНОЈ ПЕСМИ

У четири књиге *Српских народних пјесама* Вука Караџића, у којима се на окупу и у избору нашло безмало све што је најбоље остало од вековног певања усмених песника, од свих старих српских манастира и „наших славних цара задужбина" само се један издвојио срећом да о њему и његовом настанку („зидању") буду сачуване целе и посебне песме. То је манастир Раваница, „у Ресави, крај воде Равана", „под Кучајом, високом планином", задужбина „славног кнез Лазара".

Две су песме о манастиру „честитога кнеза" у Вуковој збирци: *Зидање Раванице* (сада под бројем 34. у њеној другој књизи) и *Опет зидање Раванице* (број 35. у истој књизи); од треће, која је у Вуково време постојала такође, донети су само одломци или „комади", како је то Вук говорио. Те песме Караџић је налазио поступно, не одједном, и оне су се тек с годинама окупиле у његовој знаменитој збирци. Прву је чуо и забележио од старца Рашка из Колашина, а штампао ју је већ 1823. године у „лајпцишком" издању друге књиге *Народних српских пјесама*, као једанаесту по реду међу „пјесмама јуначким најстаријим". С другом се сусрео доцније и њу је 1845. уврстио у „бечко" издање исте друге књиге, сада под општим насловом *Српске народне пјесме* и знатно увећане. Том приликом Вук је из неких својих разлога пропустио да назначи од кога је ову песму чуо, па је њен певач у наше дане, и после не баш незнатног колебања и лутања,[1] коначно распознат у неком безименом Сељаку из Рудничке нахије, од кога је иначе Вук записао и друге песме, такође лепе и значајне (*Марко Краљевић у азачкој тамници*, *Растанак Кара-Ђорђија са Србијом* и *Бој на Чачку*).[2] Уз ту песму о Раваници Вук је у напоменама саопштио и битне одељке неке

[1] Трагањем за певачем песме *Опет зидање Раванице* нарочито се бавио Светозар Матић, који је у више својих радова предлагао различита решења (*Вуков певач Рашко*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, II, 1954, 62; *Сведочанства једне старе књиге*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XIV, 2, 1966, 306; *Задужбине Немањића у епском певању*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XVIII, 2, 1970, 284—285), али до правога ипак није успео да дође.

[2] Владан Недић, *Чија је песма „Опет зидање Раванице"*, Ковчежић, XI, 1973, 59—62.

друге, „у многоме којечему друкчије", коју је „слушао још као дијете у Тршићу", али коју очигледно није више памтио у целини.

На питање зашто је Раваница у Вуковој одавно већ класичној збирци народних песама имала тако изузетну судбину, мимо манастира и царских задужбина много дубље старине, вишега значаја и веће лепоте, може се наћи само делимичан одговор. Најједноставнији би био да тако лепих песама, какве су неоспорно ове о зидању Раванице, Вук о другим манастирима није нашао, а како се зна да је песме бирао и да није хтео да штампа сваку на коју наиђе, он је недовољно добре песме остављао у рукописима. Из његове оставштине, очуване непотпуно код нас и у Петрограду, такве су песме доиста и објављиване у познатим настављањима Вукових књига: Љубомир Стојановић штампао је тако 1899. године *Зидање Манасије* и *Зидање Девича* као песме којима се „засад не знају скупљачи"[3], а то су оне остале и до данас, јер се њихови скупљачи нису могли установити ни потом. Али и у тим су песмама опевана само два манастира, а међутим где су толики други и да ли је могућно да они нису никада надахнули анонимне песнике из народа да и о њима и о збивањима у вези са њима створе песме попут ових о зидању Раванице? Или је можда таквих песама ипак било, а ми сада не можемо рећи ни колико, ни каквих, јер су се у међувремену погубиле?

Али ако у Вуковој збирци о осталим српским манастирима нема засебних песама, не значи то нипошто да у њој нема о њима и песничких спомена, још мање да се о њима не говори уопште. Одавно су већ славне песме *Свети Саво* и *Опет свети Саво* из Вукове друге књиге, у којима се као у правим епским каталозима нижу српски манастири који су били — или је народни песник мислио да јесу — немањићке задужбине. Једва да би се смело и најкраће подсетити, толико су те песме општепознате, како је достојанствено у њима, и с колико поноса, свети Сава узвратио „господи ришћанској", окупљеној „код бијеле цркве Грачанице", када су се у своме „збору" запитали „куд се ђеде цар-Немање благо", да његов „бабо" није „расковао благо" и „похарчио" силне гроше и дукате на оружје и на коње, већ на манастире и цркве које је за живота подизао да се у њима „поје летурђија, оног св'јета као и овога". У првој песми, коју је Вук чуо од слепе Степаније, наведена су као Немањине задужбине три манастира, Хиландар, Студеница и Милешева, два с пуним разлогом, а трећи већ погрешно, јер га је, као што се зна, градио тек унук Немањин краљ Владислав. Али у другој песми, коју је Вук записао од Филипа Вишњића, свети Сава је

[3] *Српске народне пјесме,* Скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. Књига шеста, у којој су пјесме јуначке најстарије и средњијех времена. (Државно издање). Биоград, 1899, бр. 29. и 29.

поред та три Немањином ктиторству приписао још и многе друге манастире, које су градили мало не сви остали Немањићи, затим и оне којима су ктитори били други и за које се одавно није више памтило ни у које су доба грађени, ни ко је за њихово подизање заслужан. Сасвим је извесно да ове каталоге немањићких задужбина творци усменог песништва нису могли начинити без „помоћи" књижевних извора. До њих они нису, разуме се, долазили сами, јер и нису били писмени, већ захваљујући посредовању учених људи, у првом реду калуђера, који су читали и знали старе родослове — за ову прилику првенствено онај из манастира Троноше, како по свему изгледа[4] — и од којих су певачи ствари сазнавали усмено, па их затим памтили иеснички репродуковали, једни боље и потпуније, други с погрешкама и уз свакојаке празнине. Преносиоци њихових песама додавали су усто своја искуства и знања, као и властите погрешке, па су у тим епским каталозима манастира, и у онима који су се јављали затим, уз заједничку основу уочљиве и карактеристичне разлике. Ипак, у тим каталозима из песама *Свети Саво* и *Опет свети Саво* Раванице нема међу немањићким задужбинама, што је и потпуно природно и што такође показује да је код усмених песника чувана жива свест о кнезу Лазару као оснивачу тог манастира.

Раваница је, међутим, добила место, и веома часно, у даљем једном, и исто тако врло познатом, набрајању најпознатијих српских манастира. Њега овога пута чини Милош Обилић у песми *Милош у Латинима*, коју је Вук, како сам каже у своме *Ковчежићу*, још у детињству слушао у Тршићу, а коју је (под бројем 37) унео у другу књигу *Српских народних пјесама*. По замисли песника из народа, Милоша је у Латине — а то би требало да буде Котор, како је то сачувано у народном предању и како је и у једној бугарштици са сличним предметом — „славни српски кнез Лазар" отправио да „купи хараче". Када су му тамо Латини показали своју цркву Димитрију и разметљиво је ставили испред свих српских богомоља („ви нејмате таковијех цркви'"), Милош је плануо безмерним поносом и узвратио им готово сажаљиво:

Ви сте мудри, господо латинска,
јесте мудри, ал' зборите лудо:
да ви знате наше намастире,
наших славних цара задужбине,
какови су и колики ли су!

да онда настави ниском у којој су се нашли главни од тих манастира, с понеком лапидарном њиховом карактеристиком, с

[4] Тако је доказивао Светозар Матић у наведеном раду *Задужбине Немањића у епском певању*.

назнакама места у којима су они подигнути и с поменима њихових заснивача, где год је то песнику било могућно. Списак манастира српских којих се Милош сетио — а свих се сетио није, нити је пак имао намере да их све спомене — доста је импресиван: лавра студеничка, ЂурђевиСтупови, Хиландар, Жича, Сопоћани, Папраћа, Високи Дечани, Рача, Троноша. Тек на крају тог списка долази Раваница — али не стога што би је народни песник држао и по вредности последњом, већ што је желео да је, као у некој врсти поенте, нарочито истакне — са она четири добро знана десетерца:

Да видите славну Раваницу
у Ресави ниже Параћина,
задужбину нашег господара,
господара славног кнез-Лазара.

Све те манастире, као и друге које је пропустио да спомене, Латини би, по Милошу, требало да виде и да им се диве „какови су и колики ли су".

Две песме о зидању Раванице у Вуковој збирци подударају се мањим својим деловима, али су у претежнијим толико различите, да је из тога лако закључити како су то у ствари дела двојице различитих песника. Овај потоњи, додуше, знао је за песму оног ранијег, и послужио се њом као основом, али је толико мењао преузето, и у тој мери је на њега надограђивао сасвим нове елементе, чак нове мотиве, да је створио нову и сопствену песму.

Песма *Зидање Раванице* — за коју је Светозар Матић без особитог успеха покушавао да оспори Вуков навод о старцу Рашку као о њеноме певачу[5] — кратка је и делује некако недовршено: као да то и није цела песма, већ само „комад" од ње. У њој се говори једино како је кнез Лазар одлучио да себи сагради задужбину, а ниједне речи нема и о њеноме зидању. Али и тако кратка, та је песма састављена од неколико оделитих целина, које се у њој јасно разазнају и које као некакви стални епски поступци долазе у више разних песама. Једна је од њих о Лазаревом „служењу" крснога имена и о гозби на коју је окупио „сву српску господу". Друга би била сцена са наиласком кнегиње Милице и приказом њене кнежевске појаве и њеног блиставог накита. Трећа је каталог немањићких задужбина, ко-

[5] Видети његову књигу *Наш народни еп и наш стих*, Нови Сад, 1964, 61—70. и нав. рад *Задужбине Немањића у епском певању*, 284. Неуспех тог доказивања проистиче из чињенице да песник и певач неке усмене песме никако не морају бити истоветна личност и да, према томе, ако је архетип песме о зидању Раванице доиста и потекао од непознатог сремског песника, то не искључује аутоматски могућност да је Рашкову варијанту те песме, чак піснички и бољу од оне првобитне, Вук ипак могао чути и забележити непосредно од овог изванредног певача.

јим кнегиња подупире свој прекор кнезу Лазару што у том погледу не следи пример Немањића, иако је остао „у столу њихову". Четврти целовити одељак у таквој композицији песме представља кнежеву одлуку да зида Раваницу и да то буде сјајна и раскошна црква, коју дочекује опште одобравање присутне господе, али и тешко ћутање Милоша Обилића, и најзад Милошев одрешити одговор у отпоздраву на кнежеву здравицу са сугестијом да се црква гради од камена и да због онога што има да дође њена опрема не буде нипошто богата.

Сваки од тих одељака рађен је с неупоредивим мајсторством: у потезима кратким и одсечним, али задивљујуће тачним, и изразом сажетим, готово гномским, који често остаје у сећању као „крилата реч" широке и многоврсне примењивости. Тако се из одељка о кнежевој гозби после читања заувек упамте изванредни стихови: „сву господу зове на светога / са књигама и са здравицама", „по господству и по старјешинству", „и о сваком добру бесјеђаху". У одељку о Миличином обраћању кнезу или у оном с Милошевим отпоздравом на здравицу од највећег су утиска, скоро би се рекло онаквог какав се стиче над текстовима најбољих барокних песника, места у којима до израза долази осећање пролазности светских ствари и тешке историјске меланхолије:

што бијаху Немањићи стари,
цароваше, па и преминуше . . .
— — — — — — — —

ето нама неће пристат благо,
ни за здравље, ни за нашу душу,
а ни нама, ни коме нашему . . .
— — — — — — — —

настало је пошљедње вријеме . . .

У каталогу немањићких манастира једва четрнаест стихова било је довољно да се спомене чак тринаест задужбина, и то свака с тачном, а понегде и метафоричном, и речитом, назнаком о просторима у којима је смештена. Лазарево обећање о лепоти и богатству задужбине коју хоће да подигне грађено је на чудесној хармонији глагола у будућем времену, који показују радњу, и именица с придевима, у којима је реч о материјалу градње и о његовој каквоћи:

ударићу темељ *од олова*
па ћу цркви саградити платна,
саградићу *од сребра* б и ј е л а,
покрићу је ж е ж е н и ј е м *златом,*
поднизати д р о б н и ј е м *бисером,*
попуњати д р а г и ј е м *камењем.*

У одговору Милоша Обилића та симетричност израза још је већа и очитија, јер је сада остварена друкчије; говорећи о недаћама наговештеним у „књигама цароставним" са доласком Турака, који ће „царство преузети" Обилић употребљава ефектни обрт познат у стилистици као анафора:

obориће наше задужбине,
обориће наше намастире,
обориће цркву Раваницу.

Старац Рашко у свом васпостављању песме о Раваници пред Вуком Караџићем, односно у њеном поновном стварању, није вероватно ниједан њен структурни одељак смислио самостално, иако је несумњиво сваки довео до истинског савршенства. Каталог немањићких задужбина — у коме је он, истина, овима прибројао и неке које немањићке нису биле никако, јер су настале или пре њих, или тек пошто су Немањићи минули — он је преузео из других песама, можда доиста испеваних у близини сремских манастира, као израз пробуђене историјске свести и националног поноса.[6] А чисто литерарни и понешто неочекивани извор нађен је за дијалог кнеза Лазара и Милоша Обилића о будућој задужбини, односно за заносно кнежево обећање да ће Раваницу градити с темељима од олова, са зидовима од сребра, с кровом од злата и с украсима од бисера и драгога камења, и за Милошево злокобно упозорење да „књиге цароставне" казују да је „настало пошљедње вријеме" и да ће Турци за велико и опште зло употребити драгоцену грађу цркве, те да треба копати „мермера камена" и градити је од њега, јер „од камена ником ни камена". Тај је извор, како је то установио Станоје Станојевић,[7] а ближе показао Светозар Радојчић,[8] у једној византијској легенди о грађењу цркве Свете Софије у Цариграду, која је под насловом *Сказање о Светој Софији цариградској* преведена са грчког на словенски „негде крајем XII века". Било је више редакција тог словенског превода, а С. Станојевић је указао на онај међу њима који је својим текстом најближи песми о зидању Раванице. У њему су грчком цару Јустинијану, када је хтео да цркви Свете Софије начини патос сав од сребра, филозофи и астролози саветовали да то не чини „проричући да ће у последња времена доћи непозната царства која ће разбити под храма, а ако то буде камење, храм ће остати до свршетка света; и тако он одступи од намере".[9]

[6] С. Матић, *Задужбине Немањића у епском певању*, 282.

[7] *О неким мотивима у нашим народним песмама. А. Зидање Раванице*, Јужнословенски филолог, VI, 1928—1929, 204—205.

[8] *Зидање Раванице*, Летопис Матице српске, 397, 1966, 399—403; и у књизи: Светозар Радојчић, *Узори и дела старих српских уметника*, Београд, 1975, 245—251.

[9] С. Станојевић, *нав. дело*

Непознат је пут који је водио од словенског превода *Сказања о Светој Софији цариградској* до песме *Зидање Раванице* из Вукове друге књиге српских народних песама. Тај пут могао је бити најмање заобилазан: да старцу Рашку — или, много пре још, непознатом песнику усмене поезије из Срема — неко од калуђера исприповеда византијску легенду коју је нашао у књигама, па да је овај затим преточи у десетерце своје песме и тако открије нов песнички мотив који ће затим имати доста среће и не малога одјека. Тај пут су несумњиво имали у виду и С. Станојевић и С. Радојчић, који су размишљали о вези византијске легенде и наше народне песме. Али би исто тако могло истина бити и то да је тај пут био ипак сложенији и дужи, и да су се између *Сказања о Светој Софији цариградској* и *Зидања Раванице* нашли и други посредници о којима сада не знамо ништа, а можда никада нећемо ни знати више. У сваком случају занимљиво је да су се на балканским просторима, у усменом песништву македонском и бугарском, јављале песме с истим тим мотивом за које се не би могло рећи да су увек настајале под утицајем Вукове збирке и као одјеци песме *Зидање Раванице*. Те песме, по дужини обично кратке, по карактеру лирске, а по облику осмерачке, своде се на причицу како неко у весељу и гозбама пије и једе, а на душу не мисли, па се најзад, сам или на нечији подстицај, одлучи да зида цркву, али тада настане дијалог са супротстављањем два начела градње, једнога које је за богатство и раскош, и другога које, с обзиром на настале прилике и на Турке у њима, захтева скромност и чврстоћу грађе. У главноме је, дакле, и ту све као у византијској легенди о подизању Свете Софије цариградске и у њеноме словенском преводу. Само два-три примера, од више сличних, који би се дали навести.[10] У једној таквој песми, која је означена као бугарска,[11] некакав Дан бан три месеца пије руjно вино са сељацима и кметовима, али га они онда опомену на Бога и душу:

„Аиде църкви да градиме,
се от сребро и от злато."
Дан им бан им говораше:
„Ей, селяне, ей кметове,
немой църкви да градиме
се от сребро и от злато,
наше царство достанало,

[10] Песме са мотивима блиским онима у песмама *Зидање Раванице* и *Опет зидање Раванице*, као и песме које представљају њихове варијанте или позније одјеке, било је могућно наћи захваљујући делу *Индекс мотива народних песама балканских Словена* од Бранислава Крстића, које је за штампу приредио Илија Николић и које је пред објављивањем у Српској академији наука и уметности.

[11] *Български народни пѣсни — Chansons populaires bulgares inédites.* Publiées et traduites par Auguste Dozon, Paris, 1875, № 39, pp. 67—68.

турско царство настанало,
та кят църкви разтурити,
от сребро кят узди лѣти;
нало църкви да сградиме
от бѣл камик и от мермер . . .“

У македонској песми из околине Штипа[12] краљеви, банови и кметови „јагне јадат, вино пијат“, а потом се одлуче да зидају „лепа црква Рангелова“, па већају како ће јој темеље ударити „се камене мермелие“, покров „се грошове“, „насип“ од ситног бисера, а „подрес“ ће јој бити „се рубији синџирлији“, али се „мало дите от пелени“ досети да ће настати турско време и да ће Турци цркву расути и претворити у џамију. Најзад, у једној рукописној песми из Малеша[13] цара Костадина мајка подстиче да учини „ајир“ и за себе, и по себи, „и за маћа и за татка“, и он обећава да ће саградити цркву са зидовима „од грошове“, с покровом „од ж'тици“ и с вратима од „бесцан камен“, али га мајка одвраћа на карактеристичан начин:

„Цар Костадин, мали сину,
това, сину, неје ајир;
турско царство ће настане,
ја каурско ће пропадне,
цркви ће ти растурити
за тија ж'ти ж'тици,
за тија карагрошове
и за безцени камење.
Ако искаш, сину, ајир,
црква гради од камење,
ја покриво од олово,
мали врати од железо“.

Песме са сличним мотивом, македонске, српске или бугарске по постању, објављивали су и други скупљачи, као Владимир Качановски, например,[14] или пак Атанас Илијев, нешто после ње-

[12] П. Драгановъ, *Македонско-славянскій сборникъ*, I, С.-Петербургъ, 1894, № 2, стр. 7. Песми је стављен веома дуги наслов, а под њим је напомена да је она записана од једног ученика солунске бугарске гимназије „родом из Штиба в скопском санџаке“.

[13] Забележио ју је Станко Костић, учитељ у Ратеву (Малеш), а налази се под бр. 27. и са насловом *Мајка даје савет цару Константину* у збирци *Народне песме епске и лирске (Леринске песме)*, која се чува у Архиву Српске академије наука и уметности (Етнографска збирка, 41).

[14] *Памятники болгарскаго народнаго творчества. Выпускъ I-й. Сборникъ западно-болгарскихъ пѣсенъ са словаремъ*, Санктпетербургъ, 1892. Сам Качановски назначио је у поднаслову округе у којима је песме сабирао, а између њих су и велески, охридски, врањски, лесковачки, пиротски. Видети у том зборнику песме № 11. и № 102.

РАВАНИЦА
Изглед са северне стране

га,[15] и сви ти многобројни записи сведоче о негдашњој распрострањености тога мотива, као и о његовом жилавом одржавању у памћењу певача.

Колику је покретљивост имао некада тај мотив и како је он у епској поезији, а не само у поезији лирској, живео независно од кнеза Лазара и његовога зидања Раванице, најбоље показују песме које га везују за друге епске хероје и за заснивање других манастира. До познатих записивача македонске усмене поезије Димитрија и Константина Миладиноваца стигла је македонска верзија српске песме о подизању Дечана и они су је у својој збирци публиковали под насловом *Дечански манастир*.[16] У тој песми пева се како су „во една земја" били „кралски цар Степан" и „кралски цар Душан", па како не бива да једном земљом владају два господара, онај први препустио је другоме, „србском краљу Душану", безмало све, и „поле ем чивлидзи", и „рамну Шумадију", и „Босну Сарајово", и „србску наију", и коње и соколе, хрте и загаре, а за себе задржао само „два сажна место мегју Јупек, мегју Гјаковица", где је намислио да гради манастир; хтео је да на њега утроши „до три кули азно", стављајући му темеље од сребра, а покров од „жежена злата"; али га сестра Јелена посаветује да не чини тако, јер „отдамна књиги покажујет" да долазе Турци, и да ће они манастир разорити а хришћане растерати, па ако жели да манастир гради „как некога што градил Симеон", нека оде „преко слано море" и походи „Венетичка земја", те да тамо купи „камен мерцанлија", од кога ће градити манастир; цар је послуша, сагради тако Дечане, сам се посвети, заједно са сестром („се посвети србски свети Степан, се посвети и света Елена"), а манастир стоји и „ден денеска"

кои греит како врукјо сунце,
от ошто је лепо наградено,
от ошто је убаво написано,
от кога одат рисјани на закон . . .

Готово у потпуности се са том песмом слаже и српска усмена песма *Како су сагра̂ђени Дечани,* коју је Богољуб Петрановић забележио „из Сарајева" и штампао најпре 1865. у новосадској „Даници" а потом унео у своју збирку *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине,* штампану две године доцније у Београду у издању Српског ученог друштва. И ту је „цар Стјепане" препустио земљу своме сину „Немањићу", а за себе задржао

[15] *Сборникъ отъ народни умотворения, обичаи и др. събирани изъ разни български покрайнини.* Нарежда Атанасъ Т. Илиевъ. Първи отдѣлъ, народни пѣсни, книга II, София, 1889, бр. 68 *(Съграждење нови църкви отъ камикъ и тухли)*.

[16] *Български народни пѣсни,* собрани одъ Братья Миладиновци Димитрия и Константина и издани одъ Константина. Въ Загребъ, 1861, бр. 47, стр. 51—53.

„мјесто омиљело међу Ипек и међу Баковицом, на ледине под борје високо"; и у тој песми хтео је да гради Високе Дечане „све од сребра и од сухог злата", па га је „сестра му Јелена", проучивши „старе књиге" одвратила од тога, јер тиме гради „манастир за Турке":

Турци су за благо лакоми,
па ће Турчин сребро прековати
а све чисто злато претопити;

наводила га је стога да оде „преко сињег мора, до Млетака, љепоте градова" и да тамо нађе „камен мерцанију", те да од тако тврде грађе сазида Дечане, што је брат послушао, на сву срећу, јер се све обистинило што је она у књигама видела:

Сја намастир као јарко сунце!
Посвети се српски краљ Стјепане
и његова Јелица сестрица.
Ново царство Турцима допало,
намастирско благо присвојили,
а намастир дан данаске стоји...

Делом је друкчија, а делом се с тим песмама врло добро слаже, песма о зидању Дечана коју је на Косову нашао и записао И. С. Јастребов.[17] За разлику од њих, она почиње непосредним набрајањем манастира који су подигли Немањићи, али тај њен епски каталог не казује овде неки учесник у догађајима, већ га даје песник сам, и затим, он се ограничава на манастире саграђене на Косову и у његовој близини. Међу немањићким задужбинама које се ту спомињу само је једна изван простора непосредног настанка песме и то је управо Раваница („градили су цркву Раваницу, Раваницу на води Ресави"). У томе би можда био траг неког утицања песме *Зидање Раванице* из Вукове штампане збирке на ту песму са Косова. Даљи ток ове песме сасвим је као у песмама које су забележили Миладиновци и Б. Петрановић, с једном ситном разликом у томе што сестра саветује брату да камен за градњу иде да тражи „у немачку земљу", не у „земљу млетачку", како је у њима.

Друга песма о Раваници у Вуковој збирци, *Опет зидање Раванице,* више је него двоструко дужа од песме старца Рашка. Једини је узрок тој њеној тако великој дужини у њеном садржинском проширењу: догађаји се у њој не прекидају као у *Зидању Раванице,* него се грађење задужбине приказује и води до краја, са свим заплетима који су га пратили. И ако је песма

[17] *Обычаи и пѣсни Турецкихъ Сербовъ (въ Призрѣнѣ, Ипекѣ, Моравѣ и Дибрѣ).* Изъ путевыхъ записокъ И. С. Ястребова. С.-Петербургъ, 1886, стр. 239—240.

старца Рашка остављала утисак као да је пре стварног завршетка пресечена, ова песма Сељака из Рудничке нахије пре делује као да је продужена преко праве потребе и да чак у себи има спојене две засебне песме.

Почетни део песме *Опет зидање Раванице* који садржински одговара песми *Зидање Раванице* у њој је краћи за читавих двадесет стихова, па опет би сасвим погрешно било закључити из тога да је Сељак из Рудничке нахије сажетији и стварнији у приповедању од Рашка из Колашина. С више разлога би се могло рећи, напротив, да је тај непознати расприčанији и у сваком погледу опширнији од Рашка, а разлике у дужини између песама које су они Вуку певали проистичу отуда што је он у својој песми, супротно од Рашка, потпуно испустио настојање кнегиње Милице да кнез Лазар гради себи задужбину, и што је поред тога знатно скратио епски каталог манастира које су Немањићи подигли. Одлуку да зида Раваницу кнез Лазар у његовој песми доноси сам, после властитог размишљања пред господом српском о разлици између претходних владара и њега самога:

Видите ли, моје војеводе,
ми пијемо много вино ладно,
ми пијемо и господујемо,
задужбине нигђе не градимо,
намастира ни бијеле цркве,
ни на води камене ћуприје,
ни на друму камене калдрме;
што гођ било и цара и краља
сваки себе задужбину гради,
неки гради, неки начинио . . .

Његов каталог манастира због тога је и каталог њихових ктитора, и чак овај други њему је по важности претежнији и њега он ставља на ударно, то јест почетно, место десетерца. Владари које наводи нису бројни: „цар Стјепане" и „слуга му", краљ Милутин, Ђурађ, „свети Петар", „краљ Симеун" и „слуга му", „два Мрљавчевића"; а ни манастири нису код њега бројни: Високи Дечани, „црква у Призрену", Девич, Ђурђеви Ступови, Петрова црква, Студеница, Придворица и неименована црква „у Јелици, у планини пустој". Осим две последње, које су биле у родноме крају певача ове песме и које је он познавао добро из личних виђења, — али које остали певачи нису стављали у епске каталоге — сви други манастири из тога списка добро су познати и иначе спомињани у сличним приликама.

С друге стране, песма *Опет зидање Раванице* у почетном свом делу знатно је шира од *Зидања Раванице*. Пре свега, њен певач с много појединости приказује гозбу („собет") коју је кнез Лазар начинио у Крушевцу: он набраја све српске војводе који су на њој окупљени и казује како су они за трпезом били

распоређени један уз другога са обе стране стола, а затим обавештава ко је и како служио вина кнезу и гостима и како се наздрављало. Проширење у односу на Рашкову песму још је у томе што Лазар овде спомиње и своја „два мајдана златна", један на Копаонику, а други на Руднику, одакле ће вадити злато потребно за градњу Раванице, која, иначе, и у његовој визији треба да буде исто онако раскошна како ју је видео и кнез Лазар старца Рашка. Самога кнеза, међутим, Сељак из Рудничке нахије замислио је друкчије но Рашко: унеколико детронизован и лишен превеликог достојанства, он је код њега сујетан и чак разметљив, и за Раваницу унапред говори да ће по лепоти бити испред осталих немањићких задужбина („од свијех ћу боље начинити"), а пошто опише грађу и украсе на њој, додаје као с неким пркосом: „Нек се сјаје, нек се моје знаје", што рађа снебивање и мук присутних војвода (Ни ко вели: „Јесте тако, царе!" Ни ко вели: „Није тако, царе!"). Највероватније је из таквог схватања кнеза Лазара проистекла завршна, самој ствари сасвим непотребна, нескривено комична и чак неприкладна сцена у песми: када је црква најпосле била готова, синула је „као јарко сунце", али је коњу кнежевом од тог силног њеног сјаја ударила „ждрака" у очи и он је цара „са себе обалио", па се отада до данас то место зове „Царево Бупило".

Одређенији је, па и стварнији, Милош Обилић у том првом делу песме *Опет зидање Раванице*, и када се кнезу супротставља, предочавајући му да ће Турци од челичних дирека са његове цркве правити топузе и њима „бити сиротињу", а она ће онда проклињати кнеза („сиротиња клети ће ти душу"), и, још више, када одређује положај будуће Раванице и кнезу даје савете како да је гради:

> гради, царе, штогођ љепше можеш,
> од студена креча и камена,
> а покривај плочом и каменом:
> од камена ником ни камена! —
> стајаће ти хиљаду година
> задужбина твоја Раваница . . .

Други, и у односу на Рашкову песму *Зидање Раванице* потпуно нови део у песми *Опет зидање Раванице* почиње после стиха „Па стадоше ладно пити вино" — који делује као закључни у некој оделитој песми — стихом „Саклет чини славни кнез Лазаре" — који, опет, силно опомиње на почетне стихове многих посебних песама. Није стога искључено да је оно што после тог десетерца долази некада чинило другу песму, па је овде само припојено песми о зидању Раванице, те је тако од две првобитно одвојене целине накнадним поступком певача из Рудничке нахије створена једна друга и нова целина.

У том делу песме приповеда се, иначе, како је градња Раванице текла: дуготрајно и мучно, уз огроман напор неимара и радника, али и самога народа, иако су кнежеве наредбе биле да неимар и радници буду најштедрије награђени, а народ сасвим поштеђен од намета и насиља; кривце је усмени певач видео у старцу Југ-Богдану, одређеном за настојника, и у његових девет синова, постављених за „ашчије", који су по њему од реда негативне личности: они кнежево благо приграбе за себе, а сав терет свале на градитеље и народ. Опште је и веома добро познато читаоцима Вукових песама како су захваљујући одважном Раду Неимару, који је отишао да се кнезу пожали, и Милошу Обилићу, који је по кнежевом налогу дејствовао, неправде исправљене, а кривци понижени, мада, захваљујући великодушности Милошевој и његовој смелости да се оглуши о строге и сурове наредбе кнежеве, у исти мах поштеђени од страшне казне, која им је била одређена.

Приповедање је непознати певач из Рудничке нахије водио на начин доиста изврстан и, у најбитнијим његовим одликама, достојан најбољих твораца усменог песништва. Он уме да слика догађаје и да гради сцене, да симетрично распоређује ствари и да се вешто служи епским понављањем, коме прибегава и радо и веома често; уме, исто тако, да се ванредно поиграва реторским и стилским ефектима — један је од њих, и за њега веома карактеристичан, употреба унутрашњих римовања у десетерцима, што је већ запажено и нарочито подвучено,[18] — и да салива чудесне изражајне украсе и савршенством израде оплемењује свој израз. Посебност његовог виђења света свакако је у извесном демократизму, због кога он најприсније саосећа са „сиротињом" и не устеже се да говори о страдању народа и градитеља Раванице од пљачкања и насиља Југ-Богдана и његових синова.

Висока песничка својства песме *Опет зидање Раванице* никада нису могла бити досегнута у варијантама које су напоредо са њеном појавом у Вуковој збирци српских народних песама или после тога објављиване или прикупљане на разним странама. Упркос томе, свим тим варијантама не може се оспорити свака вредност, а неке су и нарочито занимљиве за проучавање даљег разграњавања мотива из којих је та песма саграђена. Једна, под насловом *Зидање Раванице*, угледала је света већ 1847. године у Летопису Матице српске, а њен издавач, Г. К. Стефановић, назначио је да ју је нашао „у стародревном рукопису (...) почившег пароха сомборског Јоана Маширевића". Она почиње такође сабором господе у Крушевцу који је сазвао кнез Лазар, његовим говором о задужбинама које су подигли њихови „родитељи стари" и његовом жељом да подигне себи задужбину и

[18] В. Недић, *Чија је песма „Опет зидање Раванице"*, стр. 60.

у томе да чак буде и бољи од предака („да надмудрим старе“). Раваницу он жели да гради „под Кучајом, високом планином“, а замишља то овако:

Мрамор носић' од сињега мора,
креча бела од мудра Латина,
праг ћу ударит од бисера бела,
сва ћу врата од сребра сковати,
свете двери од сувога злата;
покрићу је сребром и оловом,
трипут ћу је опасати златом.

У овој варијанти песме о зидању Раванице сама „господа“ прегледају „старославне књиге“ и они и одвраћају кнеза од тако раскошне грађње, из страха од Турака:

Турчин ће нам обладати царством,
пак би Турци однели олово,
камо л' неће и сребро и злато,
већ ти красне задужбине гради
каконо су родитељи стари
од мрамора сињега камена,
тако ће ти остат задужбина.

Занимљиво одступање ове варијанте од уобичајеног тока догађаја и у томе је што кнез Лазар покуша да приволи „Милоша Војводу“ да он буде благу „титорин“ и прими „благо и ризницу“, а тек када овај то одбије, надзор над грађњом добијају Југовићи. Они су, иначе, и овде приказани као грабљивци и угњетачи, са још јачим наглашавањем народног страдања од таквог њиховог поступања:

Шури кнеза растомише благо,
сваки себе на бијеле дворе,
а на земљу арач наметнуше
и на јадну жену удовицу,
која преде туђу кудељицу
да зарани своју сиротињу,
на годину да жут дукат даде.
Протужише млоге сиротице . . .

Југовиће је и овде стигла заслужена срамота, а смрти их је спасла једино Милошева великодушност. Песма је од мале уметничке вредности, и исувише је рђавих и невештих стихова у њој. И мада је њен издавач покушао да јој у поређењу с песмом Караџићеве збирке о истоме предмету изнађе и понеких песничких предности („Ми признајемо да она пјесма у многима преимућство заслужује, што се извода тиче, али у пјесничком сло-

женију наћи ћемо у овој друге стране, којима ону превазилази"), труд му је остао у целини узалудан и ова песма није тиме спасена за књижевност. Још мање се неких вредности може наћи у песми коју је Вук Врчевић „записао" — у ствари праведније би било рећи: коју је написао, јер је то очевидно вештачка његова творевина — и која је, по заслузи, остала у рукопису.[19] У тој предугој песми под насловом *Југовићи и Немањића благо* Врчевић препевава заправо дужу песму Карацићеве збирке о зидању Раванице, али чини то с недопустивим слободама, с несносном распричаношћу, у суштини тривијално и без мрве надахнућа. Ни од какве вредности, песничке или научне, нису те његове безбројне импровизације, а од какве су врсте оне биле и докле су могле ићи, може се показати на сваком одломку насумце узетом, али би овде можда најзгодније дошао одељак у коме Обилић и кнез Лазар воде разговор о месту на коме ће се подићи Раваница:

„. . . мислиш градит света манастира,
ал' ђе нема студена извора
ја лијепе питоме ружице,
жупна поља и густога луга,
манастиру ту зидања нема".
А вели му војвода Милоше:
„Мене чу ли, славни цар Лазаре,
ено има под Кучом планином
четрдесет живије' извора,
а толико камени' чесама,
ено згодна мјеста манастиру,
доста поља и дуги' ливада
окољене јелом и јабланом".

Најдаљу границу у деформисању историјских околности бесумње је досегао, и највише слободне фантазије је притом показао, непознати певач из Срема у песми коју је његов скупљач назвао *Народна пјесма о Врдничкој кули*, а којој су њени савремени издавачи ставили наслов *Зидање Раванице.*[20] Ту се кнез Лазар — кога певач најчешће интимно зове Лазо — шета „по Крушеву, граду бијеломе" с кнегињом Милицом — која је, са своје стране, овде претворена у Милку — и разговарају о задужбини коју би градили, трошећи у то „пресилено благо". То благо кнез даје браћи кнегиње Милице, „с њим нек иду низа Сријем равни, / ка Брднику, под гору Врушкињу / нек ми зиђу цркву Раваницу,

[19] Чува се у Архиву Српске академије наука и уметности (Етнографска збирка, 62), као песма бр. 37. четврте Врчевићеве свеске.

[20] *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића.* Књига друга. Пјесме јуначке најстарије. За штампу приредили Живорад Младеновић и Владан Недић. Београд, Српска академија наука и уметности, 1974, бр. 28, стр. 59—62.

/ Раваницу, моју задужбину". Првобитна Раваница, дакле, — и једина задужбина кнеза Лазара, — замењена је овде Раваницом потоњом и сремском, која његова задужбина није била уопште. Свакако је то учињено много касније од 1697. године, када су раванички калуђери, који су били избегли у Сент-Андреју, напустили своје ново станиште, прешли у Срем и у Фрушкој гори обновили запустели манастир Врдник, у њега донели мошти кнеза Лазара и од тада стали да за нову Раваницу вежу традиције и култ свог старога манастира.[21] Југовићи су се и овде нечасно понели и уместо да граде манастир саградили су себи на Врднику „кулу пребијелу" и у њу затворили присвојено благо кнеза Лазара. А како су били „тешке кесеције", наметнули су „намет на вилајет" и новцем отетим од сиротиње подизали задужбину чија им је градња поверена. Даље догађаји и у тој песми — слабој иначе у сваком погледу — теку као и у осталима ове врсте: ствари се и овде срећују на познати начин, дејствовањем Милоша Обилића.

Елегични и тужни, али исто толико свечани и отмени епитаф кнезу Лазару оставила је слепа Вукова певачица из Гргуреваца, која му је казивала песму названу у другој књизи његове збирке *Обретеније главе кнез Лазара.* Ту је и још један диван спомен Раванице. Предмет је нађен изванредно и приповедање изведено с зачуђујућом инвенцијом. Турци су — казује се ту — кнезу одсекли главу на Косову, а ту се десило „једно Туре младо", које је родила „Српкиња робиња". Да би Лазареву главу сачувало („ово ј' глава једног господара / греота је од Бога једнога / да је кљују орли и гаврани, / да је газе коњи и јунаци"), оно је с поштовањем увија у „коласту аздију" и спушта „у воду кладенац", где она остаје „четрдесет лета". Кад је одатле случајно извуку „кириције младе", сама глава одлази преко поља и спаја се са светим телом. „За три дана и три ноћи тавне" мноштво духовника с „три стотине стари' свештеника, и дванаест велики' владика, и четири стара патријара") читају „велике молитве" и држе „велика денија" да би нашли одговор питању: „моле свеца куд ће светац поћи" и у коју се задужбину склонити:

ил' Опову, или Крушедолу,
ил' ће Јаску, или Бешеновој,
ил' Раковцу, или Шишатовцу,
ил' ће Бивши или Кувеждину,
да или ће у Маћедонију.
Неће светац задужбини туђој,
већ он оће својој задужбини,
а у своју красну Раваницу

[21] Влад. Р. Петковић, *Манастир Раваница,* Београд, 1922, стр. 13—14.

под високом под Кучај-планином,
што је Лаза саградио цркву
за живота јоште за својега,
саградио себи задужбину
о свом лебу и о своме благу,
а без суза без сиротињскије.

Тако се у тим лепим и елегичним стиховима усменог песништва нашла неочекивана потврда једном важном месту из Лазареве даровне повеље Раваници. Као што је већ давно запажено,[22] и на том месту Лазареве хрисовуље казује се што и у тим стиховима: „И вса јелика приложих не узех ничију баштину, не с'творих по сиље, н' вса с искупом и с заменоју јакож кто хотјеше".[23] Лазареве речи, разуме се, није народна песникиња из Гргуреваца никако могла чувати у сећању, ни имати у свом знању; њеној свести принела су их извесно приповедања некога калуђера о негдашњим данима и о старој слави, која је она слушала и памтила, и којих се опоменула када је то затребало.

[22] *Исто*, стр. 6.
[23] *Исто*, стр. 77.

ДЕЈАН МЕДАКОВИЋ

ДВЕ РАВАНИЦЕ

Крајем XVII века у великом аустро-турском рату, окончаном неуспехом ћесарске војске, страдали су и многи српски манастири. Међу њима, посебно је тешко био погођен манастир Раваница, чије се братство заједно са највећим светињама, повукло чак до Сент Андреје. О том кобном повлачењу и даљој судбини избеглог братства, остављене су драгоцене летописне белешке, а њихов је састављач био јеромонах Стефан Раваничанин, даскал, чувен и по својим, нешто каснијим напорима да обнови кнез Лазареву Раваницу.[1] Учинио је он то одмах по избијању новог аустро-турског рата 1716. године, а послом обнављања Стефан даскал је био обузет све до своје смрти, јер је још 14. јула 1729. у свом завештању оставио новац за зидање трпезарије и за живописце.[2]

Историја многих наших манастира који су у разним приликама пострадали од Турака сведочи о необичној упорности њихових монаха да обнове порушено и да манастир опет предају култу. Том изузетном упорношћу одликују се и монаси манастира Раванице. Још као избеглице у Сент Андреји, Раваничани су 1690. саградили крај Дунава дрвену цркву у коју су положили своју највећу реликвију — мошти св. кнеза Лазара.[3] Убрзо, они се 1697. селе у Срем, где обнављају опустели манастир Врдник, одакле одмах развијају живу делатност која сведочи о њиховој неумањеној бризи о старој Раваници. Уопште, може се рећи да су све те акције које избегли Раваничани воде из Срема, подстакнуте идејом повратка у свој стари манастир, а таквом мишљу био је обузет и сам патријарх Арсеније III Чарнојевић. О томе сведочи и грамата коју су још у избеглиштву Раваничани измолили од угровлашког војводе Јо Константина Баса-

[1] О Стефану даскалу најпотпуније: Др Мирјана Ћоровић-Љубинковић, *Даскал јеромонах Стефан Раваничанин*, Рад војвођанских музеја 5, Нови Сад 1956, 73—79.

[2] *Тестаменат игумана раваничког Стефана (у Србији)*, Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије II, 1912, Сремски Карловци 1912, 77.

[3] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 5284.

рабе 4. јуна 1702, а није намењена Врднику већ Раваници „иже јест при Дунаве сниже Београда".[4]

Па ипак, упркос толиким жељама да се врате у Раваницу, сви њени стари монаси остали су у избеглиштву, а једино је Стефан даскал доживео повратак у свој напуштени манастир. Мислећи непрестано на свој постриг, Раваничани су истовремено обнављали манастир Врдник, покушавајући да га што више приближе старој Раваници. У том циљу они Врднику мењају и храмовну славу, узимајући уместо св. Јована Крститеља Вазнесење Христово којем је била посвећена кнез Лазарева Раваница. Међутим, за поистовећивање са старом Раваницом биле су пресудне мошти св. Кнеза мученика, чији ће култ током XVIII века претворити манастир Врдник у нову Раваницу.

Тако, у једном Прологу манастира Раванице забележено је 6. августа 1739. да је сазидан „свѧтым и славнимъ иже в' царѣ кнѧзом Лазаромь сербским самодрж'цемъ".[5]

Снага тог култа била је толика да су већ 1753, приликом чувене визитације коју је наредио митрополит Павле Ненадовић, визитатори навели да је манастир Врдник подигао кнез Лазар. Тамо се каже: „здатель же јего св. кнез Лазар сербски (иже и ниње в том храмје нетљенен в кивотје лежит), по нему бист ктитор перви Недељко Стојановић, житель вароши Футога, котори приложил 2.000. фор."[6]

Тврђење званичних митрополитових визитатора да је кнез Лазар ктитор сремске Раванице свакако је преузето из савремених тумачења у овом манастиру који је у Карловачкој митрополији постао главни расадник кнежевог култа.[7] Отуда, не изненађује чињеница да је овакву идеју ктиторства прихватио и непознати народни певач, о чему сведочи песма „Зидање Раванице" која се налазила међу необјављеним рукописима Вука Караџића.[8]

Ова песма почиње мотивом ктиторства. Царица Милица пребацује цару Лазару да немају задужбине, после чега он одлучује да сазида свој манастир. Тај задатак Лазар поверава својим шурацима браћи Југовићима, наређујући им да оду у Срем.

„Нос'те благо низа Сријем равни,
Ка Брднику, под гору Врушкињу
Сазиђ'те ми цркву Раваницу,
Раваницу, моју задужбину."

[4] В. Р. Петковић, *Манастир Раваница*, Београд 1922, 14.

[5] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 2777.

[6] Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753*, Сремски Карловци 1903, 40.

[7] О култу кнеза Лазара упор.: Д. Медаковић, *Култ кнеза Лазара у српском бароку*, О кнезу Лазару, научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975 и у књизи: *Трагом српског барока*, Нови Сад 1976.

[8] в.: *Српске народне пјесме*, књ. II, приредили Живомир Младеновић и Владан Недић. Ed. САНУ, Београд 1974, 59—62.

Југовићи одлазе у Срем, али не извршавају кнежево наређење. Уместо Раванице они зидају кулу у којој чувају благо отето од народа као намет за зидање цркве. Неимар Петар стиже у Крушевац. Видећи Петра, кнез Лазар га прекорева:

„Ој, Бога ти, Петре неимаре,
Која ти је цвијелит' невоља —
Јер ти није надница плаћена
Што с' градио цркву Раваницу,
Раваницу моју задужбину?"

Неимар Петар открива кнезу Лазару истину о грађењу његове задужбине:

„Ал' му вели Петар неимаре:
„Цар Лазаре, сунце иза горе,
Жалосна ти твоја задужбина!
Не зиђу ти Раваницу шуре
С твојим благом које с' наменио —
Сазидаше кулу пребијелу
И у кулу затворише благо
На вилајет наметнуше намет,
Беглук кола и беглук волова,
И на ону јадну удовицу
Која преде туђу кућељицу,
На њу мећу по седам дуката
И отуд ти зиђу Раваницу!" . . .

После овог открића кнез Лазар наређује слузи Милошу да оде у Срем и да посече девет Југовића. Милош прима заповест, али га госпођа Милица моли да јој остави бар једног од браће, „ал' млађега али старијега". Милош не убија браћу већ их затвара у кулу, а јавља да је извршио наређење. Сада га кнез Лазар прекорева што је послушао наредбу и што није испунио молбу госпође Милице. Тек после Лазаревог прекора Милош открива истину.

Сличност ове песме са оном коју је Вук објавио под називом „Опет зидање Раванице" је очигледна.[9] Истоветан је цео драмски заплет, а једина је разлика што је србијанска Раваница замењена са сремском.

На тај начин, развијени култ кнеза Лазара у Срему и то баш у манастиру који су обновили одбегли раванички монаси, несумњиво је утицао и на спајање двеју Раваница у једну, при чему се, сасвим разумљиво, пошло од заједничког ктитора. Предуслов за поистовећење испуњен је чињеницом што су кнежеве мошти почивале у Срему, у манастиру којему је он накнадно

[9] упор.: Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пјесме*, књ. II, Беч 1845, 202—210.

постао и ктитор. Због тога је и у разним записима дошло до поистовећивања Врдника и Раванице. Тако, у једном јеванђељу које је 1739. поклоњено манастиру, употребљен је назив „Врдничко-раванички".[10] Слично и у књизи Чуда Богородичина.[11] Као изасланик патријарха Мојсеја, митрополит Арсеније Јовановић уписао је 1721. да је дошао у манастир „Раваницу или Врдник".[12] Служећи култу народни певач је био и најдоследнији у поистовећивању двеју Раваница. С правом је рекао Стојан Новаковић: „народне историјске традиције нашега времена само су одломци некадашњих живљих традиција",[13] а не мање тачна је његова мисао: „да у сваковрсним историјским изворима ретко што за бацање има".[14] Ово његово мишљење доказује још једна песма у којој јасно одјекују трагови развијеног култа кнеза Лазара у XVIII веку.

*

* *

У својој српској грађанској лирици XVIII века, под бројем 35, објавио је Тихомир Остојић једну песму у којој се слави Фрушка гора и њени манастири:[15]

„Ао Врушко, висока планино,
У тебе је слава и красота,
Сва лепота у тебе почива.
Ту су места свети изабрали
Манастире за њи поправили,
Сву красоту њима приложисмо
Они јесу божји угодници
Који моле за нас непрестано ..."

Одјек њихове славе је тако велик да привлачи и самог аустријског цара Јосифа II.

„К њим долази Јосифе цесару
Славу њиову желио видети,
Које он када је видео,
Своју жељу јесте испунио

[10] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи,* бр. 2776.

[11] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи,* бр. 3031.

[12] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи,* бр. 2400.

[13] С. Новаковић, *Народне традиције и критичка историја,* Отаџбина V, св. 20, Београд 1880, 404.

[14] н. д. 403.

[15] Т. Остојић и В. Ћоровић, *Српска грађанска лирика XVIII века,* Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. XIII, Београд—Сремски Карловци 1926, 38—42.

Допуштење од свети просио
И у уста јесте целивао
И ту јесте тихо говорио:
„О Лазару, божји угодниче,
Који јеси у слави вишњаго
Моли Бога за мене грешнаго
И пошљи ми помоћ руку твоју,
Да победим твога супостата,
Који јесте на тебека возвао
На Косову пољу широкоме,
На коме си јасност изгубио
И пребегао у недра вишњему,
Сву државу твоју изгубио
А небесну славу предобио.
Ти си вредан са твојом милости
Моју молбу мене испунити
От Господа Бога испросити,
Да ја имам срећу куд год пођем
А са мојом изабратом војском".
А када је све то изрекао,
Он се њему лепо поклонио
И сву славу њину похвалио.
Зато јесте свим нама похвала
С њима јесмо славни и високи.
Они славе творца и силу вишњега
Они држе закон изабрати,
Нас чувају и од свашта бране . . ."

Ова песма, која потиче из 1796. од редова Стевана Зурковића из Карловчића, сведочи о човеку с „доста црквенске културе, онакве каква се често налази у наших људи у Срему око манастира. Њему је религија оно видљиво: зграда, драгоцености у њој, обред".[16] Већ је истакнуто да је Зурковић био обузет култом кнеза Лазара. То га је и навело да у његово прослављање уплете и самог цара Јосифа II. Поставља се питање како се то могло десити?

По нашем мишљењу, ова идеја настала је на основу истинитог историјског догађаја. Колико је познато, цар Јосиф II боравио је у Срему два пута. Први пут, 1768, када је у Сремским Карловцима 12. маја посетио митрополита Павла Ненадовића, а том приликом ушао и у олтар Саборне цркве.[17] Друга царева посета обављена је 1788. када је он са свитом преноћио у манастиру Фенеку. Према сведочанству игумана Софронија Стефановића од 12. марта 1788, цар Јосиф II је показао занимање за иконе

[16] н. д. XXIV.

[17] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 3314.

Богородице које су се налазиле у цркви.[18] С друге стране, нема података да је посетио Раваницу и да се поклонио моштима цара Лазара. И тако, један истинит догађај, а реч је о царевој посети Срему, доживео је своју песничку трансформацију, која га је ставила у службу култа кнеза Лазара.

*

* *

Песме о којима смо говорили још једном потврђују у којој је мери народно песништво слојевито, а само археолошком методом, издвајањем свих појединих слојева, могуће је доћи до њихове праве суштине. Народни певач је одувек био готово присиљен да ослушкује и прати велика историјска збивања, да следи све оне промене изазване тешким, принудним миграцијама и да на свој начин успостави поремећени друштвени и политички склад, да поврати изгубљено историјско памћење. Ношен својим истанчаним осећањем за колективну судбину народа, српски народни певач је извршио своју голему историјску улогу међусобног повезивања свих разбијених и раздвојених народних делова. Подсећајући на изгубљену средњовековну државу, певач је истовремено будио наду у њену обнову. Тај сан о обнови стваран је током векова и он садржи читав један духовни и политички програм. Разумљива је и велика улога српских манастира који су били и главна духовна средишта наше прошлости. Сасвим јасно, њихов је значај незамислив без култних реликвија међу којима су мошти биле на првом месту. Отуда, не изненађује што је баш Фрушка гора са својим манастирима постала други Атос, чији је скучени географски простор превазиђен духовним порукама. Потекле са црквених источника ове су поруке током XVIII века морале стећи и своју лаичку варијанту. Једном сагледана духовна отаџбина утицала је у српском грађанском друштву и на стварање веома одређених политичких идеала, који су се коначно оваплотили у српској револуцији од 1804. године.

[18] О томе в.: Ђ(орђе) Р(ајковић), *Старине српске*, Глас истине за год. 1884, 63—64. Ову посету цара Јосифа II манастиру Фенеку описао је и архимандрит Викентије Ракић у својој књижици: *Историа монастирја Фенека*, Будим 1799, 15.

ДИМИТРИЈЕ СТЕФАНОВИЋ

МЕЛОДИЈСКО ПОРЕКЛО СТИХИРЕ У ЧАСТ КНЕЗУ ЛАЗАРУ

У хиландарском музичком рукопису бр. 668, фф. 72r—73r, из XVIII века, забележена је стихира **КТО ТЕБЕ НЕ БЛАЖИТЪ БОДРАГО ДѢЛАТЕЛА ЗАПОВѢДИ БОЖІИХЪ**; VI глас „на славу после стихира на Господи воззвахъ" у част „с(ве)таго князя Лазаря".[1] Познато је да је највећи део словенског богослужбеног репертоара превод са грчког на словенски језик. Међутим, службе у част српских светитеља представљају *творенија* наших *пјеснословаца*, па су њихови текстови, а посебно мелодије сачуване у неумским рукописима предмет нашег интересовања — и то пре свега њихово порекло (узори, сличности са евентуалним предлошцима, самосталност у односу на њих или потпуна независност). Док су текстови у част српских светитеља стварани и записивани почев од XIII века, неумама су забележене само стихире, и то тек у хиландарским рукописима XVIII века. Исти је случај са мелодијама словенског Осмогласника[2]. У својој докторској дисертацији „Осмогласник у музичкој традицији Јужних Словена" Даница Петровић је установила мелодијску зависност словенских осмогласних стихира од одговарајућих грчких предложака.

[1] Службу у част кнеза Лазара *саставио* је непознати Раваничанин после 1402. године. Сачувана је у рукопису манастира Хиландара бр. 482, фф. 117r—156v, из 1536. године без неумских знакова. Службу је *преписао* јеромонах Орест. *Упор.* Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара* (Београд, 1978) стр. 184. *Упор.* и Богдановићев опис музичког рукописа бр. 668, XVIII век, стр. 228, где је означен као *Стихирар Теодосија Хиландарца.* — О хиландарским музичким рукописима *упор.* А. Јаковљевић, „Инвентар музичких рукописа манастира Хиландара", *Хиландарски зборник* 4 (Београд, 1978) стр. 193—234. О рукопису бр. 668 видети на стр. 225—226. — О овом рукопису писали смо и у прилогу „Свети Сава у црквеној музици", у зборнику радова: *Сава Немањић — Свети Сава, историја и предање, САНУ* (Београд, 1979) стр. 427—441. — О хиландарским музичким рукописима који садрже музички забележене стихире у част кнезу Лазару *упор. О Србљаку,* СКЗ (Београд, 1970) стр. 483.

[2] Мелодије грчког Осмогласника налазимо у грчким музичким рукописима још из најранијих времена, почев од XI века, али их можемо транскрибовати тек из рукописа из XIII века.

Пошто је инципит стихире кнезу Лазару **КТО ТЕБЕ НЕ БЛАЖИТЪ** веома сличан догматику VI гласа Осмогласника: **КТО ТЕБЕ НЕ ОУБЛАЖИТЪ ПРЕСВѦТАѦ ДѢВО** (а поред тога догматик је у служби забележен на „и ниње“) наша истраживања смо започели поређењем текстова ове две стихире. У наставку дајемо а) *оба* текста на црквенословенском језику руске редакције како су забележени у штампаним издањима и у нашим рукописима и б) савремени превод стихире кнезу Лазару објављен у Србљаку. У првом реду је текст догматика (О=*Осмогласник,* Београд, 1908, стр. 190—191); у другом реду је текст стихире кнезу Лазару (С = *Србљак,* Москва — Венеција, 1765, стр. 150), а у трећем реду је превод на савремени српскохрватски језик (П = *Србљак* 2, Београд, стр. 151, 153). Бројевима су означени одсеци текста.

1.	О	Кто тебе не оублажитъ пресвѧтаѧ дѣво;
	С	Кто тебе не блажитъ бодрагѡ дѣлателѧ заповъѣди божїихъ;
	П	Ко да те не блажи, буднога делатеља заповести божјих,
2.	О	Кто ли не воспоетъ твоегѡ прчистагѡ рождества;
	С	Или кто непохвалитъ всекрасное твое житїе;
	П	Или ко да не похвали свекрасно твоје живљење,
3.	О	Безлѣтнѡ бо ѿ отца возсїѧвыи сынъ единородныи:
	С	Собралъ бо еси ꙗкѡ пчела любодѣлнаѧ многоцвѣтныѧ добродѣтели
	П	Јер сабрао јеси као пчела трудољубива многоцветне добродетељи
4.	О	Тои же ѿ тебе чистыѧ проиде, неизреченнѡ воплощсѧ,
	С	Бѹдѹщѹю славѹ искiи приѡбрѣсти, земнѹю измѣнивъ:
	П	Иштући да вечном славом земаљску размениш,
5.	О	Естествомъ богъ сыи, и естествомъ бывъ человѣкъ насъ ради:
	С	Око слѣпихъ, нога хромыхъ, жезлъ старости, и всѣмъ всѧ былъ еси, милостивною рѹкою
	П	Око слепима, нога хромима, палица старости свима све био јеси милостивом ти руком
6.	О	Не во двою лицѹ раздѣлѧемыи, но во двою естествѹ неслитнѡ познаваемыи:
	С	Мѹченїѧ же вѣнцемъ главѹ твою оѹкрасилъ еси,
	П	И мучења венцем главу своју украсио јесу,

7.	О	
	С	Хрїстꙋ Богꙋ предстоиши, тогѡ славы наслаждаѧсѧ:
	П	Христу Богу предстојиш његовом славом наслађујући се,
8.	О	Того моли чистаѧ всеблаженнаѧ,
	С	Ѥмꙋже и молисѧ, молимъ тѧ Лазаре мꙋдре
	П	Коме и моли се, Лазаре мудри молимо те,
9.	О	Помиловатисѧ дꙋшамъ нашимъ.
	С	Трꙋдомъ твоимъ вѣчновати вътишинѣ и спастисѧ дꙋшамъ нашимъ.
	П	Да по труду твоме вечнујемо у тишини и да се спасу душе наше.

Већ на први поглед очигледна је сличност стихире кнезу Лазару у односу на текст догматика и то у првом и другом одсеку. Пети одсек представља веома интересантан пример разраде, развијања и прилагођавања србљачког текста у односу на текст догматика. Сличан поступак може се пратити и у осмом одсеку.

После разматрања текста, највише нас је, свакако интересовало мелодијско порекло стихире кнезу Лазару. Прво смо транскрибовали стихиру. Транскрипцију и фотографије рукописа прилажемо на крају. Поступак упоредног мелодијског истраживања био је сличан текстуалном. И у овом случају смо потражили мелодију догматика. Забележена је у *словенском* хиландарском неумском рукопису бр. 309, фф. 36 r+v, XVIII век.[3] Овоме смо додали и транскрипцију одговарајуће *грчке* мелодије из рукописа Матице српске M R I, 2 фф. 60 r+v, XVIII век. После упоредне анализе установљено је:

1) мелодија стихире у част кнезу Лазару (хиландарски рукопис бр. 668) највећим делом истоветна је са мелодијом словенског догматика VI гласа осмогласника (хиландарски рукопис бр. 309);

2) текст и мелодија стихире у част кнезу Лазару садржи проширење које се не може поредити са догматиком осмогласника. Почетак и крај мелодијског проширења обележен је у наведеном тексту испрекиданом заградом. Почиње на половини шестог одсека, а завршава се пред крај деветог одсека. У тексту је, међутим, само седми одсек стихире кнезу Лазару проширен. За ово дуже мелодијско проширење нисмо, за сада, нашли узор.

[3] Користили смо се транскрипцијом Данице Петровић.

У транскрипцији је почетак и крај мелодијског проширења обележен испрекиданом заградом. Знајући из искуства, а и на основу досадашњих проучавања, да су каденцијалне, завршне мелодијске формуле веома карактеристичне, настојали смо да пронађемо крај мелодијског проширења, односно заједнички мелодијски завршетак у обе песме. Заједничка мелодијска формула пронађена је тек пред крај стихире.

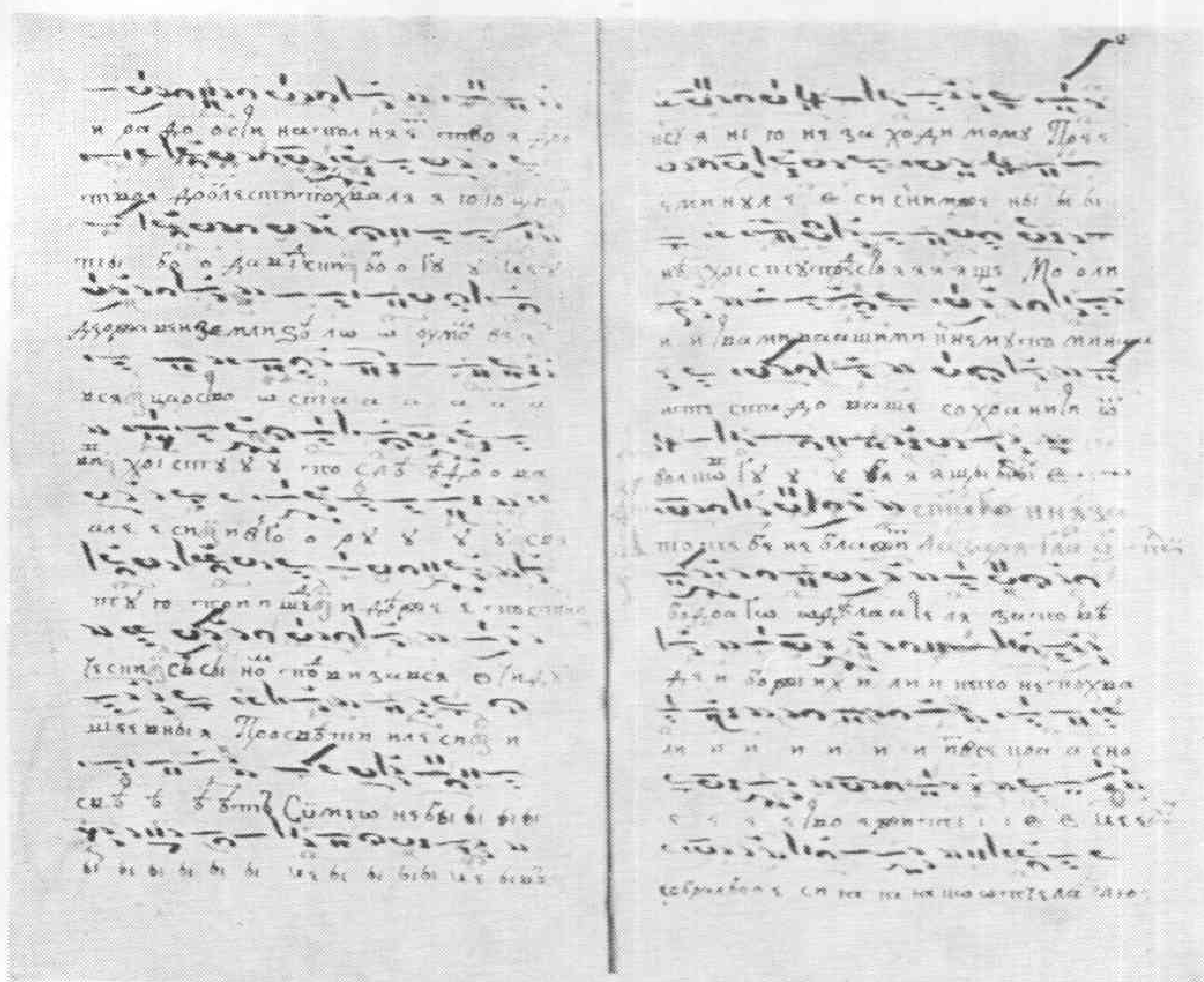
Од посебног је значаја начин мелодијске изградње тог проширеног дела. Музиколошка анализа указује да је тај поступак зналачки изведен, тако да износимо претпоставку о делимичном стваралачком приступу хиландарског „музичког преводиоца". Тај приступ огледа се и у успешном прилагођавању словенског текста мелодији. Однос текстуалних и мелодијских акцената који још није проучен — биће захвалан посао за заједничко истраживање лингвиста и музиколога.

3) Словенска мелодијска верзија догматика такође се највећим делом ослања на грчку мелодију догматика (рукопис Матице српске M R I, 2).[4]

Наведени резултати наше анализе сведоче да мелодија стихире у част кнезу Лазару **КТО ТЄБЄ НЄ БЛАЖИТЪ** — са изузетком наведеног проширења произилази из грчке верзије осмогласника, односно да је грчка верзија догматика VI гласа Τίς μὴ μακαρίσει σε, послужила као основа за мелодијску изградњу: а) словенске верзије стихире осмогласника и б) стихире у част кнезу Лазару.

Закључци до којих смо дошли поређењем мелодија транскрибованих из три наведена рукописа веома су значајни за објашњење порекла мелодија песама у част српских светитеља и указују којим правцем ваља усмерити даља истраживања хиландарских словенских рукописа.

[4] Д. Петровић је установила да је аутор грчке мелодијске верзије Хризафис Нови (друга половина XVII века). О Хризафису Новом *упор.* Christos Patrinelis, „Protopsaltae, Lampadarii, and Domestikoi of the Great Church during the post-Byzantine Period (1453—1821)", *Studies in Eastern Chant,* vol. III, ed. by Miloš Velimirović, (London, 1973) pp. 150—152.

ПОЧЕТАК СТИХИРЕ У ЧАСТ КНЕЗУ ЛАЗАРУ: КТО ТЕБЕ НЕ БЛАЖИТ
Рукопис манастира Хиландара бр. 668, XVIII век, ф. 72г
(Стихирар Теодосија Хиландарца)

НАСТАВАК И ЗАВРШЕТАК СТИХИРЕ У ЧАСТ КНЕЗУ ЛАЗАРУ

Рукопис манастира Хиландара бр. 668, фф. 72ᵛ—73ʳ

СТИХИРА КНЕЗУ ЛАЗАРУ

Руковис манастира Хиландара,

Бр. 668, глас 6

Кто̀ те — бѐ не бла — жи́тъ

бо́ — дра — гѡ... дѣ́-ла — те — ла

за́ — — по-вѣ — де — й бо́ — жї — нхъ;

и̇ — ли кто̀ не — по — хва — ли́тъ...

все-кра́ — — сно — є... тво — ѐ

жи — тї — — — ѐ;...

со — бра́лъ бо... є̇ — сн ѧ̇ — — кѡ пчє́ — ла

f.72v

лю — бо-дѣ́л — на — ѧ мно — го — цвѣ́т — ны — ѧ

до — бро — дѣ́ — — те — лн,...

бꙋ́ — дꙋ — щꙋ — ю сла́ — — — — вꙋ...

и̇ — скї — й при — ѡ — брѣ — сти,

зем — нꙋ — ю и҆з — мѣ — — ни́въ:

ѻ҆ — ко слѣ — пы́хъ, но — га

хро́ — мыхъ, же́ — злъ ста́ — ро — — сти,

и҆ всѣ́мъ вся̀ бы́лъ є҆ — сѝ, ...

ми́ — ло — стив — но — ю рꙋ — ко́ — ю

мꙋ — че́ — ні — я же вѣн — це́мъ...

гла́ — вꙋ... тво — — ю̀ ѹ҆ — кра — си́лъ

є҆ — — — сѝ, Хрі — стѐ Бо́ — гꙋ пред — сто — я́ — щи,

то — гѡ̀ сла́ — вы... на — сла — жда́ — я — ся:

є҆ — мꙋ — же и҆ мо — ли́ — — ся, мо́ — лимъ тя

Ла — — — за́ — ре мꙋ — — — дре,

f.73^{2}

трꙋ — до́мъ тво — и́мъ вѣ — чно — ва — ти въ ти — щи́ — нѣ,

и҆ спа — сти́ — ся дꙋ — — ша́мъ на́ — шимъ.

ДАНИЦА ПЕТРОВИЋ

НОТНИ ЗАПИСИ ПЕСАМА У ЧАСТ СВ. КНЕЗА ЛАЗАРА

У *Србљаку* који је 1941. године, према карловачком појању, у ноте ставио Бранко Цвејић, налази се двадесетосам песама из службе св. кнезу Лазару.[1] После св. Саве који је заступљен са тридесетчетири нумере, кнез Лазар је светитељ са највећим бројем песама. Супротно томе, у хиландарским неумским рукописима из XVIII—XIX века, који су наставак далеко старије традиције, кнезу Лазару, као једном од шесторице српских светитеља, посвећен је најмањи број песама — само три.[2] Ова значајна разлика у броју песама свакако сведочи о односу савременика према култу кнеза Лазара и потврђује неке закључке до којих се дошло у различитим областима историјских истраживања.

Канонизација кнеза Лазара извршена је годину дана после његове погибије на Косову,[3] а култ се потом ширио уз подршку чланова породице и Српске цркве, пре свега монаха његове главне задужбине, манастира Раванице.[4] Занимљиво је и мишљење да је списе Лазаревог култа, као и првобитне епске песме, спонтано стварало покољење лично дотакнуто косовском трагедијом.[5] Судећи по ликовним уметностима, култ кнеза Лазара

[1] *Карловачко појање — Србљак*, ставио у ноте Бранко Цвејић, захваљујући прилозима предуписника издао Д. Стефановић, Београд 1970, 88—107.

[2] Д. Стефановић, Почеци стихира у хиландарским неумским рукописима, *О Србљаку*, Студије, изд. Српска књижевна задруга, Београд 1970, 479—483.

[3] Б. Сп. Радојичић, Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара, *Гласник Скопског научног друштва*, XXI, Скопље 1940, 48.

[4] С. Петковић, Култ кнеза Лазара и српско сликарство XVII века, *Зборник за ликовне уметности*, Матица српска, одељење за ликовне уметности, бр. 7, Нови Сад 1971, 85. Такође упор., Б. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, изд. Багдала, Крушевац 1968; Исти, Слово о светом кнезу Лазару Андонија Рафаила, *Зборник историје књижевности*, Одељење језика и књижевности САНУ, књ. 10, Београд 1976, 147—179.

[5] Ф. Кемпфер, Почетак култа кнеза Лазара, *О кнезу Лазару*, научни скуп у Крушевцу, изд. Филозофски факултет у Београду и Народни музеј у Крушевцу, Београд 1975, 265.

је у турском периоду готово заборављен. До његовог оживљавања долази тек крајем XVII века.[6] Најстарији познати неумски записи песама из службе кнезу Лазару налазе се у хиландарским рукописима из XVIII и XIX века.[7] Занимљиво је да ни К. Станковић, ни Ст. Мокрањац, немају у својим записима песме у част кнеза Лазара.

Преломни датум у новијој историји култа кнеза Лазара било је пренoшење његових моштију из Раванице у Сент Андреју приликом Сеобе 1690. године, односно њихово смештање у фрушкогорски манастир Врдник седам година касније.[8]

Српска црква, као бранилац легитимности српске државе у то доба, ослањала се у великој мери на култове Срба светитеља и матичне манастире њихових култова. Мисао о обнављању српске средњовековне државе у оквиру духовних и политичких тежњи српског народа у XVIII веку, и почетак борбе против Турака, нашли су ослонац првенствено у култу кнеза Лазара, погинулог у борби против Турака.[9] Зато је, захваљујући пре свега пећком патријарху Арсенију IV Шакабенти, култ кнеза Лазара нагло ојачао на подручју Карловачке митрополије око 1740. године. Лазарев лик изграђен на жртвеним врлинама Христовог ратника, на идеји праведног заточника државног јединства и легитимитета, био је основа барокног култа кнеза Лазара, који је главни и најпотпунији култ Карловачке митрополије у XVIII веку.[10]

У оквиру оваквих културно-историјских прилика лако је објаснити место које је припало кнезу Лазару у карловачком појању и у музичком *Србљаку* Бранка Цвејића. Цвејићеви нотни записи обухватају различите песме из службе св. кнезу Лазару:

а) *стихире на великом вечерњу*

— стихире на „Господи воззвах; 1. **Єгда 'вѣрою и любовїю истинною**, глас II; 2. **Єгда промышленїемъ всевидѧщагѡ**, глас II; 3. **Єгда безбожное нашествїе**, глас II; 4. **Ѿ преславнагѡ чꙋдесе**, глас VIII; 5. **Ѿ дивнагѡ чꙋдесе**, глас VIII; 6. **Ѿ преславнагѡ чꙋдесе**, глас VIII.

— Слава, стихира VI гласа, **Кто тебе не блажитъ**;

[6] С. Петковић, *нав. дело*, 86; Исти, Иван Грозни и култ кнеза Лазара у Русији, *О кнезу Лазару*, 311.

[7] Д. Стефановић, *нав. дело*, 483; Исти, рад у овом Зборнику.

[8] В. Хан, Прилог познавању иконографије кнеза Лазара, *Рад војвођанских музеја*, бр. 7, Нови Сад 1958, 63—74; Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца* (историјско-етнографска расправа), Народни музеј Смедерево, посебно издање, књ. 1, Смедерево 1965, 123.

[9] Д. Медаковић, *Трагом српског барока*, изд. Матица српска, Нови Сад 1976, 274.

[10] *Нав. дело*, 287.

— стихире на литији: 1. **Соборы празднолюбныхъ**, глас I; Слава, **Востр8бимъ тр8бою**, глас V;

— стихира „на стиховње“, Слава, **Днесь церковь православнаѧ**, глас IV.

b) *песме на јутрењу*

— тропар, **Красот8 возжелѣвъ**, глас III (нотни пример 1);

— два сједалина: 1. **На камени не поколебимыѧ вѣры**, глас I; 2. **Красотою житїѧ твоегѡ**, глас III.

— Слава, И ниње, богородичан, **Р8цѣ твои божественныи**, глас I;[11]

— величаније (силабична и мелизматична варијанта);[12]

— прокимен, **Многи скорби праведнымъ**, глас IV;[13]

— стихира, **Иже благодатїю**, глас VI;

— свјетилен, **Отечество твое**, глас III;

— Слава, стихира „на хвалите“, **Зачало добродѣтелнагѡ твоегѡ житїѧ**, глас VIII.

c) *песме на литургији*

— блажена IV гласа (три тропара III песме првог Канона на јутрењу св. кнезу Лазару), **Раз8ма ѿ пеленъ**, **Авраам8 на земли**, **Преиспещренныи и славныи**;

— блажена VIII гласа (три тропара и богородичан VI песме првог Канона св. кнезу Лазару), **Ѿ всекрасныѧ к8пли твоеѧ**, **Житїю твоем8 Лазаре**, **Мати приснодѣво**;

— кондак, **Возбраника благочестїѧ**, глас VIII.

У *Празничном појању* епископа Стевана Ластавице објављено је 1969. године 49 нумера у оквиру службе св. кнезу Лазару.[14] Међу овим записима само је 25 песама из службе кнезу Лазару, док су остале песме из општег појања. Избор песама је веома сличан Цвејићевом, с тим што је Ластавица изоставио две стихире VIII гласа на вечерњу, које Цвејић доноси, а забележио је две стихире VIII гласа на јутрењу („на хвалите“), којих нема код Цвејића.

[11] Овај богородичан налази се у *Триоду — посном*, на јутрењу у понедељак сиропусне недеље, *упор.*, изд. Москва 1835, л. 43'.

[12] Општи текст *Величанија* прилагођен је служби кнеза Лазара. За разлику од осталих песама, које су у ноте ставили Цвејић и Ластавица, *Величаније* је нотама забележено у појединим литографисаним и штампаним збиркама песама карловачког појања, знаних и анонимних записивача.

[13] Ова песма такође припада општем литургијском репертоару.

[14] Стефан Ластавица, *Српско православно народно црквено појање*, други део — *Празнично појање*, књ. II, изд. Епархија источноамеричка и канадска, Београд 1969, 337—395.

У записима оба аутора текстови су писани старословенским језиком руске редакције, такозваним црквенословенским језиком и одговарају штампаном издању.[15] Разночтенија су незнатна.

Иако у текстовима нотних записа нису означени акценти, поређења су показала да мелодијски акценти, са малим изузецима, одговарају акцентима црквенословенског језика.

Напеви службе св. кнезу Лазару су део традиције српског народног црквеног појања. Грађени су на основу мелодијских формула из Осмогласника, који је основни мелодијски узор у православној музичкој традицији. Поређењем песама у част кнеза Лазара са стихирама одговарајућих гласова из *Осмогласника*[16] уочили смо следеће заједничке елементе:

— почетна мелодијска формула

— завршна мелодијска формула

— завршни тонови мелодијских одсека

— карактеристичне мелодијске формуле одређених гласова.

Резултати ових поређења и њихово формулисање представљају основу за објашњење сложеног процеса „кројења" у усменој традицији црквеног певања.

У жељи да откријемо корене овог певања, за које знамо да је формирано током XVIII века, поредили смо нотне записе песама у част св. кнеза Лазара са већ утврђеним карактеристичним мелодијским елементима хиландарског Осмогласника, сачуваног у неумским рукописима из XVIII века. Неочекивано, уочили смо изузетно занимљиве значајне повезаности, па ћемо читав проблем размотрити детаљно у посебном раду.

Поред црквене уметности, култ кнеза Лазара и косовског боја инспирисао је ствараоце у свим областима српске грађанске уметности у XVIII веку. Прва сликарска историјска композиција наше новије уметности је дело *Бој на Косову*, које је 1776. године насликао Амвросије Јанковић у трпезарији манастира Врдника.[17] Развој поетске идеје Косова може се пратити од Орфелина преко Његоша до Ракића, а сви песници предбранковске епохе били су јединствени и често јединствено надахнути историјским национализмом у даровитом опевању Косова, од Орфелина до Милице Стојадиновић.[18]

[15] *Правила молебнаја свјатих сербских просвјетителеј*, Млеци, 1765, л.л. 148'—163. О овом издању упор., Г. Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд 1964, 78—79.

[16] Ст. Мокрањац, *Српско народно црквено појање I, Осмогласник*, Београд 1964.

[17] М. Коларић, „Бој на Косову" Амвросија Јанковића, *Зборник радова Народног музеја*, III, Београд 1962, 233—236.

[18] Упор., *Српска грађанска лирика XVIII века*, из старих песмарица за штампу приредили Т. Остојић и В. Ћоровић, Зборник за историју,

1. ТРОПАР СВ. КНЕЗУ ЛАЗАРУ, глас III

нотни запис Б. Цвејића, Србљак, стр. 98

Кра-со-ту воз-же-лѣвъ сла-вы Бо-жі-я, во зем-ный

то-му бла-го-у-го-дилъ е-си, и по-у-че-ный

ти та-ланта до-бра со-дѣ-лавъ у-су-гу-билъ

е-си, о нем-же и по-дви-завъ-ся до кро-

ве от-о-ну-ду-же и мзду бо-лѣ-

зней тво-ихъ я-ко му-че-никъ прі-ялъ е-си отъ

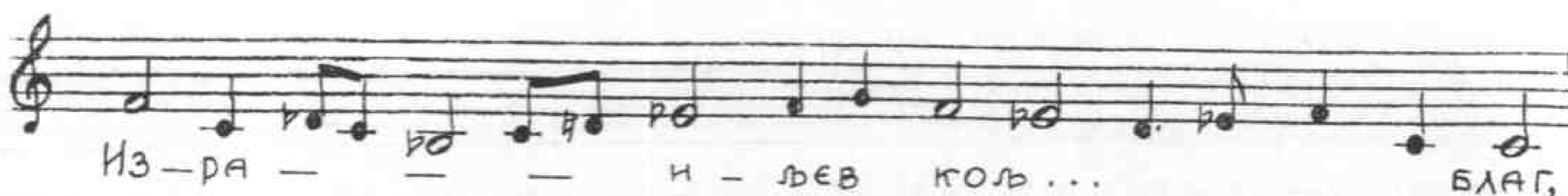
Хрі-ста Бо-га, е-го-же мо-ли спа-сти-

ся по-ю-щимъ тя Ла-за-ре.

2. ПЕСМА КНЕЗУ ЛАЗАРУ

мелодија по стихирарском напеву 5 гласа

И. Бајић

„Голуб“ Сомбор

И. Бајић

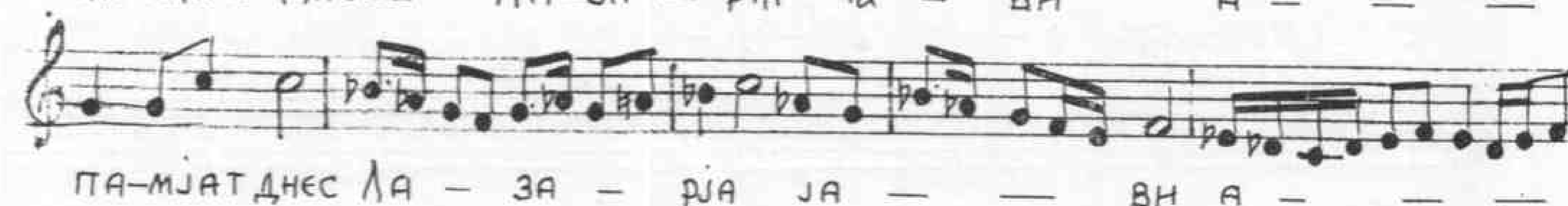
„Голуб“ Сомбор

И. Бајић

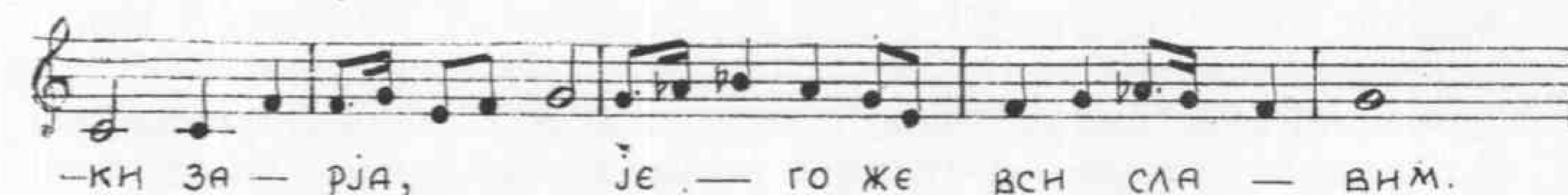
„Голуб“ Сомбор

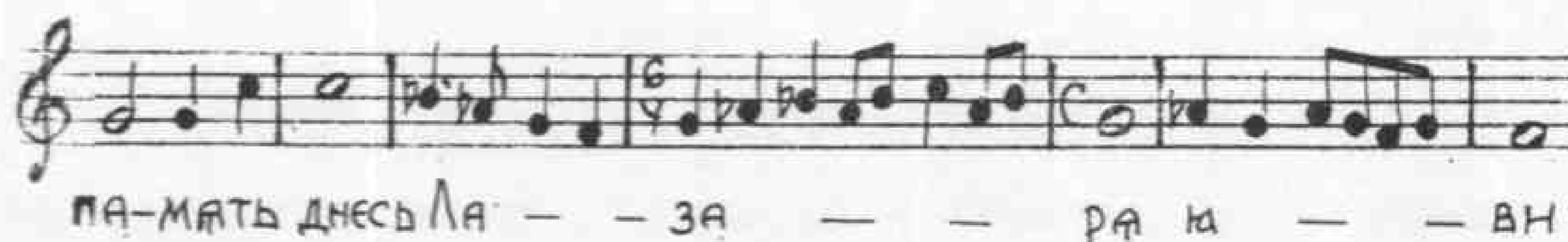
И. Бајић

„Голуб“ Сомбор

1. мелодијска вар.
Л. Лере

3. ПЕСМА КНЕЗУ ЛАЗАРУ

мелодија по псаламском напеву 4 гласа

С. Милу-ровић

И — — — зра — и — — љев... који

Па — — — мјат днес Ла — — — — зар

Опште појање

Хва — — — ли́ — те, хва — — — ли́ — —

С. Милу-ровић

Благ јест серд — — цем пра — — — — вим,

—ја ја — ви а — — — ки зар — ја,

Опште појање

— те Го — — — спо — — да съ не — бе́съ.

С. Милу-ровић

је — го — же вси сла — вим, је — го — же вси сла — вим

А — ли — лу — ја, а — — ли — лу — ја, а — ли — лу — — ја.

Опште појање

А҆ — ли — лꙋ їа, а҆ — ли — лꙋ — їа, а҆ — ли — лꙋ — — їа

Рукописне и штампане песмарице представљају огледало културног и друштвеног живота грађанског сталежа у Карловачкој митрополији током XVIII века. Међу ствараоцима ових песама било је и црквених лица. Песме духовног садржаја уношене су у популарне штампане збирке песама, такозване „Лире", а и у зборнике црквених песама.[19] Тако смо у *Катавасијама* из 1887. и 1911. године, нашли духовну, нелитургијску песму:[20]

ПѢСНЬ СВ. КНѦЗЮ ЛАЗАРЮ СЕРБСКОМȢ.

Ісраилевъ коль благъ
Богъ Єсть сердцемъ правымъ,
Памѧть днесь Лазарѧ
Іѧви аки зарѧ,
Єгоже вси славимъ.

Столпъ правовѣрїѧ,
Бездна милостыни,
Свѧтыи Лазарь бѧше,
Рѣки истощаше,
Щедротъ неѡскȣдны.

Истинныи желатель
Небесныѧ славы,
Ȣкраси церквами
Іѧкоже ѕвѣздами,
Всю землю державы.

Дати себе на смерть
За вѣрȣ ревнȣѧ,
Мечемъ усѣчесѧ,
Вѣнцемъ увѧзесѧ,
Вѣчнѡ торжествȣѧ.

Ѡбитель вердничка
Красȣисѧ поющи
Держащаѧ цѣло
Лазарево тѣло,
Нетлѣнми цвѣтȣщи.

Радȣисѧ Лазаре,
Апостоле сербскїи,
Молбȣ къ Богȣ пролеи,
Спаси ѿ напастеи,
Весь родъ хрїстїанскїи.

Песма је први пут објављена у збирци: Пѣсни различныя на господскія праздники Дамїана Каȣлиціїйа, Новосадскагѡ книгопродавца. Въ Бȣдинѣ градѣ, печатано при Кралевскомъ Оунївер-сїт. Писмены Славено-Сербскїя Печатни 1804.[21]

Текст песме је писан на црквенословенском језику у духу црквене поезије и садржи шест строфа у дванаестерцу.[22] Акро-

језик и књижевност српског народа, I одељење, Споменици на српском језику, књ. XIII, Сремски Карловци 1926; *Српска грађанска поезија* I, приредио Б. Маринковић, Београд 1966, 64—73; М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба* (XVII и XVIII век), Београд 1970, 119, 143, 183; М. Лесковац, *Антологија старије српске поезије*, Библиотека „Српска књижевност у сто књига", Нови Сад—Београд 1972, 18.

[19] Т. Остојић, В. Ћоровић, *нав. дело*, XXV.

[20] Малаѧ Катавасїа, изд М. Поповичь, Нови Сад 1887, 100—101; Великаѧ Катава́сїа, изд. „Нато́шевичь", Нови Сад 1911, 167—68.

[21] Прво издање овог зборника песама штампано је у Бечу 1790. године, али се у њему не налази песма кнезу Лазару.

[22] Занимљив је податак да је дванаестерац приморског типа одјекнуо посредством которских песника и на северу у Фрушкој Гори, где је непознати Врдничанин после 1722. године прерадио „Ораторијум о боју на Косову" Андрије Змајевића. Овај стих се потом неговао у српским земљама под Угарском, у Карловачкој митрополији. Упор., М. Павић, *нав. дело*, 142—143.

стих почетних слова сваке строфе открива аутора текста, монаха ИСИДОРА,[23] о коме нисмо нашли више података. Поред тога што се у тексту говори о врлинама кнеза Лазара у петој строфи се помиње обитељ манастира Врдника, која слави дан светитеља чије мошти чува. Можемо зато претпоставити да је песма пригодна, стварана за врдничку славу Видовдан (15. јуни), можда баш у самом манастиру.[24]

Ово је леп пример из богате српске песничке литературе XVIII века, која је, слично црквеном, литургијском песништву, тесно везана са музиком. „Песничка форма, метрика и ритмика српског барокног песништва подударала се са законима компоновања музичких дела, па се намеће закључак да је велики део тих књижевних творевина био пре свега намењен певању."[25] Нажалост, познато је далеко више песничких збирки, него нотних записа. Верујемо да ће истраживања архивске грађе, старих новина и часописа, довести до нових сазнања. На том пољу драгоцене би биле компаративне анализе украјинских песама, под чијим се утицајем развијало наше барокно песништво, као и теренска снимања понегде још увек сачуване усмене музичке традиције.

Популарност Исидоровог творенија на простору Карловачке митрополије довела је до тога да данас познајемо пет нотних записа песме св. кнезу Лазару:

1. Најстарији запис је објављен 1885. године у сомборском часопису за децу *Голуб*, стр. 89; аутор је непознат.

2. У Музиколошком институту у Београду налази се варијанта истог напева у оригиналном рукопису Исидора Бајића (1878—1915), са напоменом: „Хаџи Дина Јанковић научио је ову песму од владике Стојковића[26] (басист изванредан). Лазарево

[23] Податке о овој песми и сачуваним напевима нашли смо у непотписаном раду Б. Перића, Песма кнезу Лазару, *Гласник — службени лист Српске православне цркве*, год. LVIII, бр. 6, Београд, јуни 1977, 121—125.

[24] Стихови о Врднику, сремској Раваници, налазе се и у песми Алексија Везилића, Ѻписанїе монастырей фрꙋшкогѻрскихъ бачкихъ, славонскыхъ нѣкоторыхъ и банатскихъ, која је објављена у Бечу 1788. године у другом делу књиге, *Краткое написание о спокоиной жизни*, стр. 53:

„Ѿ Раванице мѣсто отмѣнно
ст҃ꙋ Лазарꙋ за покой данно
к' тебѣ приходѧтъ многа господа,
ѡ разна рода.

Хадекъ Фелдмаршалъ [ꙋдивисе ѕѣло]
видећи свето цѣлокꙋпнѡ тѣло.
Ѿ многихъ вѣкѡвъ кое сохранѣно.
Лежитъ нетлѣно.

[25] Стана Ђурић-Клајн, Трагом музике у XVIII веку, *Српска музика кроз векове*, Галерија САНУ, књ. 22, Београд 1973, 155.

[26] Арсеније Стојковић (Мокрин, Бачка, 28. X 1804 — Сент Андреја, 29. III 1892), закалуђерио се у манастиру Раковцу, био је придворни ђакон митрополита Стратимировића, професор Богословије у Сремским Карловцима, затим на дужностима у манастирима Раковцу и Гргетегу. За будимског епископа изабран је 1853. године. *Упор.*, Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка* књ. IV, Београд 1929, 461.

причасно, по Србљаку се служи." Текст песме Ісраилевъ коль благъ уписао је у Бајићев нотни запис Лазар Лера,[27] додајући још једну мелодијску варијанту другог дела песме и напомену: „овако је овај део песме утврђен у Учитељској школи у Сомбору".[28] Бајићева напомена казује да је песма извођена као причастен на Литургији на дан св. кнеза Лазара.

Оба нотна записа доносе сличну мелодију „кројену" према V гласу Осмогласника. Поређењем смо утврдили да је непосредан узор била баш стихира на вечерњу V гласа из службе св. кнезу Лазару (упор. нотни пример 2).[29]

3. У рукопису Тихомира Остојића (1865—1921), који се чува у библиотеци Матице српске у Новом Саду под насловом *Песмарице, прибелешке, листи 46, рукописи, ноте,*[30] налази се нотни запис песме без текста са напоменом: „3 јуна 1909, Ст. Андреја. Лаза Терзин, учитељ у Ст. Андреји, научио од брата Ђуре из Темишвара".

4. У Музиколошком институту у рукопису непознатог аутора забележена је иста мелодија са две, оловком додате напомене: а) „текст у *Катавасији* Димитрија Поповића"; б) „од монаха прибележена по напеву Сергија Попића".[31] Овај запис је објавио Коста Манојловић у *Општем појању* Ст. Мокрањца, Београд 1935, стр. 351, као причасну песму „Хвалите Господа" са сличним објашњењем: „Мелодија овога ,Хвалите' саздана је по мелодији песме на Видовдан Израилѣвъ коль благъ. Мелодија видовданске песме прибележена је од монаха, а по напеву извесног Сергија". Тек смо захваљујући добром зналцу црквеног појања, учитељу Светозару Милуровићу, добили нотни запис ове мелодије са уписаним текстом песме кнезу Лазару (нотни пример 3).

И ова мелодија је у духу црквеног певања, изграђена на мотивима IV гласа Осмогласника, и то по напеву псаламских

[27] Лазар Лера (1885—1966), учитељ, изванредан зналац српског црквеног појања, које је научио током свог школовања у Сремским Карловцима и у сомборској учитељској школи. *Упор.*, Д. Стефановић, Лазар Лера, прилог историји музичке културе код Срба, *Зборник Матице српске за друштвене науке,* св. 50, Нови Сад 1968, 163—165.

[28] Претпостављамо да је исти или сличан напев, на молбу Б. Перића, записао 1969. године Богдан Лалошевић (1889—1970), учитељ из Сомбора, са објашњеем: „. . . шаљем Вам приложену духовну песму V гласа, која се певала у спомен мученика Лазара и осталих српских витезова палих на Косову . . . Ову песму научио ме је у VI разреду основне школе у Сомбору мој тадашњи учитељ Велимир Чонић, 1898. године." Нажалост овај запис није објављен, *упор.*, Б. Перић, *нав. дело,* 125.

[29] Запис из сомборског „Голуба" и Бајићев запис транспоновали смо за терцу ниже, а запис С. Милуровића за сексту ниже, како бисмо их довели на заједнички завршни тон, ради лакшег поређења са записима карловачког појања.

[30] Рукописно одељење Матице Српске, *М 1600.*

[31] Сергије Попић (Ђурђево, 1861 — манастир Врдник, 1913), игуман манастира Врдника, познат као боем и поета.

стихова, који претходе стихирама на „Господи воззвах".[32] Ко је „искројио" песму кнезу Лазару по мотивима IV гласа није нам познато. Поменути записи сведоче да је мелодија била позната и популарна међу фрушкогорским калуђерима, а певао ју је и врднички игуман Сергије Попић.

На основу поменуте грађе закључујемо да је песма кнезу Лазару, као и обе њене мелодијске варијанте, била веома популарна међу Србима широм Карловачке митрополије, од Сент Андреје и Темишвара до Сомбора, Врдника и других фрушкогорских манастира.

Сви наведени историјски и музички документи сведоче о изузетном значају култа кнеза Лазара у литургијској и у паралитургијској музичкој пракси код Срба у XVIII веку.

* * * *

Косовски бој, страдање кнеза Лазара и култ Видовдана, биле су омиљене и често коришћене теме представника музичког романтизма у Србији. Занимљиво је да су у доста дугом временском периоду, читав XIX и прва половина XX века, написане само две хорске композиције на литургијски текст из службе св. кнезу Лазару. То су: а) тропар св. кнезу Лазару за мешовити хор Станислава Биничког (1872—1942), вероватно хармонизација црквеног напева; рукопис, Српско црквено певачко друштво, Вршац,[33] б) такође тропар кнезу Лазару за мешовити хор (постоји и варијанта за женски хор), необјављена, оригинална композиција Светомира Настасијевића (1902—1979).

Далеко је већи број музичких дела различитих жанрова у којима је тематика косовског боја и Видовдана, вид националног обележја. С обзиром да ова дела излазе из оквира нашег рада, навешћемо само попис композиција, као прилог потпунијем праћењу поменуте тематике у српској уметности.

ПОПИС КОМПОЗИЦИЈА[34]

Позоришни комади с певањем

1. Јосиф Шлезингер (1794—1870), „Зидање Раванице" Атанасија Николића; рукопис, Архив САНУ, Београд.
2. Ј. Шлезингер, „Страженије на Косовом пољу или паденије српског царства" Јована Стерије Поповића, драма с певањем и глазбом уз пратњу војне банде.

[32] Ст. Мокрањац, *Осмогласник*, 103—113.

[33] В. Ђорђевић, *Оглед српске музичке библиографије до 1914. године*, изд. Народна библиотека С. Р. Србије, Београд 1969, 188, бр. 1047.

[34] Урађен на основу следећих књига: В. Ђорђевић, *Прилози биографском речнику српских музичара*, изд. САНУ, посебна издања, књ. CLXIX, Музиколошки институт, књ. 1, Београд 1950; Исти, *Оглед српске музичке библиографије до 1914. године*, Београд 1969; Стана Ђурић-Клајн, *Историјски развој музичке културе у Србији*, Београд 1971.

3. Ј. Шлезингер, „Милош Обилић", позоришни комад са пратњом клавира; рукопис, Српско црквено певачко друштво, Панчево.
4. Хуго Доубек (1852—1897), „Задужбина цара Лазара" Милорада Шапчанина; рукопис, Српско народно позориште, Нови Сад.
5. Даворин Јенко (1835—1914), допунски хор за Шлезингерово „Зидање Раванице".[35]
6. Милан Ђуричић (? — ?), „Косово", алегорија у четири чина с певањем, по народним песмама написао М. С. Ђуричић проф. из Београда; изд. Штампарија Народне радикалне странке, 1889.
7. Фрања Покорни (1825—1859), „Царица Милица", историјска драма у пет чинова Дим. Дукића; рукопис, Народно позориште, Београд.

Вокално-инструментална дела

1. Роберт Толингер (1859—1911), Кантата „Косовка", део I за тенор соло уз пратњу клавира; део II за баритон соло, мушки хор и два клавира; рукопис, Српско црквено певачко друштво, Вршац.
2. Р. Толингер, „Пошетала царица Милица", за соло мешовити хор и оркестар; рукопис.

Оркестарске композиције

1. Даворин Јенко (1835—1914), Увертира „Косово" за симфонијски оркестар или војну банду; клавирски извод штампан трошком Српске краљевске академије, литографија Engelmann—Mühlberg, Leipzig. Сачуван је магнетофонски снимак извођења Симфонијског оркестра РТБ, дир. Ж. Здравковић (3. XII 1959).
2. Драгутин Чижек (1831—1913), „Марш кнеза Лазара", за велики или војни оркестар.
3. Петар Крстић (1877—1957), Увертира „Косовска трагедија" за оркестар; рукопис.
4. Јован Маринковић (1871—после 1933), „Видовдан" за оркестар; рукопис, Народно позориште, Београд.

Хорске композиције

1. Даворин Јенко (1835—1914), „Сабљо моја димискијо", о Видову дну, за мушки хор; објављена у књизи *Српске, хрватске и словенске песме,* сложио Д. Јенко, оп. 5, изд. W. Lässig,

[35] Упор., Д. Цветко, *Даворин Јенко и његово доба,* изд. САНУ, посебна издања, књ. CCI, Музиколошки институт, књ. 4, Београд 1952, 119.

Prague. Сачуван је магнетофонски снимак извођења мушког хора РТБ, диригент Б. Симић (13. I 1965).

2. Исидор Бајић (1878—1915), „Даворје на пољу Косову", за мешовити хор, текст Ј. С. Поповића; рукопис.
3. Хуго Доубек (1852—1897), „Видовданска химна", за мушки хор и клавир, текст Б. Страјића; посвећено Српском новосадском читаоничком певачком друштву (чији је Доубек био диригент); објављено у издању Луке Јоцића, Нови Сад, 1889.
4. Гвидо Хавлас (1839—1909), „Видовданска химна" за мушки хор, текст Б. Страјића; рукопис, Српско црквено певачко друштво, Вршац.
5. Спиридон (Шпиро) Јововић (1826—1895), „Ej, Косово", за четири мушка гласа; објављено у: *Даници*, год. VIII, бр. 27, Нови Сад 1867, 648.
6. Јосиф Маринковић (1851—1931), „Косовска химна", за мушки хор, текст Д. Илића; рукопис, Српско црквено певачко друштво, Вршац.
7. Милоје Милојевић (1884—1946), „Видовданска причест", за два хора, мешовити и мушки, оп. 30 (1929); рукопис.

Клавирске композиције

1. Петар Крстић (1877—1957), Одломак из пролога за „Косовску трагедију", за клавир са потписаним текстом; објављено у: *Српска музичка библиотека*, год. II, бр. 5.
2. Војтех Хлавач (1849—1911), „О Видову дне", композиција за клавир, оп. 14; објављено у: *Србске песме за гласовир*, литографија W. Lässig, Prague.
3. Константин Маринковић (? — ?), „Српски војник на Косову", марш за клавир, оп. 18, Београд 1904; литографија, Anst. v C. G. Röder, Leipzig.
4. Милоје Милојевић (1884—1946), „Косовска свита" за клавир, оп. 68 (1942); рукопис (I став, „Видовданска тужбалица").

Песме за глас и клавир

1. Спиридон Јововић (1826—1895), „Ветру са Косова", за соло тенор и клавир, текст Љ. П. Ненадовића; објављено у: *Даница*, год. VIII, бр. 12, Нови Сад 1867, 287—288, и у: *Pro Musica*, 63, 1972, 8—10, рад Н. Мињанића, „Композитор и хоровођа Шпиро Јововић".
2. Корнелије Станковић (1831—1865), „Кадъ се била на Косову войска", за глас и клавир; штампано у: *Србске народне песме удешене за певанѣ и клавиръ*, штампарија Јерменског манастира, Беч 1859, песма бр. XXVII.

ЉУБОМИР ДУРКОВИЋ—ЈАКШИЋ

СПАСАВАЊЕ МОШТИЈУ СРПСКИХ СВЕТИТЕЉА КНЕЗА ЛАЗАРА, ЦАРА УРОША И СТЕВАНА ШТИЉАНОВИЋА ПРЕНОСОМ ИЗ ФРУШКОГОРСКИХ МАНАСТИРА У БЕОГРАД 1942. ГОДИНЕ

У време акције на истребљењу Срба у тзв. „Независној држави Хрватској", усташе нису поштедели ни мошти српских светитеља у фрушкогорским манастирима, па им је са те стране претило уништење. Вест о томе допрла је у Београд, где су предузете мере на спасавању мошти српских светитеља. Како је то било сведочи део сачуване и приступачне грађе (у Архиви Св. арх. синода у Патријаршији = АС; Архиву Србије — Министарству просвете = АСМП; и Музеју Српске православне цркве — Заоставштина проф. Радослава М. Грујића = МСПЦЗРГ).

Настојатељ манастира Врдника—Раванице, архимандрит Лонгин, који је успео да од усташа спасе главу бегством у Београд, обавестио је 13. септембра 1941. Св. арх. синод „да су наше фрушкогорске светиње изложене опасности и бојати се да ће оне потпуно пропасти", па је молио да се предузму кораци како би се светиње „спасиле преношењем у Београд". Св. арх. синод, по разматрању овог извештаја, упутио га је у препису 25. септембра Министарству правде и у свом акту нагласио следеће:

„У појединим српским манастирима у Срему налазе се многе наше верске и националне светиње којима данас, од нових тамошњих власти, прети опасност да се униште или у најбољем случају да се изгубе.

Ово утолико пре што тамо, под заштитом хрватских власти, римокатоличка црква купи и одузима антимисе и св. миро из наших храмова, како би у корену онемогућила сваку православну верску делатност.

Како би се, и поред данашњих тешких прилика, покушало све са стране наше цркве за спас тамошњих светиња, част нам је умолити Министарство да са своје стране покуша код надлежних фактора и подејствује да се све наше верске и националне светиње у Срему, и поред садашњих тешких времена, заштите, а ако се у томе не би успело да се пренесу у Србију. У пр-

вом реду, мислимо на мошти нашег косовског мученика Кнеза Лазара, које би привремено сместили у Београду".

Ово мишљење Св. арх. синода Министарство правде је упутило Министарству просвете на надлежност и даљи поступак, а архим. Лонгин је представком од 5. фебруара 1942. поново молио Св. арх. синод да „мошти св. Кнеза Лазара и осталих светитеља, које су остале у Срему, пренесу у Београд", па је Св. арх. синод 11. марта донео следећу одлуку:

„Обавестити архим. о. Лонгина, настојатеља ман. Раванице—Врдника, да за сада нема ни потребе ни могућности да се мошти св. Кнеза Лазара и осталих наших светитеља, које су остале у Срему, преносе у Београд.

Питање моштију и њихова останка у Срему биће решено онда када се и сва друга црквена питања на тој територији буду решавала, у коме решавању Срп. прав. црква тражи свог удела.

О томе, да мошти наших светитеља за сада имају остати онде где су, обавестити и Министарство просвете, јер се чује да оно о овоме неку бригу води" (АС, 1957, II, 39).

После тога, 7. априла 1942. „изненада" је приспео из Министарства просвете акт, датиран тога дана (АС. — Записник седнице Св. арх. синода одржане 23. априла 1942), у коме је, поред осталог, писало:

„На основу добивених података о стању српских манастира у Фрушкој гори, Министарство просвете је предузело, после усменог споразума са Светим синодом, а у складу са захтевом Српске православне цркве, који је септембра месеца п. г. упућен Министарству правде, у жељи да се светиње и старине у нашим манастирима у Хрватској очувају, и колико је могуће пренесу у Србију, да дејствује путем своје службе за заштиту старина и споменика и одговарајућег сервиса код Војног заповедника у Србији у управном штабу, да се дозволи пренос моштију наших светитеља Кнеза Лазара, Цара Уроша и Деспота Стевана Штиљановића из Хрватске у Београд, јер је по сазнању чување тих моштију било угрожено.

После преговора од неколико месеци, омогућених посредством и предусретљивошћу Немачког управног штаба у Србији, шеф управног штаба г. државни саветник др Хералд Турнер, својим писмом бр. 4230/1941. од 7. о. м., известио је да је пренос моштију из фрушкогорских манастира у Београд дозвољено, и да ће се обавити 13. овог месеца у присуству немачког изасланика, а у споразуму са хрватским властима.

Од стране Управног штаба одређен је г. ратни управни саветник др Ј. А. фон Рајсвиц. Као изасланик наше државе полазе г. др Радослав Грујић, професор Универзитета, који као свештено лице у исти мах присуствује и као изасланик Светога синода, и пуномоћник Министарства просвете г. др Миодраг Грбић, кустос Музеја. Они ће истог дана по подне, или идућег дана

по подне, пренети мошти у Београд. Једна хрватска војна јединица, одређена за ту сврху, допратиће мошти од Земуна до половине моста на Сави, где српска војна јединица прима са почастима ковчеге светитеља, прати до Саборне цркве и предаје их црквеним властима.

Част ми је умолити да се, у вези са овом свечаношћу, учине потребне диспозиције да се на најдостојнији, а притом на тих и смирен начин, прихвате ове драгоцене националне и историјске светиње српског народа".

Министарство просвете је 11. априла дало пуномоћ проф. Грујићу и др Грбићу да могу, „посредством комисије наименоване од стране сремског жупана", мошти српских светитеља, „пошто се увере о њиховој аутентичности", преузети и пренети у Београд, и направило је „програм преноса моштију српских светитеља" (АСМП, 1942, XIII, 73).

„Стављен овако пред готов чин", Св. арх. синод је ово „као наметнуту ствар" прихватило и 9. априла 1942. донео одлуку:

„По неопходности и прихватамо и наређујемо да донете мошти, пошто их комисија предходно идентификује, приме представници фрушкогорских манастира: архимандрит Сава Петковић и архимандрит Лонгин на улазу у Саборну-катедралну цркву у Београду, и привремено их сместе пред престолним иконама. Затим одржати пред моштима прописане молитве и акатист. Доцније ће се извршити распоред где ће које од моштију бити смештене док нам Господ не помогне да их вратимо на њихова досадашња места", али ће се распоред о пријему моштију пред Саборном црквом, унос у цркву, смештај, читање молитава и друго „у заједници са горе именованим архимандритима и управом храма Саборне цркве" саставити (АС. — Записник седнице Св. арх. синода одржане 23. априла 1942; АС, 1957, II, 73).

О преносу моштију српских светитеља постоји опширни извештај који је написао проф. др Радослав М. Грујић 17. априла 1942, чија је садржина у оригиналу достављена и Св. арх. синоду. Овај истакнути научник је детаљно описао пренос моштију српских светитеља. Тај опис је у ствари једна страница историје страдања српског народа. Зато, заслужује да се овде наведу његови главни делови. У уводном делу описа, проф. Грујић каже да је у понедељак 13. априла 1942. отпутовао из Београда са др Грбићем и др Рајсвицом у Земун, и то аутом који су им ставиле на располагање српске власти. После ових уводних речи, проф. Грујић је извештавао:

„У Земуну смо се, око 8 $^{1}/_{2}$ ч., у хотелу Централу састали са мајором Владимиром Рогозом, хрватским часником за везу при опуномоћеном командујућем генералу заповеднику у Србији. По свршеним формалностима кренули смо сви, око 9 ч., за Фрушку Гору у два аутомобила и са једним камионом, који нам је стављен на расположење од немачких војних власти за пренос моштију српских светитеља.

У Руму смо стигли око 11 ч. Тамо су нас, пред хрватским војним „Попунидбеним заповједничтвом", по налогу вуковарског-сремског великог жупана др Еликера, дочекали чланови хрватске комисије г. г. Андрес Арас, председник среског суда, др Франц Кох, срески лекар и Иван Крститељ Варежић, гимназијски професор. Пошто смо утврдили план даљег нашег заједничког путовања у Фрушку Гору, и добили уверење да су хрватске и немачке војне снаге осигурале нам слободан и безбедан приступ у потребне манастире, кренули смо око 11 ½ ч. за Митровицу, где смо стигли нешто после 12 ч. Тамо нас је дочекао митровачки срески начелник г. Јежић са комесаром манастира Шишатовца г. Дитрихом. Од њих смо дефинитивно обавештени, о чему смо још и у Београду слушали, да свете мошти Кнеза Стефана Штиљановића у манастиру Шишатовцу леже без ковчега у манастирској цркви, на месту на коме су раније у ковчегу биле. Стога смо одмах отишли код г. Клича, продавца мртвачких ковчега, и за 850 куна купили један пристојан, иако сасвим једноставан, ковчег од чамових дасака, снабдели га дрвеним струготинама, потребним за паковање, и понели га собом у камиону за Шишатовац.

Из Митровице кренули смо за манастир Шишатовац око 13 ½ часова, а стигли смо тамо после 14 ч. Пред манастирском капијом дочекали су нас хрватске усташе, домобранци и оружници, са деловима немачких трупа састављених од домаћих Немаца. Представници те војске и жандармерије известили су нашег пратиоца госп. Рогоза, хрватског часника за везу, да су сви путеви око манастира војнички осигурани и да мирно можемо свој задатак у манастиру извршити. Комесар госп. Дитрих отворио нам је цркву и одвео нас пред престолну икону Христа Спаситеља, под којом је лежало свето тело Кнеза Стефана Штиљановића, обвијено покривачима, којима је било покривено и раније док је лежало у ковчегу, богато украшеном орнаментисаним и позлаћеним оковом и медаљонима петорице светитеља у емајлу. Тај ковчег, као и све друге драгоцености манастирске, однело је, још прошлог лета, нарочито повереништво, изаслато од хрватске владе у Загребу, под вођством госп. Владимира Ткалчића, директора Музеја за уметност и уметнички обрт. Том приликом скинута је са главе светитељеве и однешена сребрна круна, као и друге драгоцености којима је било украшено светитељево тело, па је приликом скидања драгоценог прстена са леве руке, мало задерана и оштећена кожа на прсту до малог светитељевог прста. За одношење предмета из цркве, ризнице и ћелија манастирских поверенство хрватске владе издало је реверс, који нам је показао манастирски комесар госп. Дитрих, али нисмо имали могућности да га препишемо.

Пошто смо утврдили, на основу ранијих описа и фотографија, да су поменуте мошти заиста светог Кнеза Стефана Штиљановића, потписани је са госп. кустосом др. Грбићем и шофе-

ром Љуб. Антоновићем, као јединим присутним Србима, пажљиво подигао свето тело и сместио га у нови ковчег, донешен из Митровице, добро га осигурали остацима старих покривача и црквеног одејанија, да се у ковчегу не би помицало и изложило ломљењу, па су онда заклопили и клинцима учврстили поклопац за ковчег и пренели га у немачки камион за транспорт.

По овако обављеном нашем послу, ушао сам са осталим у олтар, где сам уочио да су и са светог престола и са жртвеника однешени сви најпотребнији предмети за богослужење, као што су антиминс, Јеванђеље, путири итд., без којих се не могу обављати литургиска богослужења. Затим сам замолио, да нам покажу ризницу, библиотеку и манастирске ћелије, па сам том приликом констатовао, да је ризница сва, до последњег комада испражњена, а библиотека је, углавном, остала на своме месту, али су ормани отворени и остављени на милост и немилост и интересу комесаровом. Када сам у библиотеци очима прелетео редове књига, и тражио да по корицама бар приближно установим да ли се тамо још налази у науци чувени шишатовачки апостол, писан у Ждрелу код Пећи 1324, у доба Стевана Дечанског, као и други бројни рукописи од XIV—XVIII века и неки инкунабули, за које сам знао да су се налазили у тој библиотеци, пришао ми је хрватски официр за везу госп. Рогоз и пред свима присутним љубазно ме понудио речима: „Изволите, госп. професоре, узети коју књигу за успомену!" Нисам смео да се издам ни једним гестом, да знам колико се драгоцено културно благо наше налази у тој библиотеци, па сам се госп. мајору само захвалио на пажњи и нагласио му са пар речи, да би за опште научне интересе велика штета била када би из те збирке појединци односили књиге које имају чисто научну вредност, а доцније, у вези с тим, замолио сам га, у четири ока, да комесару даде наређење да библиотечки ормани имају свагда бити закључани и да ником не да ни једну књигу из њих износити. Он је то, бар на изглед, врло приправно примио и преда мном издао комесару наређење у том смислу.

Покућство у ћелијама манастирским, у којима сада живи комесар Дитрих, са својом многобројном породицом, није још развучено, већ је, како на први поглед изгледа, бар у главном, очувано и одржава се доста уредно, што није случај у остала два манастира, која смо посетили доцније, где су Хрвати комесари и где чешће свраћају, коначе и живе усташе и остали делови хрватске и немачке војске, који се шаљу у Фрушку Гору у потеру за устаницима или четницима, како их Хрвати називају, по околним шумама.

Око 15 ч. кренули смо из Шишатовца, и преко Митровице, око 16 ч. стигли у манастир Јазак. Ту нас је на сличан начин, као и у Шишатовцу, дочекала хрватска и немачка војска. Комесар у Јазку је један похрваћени Чех из Сремских Карловаца, Матија Шкробалек. Уз њега и његову породицу, налази се у ма-

настиру и један руски јеромонах, Кесарије Кољченко, пореклом из Харкова, који већ десетак година живи у том манастиру. Он је на Ускрс одржао сва прописна богослужења у манастирској цркви, сем литургије, пошто су и одавде однели све за то потребне предмете са светог престола и жртвеника: антимис, путире, јеванђеља итд. Остављене су само разне, једноставно увезане, богослужбене књиге по певницама, али је опасност да и ове не буду развучене због корица у кожи увезаних.

Свете мошти Цара Уроша нашли смо у његовом старом ковчегу, обложеном црвеном чојом и зеленом свилом, на старом месту, на узвишеном постољу, под престолном иконом Исуса Христа. Али, када смо отворили ковчег, који смо нашли без локота, одмах нам је пала у очи немила слика разбацаних светитељских костију у највећем нереду, јер је сигурно, скупоцени покривач са њих скинут и однешен, а испод њих је нечија рука вршљала тражећи, по свој прилици, тобоже неко сакривено благо, па је том приликом испретуран и цео костур на коме није сачувана кожа, као код остала два српска светитеља Кнеза Стефана Штиљановића и Кнеза Лазара. Остало је, од вредносних предмета, само стара епископска митра, без драгоценог метала и веза, на светитељској голој лобањи. Пошто смо идентификовали мошти Цара Уроша, на сличан начин као и Кнеза Стефана у Шишатовцу, затворили смо ковчег и пренели га у немачки камион за транспорт.

Овај манастир, који је последњих деценија врло лепо уредио и снабдео новим намештајем архимандрит, потоњи сремски викарни епископ, покојни Валеријан Прибићевић, готово је потпуно опљачкан.

У 16 ½ ч. отишли смо из манастира Јаска и стигли у Руму око 17 ½ ч. Ту сам замолио хрватског официра за везу г. Рогоза, да нам допусти да света тела Цара Уроша и Кнеза Стефана можемо сместити у румску Саборну цркву, да не би мораланоћити у камиону под каквом шупом. Он нам је одмах, с пуном готовошћу, изашао на сусрет, те смо од породице комесара те цркве, једног румског Немца, по занимању ситара, добили црквене кључеве. Док је један од повереника хрватске државе, професор Баретић, ишао са мном комесаровој кући за црквене кључеве, дотле су војне власти наредиле да један вод домаћих немачких трупа ода почаст моштима српских светитеља и одржава стражу, крај њихових ковчега. Ковчеге смо у цркву сместили тако, да је Цар Урош био под престолном иконом Христовом, а Кнез Стефан под престолном иконом Богородичином. Сва унутрашњост румске Саборне цркве налазила се у потпуном реду.

За време преношења светих моштију из камиона у цркву, и постављања страже, дошли су у цркву многи Срби, а и Немци, па су Срби, преко мене, замолили да им се дозволи бар двадесетак минута да могу одстојати у цркви на молитви при ковчезима својих светитеља, али је хрватски официр за везу одговорио

да то не може дозволити, те је народ наш, сузних очију, морао одмах да напусти цркву, а ја сам, онима који су били у мојој непосредној близини, дошапнуо да ће им сав тај данашњи бол накнађен бити огромном радошћу приликом свечаног повратка српских светитеља у њихове фрушкогорске манастире . . . Пошто ми је хрватски официр за везу, бојник Рогоз, дозволио да кључеве од цркве преко ноћи могу задржати код себе, ја сам цркву закључао, а одређена почасна стража од домаћих немачких војника остала је пред црквом са обе стране улазних врата.

Кад сам у ноћи пошао на одмор у своју собу у хотелу Орао, дошао је за мном један Хрват и предао ми затворено писмо, па се одмах удаљио. Са стрепњом сам писмо отворио, а са великом радошћу прочитао га, јер у њему сремски Срби, са необично снажним осећајима родољубља, захваљују свима који су допринели да се свете мошти српских фрушкогорских светитеља пренесу у „Мајку Србију", и сачувају од пропасти за боља покољења која за нама долазе, и у своје време врате на своја стара места у Срем. Прилажем то писмо овом извештају као документ о ванредној националној свести и непоколебивој вери заробљених сремских Срба у лепшу и бољу будућност целог нашег народа . . .

Сутрадан, 14. о. м., у 7 ч. ујутру, цела српска и хрватска комисија, у пратњи заступника немачких окупаторских управних власти др Рајсвица и хрв. официра за везу бојника Рогоза, одвезла се до села Стејановаца својим аутомобилима. Ту су је дочекала спремна шестора кола најимућнијих Срба домаћина, из тога села, по наређењу румског сремског начелника. После двосатне вожње кроз тешко блато дошли смо у манастир Бешеново, где је на сам дан објаве рата Немачког Рајха Југославији, 6. априла 1941, било склоњено свето тело Кнеза Лазара, косовског мученика, из манастира Врдника—Раванице, пошто му је у Раваници претила опасност од нагомилане велике количине ратне муниције и бензина по манастирским лагумима.

Како у селу Бешенову и манастирском Прњавору, тако и у самом манастиру, срели смо велики број оружаних снага, нарочито хрватских усташа и домаћих немачких трупа, јер се недавно у том крају збио тежак сукоб хрватских чета са српским фрушкогорским устаницима, који су с успехом напали хрватске жандарме у селу Бешеново, а из манастира Бешенова, ноћу одвели у шуму и погубили злогласног комесара тога манастира, једног загорског Хрвата, па је требало да се слободан пролаз томе манастиру за наш задатак што потпуније обезбеди, тим више што се по народу, ратном психозом разбуктале маште, прича да се с оне стране Венца, према Дунаву, налази „неколико хиљада" српских четника.

Свете мошти Кнеза Лазара нашли смо у ниши леве певнице, на подигнутом постољу, у његовом ковчегу у коме је лежао и донешен из манастира Врдника. Ковчег је био закључан, а кључ

нам је донео један бивши службитељ манастира. Кад смо ковчег отворили нашли смо свете мошти у потпуно исправном стању, само што су и овде, као и код Цара Уроша и Кнеза Стефана Штиљановића, однешене све драгоцености које су се налазиле на моштима. Тако је накнадним преслушавањем врдничког архимандрита г. Лонгина, записнички утврђено да су из ковчега светог Кнеза Лазара однешени сви предмети: 1. сребрни позлаћени ручни крст за целивање, 2. пар сребрних наруквица филигран израде, 3. пар сребрних павта (великих уметнички израђених копча) са појаса, 4. митра, по традицији патријарха Арсенија III, украшена камењем и бисерима, која је лежала на месту отсечене главе светога Кнеза, 5. велики позлаћени ланац са четвороугластим украсним плочицама, 6—10. пет „воздуха", већих и малих, уметнички извезених покривача за свете дарове, 11—12. два путирска извезена „дарка", и 13. један велики покривач за целокупне мошти, љубичасте боје, са извезеним ликом св. Кнеза Лазара.

Пошто смо и овде, на несумњив начин, утврдили да су нађене свете мошти заиста светог Кнеза Лазара, учврстили смо непокретност моштију у ковчегу разним деловима још заосталог богослужбеног одјејанија, затворили и закључали, па га пренели у сељачка кола испуњена чврсто набијеном сламом, да би се свето тело неповређено могло довести двосатним путем кроз густо блато до села Стејановаца, где су нас чекали наши аутомобили и немачки камион за транспорт.

Из манастира Бешенова, као и из Шишатовца и Јазка, однешене су у Загреб све драгоцености, не само из ризнице, него и из олтара и са светог престола. Вероватно је да је комисија хрватске владе и овде издала комесару реверс на узете предмете, али, како је комесар убијен, није нико знао да нам о томе даде ближа обавештења.

Око 11 ч. стигли смо пред село Стејановце и из сеоских кола пажљиво пренели свете мошти у транспортни камион. Затим смо се захвалили Србима, најугледнијим стејановачким домаћинима, на учињеној услузи нама и целом нашем народу, охрабрили их кратким шапатом, топлим погледом и стиском руку непоколебиве вере за бољу будућност Српства и Православља, опростили смо се с њима и кренули даље за Руму. У Руму смо стигли око 11 ½ ч. Ту нас је пред црквом дочекала маса света, из које су Срби поновили жељу да им се допусти кратко време одстојати у молитви пред светитељским ковчезима, али, хрватски официр за везу и овом приликом изјавио је да му то није могуће дозволити.

Записник о примопредаји моштију српских светитеља сачинила је и потписала српска и хрватска комисија у просторијама среског суда у Руми. Том приликом изјавили су чланови хрватске комисије, да ће, по наређењу великог жупана др Еликара,

пратити заједно с нама светитељске мошти до Земуна и тамо нам их дефинитивно предати, па је зато и записник датиран у Земуну.

Око 14 часова изнешени су из румске Саборне цркве ковчези с моштима Цара Уроша и Кнеза Стефана Штиљановића и смештени у немачки транспортни камион поред ковчега с моштима Кнеза Лазара. И том приликом један вод немачких трупа одао је војничку почаст светим моштима, па су обе комисије, у пратњи заступника немачких војних власти др Рајсвица и хрватског бојника Рогоза, кренули на пут за Земун, тако да су пред камионом с моштима ишли аутомобили са хрватским официром и хрватском комисијом, а за моштима је ишла српска комисија у свом аутомобилу, у коме се налазио и немачки заступник др Рајсвиц.

Цела комисија стигла је у Земун око 16 ч. [. . .] Одмах затим камион са моштима српских светитеља, у пратњи српске комисије и немачког заступника др Рајсвица, кренуо је преко железничког моста за Београд, где је се стигло око 16½ ч. „По преласку моста за Београд, Срби су сусрели свете мошти „и пажљиво пренели из немачког транспортног камиона у кола Српског црвеног крста" и око 17 часова донета су света тела пред Саборну цркву. Ту су их дочекали представници цркве, народа и велики број грађана, који су се и без „специјалног обавештења" окупили да поздраве српске светитеље. Пред улазом у Саборну цркву, „из кола су српски официри изнели један по један светитељски ковчег и предавали га монасима с панакамилавкама, који су га предавали даље мирском свештенству да их заједно, уз црквене песме и молитве, трипут обнесу око цркве, затим унесу у цркву и сместе код иконостаса пред престолним иконама.

Сутрадан, 15. о. м. пре и после подне, потписани је са избеглим калуђерима из Фрушке Горе и неколико световних свештеника, у присуству патријарашких викарних епископа г. г. Арсенија и Валеријана, отворио светитељске ковчеге, свете мошти ослободио од материјала, којим је била учвршћена њихова непокретност у ковчезима приликом преношења, констатовао је да су све свете мошти донесене у потпуном реду, без и најмање повреде и спремио их је на излагање у отвореним ковчезима, на молитву и целивање вернима. Затим је позвао старешину Саборне цркве госп. протојереја Душана Васића, и с благословом госп. митрополита Јосифа, предао му на чување све донесене светитељске мошти, као и кључ од ковчега св. Кнеза Лазара [. . .].

Најзад напомињем да сам приликом преузимања светитељских моштију у појединим манастирским црквама, после идентификовања светитеља, сматрао својом дужношћу да хрватском официру, члановима хрватске комисије и окупљеним хрватским и немачким војницима дам најкраћа обавештења о томе чије мошти примамо и какве су заслуге тих српских националних

светитеља, не само за српски народ и српску цркву, него за целу европску цивилизацију, за коју су Кнез Лазар и Кнез Стефан Штиљановић положили и своје животе у борбама са фанатизованим Турцима који су, у оно доба, претили да поплаве целу Европу. Видело се да их је то много заинтересовало, јер су поред војника и други, у неколико махова, молили ме да им поновим датуме смрти тих српских светитеља и њихова имена (АС, 1957, II, 39).

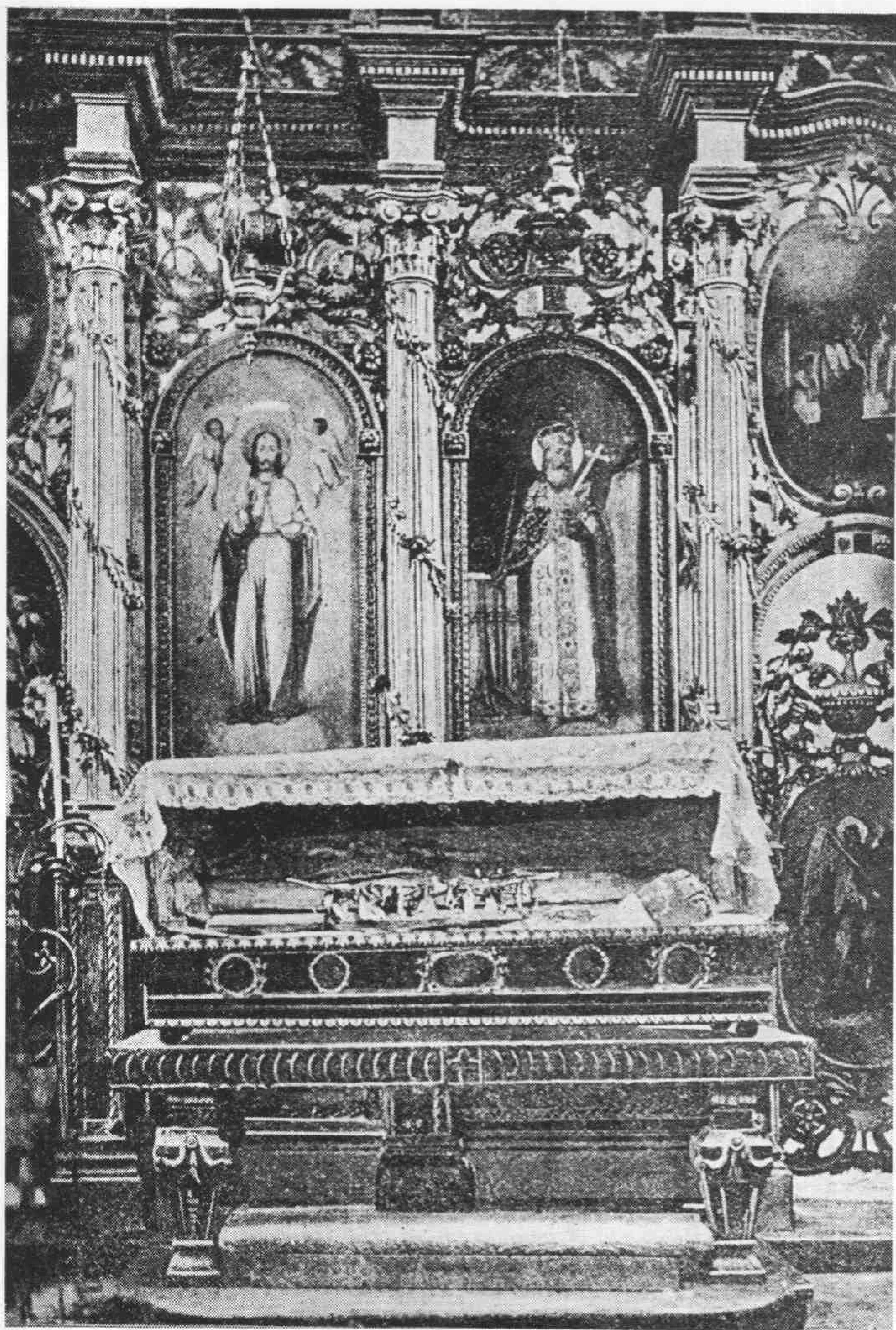
У записнику о примопредаји моштију светитеља, потписаном у Земуну (у ствари у Руми) 14. априла 1942. од стране српске и хрватске комисије (чији члан др Франц Кох потписао се ћирилицом) констатовано је између осталог следеће:

„У манастиру затечене су и идентифициране мошти Стевана Штиљановића. Мошти нису биле у свом првобитном ковчегу, јер је исти гласом реверса „Хрватског музеја за обрт и уметност" пренешен у Загреб на чување. Повјереништва су набавила нови ковчег, у који су смештене мошти [. . .]. У манастиру Јазку затечене су у идентифициране мошти Цара Уроша у своме првобитном ковчегу. Оба ковчега са моштима пренесена су истог дана у Руму, те смјештена о овдашњу православну Саборну цркву, која је након тога закључана, а улаз чуван од С. С. трупе у Руми. Дана 14. травња 1942. године повјереништва су се упутила у манастир Бешеново гдје су затекла и идентифицирала мошти Кнеза Лазара у првобитном ковчегу. Исти је пренјет у Руму, те су скупа са она два ковчега из Саборне православне цркве метнута на теретни самовоз, који је повјереништвима стављен на располагање од немачке војне силе у сврху пријевоза светитељских моштију. Истога дана у 13 часова војни теретни самовоз са моштима именованих српских светитеља кренуо је у пратњи оба повјереништва за Земун" (АСМП, 1942, XIII, 73; СА, 1957, II, 39)

После рата, проф. Грујић је, пред Земаљском комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, као сведок изјавио 15. октобра 1945:

„Приликом комисијског пренашања тела Кнеза Лазара, Цара Уроша и Стевана Штиљановића из Фрушке Горе у Београд, априла 1942. г. ја сам био у могућности да посетим само манастире Бешеново, Јазак и Шишатовац, у којима су се налазила тела поменутих српских светитеља. Манастире сам нашао још целе и зграде и цркве, али потпуно опљачкане и настањене поред усташких повјереника и домобранима и немачким војницима.

У манастиру Шишатовцу налазило се у библиотеци још доста књига у отвореним ормарима, па сам том приликом упозорио усташког повјереника бојника Рогоза на опасност која прети библиотеци, тако слабо чуваној и замолио га да учини све што је потребно да се очува то опште културно и научно благо . . .

ЋИВОТ СА СВ. МОШТИМА ЦАРА ЛАЗАРА У МАНАСТИРУ ВРДНИКУ
(*Орао*, календар за 1890, 31—32)

ПРИХВАТАЊЕ И УНОШЕЊЕ МОШТИЈУ СРПСКИХ СВЕТИТЕЉА
У САБОРНУ ЦРКВУ У БЕОГРАДУ, 14. АПРИЛА 1942. ГОДИНЕ

Преношење моштију Кнеза Лазара са Косова 1389. год. до Београда 1942. год.

С
И
З
Ј

Сент-андреа (1690-1697)
Будим
Дунав
Драва
Фрушка Гора
Нови Сад
Врдник
Раваница
Сава
Земун
Београд
Дунав
Дрина
1697.
1690.
1942.
1690.
Јошаница
Горњак
Ресава
Раваница
Сисојевац
Љубостиња
Дунав
Шумице
Ариље
Крушевац
Жича
Велуће
Наупара
Милешево
Студеница
Ниш
Лим
Градац
Павлица
1397.
Бијело Поље
Ђ. Ступови
Рас
Сопоћани
Мелентија
Морава
1397.
Сопоћани
Бањска
Звечан
Самодрежа
Пећка Патријаршија
Приштина
Грачаница
Морача
Косово Поље 1389.
Ново Брдо
Прилепац (место рођења Кнеза Лазара)
Дечани
Ал. Д. 1980

ЦРТЕЖ АЛЕКСАНДРА ДЕРОКА

Тело Кнеза Лазара нашао сам у Бешеневу, где је пренето из Врдника на почетку самог рата. Оно је било без икаквих украса, јер су све драгоцености углавном већ раније склоњене и делимично пренесене у Загреб, а најважније, како ме је обавестио архимандрит Лонгин, сачуване су на сигурном месту. У Музеју за умјетност и обрт из кивота Кнеза Лазара сачувани су ови предмети: везиво звјездолико са медаљоном двоглавог орла, 2 сребрне позлаћене рукавице, 2 чарапе од броката, бакрорез на свили и вероникин убрус, оков панагијара од жичног емајла, сребрне позлаћене пафте са појасом, појас од филиграна, медаљон са везивом од сребрне срме, митра од баршуна са извезеним еванђелистима, горњи део резбарена крижа урешена жичним емајлом, 3 ваздуха и 9 покривача.

Исто тако, никакви украси нису нађени ни на телу Цара Уроша, али је у попису манастира Јаска забележено, да је из ковчега Цара Уроша донесено у Музеј у Загреб „више комада разноврсног ткива, једна капа Цара Уроша уресена бисерјем и драгим камењем, а уз све то један, љес дрвен са резбареним украсом на предњој и на две попречне стране".

Ова светитељска тела нашао сам у ковчезима, међутим тело Стевана Штиљановића, било је извађено из ковчега, и положено на истом месту пред олтаром, пошто је уметнички израђени кивот пренела комисија у Загреб у музеј да би га сачувала од пропасти, па се он и данас у Музеју налази. Од драгоцености, које су биле у ковчегу, у Музеју су сачуване само ове: „један прстен позлаћен с турским натписом са прста Штиљановића, једна митра сребрна филигран са главе Штиљановића, више уломака старинских свилених ткива, један љес дрвен пресвучен црвеним баршуном и урешен сребрним оковима, искуцаним орнаментима, медаљонима од емајла, стакленим драгуљима итд., а у попису је и „крст архијепископа Исаие Антоновића од позлаћеног сребра са златним ланцем, 7 смарагда и много брилљаната". У попису се не каже да је овај крст нађен у кивоту Штиљановићевом, али се зна да је он био на грудима тела Штиљановића" (МСЦ.—ЗРГ, 1303).

Према извештају Св. арх. синода, дочек српских светитеља био је свечан. Тамо се каже: „Дирљив је то моменат био. Није било српскога ока које није засузило. Инстиктивно је схватила српска православна душа значај овога момента по целокупан народ српски светосавски" (СА, 1957, II, 39). О преносу моштију објављена је кратка вест у *Гласнику*, службеном листу српске православне цркве за 1942, страна 32.

Пошто су српски светитељи унети у цркву, одслужен кратки молебан и поклоњења верних, ковчеге је отворила комисија, у којој су учествовали архим. врдничко-раванички Лонгин, јеромонах шишатовачки Димитрије, проф. Грујић, проф. Душан Глумац и јерођакон раванички Митрофан, па је о томе направила и записник 15. априла. Том приликом је, на основу саопштења

проф. Грујића, а пре отварања ковчега, констатовано да је „скупоцени ковчег Деспота Стевана однесен од стране усташа у Загреб, док су св. мошти [...] лежале у једном чаршаву на поду у цркви манастира Шишатовца. Као што је познато овај ковчег је био мајсторско дело српске кујунџинске уметности, израђен од сребра са амајлираним иконицама, а украшен драгим камењем. По отварању ковчега св. Цара Лазара констатовано је:

1) Да су сребрне наруквице са светитељевих руку и пафте (копче које су биле на светитељу још од почетка његовог прослављања и сеобе) насилно скинуте и опљачкане; 2) исто тако недостаје и митра патријарха Арсенија Чарнојевића, украшена златом и брилантима, а која је у кивоту стајала на место главе; 3) да нема воздуха монахиње Јефимије (по предању), чија се копија чува у манастиру Путни у Буковини у Румунији. Овај воздух је био ручни рад (косовски вез на златној основи), који је представљао, према визији пророка Језекиља, Сведржитеља којега носе четири јеванђеоска символа, а између њих серафими и херувими са кадионицама и рипидима. На место ореола око главе Сведржитеља беше ниска ситнога правог бисера; 4) однешен је златни ланац са груди светитеља, састављен од четвороугаоника кованих; 5) ручни златни крст за целивање са груди светитеља; 6) воздух из Русије, монахиње Евпраксије, из XVIII века, на зеленом плишу, златом везен са великом иконом вознесења на средини, са посветом и годином прилагања; 7) мали воздух митрополита Стевана Стратимировића, од вишњикасте свиле са нерукотворним образом Спаситељевим, који је лежао на прсима светитеља; 8) два путирска дарка, један од зеленог плиша са извезеним серафимима, дар монахиње Евпраксије, а други од вишњикастог плиша са извезеним златним серафимима, који су покривали кључне кости светитеља; 9) велики воздух од плавог плиша са гобленским радом у перлама игумана Теофила, којим су биле покривене ноге светитеља; 10) воздух од зелене свиле, турски рад, везен златом, који је лежао под митром светитеља; 11) покривач целокупних моштију од тамно лила атласа, са извезеним ликом светитеља, који је поклон ктитора из Сомбора" (СА, 1957, II, 39).

На крају овога краткога описа спасавања и преноса српских светитеља из фрушкогорских манастира у Београд, додаје се и пуни текст писма, које је честити „један Хрват" предао 13. априла кришом у Руми проф. Грујићу, јер оно најбоље сведочи о родољубљу сремских Срба и њиховој тада вери у победу. У ствари то су два писма. Према првом види се да је оно упућено проф. Грујићу, а друго људима српске православне цркве и „људима од политичког живота", јер се у писму проф. Грујићу моли да се друго писмо преда једним и другим, вероватно у двема копијама исте садржине. Писмо проф. Грујићу гласи:

„Брате Србине! Не познајем те, али очекујем да си добар и честит Србин, који долазиш на поробљену српску земљу, да

однесеш у Мајку Србију свете мошти наших светитеља. Хвала ти на овоме труду.

Прими ово писмо! Када будеш у нашем јадном Београду, прочитај приложена писма. Разуми нас добро и схвати потпуно. Ми смо Срби чудна врста. ЧЕСТО СЕ можда не можемо разумети, и ако нас раставља можда само ово мало Саве. Надамо се да нас нећеш издати. Има и таквих у нашем роду.

Ако се одлучиш да нешто учиниш по нашем писму, овлашћујемо те, да једно предаш људима од наше срп. прав. цркве, а друго људима од политичког живота. При томе, настој да наше жеље и поздрави српском роду дођу у руке онога који се није огрешио о име и част српску, без обзира да ли је данас утицајан или и моћан. Ако то не учиниш, или не можеш извршити ову нашу молбу, братски те молимо, као честитог брата, сачувај све ово код себе и за себе, док не дође време да се преда одређеним лицима и срп. јавности. Верујемо да ћеш ову часну дужност извршити, на чему смо ти унапред захвални. Здраво!"

Друго писмо гласи:

„Срби! У часу преношења светих моштију српских светитеља из српскоправославних фрушкогорских манастира, из српског Срема, у име Срба из Срема вама браћи и сестрама, Србима и Српкињама у опет окрвављеној, измученој, унесрећеној Србији поручујемо:

Срем је српски, биће и остаће, док траје света и века, и нашега племена;

све недаће које данас подноси целокупни српски народ проћи ће, сvануће нам нови дани слободе у слободној отаџбини, коју ћемо морати изградити на поштењу и раду, избору најбољих људи нашега рода по љубави према отаџбини и своме народу;

знамо и чврсто смо уверени, да се свете мошти српских владара и светитеља: честитога Кнеза Лазара, Цара Уроша и Стевана Штиљановића, преносе у данашњу Србију ради заштите од уништења од стране небраће, који данас овде владају, и тај пренос имаде привремени значај;

захвални смо свима вама, који сте допринели да се српске светиње спасу и сачувају за наше будуће дане, за нову српску генерацију, која се сада ствара и буди, и за ону српску генерацију која ће тек доћи, а мора бити српска.

Срби! Овом приликом вам стављамо у часни аманет следеће:

кад огране и огреје нас и нашу српску отаџбину сунце слободе, вратите нам у Срем, у наше српскоправославне фрушкогорске манастире, свете мошти српских светитеља. Чували смо их стотинама година пред разним непријатељима, али данашње крвнике наше по њиховим делима свет не памти. Српски мана-

стири у Фрушкој Гори, са моштима српских светитеља, били су од постанка зборна места нас прекосавских Срба, то морају остати за даље, јер без Православља нема Српства, а без Српства нема Православља.

То је наша порука и наш аманет! Срби, Српкиње, браћо и сестре, чувајте нам светитеље. Дужни сте да нам у Срем вратите свете мошти по новом ослобођењу, који ће доћи и за које српски Срем сада већ, а и у будућим данима ће подносити жртве у крви и части, све док данашњи наши крвници не буду поражени и у властитој крви угушени.

Устрајте нам браћо и сестре! Ваша свест и храброст нови су подстреци за нас.

Браћо и сестре, Срби и Српкиње, ако овај наш поздрав и аманет доспе до вас, будите уверени да у садашњем злу и несрећи мислимо на Мајку Србију!

Србијо Мајко! Твоја деца, крв твоје крви, у вечно српском Срему, тешко подносе ропство, увреде и крв! Непријатељи наши садашњи, нису они какове смо имали кроз векове твога живота. Овакове свет није видео, историја није описала! Трудићемо се, да им затремо племе и колено, да их историја и не буде помињала.

Браћо у Србији! Ваше муке су и наше муке, болови и наши болови! Једни смо одувек, данас и за будуће!

Заветујмо се заједно Србији Мајци, да ћемо је више и светије још волети, да ћемо бити прави радни, вредни, поштени и честити синови, ради којих никада више неће се застидети.

Чувајте нам и вратите нам српске светитеље!

Хвала вам, браћо и сестре! Српски Срем ће вам се одужити.

Поздрављамо све Србе и Српкиње, који се ничим нису огрешили о Мајку Србију, о част српског имена и рода! Здраво! 12. IV 42" (АС, 1957, II, 39).

Др ДУШАН Љ. КАШИЋ

РАВАНИЦА КАО ЖЕНСКИ МАНАСТИР

I

Раваница је од свог оснивања, и кроз векове, била мушки манастир. У њој је у мирним временима био велик број монаха, а у кризним временима народне историје тај се број смањивао, па је манастир у вихорима ратних времена бивао и сасвим пуст, да би се опет, кад то прилике дозволе, поново рађао из свог пепела као феникс. И други светски рат, који је Српској цркви и народу нанео огромне жртве и страдања, није поштедео ни манастир Раваницу.

Пред сам рат било је раваничко братство малобројно и нестално. Због оскудице у монаштву поједини калуђери су бивали често премештани било по потреби службе, било по својој молби. Све је то појачавало општу персоналну и моралну кризу у животу нашег монаштва. Кад је после кратког рата пропала наша држава, а завладала окупаторска страховлада, у Србији се нађе већи број избеглог и прогнаног свештенства и монаштва са подручја тзв. Независне државе Хрватске и са подручја које је окупатор поверио Бугарима. Према подацима сачуваним у Деловодном протоколу и архиви манастирској види се како су поједини калуђери у Раваницу упућивани, премештани и поново враћани, сами напуштали манастир и одлазили куд их је памет водила. Архимандрит Макарије, који је управљао овим манастиром од 1908. године, био је неоспорно на великој муци, како због обавеза које је наметала окупаторска власт, тако и због ових честих и многобројних персоналних промена. Да зло буде веће, архимандрит Макарије био је већ у септембру 1941. ухапшен и стављен у Ћуприји у затвор. О томе је он сам, по повратку, забележио драгоцен запис у књизи братства у својој кондуит-листи: „У 1941 години би страдање драге нам отаџбине окупиране од стране немачке окупаторске власти. За време окупације архимандрит Макарије би за политичка и национална дела и рад његов ухапшен од стране окупаторске власти, у хапсу држан 20 дана, и то у самици, мучен и бијен, потом пуштен и два месеца и петнаест дана у Ћуприји морао је сваког дана и пре и после подне да се јавља командантури немачкој, па тек онда

би му повратак у манастир дозвољен, где је манастир затекао потпуно упропаштен и тако исто и економију „Бигар" коју је сам својим трудом подигао на завидан економски положај."[1]

Смиривши се мало у манастиру, архимандрит је имао пуне руке посла и много проблема. Овамо послани монаси-избеглице[2] нису познавали прилике, а свој боравак су сматрали привременим, па су зато и били од мале помоћи. Од највеће помоћи био је архимандриту јеромонах Максим Рајчић, који је према одлуци надлежног архијереја[3] био премештен за в. д. старешине манастира Копорина, али му Немци нису дозволили да тамо преузме дужност, па се вратио у Раваницу. Од стране власти је било предвиђено да се у манастиру Раваници смести известан број избегличке деце,[4] што је изазвало велик поремећај у редовном манастирском животу. По наредби немачких окупационих власти посечено је много манастирске шуме уз путове и железничку пругу. На то се надовезала и бесправна сеча шуме од стране околног становништва. Све је личило на стихију којој се тешко било одупрети. Црквени суд наређује да се женском манастиру Свете Петке у Извору даде 300 килограма пшенице и једна крава,[5] ресавско-раванички четнички одред врши попис свега што манастир има на економији „Бигар" и наређује да се ништа не сме отуђивати, већ да послужи смештају и издржавању избегличке деце.[6] У том смислу је дао упутства и Свети архијерејски синод, чију је одлуку овамо доставио епископ браничавски.[7] Архимандрит Макарије упутио је писмо Томи Максимовићу, комесару за избеглице, износећи тешкоће у вези са смештајем деце,[8] али нужда је била јача од могућности. Њих је требало створити. Дом за збрињавање избегличке деце у Матарушкој Бањи известио је управу манастира да осамдесетеро деце стиже 16. септембра у 16 часова. Затим је уследило друго обавештење да деца стижу дан касније, 17. септембра 1942,[9]

[1] Књига братства манастира Раванице, ред. број 1, стр. 3.

[2] Према подацима из манастирског деловодног протокола (даље: Ман. дел.) овамо су упућени 9. маја 1941. јеромонаси Ангеларије и Георгије „из окупираних крајева", из Македоније (Број 68); 16. јуна Епископ браничевски шаље овамо јеромонахе Доситеја и Илариона, да би их под истим бројем (ЕБр. 775) 4. јула поново преместио у манастир Свете Петке; у манастир је у то време дошао и јеромонах Венијамин из манастира Пакре; јеромонах Генадије премештен је овамо из Миљкова манастира (Ман. дел. бр. 150 од 25. октобра 1941); синђел Мирон упућен овамо из манастира Свете Петке (Ман. дел. бр. 184/1941) итд.

[3] ЕБр. 217 од 27. фебруара 1942.

[4] О томе је манастир обавештен и телеграмом Светог архијерејског синода Број 11493 од 25. октобра 1941.

[5] ЦСБр. 2574 од 13. маја 1942 (Ман. дел. бр. 114/1942).

[6] Бр. 1053 од 29. јула 1942 (Ман. дел. бр. 187/1942).

[7] СинБр. 2188; ЕБр. 1398 од 30. јула 1942; Ман. дел. бр. 188/1942.

[8] Ман. дел. бр. 194/1942.

[9] Писмо Дома број 2069 од 15. септембра 1942 (Ман. дел. бр. 240/1942).

Архимандрит није дуго остао на челу манастира. Он је 10. новембра 1942. поново ухапшен.[10] Манастиром је, по нужди, управљао прогнани пакрански јеромонах Венијамин Вукомановић. Архимандрит Макарије отеран је у затвор у Јагодину, где је остао до пред крај јануара 1943. Управа манастира је молила Епископа браничевског да одобри да се архимандриту може куповати храна и плаћати особа која ће му је спремати и носити.[11] Не видимо како је ова ствар решена, али се зна да му је манастир слао пакете све до Светог Саве 1943. Од тада су се пакети враћали с напоменом да се архимандрит више не налази у јагодинском затвору., Касније се дознало од једног његовог сапатника да је архимандрит пребачен у логор на Бањици, да је ноћу 24(11) фебруара 1943. изведен само у доњем вешу и да је стрељан у Јајинцима, а тело да је бачено у Јајиначки поток.[12]

Кад је постало извесно да је архимандрит Макарије мртав, поставио је Епископ браничевски за новог старешину манастира Раванице игумана Павла из манастира Манасије.[13] Међутим, прилике су биле тешке. Поједини монаси су напуштали манастир и тражили боље станиште, други су долазили, а тешке обавезе према окупатору, присуство оволиког броја деце, несташица и стална опасност дојадили су игуману Павлу и он је извештавао епископа да је у немогућности да управља манастиром.[14] И заиста, није дуго ни управљао. Поднео је оставку на вршење старешинске дужности, те је епископ поставио за вршиоца дужности старешине игумана Никанора Пујића, а манастирског сабрата игумана Димитрија Хранисављевића поставио за пароха сењске (манастирске) парохије.[15] Игуман Павле је 25. јула 1944. предао управу игуману Никанору, који је овамо дошао из манастира Миљкова.[16]

У време управе игумана Никанора дошао је у манастир пензионисани епископ пећки Јеротеј. Иницијативу за његов долазак и боравак у Раваници дао је епископ браничевски Венијамин, који је 11. децембра 1944. поднео молбу Светом архијерејском синоду за сагласност да епископ Јеротеј дође из Београда у Раваницу и ту да служи и борави као гост.[17] Кад је Свети синод то одобрио, епископ Венијамин је 31. децембра 1944. упутио

[10] Извештај јеромонаха Венијамина Епископу браничевском број 296 од 24. новембра 1942. о хапшењу архимандритовом и о стању у манастиру.

[11] Ман. дел. бр. 6/1943.

[12] Казивање синђела Максима Рајчића.

[13] Одлуку је доставио Црквени суд под бр. 3092 од 29. априла 1943. у манастиру је заведена под бр. 86/1943.

[14] Ман. дел. бр. 216 од 12. октобра 1943.

[15] ЕБр. 1031 од 4. јула 1944.

[16] Књига братства, ред. бр. 24, II, 1—2.

[17] ЕБр. 1386/1944.

тешко оболелог епископа Јеротеја у Раваницу с препоруком да му се укаже пажња и неговање.[18] Епископ Јеротеј је у Раваници дочекао коначно ослобођење наше отаџбине, али је, исцрпен болешћу, 20. октобра 1946. овде и умро и сахрањен у паперти манастирске цркве. Кад су радници 1967. године, приликом рестаурације цркве, отворили његов гроб и подигли поклопац на сандуку „видели су тело Владичино цело, жуто лице као живог човека, власи у реду, зелени епитрахиљ на њему и крст у руци", али су по наређењу архитекте Радослава Прокића одмах затворили сандук.[19] Сада је изнад гроба владике Јеротеја раван патос, али је на зид, поред гроба, стављена мермерна плоча са натписом: „Јеротеј умировљени епископ пећки 1873—1946."

II

У време бројног опадања и кризе нашега мушког монаштва, родило се у крилу српске цркве, између два рата, поново женско монаштво. Оно је углавном потекло из богомољачког покрета, а формирало се под утицајем у нашу земљу избеглих руских монахиња. Али, тек што се наше женско монаштво развило у значајан црквени фактор, дошао је други светски рат. Од почетка до краја рата највише је страдало монашко сестринство које се до рата сместило и постало бројно у манастиру Ковиљу у Бачкој, под управом тада већ популарне игуманије Јефимије Мићић, којој припада неоспорно једно од најугледнијих места у краткој историји нашега обновљеног женског монаштва.

Игуманија Јефимија рођена је у Крупњу 5. јануара 1896. Крштено име било јој је Богиња. Њен отац Спасоје Мићић био је пореклом Херцеговац, а мати Петрија Црногорка из племена Буровића. У родном месту Богиња је завршила основну и занатску школу, а кад јој је умро отац, прелази са мајком у Београд код ујака који су овде били професори, те је продужила своје даље образовање. У току првог светског рата имала је много искушења, али тада почиње да чита Свето писмо и упознаје се са истакнутим богомољцима, Милосавом Радојевићем, Алексом Трајковићем и другима и постала богомољачки проповедник и мисионар. Ишла је по многим местима Срема, Баната и Бачке, пролазила кроз целу Шумадију, неуморно проповедајући. Кад је Милосав Радојевић дао у Чукојевцу, близу Краљева, своју кућу на располагање сестри Богињи и њеној мајци, убрзо се око ње, у масама, скупљао богомољни свет. Ту се проповедало, певало, молило се Богу, развијао се подвижнички живот без монаштва.

[18] Исто.

[19] Књига братства, ред. бр. 38, II. Присутне су биле и три монахиње: Февронија, Гликерија и Сусана, као и манастирски духовник јеромонах Матеј Ристановић.

ПАТРИЈАРХ ГЕРМАН И ЕПИСКОПИ ХРИЗОСТОМ И НИКОЛАЈ СА РАВАНИЧКИМ МОНАХИЊАМА КОЈЕ НЕГУЈУ ДЕФЕКТНУ ДЕЦУ У СВЕТОЈ ПЕТКИ, 1975. ГОДИНЕ

РАВАНИЧКЕ МОНАХИЊЕ ИЗРАЂУЈУ ОДЕЖДЕ, ЗАВЕСЕ, ПРЕКРИВАЧЕ И ДРУГЕ ТЕКСТИЛНЕ ПРЕДМЕТЕ ЗА ЦРКВЕНЕ ПОТРЕБЕ

НЕКЕ РАВАНИЧКЕ МОНАХИЊЕ УСПЕШНО СЕ БАВЕ И СЛИКАЊЕМ ИКОНА

ДОМ ЗА ДЕФЕКТНУ ДЕЦУ, У СВЕТОЈ ПЕТКИ

О ДЕЦИ СЕ БРИНУ СЕСТРЕ МАНАСТИРА РАВАНИЦЕ

СЕСТРИНСТВО РАВАНИЦЕ, СА ДУХОВНИЦИМА, ПРЕД СВОЈИМ МАНАСТИРОМ

Чукојевац је постао седиште „Савеза братстава православних хришћана". Зграда у којој је Богиња живела („Задужбина") није могла примити више од десет сестара, а многе су девојке желеле да живе ту. Милосав тада оде у монашку школу у Раковицу. После две године вратио се као монах Милентије.

Велики број девојака које су желеле да живе у општежићу са Богињом није овде могао наћи места или услова за заједнички живот. Зато сестра Богиња одлази 1931. у Дивљански манастир у Нишкој епархији код чувене руске подвижнице игуманије Диодоре, где се замонашила и добила име Евгенија. Већ идуће године (1932) епископ нишки Доситеј поверава јој Темски манастир, где је нова настојатељица могла да прима нове искушенице које су за њом долазиле као пчеле за матицом. „При оснивању било нас је око 15 сестара", пишу оне касније у њеном животопису, „али се број убрзо повећао, јер су пристизала богомољачка деца, која су из љубави према Богу напуштала своје родитеље и сроднике. Међу њима било је и малолетне деце, коју су доводили родитељи и молили Матер да их прими на своју бригу и васпитање. Мати је све примала и поверила их сестри коју је оценила да има способности за такву дужност".[20]

За живот у свом манастиру саставила је млада настојатељица типик (устав) према типику св. Теодора Студита. Живот је у манастиру био одлично организован. Настојатељица је примила малу схиму и добила ново монашко име — Јефимија. Све је ишло напред, али како се сестринство нагло множило, сиромашни манастир је постао тесан и без могућности да се сестринство издржава. Зато настојатељица Јефимија, по одобрењу епископа Доситеја и позиву епископа бачког Иринеја, прелази 1933. у манастир Ковиљ у Бачкој. Осам година боравка и рада у овом манастиру представља успон у успесима овог сестринства, које је постало значајан фактор у верском животу оног времена. Али, дошао је рат. Мађарска војска је на Светлу среду 1941. прогнала цело сестринство од 43 монахиње у Земун, на усташко подручје. Прогнане сестре су се неко време склониле у манастир Фенек, али су их усташе 11. септембра 1941. прогнали у Београд. Ту су се злопатиле станујући у црквеној згради код цркве Лазарице и код пријатеља. Тек у пролеће 1942. добило је ово сестринство поново своју обитељ, манастир Свете Петке у Извору код Параћина, у који се уселило 31. маја 1942. Ипак, ни у овај манастир није могло лако да се смести цело сестринство, те је после ослобођења један део премештен у манастир Раковицу. Од тада је игуманија Јефимија управљала са оба манастира.

[20] *Животопис схи-игуманије Јефимије настојатељице манастира Раванице и Свете Петке,* написале сестре њеног манастира 1966, Београд 1972 (даље: *Животопис*), 30. Кратку биографију своје духовне матере игуманије Јефимије објавила је монахиња Гаврила, данашње раваничка игуманија, у некрологу своје дугогодишње игуманије Јефимије (Гласник СПЦ 1959, 26—27).

Монахиње манастира Свете Петке примиле су 22. септембра 1942. на негу и старање тридесетеро српске избегличке деце, која су била смештена у једном манастирском конаку. Међутим, скученост простора, оскудица у храни и оштра честобродичка клима с јаким и дуготрајним кошавама, неповољно су утицали на здравље монашког сестринства које је већ ратним недаћама и слабом исхраном било нагрижено. Зато је игуманија молила епископа браничевског да ово сестринство премести у Раваницу или Манасију, где би лакше могле да се одрже у здрављу и да исхране себе и избегличку децу. Међутим, епископ тада још није могао да изађе у сусрет овој молби,[21] иако је и сам увиђао болно стање у манастиру Свете Петке. Из његовог извештаја Светом архијерејском синоду од 28. децембра 1944. види се да су до тада већ 4 монахиње умрле, 20 их болује на плућима, сад их има свега 38 и 30 избегличке деце. Уз овај извештај приложен је и лекарски извештај за 33 сестре.[22]

Имајући у виду овако лоше стање, епископ Венијамин је подржао идеју да се овом сестринству уступи манастир Раковица.[23] Како је у том погледу наишао на разумевање митрополита Јосифа, који је замењивао патријарха, предложио је епископ Венијамин да јеромонах Кирило Врга пређе са својим искушеницима из Раковице у манастир Раваницу.[24] То је усвојено. Епископ Венијамин је дао канонски пријем јеромонаху Кирилу Врги и његовим искушеницима, те је Кирило примио манастирску управу од игумана Никанора.[25] Ипак, стање у Раваници као да није ишло на боље. Нови старешина тражи од Епископа да се игуман Димитрије одстрани из манастира и да као парох сењски станује у Сењу, у својој парохији.[26] У септембру 1945. замонашена је овде Кирилова мајка Драгиња и добила монашко име Текла, али је већ 21. јануара 1946. умрла. Ускоро су замонашени и дотадашњи искушеници: Прохор Ристић, Климент Костић и Горазд Лазовић.[27] Архиђакон Методије рукоположен је за јеромонаха, произведен за синђела и одређен за старешину манастира Манасије.[28] Епископ, као да је много очекивао од младог настојатеља, и, да би га подржао у ревности, одликовао га је у децембру 1945. црвеним појасом, затим произвео за синђела, а 19. априла 1946. већ и за протосинђела.[29] Међутим, у Раваници

[21] ЕБр. 1103 од 26. јула 1944.

[22] ЕБр. 1429 од 28. децембра 1944.

[23] ЕБр. 58 од 23. јануара 1945.

[24] ЕБр. 624 од 5. јуна 1945.

[25] ЕБр. 705 од 2. јула 1945.

[26] ЕБр. 756 од 23. августа 1945; Ман. дел. бр. 259/1945.

[27] ЕБр. 929 од 10. октобра 1945.

[28] ЕБр. 1148 од 14. новембра и 1150 од 16. новембра 1945.

[29] Књига братства ред. бр. 30, I, 11. Према подацима у Епархијској архиви (ЕБр. 496 од 3. априла 1946) Кирило је произведен за протосинђела 3/16. априла 1946.

је било доста посла и доста брига. Ту се хранило 110 избеглица на трошак манастира; манастир је дао 21 хектар земље на обрађивање сиротињи и 1000 $м^3$ дрва, као и 100 кола дрва за болницу[30] итд. Настојатељ тражи од епископа да му из манастира Нимника пошаље две монахиње ради испомоћи. Епископ је послао монахиње Иларију и Евгенију, али отац Кирило није био њима задовољан, те је тражио да оне оду из манастира.[31]

Пошто је било очигледно да је ситуација у Раваници много тешка, предложила је настојатељица манастира Свете Петке да раванички монаси пређу у Свету Петку, а монахиње из манастира Свете Петке у Раваницу. Међутим, владика Венијамин ни овога пута није то одобрио.[32] Владика као да није могао замислити да древни манастир Раваница постане женски. Па ипак, већ 3. маја уследила је његова одлука да се протосинђел Кирило разреши дужности старешине, коју треба да преда синђелу Методију Ачевићу, старешини манастира Манасије.[33] Стање је и даље тешко, болесно. Да би имао ко да негује болесног епископа Јеротеја, моли епископ Венијамин митрополита Јосифа да пошаље из Раковице три монахиње да га негују,[34] а Раваничане саветује да „савесно врше свој посао". Калуђери Хризостом (Пајић) и Климент (Костић) иду у Пожаревац и дају записничку изјаву против старешине синђела Методија, али овај одговара да су Раваничани нерадници и бунџије, те епископ укорава братство. Коловођу „бунтовника" Наума (Миљковића) премешта у Витовницу, а честитог јеромонаха Максима Рајчића враћа из Копорина у Раваницу. Али, овај је молио да не иде овамо, већ у неки други манастир, те је остављен у Копорину.[35]

Чаша епископовог ишчекивања да се прилике у Раваници среде, и да се она сачува као мушки манастир, пукла је. Зато он одлуком број 892 од 11. октобра 1946. одређује да игуманија Јефимија настојатељица манастира Свете Петке прими на управу и манастир Раваницу, о чему су обавештена оба манастира. 31 (18) октобра 1946. примила је игуманија дужност од дотадашњег старешине синђела Методија. Тако је на дан св. Луке, 31. октобра 1946, Раваница постала женски манастир. У манастиру, изгледа, није остао нико од монаха, јер епископ Венијамин тражи 5. децембра 1946. од манастира Тумана да пошаље к њему једнога свог монаха ради рукоположења, како би служио у манастиру Раваници.

Тако је почео нови период у историји манастира Раванице.

[30] ЕБр. 625 од 9. јуна 1945.

[31] ЕБр. 97 од 28. јануара и 167 од 6. фебруара 1946.

[32] ЕБр. 215 од 12. фебруара 1946.

[33] ЕБр. 530 од 3. маја 1946.

[34] ЕБр. 720 од 27. јула 1946.

[35] ЕБр. 722, 758, 759 и 824/1946.

III

Кад су се монахиње са игуманијом Јефимијом, у јесен 1946, доселиле у манастир Раваницу, била је то и за манастир и за околни народ велика промена. После мучног ратног периода, који је у животу манастира оставио болне трагове, почела је уз обнову целе земље и обнова манастира Раванице. Уместо малобројног братства монаха сада је дошло бројно сестринство монахиња, које су поднеле велике и тешке напоре на обнови манастира. Оне су те напоре издржале, остале у манастиру, а неке, махом старије, у њему већ и помрле. Многе су тада још биле искушенице, а неке расофорне инокиње.

Манастир Свете Петке остао је и даље под заједничком управом са манастиром Раваницом. Уместо раније избегличке деце, сестре су сада неговале дефектну децу за коју је подигнут дом уз манастир. У Животопису игуманије Јефимије, који су написале њене сестре, записано је: „Ту (у Светој Петки) је живело двадесет сестара и тридесеторо дефектне деце, коју су и даље неговале сестре. Мати је тамо поставила старију сестру, која је њу замењивала, али сва духовна и материјална брига лежала је на плећима наше Матере. Она је уз припомоћ матере Гавриле бринула кад и како да мења сестре из једног манастира у други. Нарочито се старала о замени оних сестара које су радиле у дому дефектне деце. Сестрама није био лак тако подвојен живот, али из љубави према Богу, знајући колика је велика награда безропотног послушања, и из љубави према својој духовној матери, трудиле су се тако да раде као да су увек у њеном присуству.“[36]

Раваничко сестринство се у априлу 1947. још повећало, јер су из манастира Раковице дошле овамо оне сестре које су 1945. биле смештене у тај манастир. Биле су то искушенице, расофорне инокиње и само једна малосхимница.

Када су монахиње дошле у Раваницу, затекле су у њој врло лоше прилике. Финансијско стање било је очајно. Манастирска благајна била је празна, али је зато било дугова и неплаћеног пореза. Материјално стање такође је било лоше. После одласка избегличке деце стање зграда било је јадно. Местимично је кидан каратаван, да би се тим дрветом ложиле пећи, инвентар је био врло оштећен и недовољан. Кров је прокисавао, па је пропадала и кровна конструкција, један димњак се срушио у собу. Обавезе при откупу жита биле су велике и онемогућавале су не само обнову манастира него и унапређење манастирске економије, која би давала материјалну могућност за ову обнову. По закону о аграрној реформи, манастиру је од великог имања остао само законски максимум. Поједини представници тада још младе народне власти, мислећи да су на линији новога политич-

[36] *Животопис*, 80.

ког курса ако црквеним људима и установама не изиђу у сусрет, правили су понекад сметње манастирској управи у њеном материјалном пословању. Али, сестре се на то нису обазирале. Ишле су својим путем. Кад је мати Марија једном приликом дошла послом председнику општине и рекла му због чега је дошла, он јој је добацио: „Док сам жив, борићу се против вас", на што му је она одговорила: „А ја, док сам жива, борићу се да вам добром вратим." За време бденија у манастирској цркви уочи Великог Петка 1952. неки од оних који не воле да народ иде у цркву преплетоше бодљикаву жицу преко пута који води из манастира. Кад се побожни народ враћао око 11 сати у ноћи из цркве, доживео је непријатно изненађење. Они који су ишли први наиђоше у мраку на жицу, исцепаше одело, а неки су и тело на грудима изранили.[37]

Монахиње се на све то нису обазирале. Оне су и даље добро радиле и добром побеђивале и наилазиле на подршку свих друштвених фактора који су знали какав је културно-историјски значај овог манастира и колико је значајан и позитиван рад ових монахиња у оба манастира. Монахиње су неуморно радиле на оправкама које су могле да изврше саме својом снагом и скромним материјалним и финансијским средствима. Чистиле су и уређивале цркву, конаке и порту и обнављале економију. Споро се ишло напред, али ипак се ишло. Тако су монахиње већ 1947. скидале почађале и потамнеле иконе са Јањиног иконостаса у манастирској цркви, опрале их вуном и водом, а кад су се осушиле, премазале су их лаком и вратиле на њихово место.[38] Обнављане су електричне инсталације, јер је манастир од 1930. уживао бесплатно осветлење од дирекције Сењског рудника мрког угља. Сада је стављен нови струјомер.[39] Како су на оним деловима манастирског имања који су манастиру одузети приликом аграрне реформе постојале извесне господарске зграде (штале, воденице и др.), а нови корисници их нису употребљавали, дозвољено је манастиру од стране нових корисника да носи делове тих зграда. Тако су 1950. скинута два пара воденичких каменова и два гвоздена витла с мучњацима са манастирске воденице у Добричеву и донети у манастир, а са бивше манастирске воденице, тзв. Чакар-Ахметове воденице у Батинцу, донет је у манастир један гвоздени витао са доњим каменом, јер је нови корисник зграду до темеља рушио.[40] Идуће године је са велике штале на Бигру, која је приликом спровођења аграрне реформе припала државном добру „Добричево", довезено у манастир, уз сагласност новог корисника, 5000 комада црепа и око 30 вели-

[37] Летописачке белешке игуманије Гавриле (даље: Белешке игуманије Гавриле), за 1952. годину.

[38] Исто, 1947.

[39] Исто, 1949, 1950.

[40] Исто, 1950.

ких греда, јер се зграда те штале почела да руши.[41] После аграрне реформе манастиру је остало на Бигру 20 хектара шуме.[42] Једну шуму и ливаду у површини од 14 хектара у Биковцу манастир је 1969. заменио за одговарајућу површину шуме и неколико обрадивих парцела у близини манастира.[43] Током 1952. и 1953. посађен је виноград на њиви више пруге, изнад манастира, на површини од једног хектара. У том послу сестринству је много помогао Живко Марјановић из Орашја, који има у манастиру кћер, монахињу Ксенију.[44]

На Петровдан 1952. задесила је манастир велика несрећа и још већа опасност. Изгорела је приземна зграда са пет одељења, величине 20 × 6 метара, сазидана 1904. године. Док су монахиње са вернима биле на литургији, зграда се изненадно запалила. Сестре и народ који је дошао у цркву похиташе да гасе, али све је било узалуд. Огњена стихија уништила је целу зграду. Успело је само да се пожар локализује и да не пређе на велики манастирски конак. Већ исте године, на истим темељима, подигнута је нова зграда, нешто манастирским новцем, а нешто прилогом црквених општина у Ћуприји и Параћину. За кровну конструкцију употребљена је она грађа са штале у Бигру. Цео трошак око ове градње износио је тада 150.000 динара.[45]

Овај несрећни случај није обесхрабрио монахиње. Оне су 1954. изван манастирских зидова саградиле нову приземну зграду у којој су с предње стране, према манастиру, биле столарска радионица и гаража, а са стражње стране живинарник и свињац. За овај посао требало је 250.000 динара, али како манастир није имао довољно новца, позајмљено је 50.000 динара од црквених општина: ћупријске, шетоњске, петровачке и доњо-ливадичке.[46] Над предњим делом ове зграде, у коме су столарска радионица и гаража, подигнут је 1970. спрат у коме су собе за манастирске духовнике и госте у свештеничком чину. Ту је уређено шест соба и све потребне нуспросторије.[47] Зграда је саграђена у моравском стилу и добро се уклапа у цео овај архитектонски комплекс и романтични пејсаж.

Игуманија Јефимија је, поред материјалне обнове и изградње манастира, ипак највише пажње и труда посветила духовном уздизању свога сестринства, њиховом монашком усавршавању. Њој је одувек „била главна брига да украси цркве и капеле лепим живописом и иконама, завесама, црквеним одеждама, као и свим црквеним утварима. Особито се старала за лепо читање

[41] Исто, 1952.
[42] Исто.
[43] Исто, 1969.
[44] Исто, 1952; Књига сестринства.
[45] Исто, 1952.
[46] Исто 1954.
[47] Исто, 1970.

и певање и сваку немарност у том погледу строго кажњавала". Тако пишу њене монахиње, па продужују: „Као одличан познавалац црквеног певања и правила образовала је у својој обитељи прекрасни хор, чијем су се певању дивили сви који су га слушали. Још су достојнија пажње дела ове Христове подвижнице на подизању монашког живота, на сређивању унутрашњег благољепија и синовске слободе ка Господу с Којим је беседила као лицем к лицу и кроз своје молитве познавала је Његову свету и савршену вољу."[48]

О раду Јефимијином на монашком образовању својих сестара пишу њене духовне кћери најпохвалније: „Мати је својим светлим животом привлачила у своју обитељ велики број оних који траже спасења. По повратку из Бачке налазили смо се у центру Србије, где је било још богомољачке деце, која су тад била дорасла за манастир и дошло је преко тридесет младих и здравих сестара, које је такође наша Мати васпитала у свом духу и тим се обновио кадар монашког подмлатка.

Са најмарљивијим усрђем бринула се да појача код своје паства усрђе према послушању, трпљењу и подвижничком животу, који је она заволела још од момента свога покајања. Она је за своју паству представљала образац дубоке вере у Господњи промисао, усрђа у молитви и богомислију. Имала је кротко снисхођење према слабостима ближњих и материнску саосећајност према њиховим потребама, због чега је стекла једнодушну и непритворну љубав своје паства, за коју је много бринула и увек је поучавала ..."[49] Само неколико одломака из оних поука које су сестре записале, или их је написала сама игуманија Јефимија, јасно сведоче о томе. „Бојмо се, сестре, учи их Мати, да се не нађемо пред Богом са лажном побожношћу и да се вечно не ускајемо што нисмо ово кратко време живота истинито служиле Богу. Молимо се Богу и Спаситељу нашем, који је благоизволео за нас и наше спасење узети на Себе обличје слуге, да дарује нама познање истините побожности и познање пресвете воље Његове, која се састоји у истинитом смирењу и страху Божјем, да кроз све дане живота овога немамо друге жеље или бриге, но само то, да ходимо пред Богом онако, како је то угодно пресветој вољи Његовој и да тако сједињени у Господу, једнодушно и једномислено уђемо у вечну радост Господа свога ... Држите свагда на памети да је Господње око свуда присутно и непрестано гледа на све кретање наше споља и унутра, умно. Ако се ви будете трудили да тврдом вером и помоћу Божјом будете храбра срца и подносите сваку невољу и терете, зиму и наготу, као истините послушнице Оца Небеског, ви ћете још на овоме свету осетити сладост вечнога живота."[50]

[48] *Животопис*, 65—66.
[49] Исто, 69.
[50] Исто, 70—71.

Теологија ове монахиње је потпуно јасна, једноставна, искрена. Она није изложена схоластички, теоретски, већ доживљено, реалистички, у пуној свести да се људски живот одвија истовремено у два једнако реална света, у овом физичком и оном духовном, трансцедентном, у коме нема простора и времена и њихових ограничења, већ је све јасно, видљиво, откривено, где је све „овде" и „сада", где је „жизан бесконечнаја". Постоји само један живот, али у два света. У овом привременом животу спрема се човек за вечни живот, који ће зависити од моралног блага које је човек стекао у овом животу, испуњавајући вољу Божју. У тај живот преселила се игуманија Јефимија 3. августа 1958. У својој тешкој болести примила је, три месеца пред смрт, велику схиму и умрла као схи-игуманија.

Ретке су настојатељице манастира које су имале такав углед и ауторитет у своме сестринству као игуманија Јефимија. Она је сестринство окупљала, духовно га рађала, у духовној бодрости га одржавала, успела да свакој сестри буде јасан циљ монашког живота, да јој тај живот буде лак и сладак, да му се радује. Тако је било у бољим данима као и у данима ратних искушења, оскудице и потуцања. Над одром мртве Игуманије рекао је, поред осталог, епископ Хризостом: „Кад се из маларичког Ковиља пређе на честобродичку и изворску кошаву, када се у манастиру од целе имовине затекне неколико десетина килограма пројиног брашна и кад комад проје буде недељама и месецима сав дневни оброк, онда болест и смрт долазе као неминовност. У добру је лако служити и певати Богу. Али је сестринство мајке Јефимије показало да то уме и у љутој невољи. Боловало се, мучило се, умирало се, али се није посустало и разбежало ... Дрво се по роду познаје, пише у св. Јеванђељу. Мајка Јефимија се познаје по ономе што је у Чукојевцу и околини, у Темској, Ковиљу, Раковици, Светој Петки и Раваници урадила. Познаје се по својим сестрама, које овако бледе и тихе послују као пчеле око Раванице и Свете Петке, и нечујно обављају свој тешки посао: одржавање двају манастира и неговање оне несрећне деце. Те сестре нису саме од себе такве постале. Њих је неко морао годинама упућивати и васпитавати да такве буду. Тај неко — ова покојница — која лежи пред нама била је — мора се признати — велики и Богом дани васпитач ..."[51]

Смрт игуманије Јефимије много је ожалостила њено сестринство, али застоја у манастиру није било. Сутрадан по њеној сахрани Епископ је сакупио све сестринство и поред потребних поука саопштио: „По изричитој жељи блаженопочивше Матере наше схи-игуманије Јефимије постављам данас за настојатељицу овог манастира, као и манастира Свете Петке, мајку Гаврилу. Сву бригу која је лежала на плећима покојне Матере стављам

[51] Исто, 91—92.

ЕПИСКОП БРАНИЧЕВСКИ
ХРИЗОСТОМ

данас на њена плећа. Умољавам старије сестре да јој не завиде него да јој помажу, пошто је њој сада најтеже. Матер сте морали слушати ради њене строгости, а мајку Гаврилу слушајте из љубави. Дом у Светој Петки одржавајте, молим вас, као што сте га одржавале за време Материног живота. Ја знам да је то послушање најтеже, и да је свакој сестри падало тешко кад је била одређена да тамо иде. Молим вас да се у свему старате да се очува све како је Мати оставила, да се не догоди да се обистине речи неких који су говорили да ће у сестринству матере Јефимије бити ред само док је она жива. Од чега да вас Господ сачува њеним светим молитвама."[52]

Ред у манастиру заиста се није променио, него је и даље текло све на боље. О томе сведочи и чињеница да су чланови Светог архијерејског синода, епископи Владислав и Павле, задужени да сачине нацрт Правила за женске манастире, дошли 1959. у Раваницу, на позив епископа Хризостома, проучили живот у овом манастиру и у књизи утисака поред осталог записали: „Основатељица овог сестринства, блаженопочивша схи-игуманија Јефимија, поставила је здраве и солидне темеље монашком општежићу. Њена ученица успешно наставља њено дело на уздизању монаштва. Полазећи од Спаситељевог начела „По плодовима њиховим познаћете их" (Мат. 7, 16), а посматрајући живот и рад раваничких монахиња, не можемо а да не одамо пуно признање оној која их је у Христу родила и њеној наследници, која их сада руководи."[53]

IV

Паралелно са обновом монашког живота отпочела је 1955. обнова и заштита културног блага манастира Раванице под руководством Републичког завода за заштиту споменика културе. Већ у рано лето те године (од 16. маја до 23. јула) копирао је Рајко Николић, академски сликар из Београда, фреске у јужној певничкој апсиди: св. великомученике Теодора, Георгија и Евстатија, Исцелење слепога и Свечани улазак Христов у Јерусалим. Још док је он копирао фреске, отпочели су свој припремни рад и конзерватори под руководством инжењера Бранислава Вуловића и Младена Милановића. Радили су од 3. јула до 12. августа.[54] Скинули су споља малтер на манастирској цркви, испитивали темеље и фреске и припремали план рада на рестаурацији цркве за идућу годину, када је отпочео најзамашнији део конзерваторског посла.[55]

[52] Исто, 94—95.

[53] Исто, 100.

[54] Белешке игуманије Гавриле, 1955.

[55] Исто, 1956; Б. Вуловић, *Раваница*, Београд 1966, 23, 184.

„1956. године, пише сам Вуловић, Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије обухватио је својим планом рада и извођење конзерваторско-рестаураторских радова на овом споменику. То је био један од већих конзерваторских захвата послератне заштитне службе на споменицима моравске архитектонске школе. Неоспорно, било је потребно са релативно малим средствима много напора, због чега су радови трајали више година. Конзервација је вршена у циљу техничке заштите споменика. Међутим, на појединим, временом преиначеним облицима, извршена је рестаурација на основу темељно проучене историјске документације с једне стране, и материјалних података добијених на самом споменику путем истраживачких радова с друге стране. Синхронизовањем ова два посла, успело се многоструко. Црква је добила свој првобитни изглед. Пронађени су трагови и многи елементи архитектуре старог и изванредно конципираног нартекса. Његови облици представљају нов податак о архитектури раваничког нартекса, а посебно о развитку овог дела грађевине на српском средњовековном подручју. Очишћена камена пластика постала је доступна и стручњацима, а и свима осталима. Осим тога, низом нових драгоцених налаза обогаћена је српска средњовековна архитектура и уметност.

Тек после конзерваторске интервенције могао је да се сагледа значај раваничке цркве којој у једном делу научне литературе није било дато одговарајуће место у развоју моравске групе споменика. Хронологија првих грађевина није почињала архитектуром Раванице, зато што су раније интервенције на објекту у великом обиму скривале оригиналност архитектуре и декоративне пластике. У погледу живописа учињено је много више. Извршена је солидна идентификација појединих тема композиција, дескрипција иконографског распореда и стилска анализа.“[56]

Према летописачким белешкама игуманије Гавриле радови су текли овако. У августу 1956. изнесена је из олтара манастирске цркве часна трапеза и сви освећени предмети и утвари у домаћу капелу где су се за време рада у цркви обављала богослужења. Рад се одвијао у целој цркви. Како је у северозападном делу наоса архитекта Бранислав Вуловић открио једну до тада непознату гробницу, он ју је 20. новембра 1956. комисијски отворио у присуству др Мирјане Ћоровић-Љубинковић и др Радивоја Љубинковића, те је археолошки испитана и утврђено је да је то био гроб неког властелина, али је он раније откопаван и вероватно од Турака опљачкан.[57]

Радови су продужени и следећих година. У току 1957, поред зидарских радова, извршено је прекривање цркве и кубета олов-

[56] Вуловић, *Раваница*, 8.

[57] Белешке игуманије Гавриле, 1956.

ним лимом, а на врхове кубета стављени су нови гвоздени крстови. Ови радови су завршени тек идуће године. У току 1959. и 1960. године извршена је генерална оправка тзв. Дионисијевог конака,[58] коме је источни зид био препукао, те је утегнут и осигуран бетонским гредама, а цела зграда омалтерисана и окречена. Кров је тада препокривен ћерамидом.[59] Године 1960. извршено је преливање напрслог средњег звона, које је 1832. поклонио манастиру кнез Милош Обреновић; 1961. препокривена је оловним лимом припрата, а 1. августа 1962. отпочели су радови на чишћењу фресака у цркви, на откривању фресака на закреченим површинама и на њиховој конзервацији. Рад на чишћењу фресака у храму трајао је све до 1964, кад је завршен, док је у припрати завршен тек 1971. У току ових радова стављен је у цркви 1967. нови патос од белог мермера, местимично црвенкастог, а у припрати од камена пешчара. Стављени су и бетонски прозори са малим округлим окнима, које је израдио Анђел Глигоров из Сурдулице. Тако су, углавном, завршени конзерваторско-рестаураторски радови у цркви. Сада се, једино, поступно уређује спољни сокл на цркви, како би и он добио свој првобитни изглед.

Поред радова на цркви Завод је извео опсежне радове на конзервацији манастирске тврђаве и њених кула. Кад је 1968. у „малој порти" порушена зградица са пекаром и вешерницом, да би се ту подигла нова зграда, нашли су стручњаци Завода за заштиту споменика културе из Крагујевца још два слоја темеља, а кад се копало даље дошло се до трећег темеља за који је утврђено да потиче из времена подизања манастира. Зато је цео овај простор очишћен, остаци темеља конзервирани, а предвиђена нова зграда саграђена изван манастирских зидина над гаражом и столарском радионицом. Приликом конзерваторских радова у овом делу тврђаве, који називају „Лазаретум", откопан је бунар који је био лепо озидан. Дубок је 21 метар и има одличну воду којом се сада служи сестринство. У току 1969. уре-

[58] Овај конак подигнут је 1849. настојањем и заслугом игумана Дионисија Поповића, школованог и способног настојатеља. О томе је прота Михаило Поповић записао следеће: „Године 1849, на рушевинама старе велике „обеднице" Лазареве, са северозападне стране цркве, настојањем игумана Дионисија, почето је подизање новог манастирског конака у коме има 14 соба, 1 предсобље са 3 ходника и озиданим подрумом на свод под целом зградом. Године 1850. довршен је нови конак и снабдевен намештајем по распореду и укусу игумана Дионисија, чијим је заузимањем из државне касе манастир добио на име помоћи 1000 талира..." (М. Поповић, *Раванички настојатељи*, одељак I, од 1381—1908, Споменица видовданске прославе у манастиру Раваници 1389—1939, уредио Бора Николић, Параћин 1939, 100; Ср. Ј. Веселић, *Опис манастира у Србији*, I, 49; Вуловић, *Раваница*, 42, 188).

[59] Радове је извео за 1,130.000 динара Младен Милановић, предузимач из Београда. Ова ћерамида је 1966. скинута и на зграду је стављен ситан цреп (Белешке игуманије Гавриле, 1959, 1966).

ђена је тзв. Донжон-кула, „бломбирано" је камење све до врха рушевина куле, израђене су храстове степенице и омогућен приступ на кулу и до остатака фресака у њој. Радови на конзервацији северне куле, „Тамнице", завршени су 1973. На њена три спрата стављен је патос, зазидан северни отвор, при чему су употребљене плоче од старог црквеног патоса.

Док су ови радови извођени, углавном, средствима Завода за заштиту споменика културе, манастир је о свом трошку вршио обнову и уређење манастирских конака и економије. Кад се данас поведе разговор о томе, игуманија Гаврила ће често у монашкој скромности рећи како она и њене сестре нису ништа крупно учиниле. Нису саградиле палата ни нових цркава као друга сестринства, али саградиле су нешто што је такође велико. Раваници, која је пред рат животарила, а крајем рата готово умирала, удахнуле су дух живота, правога монашког живота, и данас Раваница у том погледу стоји међу првим манастирима у Српској цркви. Манастирска здања остала су углавном иста, али она су освежена, обновљена, учвршћена и дограђена. У свим жилама манастирске имовине струји здрава и стваралачка снага и над свим се осећа и лебди дух овога честитог сестринства, које личи на рој пчела радилица, неуморних у скупљању духовног блага и средстава за живот. У односу на многе друге манастире, Раваница има, углавном, оно што сама привреди. Овде је мање поклоника, мање прилога, овде се готово сви приходи цеде из зноја раваничких подвижница.

Манастирско сестринство личи на кошницу. Поред молитве, рад је главна преокупација наших монахиња. То се и у Раваници показало на делу. После првих радова на најнужнијој оправци манастирских конака, да би се омогућио смештај бројног сестринства, монахиње су продужиле рад на унапређењу економије и уређењу манастирских зграда. Набавља се трактор, у зграде се уводи водовод, у винограду се прави базен за заливање, на три километра од манастира отвара се каменолом „Две сестре" ради потреба манастирске изградње, сазидан је стан за свештенике, прокопан је пут за Сењски Рудник, који пролази поред манастирског каменолома, срушена је стара чеона зграда и капија и изграђена нова, као што је била средњовековна, откупљена је зграда бивше железничке постаје изнад манастира и сада већ модерно уређена, уведен самостални телефон, набављени апарати за електричну мужу крава, изграђена чврста (бетонска и гвоздена) ограда око манастира, саграђен нов звоник, набављено моторно возило итд. Све је рађено уз сагласност Завода за заштиту споменика културе, тако да је манастир у границама својих зидова сачувао, углавном, своју архитектонску физиономију из дубоке старине. Поштовање овог принципа у многоме је спутавало манастир у општој манастирској изградњи и односило знатна материјална средства, али се на то није гледало.

Не удаљавајући се у спољњем изгледу од свога историјског, аутентичног изгледа, него све више му се враћајући, манастир Раваница и у духовном погледу настоји да обнови све најпозитивније особине нашега старог монаштва и да, имајући у виду савремене услове живота, помоћу тих искуством прокушаних особина спасава своје житеље и врши своју мисију у цркви и друштву.

V

Материјална обнова манастира Раванице очигледно се везује за његову духовну обнову, за морални квалитет његових житеља. Сестринство манастира Раванице изнедрило се из здравог богомољачког покрета на подручју на ком се приближавају једна другој и састају три Мораве, јужна, западна и велика. Књига раваничког сестринства показује како се оно стварало и бројно расло, како су поједине побожне породице давале и по више монаха и монахиња, а понекад су и целе породице одлазиле у манастире, једно за другим. Међу најстарије монахиње овог сестринства спадају сестре-близнакиње Евдокија и Параскева, рођене 1912. у Соколићима код Чачка, као кћери Радивоја и Стајке Домановић. У Темски манастир дошле су онога дана (14. фебруара 1932) кад је његову управу примила монахиња Евгенија, будућа игуманија Јефимија. Из породице Чабрић у Малој Крушевици, у Темнићу, отишла је исте године у Темски манастир Даринка, кћи Миленка и Милане Чабрића и постала инокиња Аполинарија а у малој схими монахиња Анастасија. После две године дошла је к њој млађа сестра Јелисавета, која је у монаштву добила име Јустина, да би након три године (1937) дошла к њима и најмлађа сестра Љубица и постала монахиња Евгенија. Кад им је отац умро, мајка је остала да живи са сином и снахом. Међутим, кад јој је умро и син, пођоше и њих две удовице у манастир. Мати, свекрва, постаде монахиња Марта, а снаха Винка — монахиња Стефанида. Марта је умрла 1973. и сахрањена у манастиру Раваници.

Сличан случај је и са породицом Богосава и Радосаве Стевановић из Опарића у Левчу. Њихове две кћери, Нада и Јованка, дошле су у ово сестринство 5. јануара 1946. и данас су у Раваници као монахиње Надежда и Вера. Касније (1960) пођоше за кћерима и родитељи. Мајка им је као монахиња Софија умрла у Раваници 1964, а отац им је умро као монах Стефан у манастиру Свете Петке.

Из породице Петровића у Ратини, некадашњи срез жички, послане су 1934. у ово сестринство, које се тада налазило у манастиру Ковиљу, две девојчице, Лепосава кћи Душана и Милице Петровића и Љубинка, кћи Драгомира и Дрине Петровић. Лепосава је касније у Раваници постала монахиња Лидија, а Љубин-

ка — Олимпијада. За њиховим примером пошле су и њихове сестре. У манастир Ковиљ је дошла Олимпијадина сестра Љубица, касније монахиња Анисија, а у Раваницу Лидијина сестра Надежда, која је сада монахиња Пелагија. Нажалост, прерано су умрле, Анисија 1943. у Светој Петки, а Лидија 1947. и Олимпијада 1948. у Раваници. Биле су то последице великих патњи кроз које је ово сестринство прошло у току рата. Родитељи их нису заборавили. И они су дошли у манастир да своје последње дане посвете Богу и да буду уз своју мртву децу. Лидијин и Пелагијин отац Душан умро је 1966. у Раваници као монах Доситеј, а мајка, као монахиња Меланија, умрла је у Светој Петки. Олимпијадина мајка Дрина скончала је своје последње дане у Раваници.

Из породице Тодоровића у Карановчићу, у Темнићу, дошла је најпре (1937) у ово сестринство Душанка кћи Јелисија и Радмиле, а после ње и сестра јој Драгица. Душанка је сада монахиња Домника, а Драгица монахиња Дарија. Обе су сада у манастиру Свете Петке. За њима су дошли у монаштво и родитељи. Мајка им је као монахиња Наталија с њима у Светој Петки, а отац као монах Лука живи у Раваници.

У овом сестринству има још примера ове врсте. Злата Стојимировић из Сиракова код Великог Градишта отишла је 1937. у манастир са своје три кћери, Полексијом, Варадинком и Надеждом и замонашила се у манастиру Светог Арханђела код Кучевишта. Мати је постала инокиња Нона, касније монахиња Пелагија. Полексија као монахиња Текла и Надежда као монахиња Архелаја живе сада у Раваници. Варадинка се није замонашила. Мајка им је умрла у манастиру Свете Петке. И за монахињама Татијаном и Јулијаном Николић, родом из Орашја код Варварина дошла је стара мајка. Умрла је у манастиру Свете Петке пре него се замонашила. У манастиру су још две рођене сестре, монахиње Гликерија и Тајсија из породице Стевлић у Горњој Горјевници, код Чачка.

Посебно се истиче група монахиња из породице Чеперковића из Рсоваца код Врњачке Бање. Најпре је у ово сестринство дошла садашња монахиња Марија (1932), а затим њене три братанице, садашње монахиње Магдалина, Ирина (1948) и Марта (1956). Напослетку је дошла и унука Маријиног брата, сада још искушеница Марија и њен деда, брат Маријин, који је у Раваници умро и сахрањен као монах Алимпије.

Раваничко сестринство живело је и живи као рој пчела. Само се старало за своје издржавање, само се занављало својим неодољивим примером у средини из које је потекло, само себи припремило нову матицу — игуманију, али и још нешто — што је доста ретко у нашим манастирима — само је себи отхрањивало и васпитавало духовнике. У манастир су примани побожни младићи, махом браћа појединих монахиња, ту су васпитавани

у побожности и љубави према цркви, помагали су у свим мушким пословима, али и учили и сазревали за свештеномонашки чин. Од 1946. до сада манастир је васпитао пет свештеномонаха:

1. Јеромонах Матеј Ристановић, родом из Горње Горјевнице код Чачка, који је као мадић дошао у овај манастир 1955. са својом сестром монахињом Агрипином која се сада налази у манастиру Свете Петке. Био је овде искушеник до 1960, кад је замонашен и рукоположен за јеромонаха. Служио је као духовник у Раваници и Горњаку, али је због слабог здравља добио канонски отпуст за Црногорско-приморску епархију.

2. Јеромонах Лазар Лукић, родом из Бресја код Светозарева. Био је искушеник у Раваници од 1947. до 1961. кад је замонашен, рукоположан и постављен најпре за духовника у Раваници, а од 1962. је духовник у Светој Петки и опслужује парохију доњомутничку.

3. Јеромонах Јован Ристивојевић, родом из Гојне Горе код Чачка. Био је искушеник у Раваници од 1957. до 1964, где му је и сестра монахиња Јефимија. Од свога рукоположења (1964) стално је један од духовника манастира Раванице.

4. Јеромонах Харитон Бранковић, родом из Орашја (општина Варварин. Дошао у манастир 1967, а замонашен 1969. у манастиру Покајници. Рукоположен за јеромонаха 1969. Сада је духовник манастира Раванице.

5. Јеромонах Ромило Ружић, родом из Извора. Био је искушеник у Раваници од 1964. до 1973. За то време провео је две године на школовању у монашкој школи у Острогу. Замонашен је и рукоположен за ђакона 1973, а 1974. за јеромонаха и од тада је један од духовника манастира Раванице.

Поред настојања игуманије и сестринства, велика заслуга за васпитање овог мушког монашког подмлатка припада главном духовнику овог манастира, синђелу Максиму Рајчићу (рођен у селу Баре, Округ пожаревачки), који је такође био искушеник манастира Раванице од 1924. до 1927, кад га је замонашио архимандрит Макарије. Био је као јеромонах овде, у Букову, у Манасији, у Копорину, па опет овде и, ево, први стални духовник раваничког сестринства. У његовој личности као да се у историји манастира Раванице везују два периода, мушки и женски. Поштован од сестара и своје млађе сабраће, јеромонаха Јована, Харитона и Ромила, он и данас у својој монашкој ревности светли својим примером и њима и раваничким посетиоцима.

VI

Раваница је дочекала да прослави шест векова свога постојања као женски манастир. Криза мушког монаштва у последњих сто година и нагли процват женског монаштва у Српској цркви после првог светског рата били су историјски условљени.

Мушко монаштво је опадало и бројно и морално у складу са општом духовном, а нарочито моралном декаденцом у нашем ондашњем друштву. Религиозно-морална криза културног слоја нашега друштва пројицирала се у све народне слојеве и увлачила у све поре народног живота. Допрла је и у манастирске ћелије, које због тога нису више могле да зраче оном светлошћу која је била потребна онима који су је овде тражили и очекивали. Те богочежњиве душе рађале су нов, „богомољачки", покрет из кога се изнедрило наше ново, махом женско монаштво. Са верским ентузијазмом најранијег хришћанског монаштва монахиње су извршиле ренесансу у животу многих наших готово запустелих манастира, чак и царских лаври, обновиле их, уредиле их и вратиле им значај духовних светионика. Раваница у ове дане, после двају светских ратова и многих страдања и моралних посртања, подсећа на покосовску удовичку Србију, кад је сав терет брига и рада пао на жене. Био је то велик терет, али су га оне поднеле и духовно рађале и васпитавале генерације које долазе, „птиће ждраловиће".

Какав је живот у манастиру Раваници? Шта ради то сестринство од шездесет монахиња подељено у два манастира?

Пре свега — моли се Богу. Молитва и богослужење су прва монашка обавеза. У Раваници се врше по типику сва дневна и празнична богослужења, јер има довољан број литургички добро обучених јеромонаха који служе и велик број сестара које су усавршиле црквено певање. Зато је присуствовање богослужењу у Раваници права духовна наслада. Сестре које на богослужењима певају за певницом одликују се познавањем црквеног мелоса. Тако ово велико благо наше црквене музичке културе неће пропасти, него ће у једном прекрасном произношају бити предано будућим генерацијама. И ту највећа заслуга припада игуманији Јефимији. И поред великог поштовања према својој духовној матери игуманији Диодори и осталим руским монахињама, које су и њу и њене прве сестре увеле у монашки живот, и поред дивљења достојног руског црквеног певања, игуманија Јефимија је желела да њено сестринство негује српско црквено певање као драгоцену баштину прошлости и блиско народној души. Зато, иако је добро знала руско црквено певање и наслађивала се њиме, Игуманија је целог свог живота настојала да се у њеном манастиру што пријежније негује српско црквено певање, у свој његовој лепоти, и у томе успела.

Молитва се не обавља само у цркви на заједничким богослужењима, већ и у келијама у којима сестре станују саме или по неколико у истој келији. Ту врше изјутра, увече, а неке и о поноћи, тзв. келејно правило. Монахиње се моле и при раду, или певају црквене и побожне песме. Тако — никад без молитве, јер молитва је монашко дисање.

Други вид монашког подвижништва је рад. То је и потреба живота, јер у манастиру нема никакве послуге. Зато сестре саме

обављају све послове у кући, у цркви и око њих. Свако има своје „послушаније", свој посао, а посла има доста. Док једне сестре раде око спремања хране (увек без меса и алкохолних пића), друге одржавају ред у кући, цркви и у манастирском кругу. Једне негују стоку, друге обрађују башту, виноград, врше пољске послове, раде у радионици и све што је потребно ради материјалног опстанка и напретка манастира.

Поред физичког рада на обезбеђењу материјалних услова живота, неке од млађих монахиња баве се и културним активностима, иако за то немају довољно времена. Известан број сестара има дара за сликарство. Оне су, примивши основна знања од стручњака, почеле да се баве иконографијом и показале лепе резултате. Неколики њихови радови красе данас манастирску цркву (целиваћа икона, икона св. Ромила и др.) и конаке. Њихове шаре на ускршњим јајима су права уметничка дела, а понеке празничне честитке, руком рађене, заиста су радост и наслада онима којима су упућене.

Иако раваничке монахиње немају вишег школског образовања, имају многе од њих разноврсних знања која су стекле у самом манастиру, па се то одразило и на литерарном пољу. Родила се „Раваничка библиотека". Прва њена књига има историјско-биографски карактер. Наиме, група монахиња (оне не воле да им се помињу имена) надахнуто је написала „Животопис схи-игуманије Јефимије (Београд 1972), књигу од 102 стране, која уводи читаоца у оне токове духовног живота нашег друштва у којима се родио „богомољачки покрет" и из њега потекло наше женско монаштво. То је књига која се не може мимоићи при проучавању ове проблематике нашег времена. Друга књига „Раваничке библиотеке" је изишла ускоро. Покојна монахиња Евпраксија (Цветковић) написала је на црквенословенском језику „Три акатиста" (Светој Евпраксији, Јефимији и Параскеви), који су штампани 1975. и илустровани дивним цртежима ликова ових светитељки које су израдиле саме монахиње. Књига је сведок како и људи без стручне спреме, стечене редовним школавањем, ако имају дара и љубави према раду, могу да савладају извесна знања и да се њима успешно послуже. За дивљење је, како је ова нешколована монахиња ушла не само у лексику, него и у дух граматике и стилистике нашег богослужбеног језика. Посебно задивљује како је она ушла у све финесе поетике старе црквене поезије, коју је упознала читајући је и певајући. У њеној души су се заједно нашли талент лингвиста и дар црквеног песника.

Како расте број књига манастирске библиотеке набавкама нових, али и сакупљањем старих књига, показала се потреба за повезивањем књига. Сада у манастиру постоји солидна књиговезачка радионица у којој раде саме монахиње. Оне се из дана у дан све више усавршавају у овом корисном послу, спасавајући многе драгоцене књиге од неизбежне пропасти.

Тако манастир Раваница поново, постепено, лагано и властитим снагама, стиче своју културну физиономију.

Има, ипак, нешто у подвижништву раваничког сестринства, што не сретамо у другим манастирима. То је неговање дефектне деце у Извору у Дому који је крај манастира Свете Петке саградила Држава. Сваке године тамо се смењује група раваничких сестара које негују око деведесеторо ове несрећне деце. Сва су та деца дефектна, ментално поремећена, неразумна, понајчешће и физички изнакажена. Више од пола њих су непокретни. Она деца која могу да се крећу, дању су напољу, а кад је лоше време проводе време у собама за дневни боравак. Та деца бораве у приземљу. На спрату су непокретна деца, стално у креветима, а она немирнија и ментално најупропаштенија су у посебној соби за дневни боравак. То је соба грозе и бола. Средства за издржавање овог дома даје Републички фонд за социјално старање, двапут недељно долази лекар, о здрављу деце и редовној медицинској помоћи брину се две медицинске сестре, али жртву за њихово неговање могу да поднесу само ове велике подвижнице. Оне са неизмерним стрпљењем и љубављу врше овај свој подвиг и личе на праве анђеле чуваре који бдију над овом тужном децом. Оне их све одлично познају. Знају све њихове покрете и склоности, и стојички подносе сву ругобу њиховог поремећеног душевног и телесног живота. Оне знају њихове болне историје, знају боли њихових родитеља и деле их са њима. Деца их заволе и најболнији су дани кад се монахиње смењују на овој дужности. Тада деца, која нешта схватају, тугују и плачу и у свом ридању не дају се откинути од својих добротворки. Велика је то плата, плата за љубав.

Раваница дочекује своју шестогодишњицу обновљена материјално и духовно. Њено културно благо, очишћено, конзервирано и рестаурирано залагањем научно-културних фактора нашег друштва, сведочи о култури наших предака, а рад и подвизи раваничког сестринства сведоче да су наши монаси и монахиње чувари не само тога блага, већ и онога духа који је то благо стварао и који и даље остаје стваралачки.

СЕСТРИНСТВО МАНАСТИРА

Сестринство манастира Раванице и Свете Петке данас сачињавају:

Игуманија
Гаврила

Монахиње

1. Евдокија Домановић, рођ. у Соколићу (Чачак) 1912, замонашена 1934.

2. Параскева Домановић, рођ. у Соколићу (Чачак) 1912, замонашена 1934.

3. Анастасија Чабрић, рођ. у М. Крушевици (Варварин) 1917, замонашена 1934.

4. Февронија Милојевић, рођ. у Г. Горјевници (Чачак) 1913, замонашена 1934.

5. Марија Чеперковић, рођ. у Рсавцима (Трстеник) 1911, замонашена 1934.

6. Јестира Тутуновић, рођ. у Рајцу (Чачак) 1908, замонашена 1934.

7. Сусана Чабрић, рођ. у М. Крушевици (Варварин) 1915, замонашена 1939.

8. Анастасија Остојин, рођ. у Кикинди (Банат) 1903, замонашена 1940.

9. Теоктиста Кљајић, рођ. у Кикинди (Банат) 1913, замонашена 1946.

10. Глафира Пантић, рођ. у Избеници (Варварин) 1919, замонашена 1947.

11. Марина Стефановић, рођ. у Г. Комарици (Крагујевац) 1913, замонашена 1947.

12. Теофила Арсић, рођ. у Орашју (Варварин) 1916, замонашена 1947.

13. Текла Стојимировић, рођ. у Сиракову (Пожаревац) 1919, замонашена 1947.

14. Јустина Чабрић, рођ. у М. Крушевици (Варварин) 1922, замонашена 1948.

15. Јелисавета Пауновић, рођ. у с. Жичи (Краљево) 1921, замонашена 1948.

16. Евгенија Чабрић, рођ. у М. Крушевици (Варварин) 1924, замонашена 1949.

17. Доминика Тодоровић, рођ. у Карановчићу (Варварин) 1925, замонашена 1949.

18. Вера Стевановић, рођ. у Опарићу (Рековац) 1926, замонашена 1950.

19. Надежда Стевановић, рођ. у Опарићу (Рековац) 1922, замонашена 1950.

20. Нина Шљивић, рођ. у Д. Видову (Параћин) 1924, замонашена 1951.

21. Лукија Николић, рођ. у Орашју (Варварин) 1916, замонашена 1951.

22. Ирина Чеперковић, рођ. у Рсавцима (Трстеник) 1927, замонашена 1952.

23. Магдалина Чеперковић, рођ. у Рсавцима (Трстеник) 1929, замонашена 1952.

24. Археланја Стојимировић, рођ. у Сиракову (Пожаревац) 1933, замонашена 1960.

25. Кикилија Баћић, рођ. у Избеници (Варварин) 1931, замонашена 1965.

26. Гликерија Стевлић, рођ. у Г. Горјевници (Чачак) 1939, замонашена 1966.

27. Теофанија Божић, рођ. у Бечеју (Бачка) 1895, замонашена 1973.

Расофорне монахиње

28. Дарија Тодоровић, рођ. у Карановчићу (Варварин) 1930, замонашена 1946.

29. Минодора Матић, рођ. у Боканима (Славонија) 1915, замонашена 1950.

30. Јефимија Ристивојевић, рођ. у Гојној Гори (Ужице) 1931, замонашена 1953.

31. Сусана Дубљанин, рођ. у Рибашевини (Ужице) 1931, замонашена 1960.

32. Пелагија Петровић, рођ. у Ратини (Краљево) 1933, замонашена 1960.

33. Стефанида Чабрић, роћ. у Калудри (Рековац) 1918, замонашена 1960.

34. Ефросинија Милановић, роћ. у Затоњу (Вел. Градиште) 1942, замонашена 1963.

35. Агрипина Ристановић, роћ. у Г. Горјевници (Чачак) 1934, замонашена 1963.

36. Марта Чеперковић, роћ. у Рсавцима (Трстеник) 1936, замонашена 1963.

37. Серафима Матић, роћ. у Маскару (Варварин) 1932, замонашена 1964.

38. Ана Урошевић, роћ. у Гојној Гори (Чачак) 1922, замонашена 1965.

39. Ксенија Марјановић, роћ. у Орашју (Варварин) 1935, замонашена 1966.

40. Акилина Живановић, роћ. у Мишевићу (Светозарево) 1940, замонашена 1966.

41. Агатија Лазић, роћ. у Сењу (Ћуприја) 1936, замонашена 1966.

42. Параскева Цацић, роћ. у Пожаревцу 1926, замонашена 1972.

43. Ангелина Марковић, роћ. у Вел. Бастајима (Славонија) 1933, замонашена 1972.

44. Тајсија Стевлић, роћ. у Г. Горјевници (Чачак) 1941, замонашена 1973.

45. Јулија Пантелић, роћ. у Дучаловићима (Чачак) 1939, замонашена 1973.

46. Миропија Филиповић, роћ. у Д. Видову (Параћин) 1927, замонашена 1973.

47. Христина Симић, роћ. у Лепојевићу (Рековац) 1902, замонашена 1974.

48. Наталија Тодоровић, роћ. у М. Крушевици (Варварин) 1895, замонашена 1974.

49. Варвара Атанасковић, роћ. у Рићевштици (Трстеник) 1951, замонашена 1978.

50. Харитина Ђокић, роћ. у Своћу (Лесковац) 1952, замонашена 1978.

51. Агапија Марковић, роћена у Ћуприји 1953, замонашена 1979.

52. Агнија Атанасковић, роћ. у Врњачкој Бањи 1953, замонашена 1979.

53. Евпраксија Ћирић, роћ. у Радаљу (Лозница) 1952, замонашена 1979.

Искушенице

54. Светлана Марковић, рођена у Ћуприји 1955, примљена 1968.

55. Мирјана Марковић, рођена у Ћуприји 1956, примљена 1970.

56. Марија Чеперковић, рођена у Врњачкој Бањи 1954, примљена 1971.

57. Светлана Ђурић, рођена у Пожаревцу 1953, примљена 1976.

Духовничку дужност врше у Раваници: синђел Максим Рајчић, јеромонаси Јован Ристивојевић, Харитон Бранковић и Ромил Ружић и монах Лука Тодоровић, а у Св. Петки јеромонах Лазар Лукић.

ПРИЛОЗИ

БОЛОЊСКИ ПРЕПИС РАВАНИЧКЕ ПОВЕЉЕ

СТРАНА I

И(ж) ѿ несȣщи въса въ битїє приве(дї). Ви(дї)ма же и неви(дї)ма. пр(е)везна-
челна троица покланꙗєма и ва ѡц҃и и сн҃е и ст҃е(м) дс҃е
Славима сȣща(с)тво бе(с)числно све(т) непости(ж)н’. Сила неодр(ж)има
и(ж) закѡ(н) полагає и моѷсеȣ. повеле сатворити Скинїю въ нѥи (ж) мл҃би и мл҃ѥ
нїꙗ. ка бл҃гоȣгож(д)енїю приносити. Въ плата(с)це(м) же съмотрени р(е)че вр’хов’но(м)ȣ
ап(с)лȣ петрȣ. тїи єси пета(р) и на се(м) камѣни сази(ж)дȣ цр҃кѡ(в) мою. и врата
адова не ȣдолеют’ ѥи. та(ж) и цр҃ствїє нб(с)ноє обеща о цр҃кви ташанїє
полагающи(м) ре(к). Славещеє ме про(с)лавлю. Сим’ ȣбо вѣрова(в)ше иже
въ право(с)лави живше(и). мно(гѡ) о ва(з)дви(ж)ни цр҃кви оусер(дї)є показа(ш).
те(м)же и а(з) въ х(с)та б҃а бл҃говѣрнїи кнеѕ’ Лазар’. р(е)вно(ѵ)є и(ж) пре(ж)де
мене бивш(м)
бл҃гоча(с)тиви(м) цр҃ем’. На их’ же престѡ(л) бг҃ȣ ме ва(з)несшȣ и цр҃ствїꙗ
санѡ(м) ȣкрасившȣ. и славою ѿ многїи е(гѡ) даровани є(ж) на м’не. мала то(м(ȣ))
въсхоте прине(с)ти єлико по силе. Бл҃говолѥнїє(м) ѡц҃а и поспешение(м)
Сн҃а и с’вршенїе(м) ст҃аго дх҃а. Въздвиго(х) ѿ основанїа монасти(р).
Въ славȣ ст҃а(гѡ) ва(з)несенїа мне же въ ктїторїю єлико по силе моєи
оукраси(в). иже въ нѥ(м) жите(л)ство въ саєдинѥнїє братїам’
изволи. ꙗкѡ(ж) ап(с)ли ȣстави(ш) и правили Ст҃ии ѿц҃ь ȣтвр(дї) се.
Прило(ж) же ка потреба(м) васа из’оби(л)не. дохо(д)ке и села. вино(г)раде
наса(дї) и дрȣге кȣпи. оѵ црепа і ю(д)ка. Село сенна донаа.
село сен’на го(р)нꙗ, се(л) ке(р)лѥвци, се(л) вестребац’ горнїи, се(л) вестребац до(л)нїи.
се(л) боѵлꙗни, село вȣковница донꙗ. село ри(б)ни(к) и во(д)нїца на топликȣ
ни(ж) бр(д)а. село враꙗковци се(л) сви(л)нокапе, се(л) неори се(л) свинари, село
маѯинов’ци се(л) смиловци, се(л) хр’нꙗни се(л) пахлꙗни. село мѣтили.
се(л) седонѥ, се(л) ꙗрȣн’ село шȣмице. се(л) миросава село окованїца донꙗ.
се(л) вигр(е)нїца Се(л) окованїца го(р)нꙗ се(л) жи(д)лѥ и цр҃кви ст҃аго пантелеимона.
се(л) ме(д)аревац’ го(р)нїи. се(л) мѣдаревац’ долнїи. село до(б)ротеси Село воинїци.
Село шȣван’ци се(л) ехова(ц) си(л) жировїца село равнїи се(л) кранеи се(л) мȣтоло(в)ци
се(л) не(к)рощени се(л) сȣвска горнꙗ село сȣвска донꙗ се(л) коколѥвац горнїи.
се(л) мȣкаве, Село коколѥва(ц) донїи Село церова Село Чрна(ч)ка Село ска(д)лѥ.
се(л) окопа(ц) на морави Село исако(во) Село вȣкова(ч) село мощанїца.
село обрасци Село кȣделѥво Село стане(в)ци Село Іаковнеи Се(л) велхȣка (д)нꙗ.

Село ве(л)хꙋка го(р)нꙗ Село тростени(к) Се(л) дра(ж)миро(в)ци Село др(е)нова(ч). село батнеи Се(л) чимарiи Село данако(в)ци Село окопа(ц) долнiи.
Село окопа(ц) горнiи. И ове(м) селѡ(м) меꙉа. ѿ коучанне
на стꙋбице. на хата(р) на церови ра(т). и ѿтоле ꙋпра(в) на мостище
и ѿтоле ꙋпра(в) на бꙋковицꙋ на хата(р) и ѿтоле на третiи хата(р) на(д) бꙋ-
ковiцꙋ. и ѿтоле на четвртiи хата(р) по(д) бꙋковiцꙋ на(д) шловеро(в)це.
и ѿтоле и на исто(ч)ни(к) и ѿ исто(ч)ни(к)а ꙋпра(в) делѡ(м) оу дꙋбравꙋ на цр҇квище
и ѿтоле и на ревенiще и ѿтоле пр(е)ко полꙗ на источни(к) ꙋ образи.
и ѿтоле пр(е)ко лꙋга ꙋ моравꙋ. и ѿтоле ни(з) моравꙋ на кладꙋ оу (б)регꙋ.
оу мораве противь копривнои и ѿ кла(д)е на копринꙋ и ѿ копривне на ша-
рене боу(к)ве и ѿтоле и на прибiлове торове. и ѿтоле и на наво(д)нии
панњ.

СТРАНА II

И ѿтоле и на прогари, и ѿтоле и просещiю на вранове потѡке и ѿто(ле)
и ѿтоле и на хранiловꙋ орнiцꙋ. и ѿтоле и на тꙋтоеви калище
на богоево и ѿтоле на милованѡ(в) крь(с)т' и ѿ крь(с)та ꙋпра(в)
делѡ(м) поуте(м) доу(б)раво(м) на (с)тра(ж)ище и па(к) на (дї)ѡнисие(в) виногра(д').
жи(дї)лца и ѿтоле пр(е)ко га(р)нога на далакiю кроу(ш)кꙋ и ѿтоле пр(е)ко е(е) ко
токѡ(ч) ꙋ липова(ч)ки и ꙋс поток' на липꙋ. и ѿтоле ꙋпра(в) на жаре(в)
каме(н). и ѿто(л) на боунiнꙋ пеꙉ' и ѿтоле на ле(с)ковiцꙋ и ѿтоле
на братовiновꙋ боу(к)ву и ѿтоле ꙋ еловꙋ дно и ѿтоле
ꙋ горꙋ оу кꙋчаинꙋ пр(е)ко се(л) Цокотiна вра(ж)де(в)нiкꙋ с меꙉами
и с правiнами се(л) то(гѡ). се(л) осанiца с меꙉа и с правина(м(и)) се(л) то(гѡ). се(л)
кла(ш)нiе.
се(л) ша(в)че се(л) чепꙋрiи. И тази се(л) са васеми меꙉами и правила(м(и)) се(л) те(х).
се(л) бежание се(л) гр'мꙉнова(ц). се(л) поу(с)кꙋрiце се(л) кꙋкоуева(ц) се(л) при(д)ворiца.
се(л) кꙋциново се(л) лꙋчина. И та се(л) са васе(м(и)) меꙉам(и) и правина(м) сел тех.
и цр҇к(в)а
грани(л)ска Ст҇ии нiкола сь васем(и) меꙉами и правилами цр҇кви тое.
се(л) пикиливо се(л) стоꙗнов'ци и засе(л)к' миладино(в) и та се(л) сь васе(м(и)) меꙉами
и правина(м)и се(л) те(х). Се(л) глоговица до(л)на се(л) глоговiца го(р)на, и та села
сь васе(м) меꙉами и правiна(м(и)) се(л) те(х). се(л) гр'оче сь васем(и) меꙉами и
правина(м(и))
се(л) то(гѡ). и воденiца на гнi(ли)цах сре(д)на. се(л) балꙗи(н) бро(д) са (с)ви(м)
меꙉами и пр
авiна(м(и)) се(л) то(гѡ). се(л) попо(в)ци и цр҇ква ко(м)лꙗ(г) Ст҇ии нiкола. се(л) орлꙗни.
и та се(л) сь васе(м(и)) мꙉгами и правiна(м(и)) се(л) те(х). се(л) коу(р)тꙋси сь
васе(м(н)) меꙉами
и правинами се(л) то(гѡ). се(л) пр'жика сь васе(м(и)) меꙉам(и) и правина(м(и))
се(л) то(гѡ).

се(л) приле(п)ніца се(л) ра(д)новци и засела(к) бороѥ(в)ци. и то мꙋ мєђа прилє(п)ни(ц(и)).
оу псиѥ и сосїѥ на (п)челинꙋ стєнꙋ на ка(м(и)) на зꙋба(р) на ра(д)ва(ч) стоу(д)нц'.
ꙋпра(в) на вр'х драга(н)ца Осоу(г) Стоу(б)ла низ брдо поутє(м) на трєщено
др(є)во. на дєл коу(ч)скїи ни(з) брдо на сланопагꙋ нис поток' на вра
нꙗ(н)скїи поут'. пꙋтє(м') на сєчєнїи камѣн' на стоу(д)нц' на сєкирєш'.
на дє(л) мєђю Обє вр'їцє долє на гравраню стєнꙋ на поу(т) ка па(н)чєлꙋ
ꙋпра(в). на тоу(р)чино(в) гро(б) поутє(м) на цр҃квїщє. на врх' стражища.
сашки(м) поутє(м) на ш'ливꙋ. пꙋтє(м) к' бꙋксѡвє тє(х) на дєл низ рт' на ꙋшо
ѥво гоу(м)но ꙋ псїѥ Осѡїѥ. Сє(л) боу(д)рєзи и Ово мꙋ мєђа боудрєгѡ(м).
ѿ клокота на (с)ладомꙋ ꙗ(б)лкꙋ ꙋправ' на моравꙋ ни(з) моравꙋ до (б)лата.
и ѿ блата на партєш стоу(д)нц' на плєшꙋ рꙋдїнꙋ оупра(в) на врх
височищє на ра(дї)воѥвꙋ главꙋ ни(з) брдо на сладомꙋ ꙗбл'кꙋ.
сє(л) Бєхалєво и то мꙋ мєђа бєхалєвꙋ на рє(д)нїи и ѿ срє(д)нєга на ꙗ
звин'но. и ѿтолє и на наво(д)нїи па(н). и ѿтолє и на ѥзєва(ц). и ѿлє
на изрєвнꙋ на ви(р) и ѿ вира на раскрстїѥ на столовє сє(л) воиша
но(в)ци и мєђа мꙋ воишановцєм' мєђю горꙋ и мєђю доу(б)равꙋ
на (ч)рвєнꙋ липꙋ и ѡ(д) лїпа на боу(д)нїка пото(к) и на рєкꙋ загоу(м)шїцꙋ
и на ло(к)вꙋ и ѿ локвє на Окрꙋглꙋ и ѿто(л) на во(д)ничищє и на поут'
дє(л)нїи на вѣлїкꙋ поланꙋ и на копачєвꙋ Обршїнꙋ на (с)рнꙗк'.
сє(л) доу(б)нїца и мєђа мꙋ камєн котромано(в) и поу(т) дєлнїи.
и на кр(с)т жицѡ(м) до вєлика(гѡ) пꙋта. Сєло прошиновци и мєђа
мꙋ гранїца ша(р)бановა и ѿтолє и Об(р)шїна коуђищє.

СТРАНА III

И на (с)латїнꙋ и ѿ сла(тн)нє на ꙗзвїнє и отолє Обршїнѡ(м) до барє и О бри (н(а))
оутрищ(ѥ).
сє(л) лива(дї)ца на моравн и половина бро(д)а с мѣђами и с правина(м(и)) сєла то(гѡ).
I ѥщє приложи госпо(д)ство ми ꙋ бранїчєвꙋ сє(л) живїца горнꙗ,
и мєђа живици г(д)є истє(ч) блато из моравє и ꙋпада ꙋ моравꙋ.
и ѿ моравє посрє(д) полꙗ до вѣликє тополє и ѿ тополє до вєлика(гѡ)
пꙋ(т). Осꙋкє калими(р)ца. Сє(л) живи(ц) донꙗ и мєђа мꙋ блато г(д)є
истє(ч) из моравє и ꙋпада ꙋ моравꙋ сє(л) соу(б)тїца трг' и мєђа мꙋ
на м(л)акꙋ кѡ(д) моравє оу чєло нивє ра(д)ѥвє. на рвєни(к) Осꙋкє
пр(є)стиђа. на галѥ на камє(н) на вртоглавиђ'. сє(л) вꙋчи до(л)
и мєђа мꙋ ѿ дꙋнава на сєлищє на рꙋкомиѥ и на (х)лмкꙋ
доу(б)рави(ч)кꙋ и на вꙋчєдо(л)скꙋ хлмкꙋ на скоу(д)лєво мєђю вино
гра(д) ꙋ дꙋнав'. Сє(л) даба(р) и мєђа мꙋ говєђїи бро(д) и ѿ бро(д)а
по дєлѡ(м) хата(р) и ѿ бранїчєва на барїниє коуто(м) хата(р) на(д) пєтчаски(м(и))
виногра(д) хата(р) на драчꙋ на клєновни(к). Сє(л) рꙋкомиѥ и мєђа мꙋ

на смилачꙋ на поут' маОкова(ч)ки на кленовни(к) на гаи коса(м)чик' ꙋ село ниве. Се(л) мако(в)ци и меѣа мꙋ на Околище и на пр(е)кꙋ трс' до забела г(с)пдарева Се(л) ленико(в)ци и меѣа мꙋ на га(з) на старіи на нова(ч)кїи пꙋте(м) пр(е)ко на могиле на га(з) на (ж)рнови(ч)ки ꙋза бро(д) на поупор(е)жꙋ. на зате(с) на витꙋ граніцꙋ. I еще прило(ж) госпо(д)ство (м(и)) ꙋ пекꙋ Се(л) любине и меѣа мꙋ на ꙋзаркꙋ па(д'). на доу(б) на Одринꙋ пола(ѥ)нꙋ на дꙋгꙋ горꙋ на драгаче(в) виногра(д) ни(з) дол на барꙋ на тополꙋ на дел гараво(м) на ра(с)крстїе ко(д) божїева крь(с)та. ѿ кр(с)та на тоу(п)шинскꙋ па(д). Се(л) камиево и меѣа мꙋ ѿ тр(с)тенїка за кꙋпини(к) ниве хата(р) по(д) шꙋваинске виногра(д) делѡ(м). за пи(с)коровїцꙋ поуте(м) велице(м) пр(е)ко потока за берихнїнꙋ нивꙋ на ѥ(з)вине долове на радꙋевꙋ Оскорꙋшꙋ. и на дрꙋге ѥзвине на до(б)родо(л). на(д) кꙋсанокѣа вино(г)ра(д) до люби(н)ске зе(м)лѥ ѿ пе(ш)чанїце на крꙋшевꙋ по(л)ю хата(р), на(д) цветкꙋ па(д') на(д) краище хата(р) на челато(в) каме(н) на (д)реня(н)скꙋ долинꙋ.

на вр'шінꙋ здебоу(д)ва кꙋсака за гоичинꙋ нивꙋ ꙋ барꙋ. се(л) кꙋмани и ме ѣа мꙋ ѿ дꙋнава на ѥ(з)вине с р(е)са(в)ци а с тополо(в)нико(м) меѣю дражꙋевꙋ и меѣю чртово на Бовинꙋ осоинꙋ. Се(л) смрко(в)е и меѣа мꙋ ѿ дꙋнава ꙋ чело плоу(ж)вине и ꙋ чело милашика ниве ѿ гра(дї)ща на ѥзвине село ви(ш)ни ца с меѣами и с правина(м) села то(гѡ). Се(л) крꙋшева(ц) се(л) житковица се(л) гоу(д)речи. и се(л) вои(н)сци и Ово и(м) мѣтоси ѿ жрновнице на хркова(ч)ки кла(д)нац' на Обр'х кꙋсака на (з)вера(ч)кїи пото(к) на Обрх ла(д)ньаня на (д)рꙋм' на великїи на великїи поделием' на летнїчꙋ главꙋ на Обрех' вра новца на гра(дї)ще пр(е)ко хꙋрона на пꙋт великїи и поде(л)ни(м) пꙋте(м) меѣю воинце и меѣю воиловꙋ на (ж)рновцꙋ. се(л) срь(б)ци и меѣа на кленовачкꙋ вр'шинꙋ посре(д) ра(ш)когa клю(ч). на барꙋ на мостище на ивꙋ на милꙋ тиново покоище на ми(ш)лѥново во(д)нїчище. село поточа(ц) и меѣа мꙋ на сас(т)авкꙋ на делꙋ пото(ч)нꙋ и кꙋковꙋ и бра(ч)не(м) на до(л) прогоно(м) на мо(ст) на кроу(ш)кꙋ и прогѡ(н) селꙋ на пе(к) ѿ кроу(ш)ке велико(м) ра(в)нино(м) на великꙋ па(д') на ра(с)хоатꙋ ѥбꙋкꙋ з бр(е)сницо(м) на барꙋ на церовїи Огꙋма(к).

СТРАНА IV

на ср(е)днїи ка(б)ла(р)ц' на извлакꙋ кладена(ц) на вѣликꙋ пола(нꙋ) на барꙋ на пр(е)ки пꙋт. велики(м) пꙋте(м) на радан' на кꙋси пото(к). и еще приложи г(с)дство м(и) ꙋ зви(ж)дꙋ. се(л) крꙋшевицꙋ се(л) посꙋча(ц) се(л) каОни сь васе(м(и)) меѣами и правина(м(и)) се(л) те(х). I еще прилѡ(ж) госпо(д)ство ми ꙋ мачвꙋ. се(л) по(д)горїцꙋ се(л) поповце се(л) пр(е)ковицꙋ се(л) ово(ш) се(л) бр(е)кова. Село ста(г)лово се(л) власеніца село ѕве(з)д'.

се(л) Чагл' се(л) гр'м' се(л) братиши(н)ци се(л) сопин'ци се(л) лȣка. И ово и(м)
хатари.
ѿ саве ви(ш) попова(ц) на хвенїцȣ на кр(с)тоноши(н) хра(ст) на огнѣони на кокоче(вȣ)
границȣ за бр(е)ковицȣ на дȣбокїи пото(к) посреде горе на мастихи(н).
дȣб' меѣю власенїцȣ и меѣю ѣюр(е)нїтїно на гро(б)лице па(к) на гомилȣ
на деѡ пȣте(м) деѡним' по(д) кȣ(н) паке на чрнобрин ко(д) великаго цера хата(р).
на брвошевȣ границȣ на ȣглеши(н) бро(д) на(д) брхово(м) на є(дї)нȣ границȣ.
ко(д) дреновца на могїле хата(р) на тополȣ на трновȣ меѣю ȣс савȣ. I єще
прилѡ(ж) госпо(д)сво ми ȣ витве се(л) то(у)рово се(л) михо(л)ки се(л) цр҃квенїци се(л)
ѣиѣинїци се(л) кȣманїа се(л) полимики се(л) маклики се(л) сȣдомира.
се(л) воєловци се(л) дреновци. се(л) дони (д)реновци се(л) лȣкари се(л) обиче(в)ци
се(л) чашинїче се(л) варашо(в)ци се(л) живїца. и ово и(м) хатари. ѿ саве
нерадова ревенїца на глоговȣ гр(е)дȣ. за цр'ну млакȣ меѣю полѥмике
донѥ и го(р)нѥ на вѣликȣ тополȣ на боговича сече хата(р) меѣю ма(г)лики
и меѣю чмнино(м) на сеѡно(и) хата(р) меѣю велоєвци и меѣю попо(в)ци.
ȣ великїи хра(ст) меѣю велоєвци и меѣю грубано(в)ци на полȣ хатар',
меѣю дедоє(в)це и меѣю др(е)новце на вѣликїи хра(ст) меѣю данише(в)це
и меѣю то(у)рово на полю хата(р) меѣю срба(в)це и меѣю обичено(в)це около
врле ꙗбȣке хата(р) по(с)реде гȣщерова поꙗ у єре(з). и грага сниже
тȣрова и по(л)свина граге на лȣке. се(л) чрнилова(ц) ȣ храща и ѡво меѣа
ч'рниловцȣ поча(н) ѿ стана(к) оуз єхови пото(к), делом' ȣ брезовїи хра(т).
мимо прва(ч) до(л) пр(е)ко дела ȣ поток' па(к) ни(з) рекȣ оу(з) црвенȣ пак'
страна(м(и)) у др(е)нскȣ странȣ па(к) и на(д) ревени(к) ȣ бели Стоу(д)нц' па(к) ѿ
стоу(д)нца
поуте(м) тржнѥ(м) ȣ ра(дї)чевȣ горȣ па(к) горе делѡ(м) ȣ боровȣ пресекȣ оу (с)редню
стоубїцȣ па(к) меѣю пор(е)даче. и моитено(с)ц' делѡ(м) ȣ мни(н)скȣ главȣ
И ȣ сме(д)ревȣ лю(дї)на богоса(в) с опкинѡ(м) и з бащином'. и єще прилѡ(ж)
госпо(д)ство ми ȣ новомȣ брдȣ :р҃н҃. лита(р) ср(е)бра ѿ цр҃ине и па-
наѣю(р) петрѡ(в) оу сталаѣю з брдѡ(м). и панаѣю(р) Сп(с)в' по(д) мона(с)тирѡ(м).
и панаѣю(р) ст҃е пет'ке на дȣнавȣ проле(т)ни. и дв҃а панаѣюра ȣ ма(ч)ве оу по(д')-
горїци ст҃и геѡ(р)гїє пролетнїи і єсенїи и бро(д) на ра(в)ном' на морави.
и бро(д) на обра(с)це на морави и бро(д) на гло(ж)анѥ на морави, и би(р)
браниче(в)ска
и кȣчевска на поле с митрополито(м). и би(р) доу(б)равни(ч)ска до ро(ж)н' и
до (с)талаѣа.
I єще прилѡ(ж) госпо(д)сво ми со(к) що (є) на цр҃ко(в)нїи люде і єще приложи
ко(д) крȣше(в)ца
ȣ спи(з)лех огнꙗна з бранкѡ(м) сн҃ом' с о(б)кино(м) и з бащино(м). И
бл҃го(д)тїю иже
въ тр҃оици славамаго б҃а, сьстави опщежитїє да се држїи ȣ мона(сти)рȣ.

по правілȣ с҃тиі(х) ап(с)л'. и с҃тіи ѿц҃ь. тврдо и непр(е)мен'но и непр(е)стоу(п)но.
и да не (с)тави (с) ігоуме(н) ѿ инȣда тачію ѿ мона(с)тирке братіє. сь савето(м)
госпо(д)реве(м). єго же изберȣт' бл҃гоговѣинііи вꙿ братстве. в҃і.
и по(с)тавивше рȣки на с҃тое єѵ(г)ліє и рекоут':

СТРАНА V

Сьй достои(н) ю(ст) бити на(с)тавни(к) опщежите(л)ствȣ нашемȣ,
и пасти ста(д)о х҃во без васакіє вінііи. И васа(х) єлика при
ложи. не ȣзе ничію ваштінȣ, ни сатвори по силе. на васа
сь искȣпо(м) и са замѣною. Іакѡ(ж) кто хотеше. И м҃лю єгѡ(ж) б҃ь
изволи(т) обла(д)ти по (м)не. или ѿ (с)нов(е) мо(и) или ѿ саро(д)ник' мо(и) или
ѿ инии. Сиємоу записанію неразор(е)нȣ пр(е)бивати. На паче
оутвр(ж)денȣ и непоколебімȣ. аще ли кто вꙿзне(с) се сьмо(в)ла
стіє(м). или завистію бесо(в)скою или навето(м) ч҃лвѣча(с)ким'.
др'зне(т) сіꙗ разорити. и поратȣє(т) ц҃рквь(в) и ѿимет' что и(ж) мно(ю)
вазложенііи с҃томȣ ва(з)не(с)нію. или ѿ се(л) или ѿ метоха. или
ѿ дохо(д)ак' ц҃рковнііи. такова(гѡ) да разори(т) г҃ь вꙿседржите(л).
иже ва т҃роици по(к)лаꙗнꙗеми. и да потреби(т) паме є(гѡ) ѿ жи
вотнііи кни(г). и зде ѿ зем'лю сіє сьш ȣмом'. и да є прокле(т)
ѿ г҃а хотеща(гѡ) соу(дї)ти живи(м) и м҃рт'ви(м) и ѿ пр(е)чистіє є(гѡ) м҃тре.
и ѿ с҃тіи ап(с)л'. и ѿ :т҃ и и҃і с҃тіи ѿц҃ь. и(ж) вꙿ никеи.
и ѿ прѡ(ч)и с҃тіи вꙿселен'скіи сьбо(р) и ѿ васе с҃тіих. и да га по
рази сила часна(гѡ) и житвореща(гѡ) крь(с)та. и да причате(т) се і юде
і аріи. и да боу(д)т че(с)т' є(гѡ) сь рекшими: крь(в) є(гѡ) на на(с) и на че(д)х
наши(х). и да не има(т) насле(дї)а сь хри(с)тіани. на да на(с)ле(дї)т огн
гиє(н)скіи ȣготованіи діаволȣ и аг҃лѡ(м) є(гѡ) и да га (є) анаѳема.
ѿ васе(х) ѿ вѣка б҃ȣ оуго(ж)дшеи з(д)е и ва боу(д)щем' веце: ами(н) ами(н)
ами(н) :~

Вꙿ х(с)та б҃га бл҃говѣрніи г(с)нь все(м) срь(б)лем'. кне(з) Лазар'.
хтитор' с҃та(гѡ) мѣста се(гѡ) раваніце.

М҃л(с)тию Б҃жією пр(е)осщ҃ен'ніи патріа(р)ха єврє(м)
вꙿсеи срь(б)скои зе(м)ли и поморскои.

Вꙿ лето :≠ ѕ҃ ѿ҃ п҃ є҃.

ПОЧЕТАК И КРАЈ БОЛОЊСКОГ ПРЕПИСА РАВАНИЧКЕ ПОВЕЉЕ
(Према факсимилу у књизи: Б. Вуловић, Раваница, Београд, 1966)

НАПОМЕНЕ УЗ ТРАНСКРИПЦИЈУ БОЛОЊСКОГ ПРЕПИСА

Транскрипција преписа рађена је према факсимилу објављеном у књизи: Б. Вуловић, Раваница, Београд 1966, 27—31.

Овде треба навести неколико напомена техничке природе:

Због слабог снимка текст понегде није лако одгонетљив, па је у таквим случајевима тражена помоћ у Врдничком препису.

Скраћенице нису нигде разрешаване, нити је текст ма где допуњаван.

Над редом написана слова спуштена су у ред и стављена у заграде. Нека од тих слова у рукопису се налазе испод титле (најчешће слово *с*), нека сама у себи садрже титлу (написана су развучено, или имају широку подницу, као *д*, или дугу средњу црту, као *е*), а нека немају титлу.

Титла је задржана само онда кад је наптисана над словом у реду.

Изостављени су и сви акценти и спирити.

Задржана је преписивачева интерпункција, иако је она често сасвим нелогична.

Велика слова написана су само тамо где их је написао и преписивач.

Преписивач је многе речи саставио. У транскрипцији су свуда, где је то по смислу могло да се уради, речи растављене, или су пак, тамо где треба, слогови написани заједно, као једна реч. Ипак се нису могле избећи неке недоумице: да ли, на пример, *слано пагу* (II/25) треба писати тако, растављено, где је *Слано* топоним, а *пагу* речца *пак*, или је у питању једна реч, топоним чији је номинатив *Сланопађа*.

Широко *о* (О) у рукопису је написано нешто крупније. Понекад се слабо разликује од обичног *о*, па у тим случајевима није написано широко, него обично, уско *о*.

Широко *е* (є) преписивач је понекад стављао над ред, положено, окренуто надоле. Понекад је положено написано и надредно *и*, углавном на крају речи, изнад већ наптисаног слова *м*. Такво *и* спуштено је у ред и стављено у нову заграду, унутар већ постојеће.

Написано изнад реда, иза слова *д*, слово *ї* означено је у рукопису само са две тачке. У транскрипцији је написан цео словни знак.

Генитивни наставак *гω* скоро је увек написан над редом, у једном потезу, где ω личи на положену осмицу.

У тексту има више јасно уочљивих писарских грешака. На пример, поновљено је, једно за другим, *и отоле* (II/1—2), *на велики* (III/35). Негде су пак слова изостављена: *коприје/ну* (I/41, изостављено слово је у косим заградама), *међа/ми/* (II/10), */с/реднїи* (II/34), *цветк/о/ву* (III/27), *монастир/с/ке* (IV/41), *жи/во/творештаго* (V/17), или замењена другим: *сил* — сел (I/27), *сосїе* — осωїе (II/23), *правилами* — правинами (II/11, II/14), *полсвина* — половина (IV/24), или су речи погрешно прочитане из предлошка: *котокоч* (II/5—6), *буксове* (II/29), итд. Има грешака и у топонимима. Преписивачке омашке разне врсте није могуће увек тачно ни навести, а овом приликом то није ни потребно.

Св. Мандић

САДРЖАЈ

Др Димитрије Богдановић, *Смисао Раванице* 9

Др Бранислав Вуловић, *Архитектура Раванице* 19

Светислав Мандић, *Стари раванички нартекс* 33

Драгомир Тодоровић, *Портрет кнеза Лазара у Раваници* 39

Др Војислав Ј. Ђурић, *Раванички живопис и литургија* 45

Др Сима М. Ћирковић, *Раваничка хрисовуља* 69

Др Гавро Шкриванић, *Раваничко властелинство* 83

Јеромонах Амфилохије, *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века* 101

Др Ђорђе Трифуновић, *Смрт и лепота у српским средњовековним списима о кнезу Лазару и Косовском боју* 135

Др Душан Љ. Кашић, *Раваница под Турцима* 143

Др Мирјана Ћоровић-Љубинковић, *Даскал Стефан* 165

Др Мирослав Пантић, *Раваница у народној песми* 177

Др Дејан Медаковић, *Две Раванице* 195

Др Димитрије Стефановић, *Мелодијско порекло стихире у част кнезу Лазару* 201

Др Даница Петровић, *Нотни записи песама у част св. кнеза Лазара* 205

Др Љубомир Дурковић-Јакшић, *Спасавање моштију српских светитеља кнеза Лазара, цара Уроша и Стевана Штиљановића преносом из фрушкогорских манастира у Београд 1942. године* . . . 215

Др Душан Кашић, *Раваница као женски манастир* 229

Прилози:

Болоњски препис Раваничке повеље

Бранислав Живковић, *Распоред живописа у Раваници*

скен Теодор Анагност

Издање
МАНАСТИР РАВАНИЦА
35233 Сење

•

Технички уредник
Градимир Станић

•

Корице
Драгомир Тодоровић

•

Тираж
2.000 примерака

•

Штампа
„Просвета“, Београд, Ђуре Ђаковића 21
1981

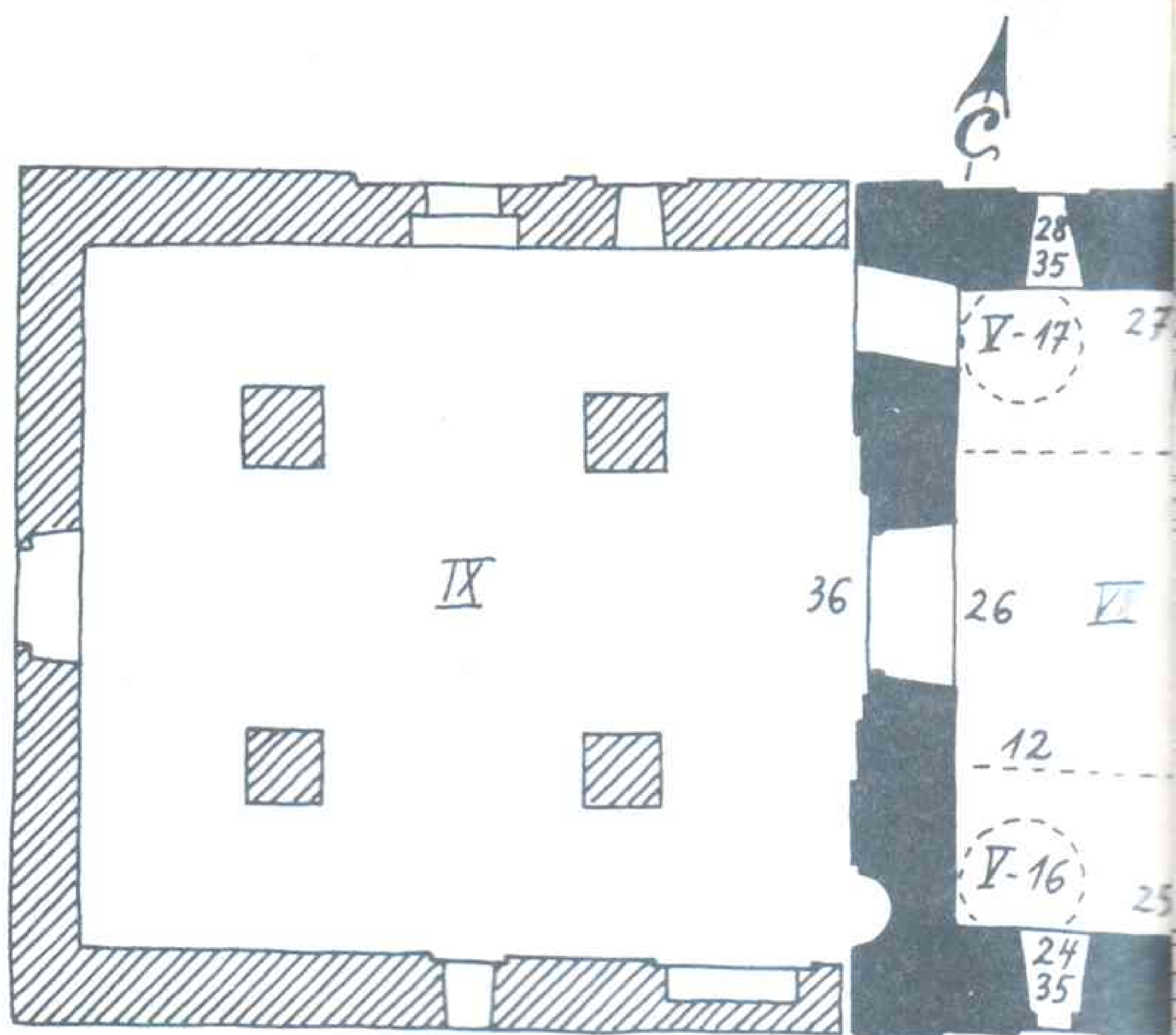
БРАНИСЛАВ ЖИВКОВИЋ

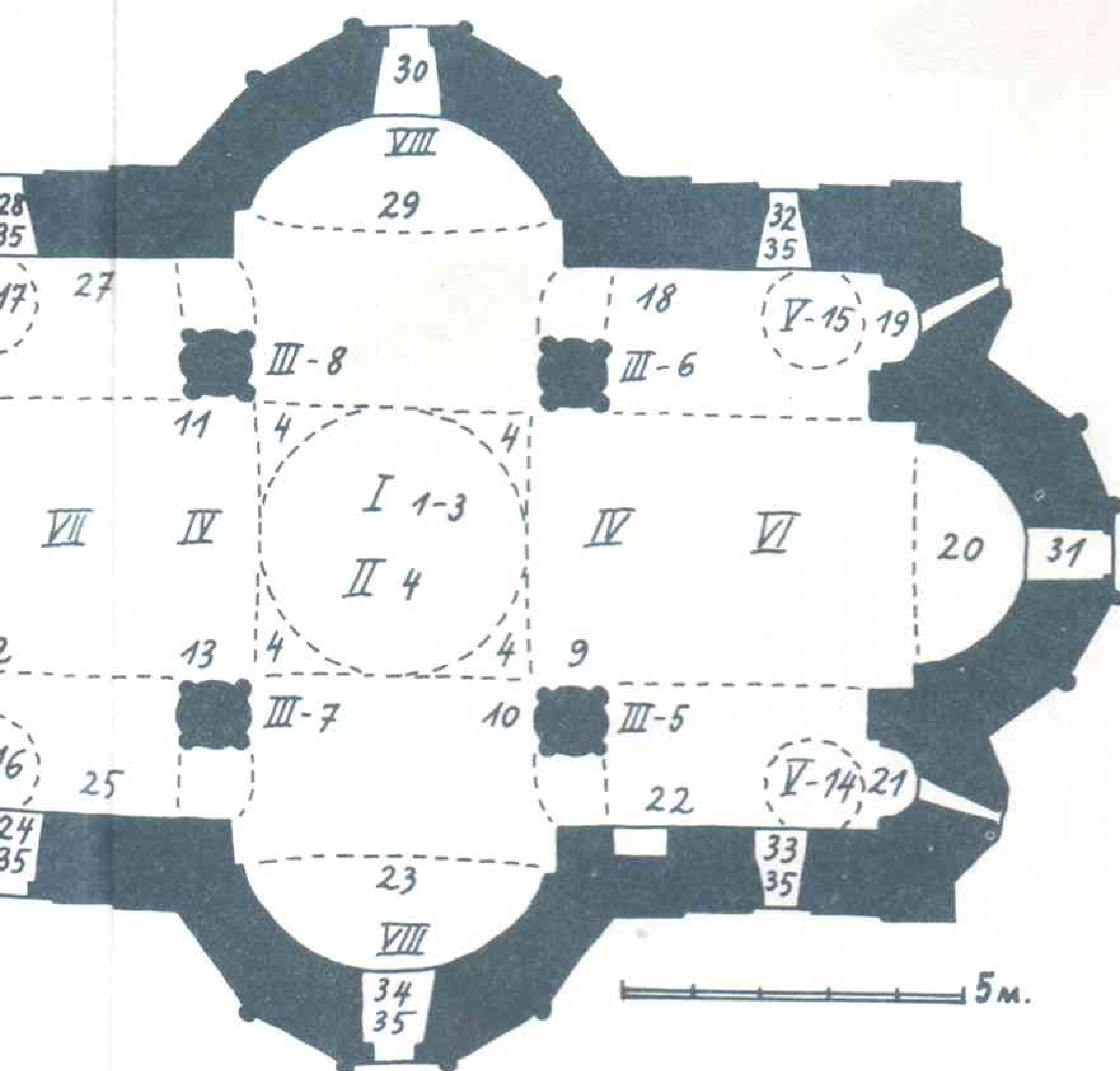
РАВАНİЦА

РАСПОРЕД ЖИВОПИСА

Размер 1:50

I-ВЕЛИКА КУПОЛА , II- ПАНДАНТИ
V- МАЛЕ КУПОЛЕ , VI- ОЛТАР
VIII - ПРОЗОРИ ,

НТИФИ , III - СТУБОВИ , IV - СВОДОВИ ,
ТАРСКИ ПРОСТОР , VII - НАОС ,
РИ , IX - НАРТЕКС .

I. ВЕЛИКА КУПОЛА

1. Христос Пантократор
2. Небеска литургија

3. Пророци у тамбуру

   Горња зона: Арон, —, Јеремија, Језекиљ, Јоил, Авакум, Јона, Илија, —, Мојсије.

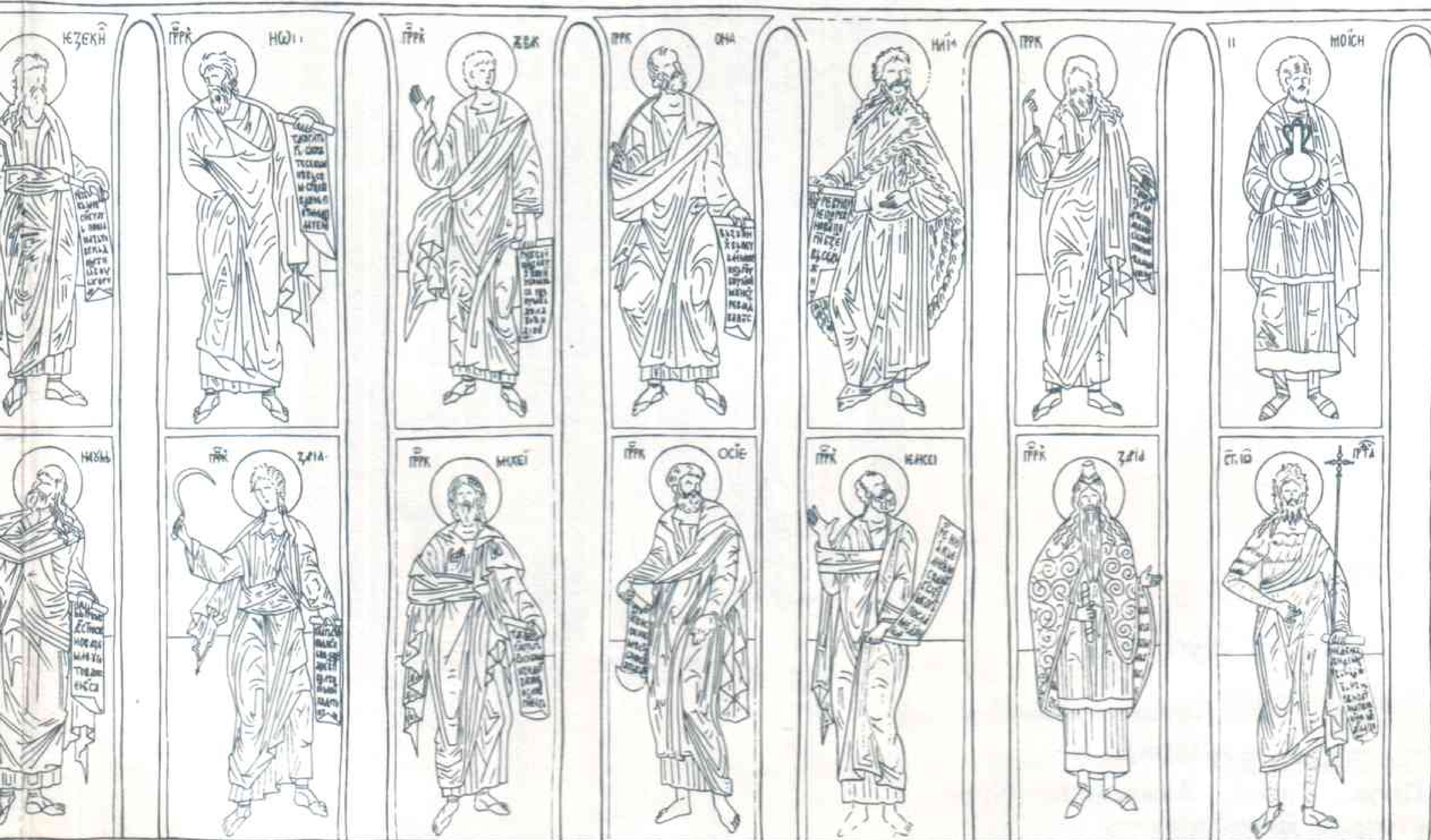
   Доња зона: Давид, Соломон, Данил, Наум, Захарија, Михеј, Осија, Јелисеј, Захарија, Јован Претеча.

1

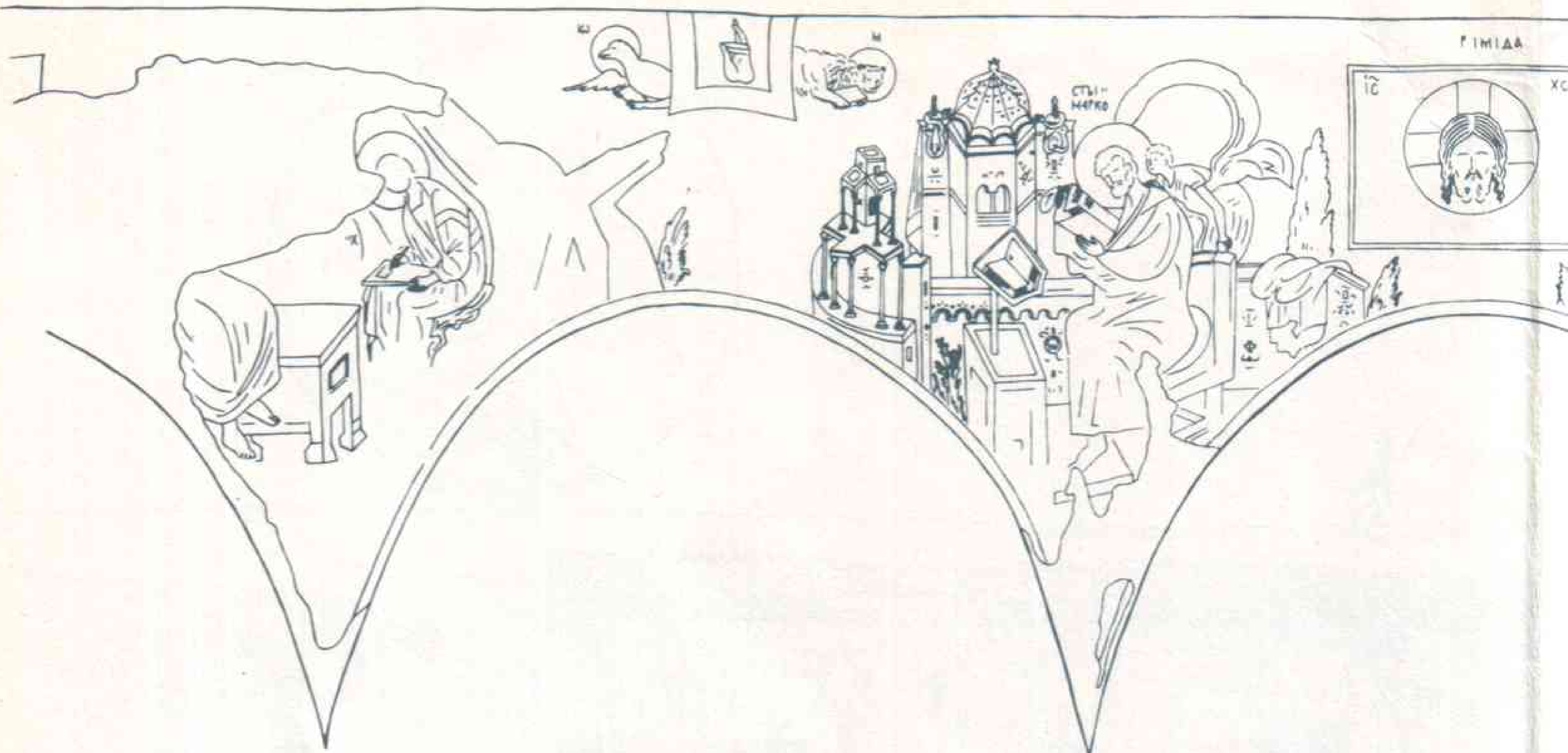

2

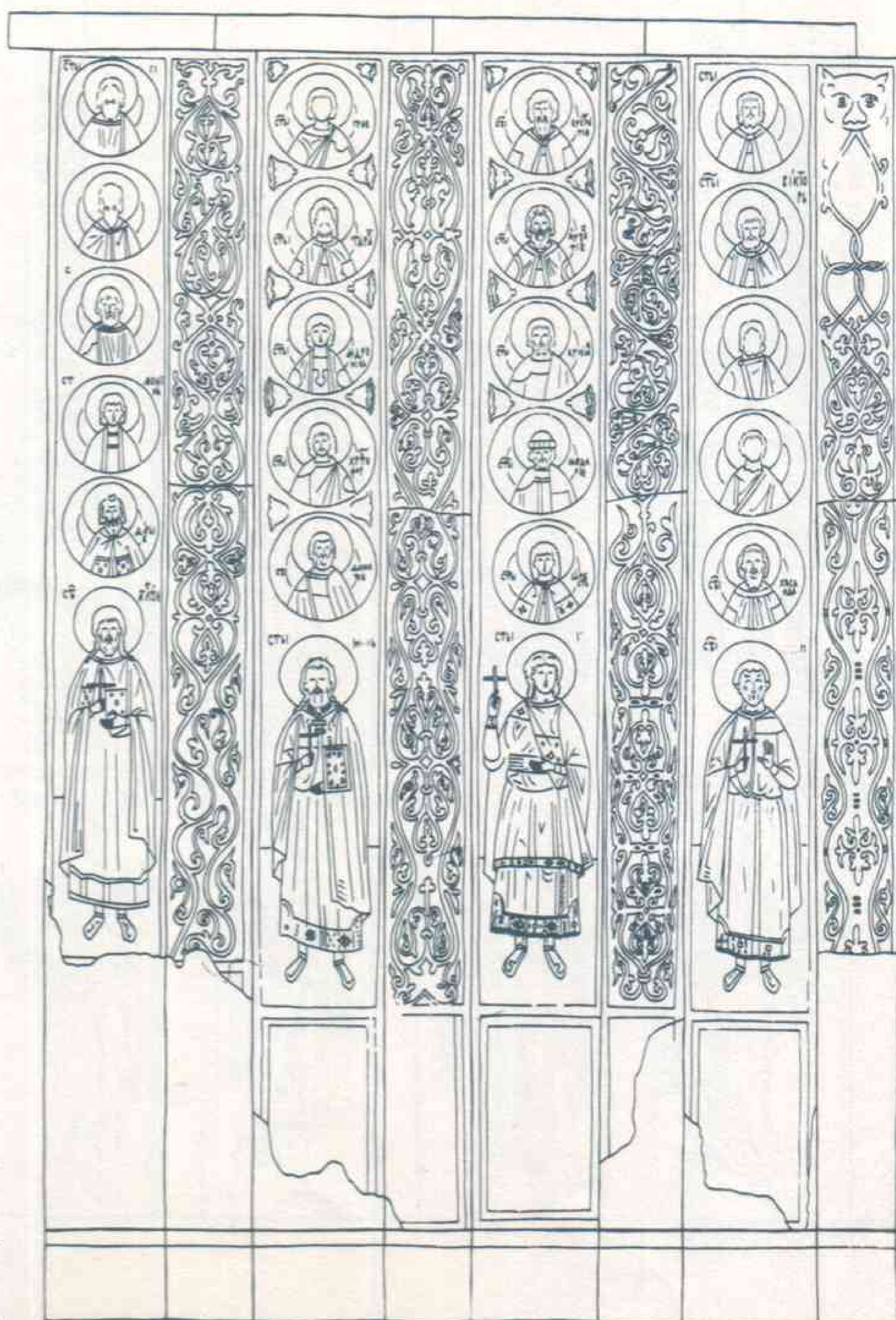
3

4

II. ПАНДАНТИФИ

4. Јеванђелисти: Јован, Марко, Лука, Матеј.

III. СТУБОВИ

5. *Југоисточни стуб*

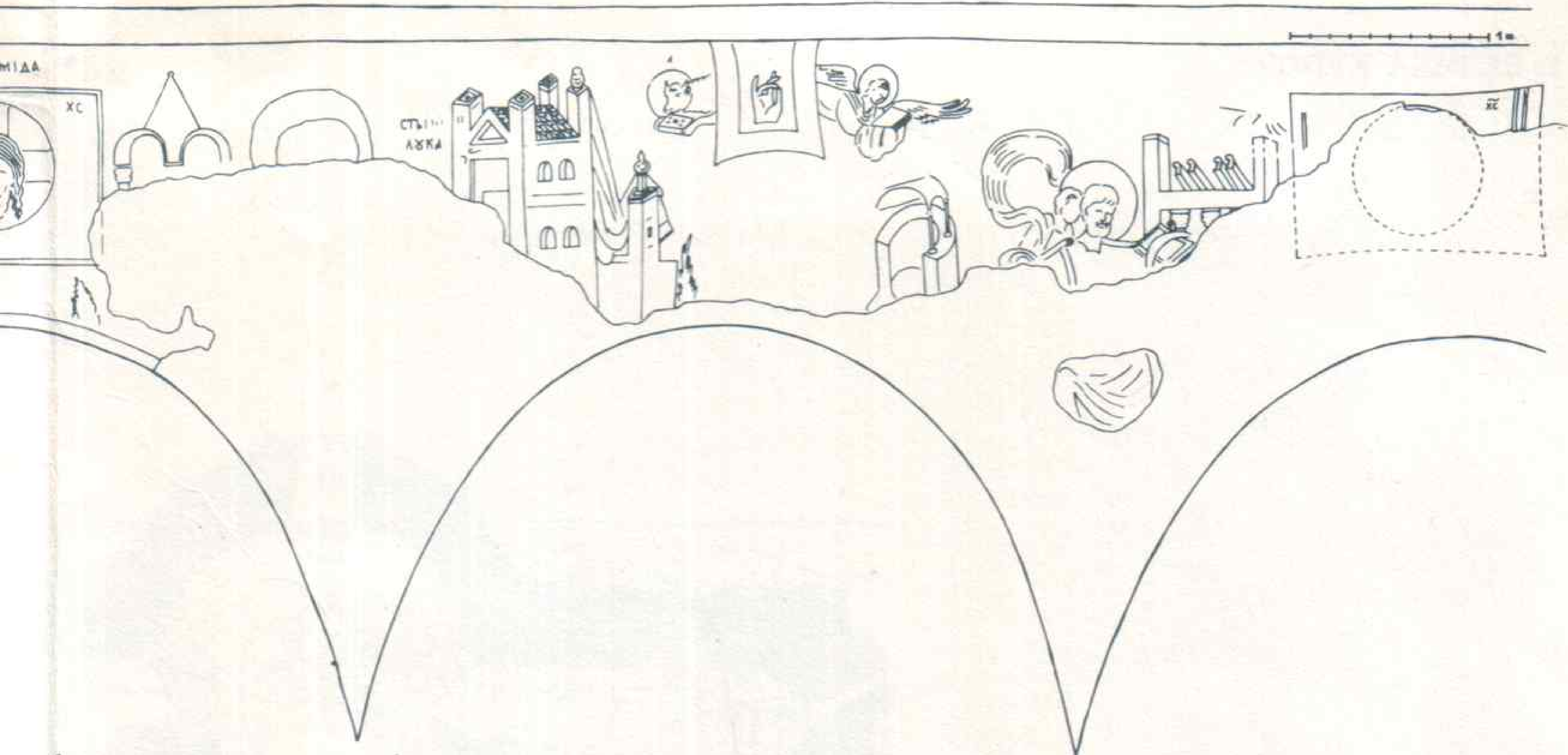
Одозго наниже:

—, —, —, —, Дарије, —.

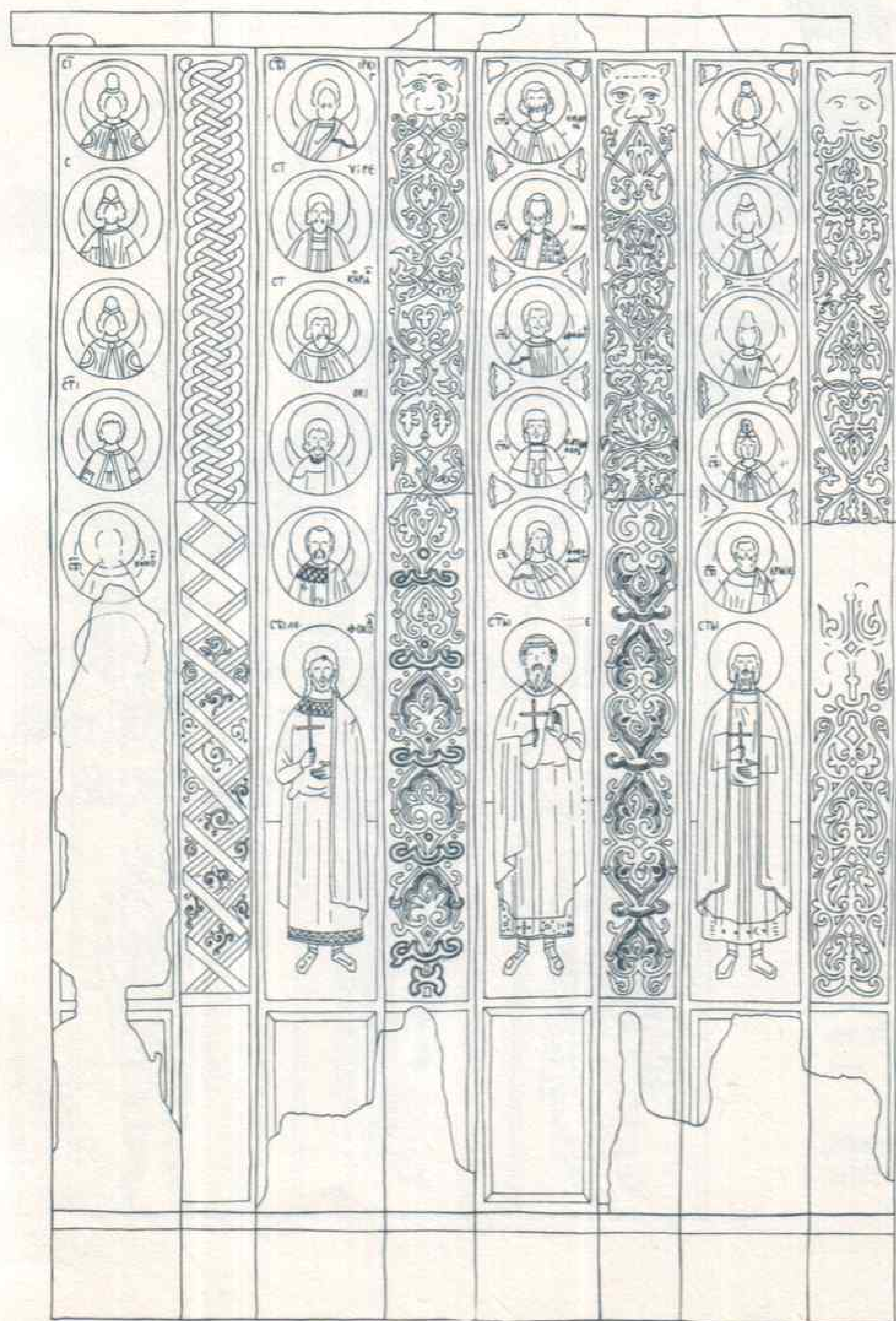
Пров, Тарах, Андроник, Христофор, Дометије, —.

Евстратије, Авксентије, Евгеније, Мардарије, Орест, —.

—, Виктор, —, —, Хрисанда, —.

4

6

6. *Североисточни стуб*

—, —, —, —, Конон, —.

—, —, Кипријан, —, —, Латокод.

Акиндин, —, Афоније, Елпидифор, —, —.

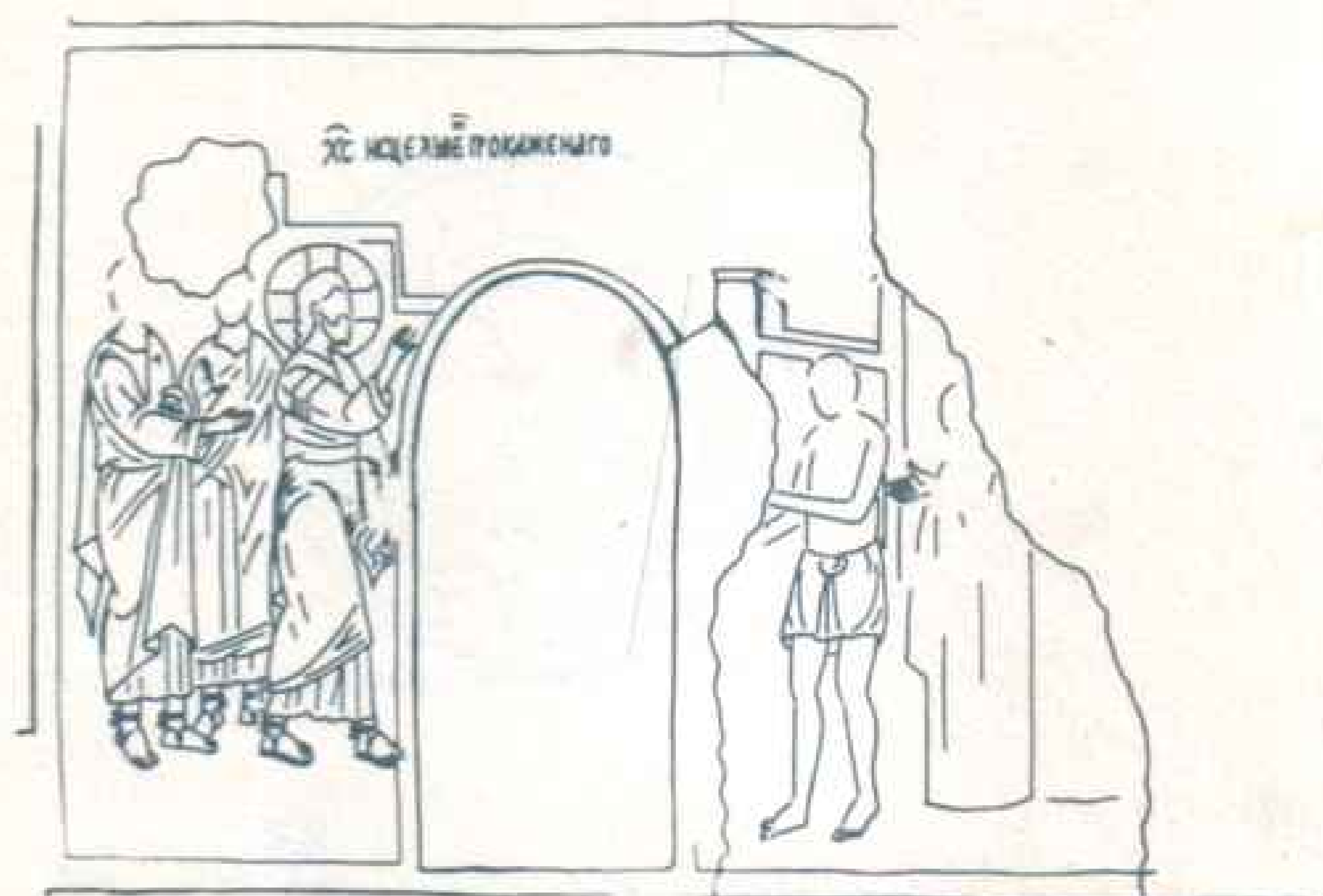
—, —, —, —, Ермије, —.

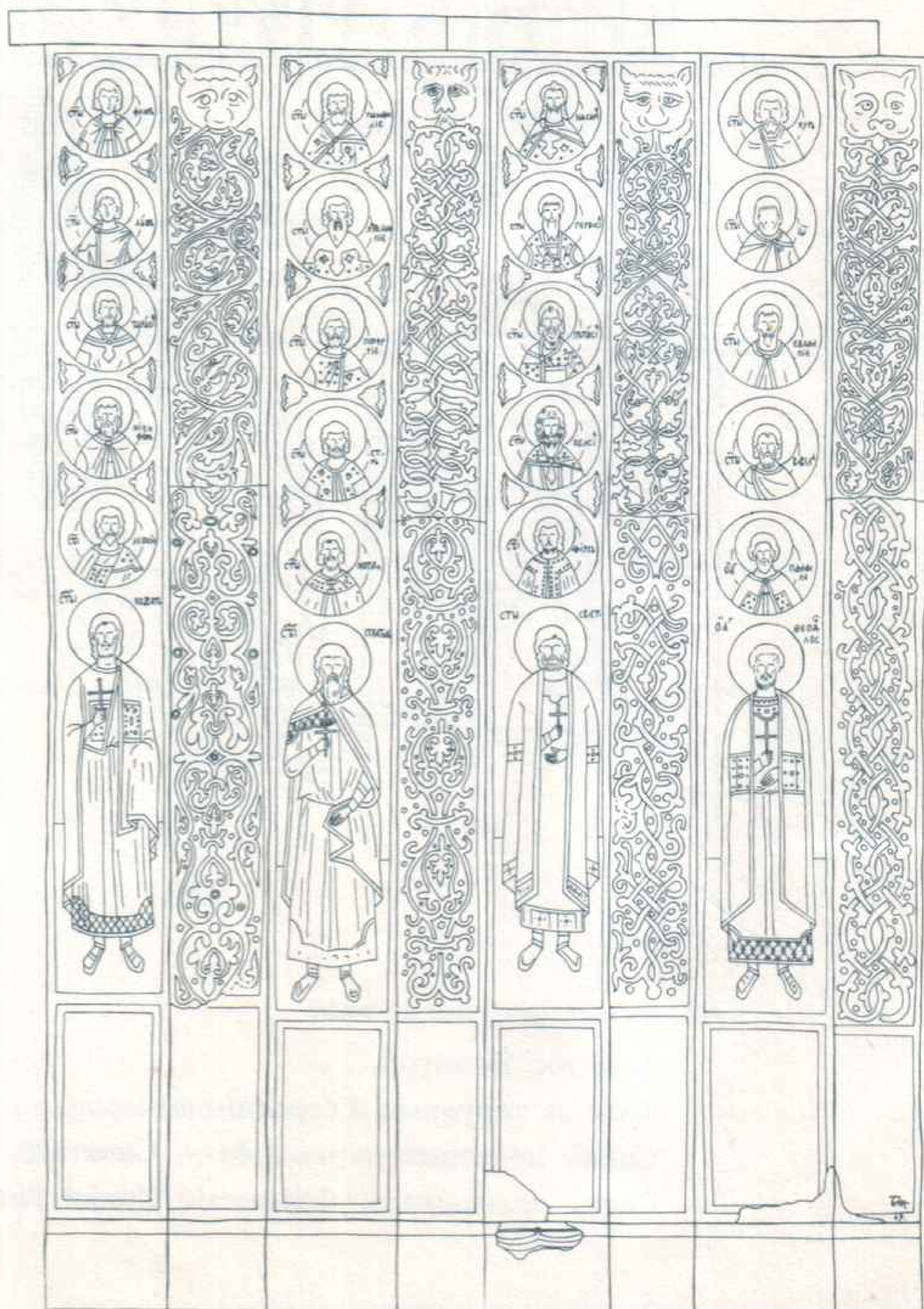
9

10

11

7

7. *Југозападни стуб*

Флор, Лавр, Тарасије, Никифор, Левкије, Кодрат.

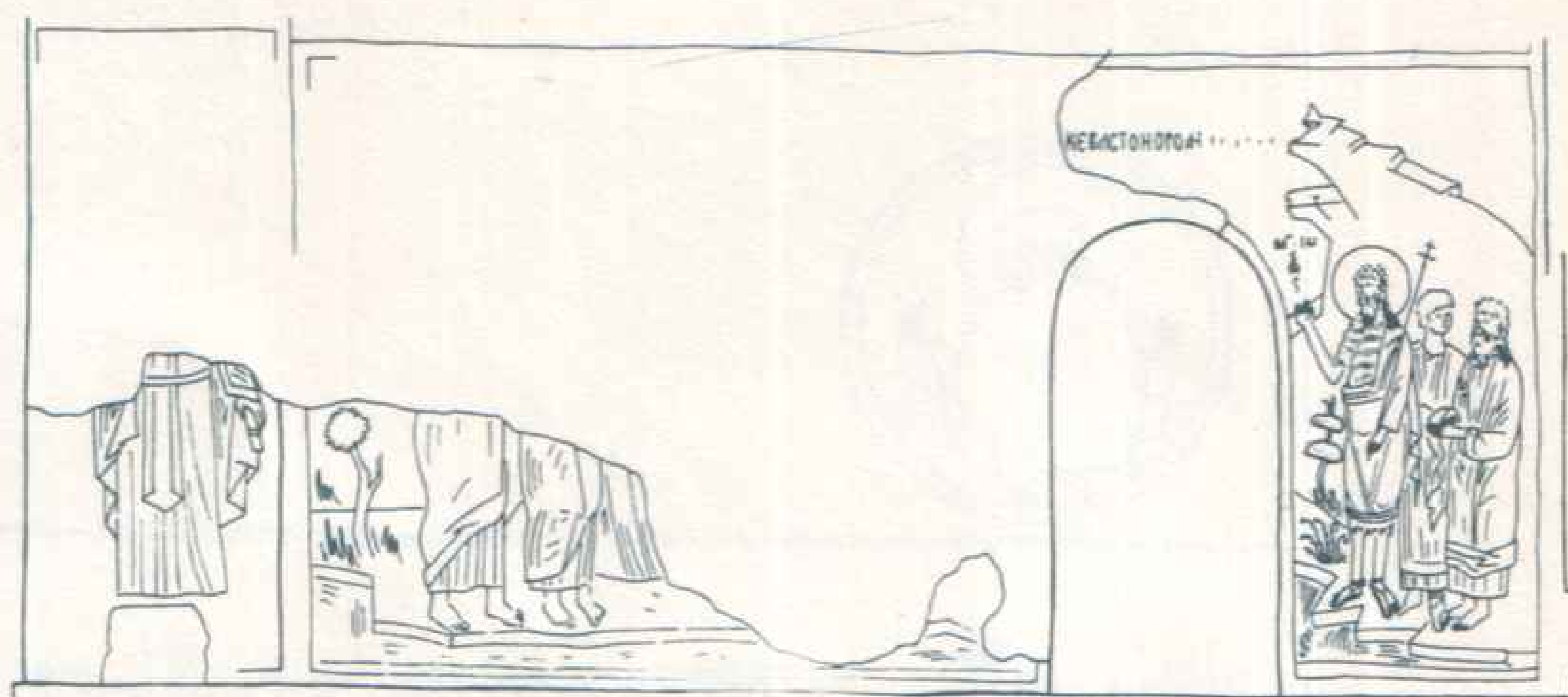
Памфилије, Хараламлије, Порфирије, —, Нотарије, Платон.

Насарије, Гервасије, Протасије, Келсије, Тирс, —.

Кир, Јов, Евлампије, Вавила, Памфило, Теодолос.

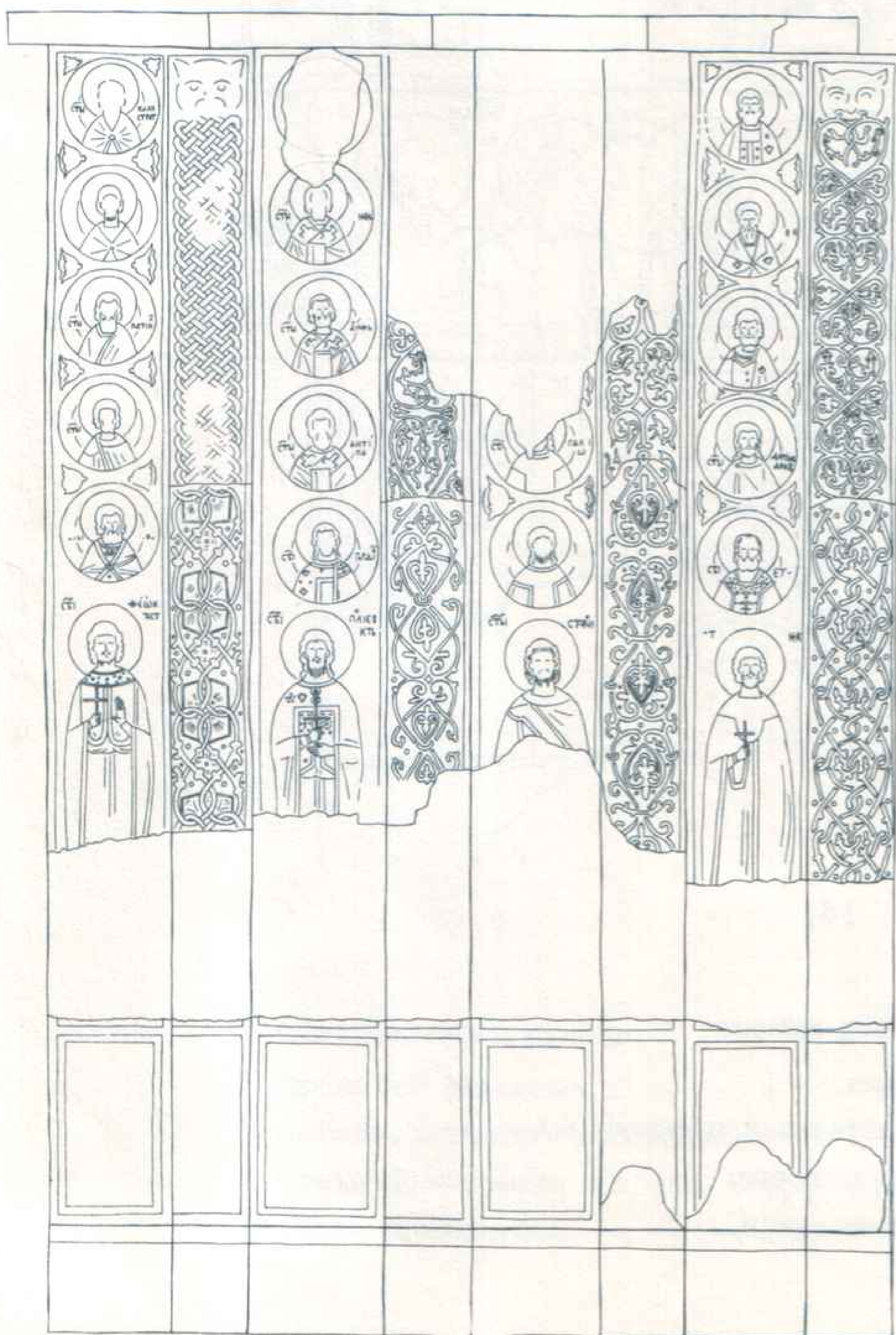
12

13

IV. СВОДОВИ

9. Рођење Богородице.
10. Упис Јосифа и Марије.
11. Христос исцељује прокаженог.
12. Свадба у Кани.
13. Сусрет Христа и Јована Крститеља.

8

8. *Северозападни стуб*

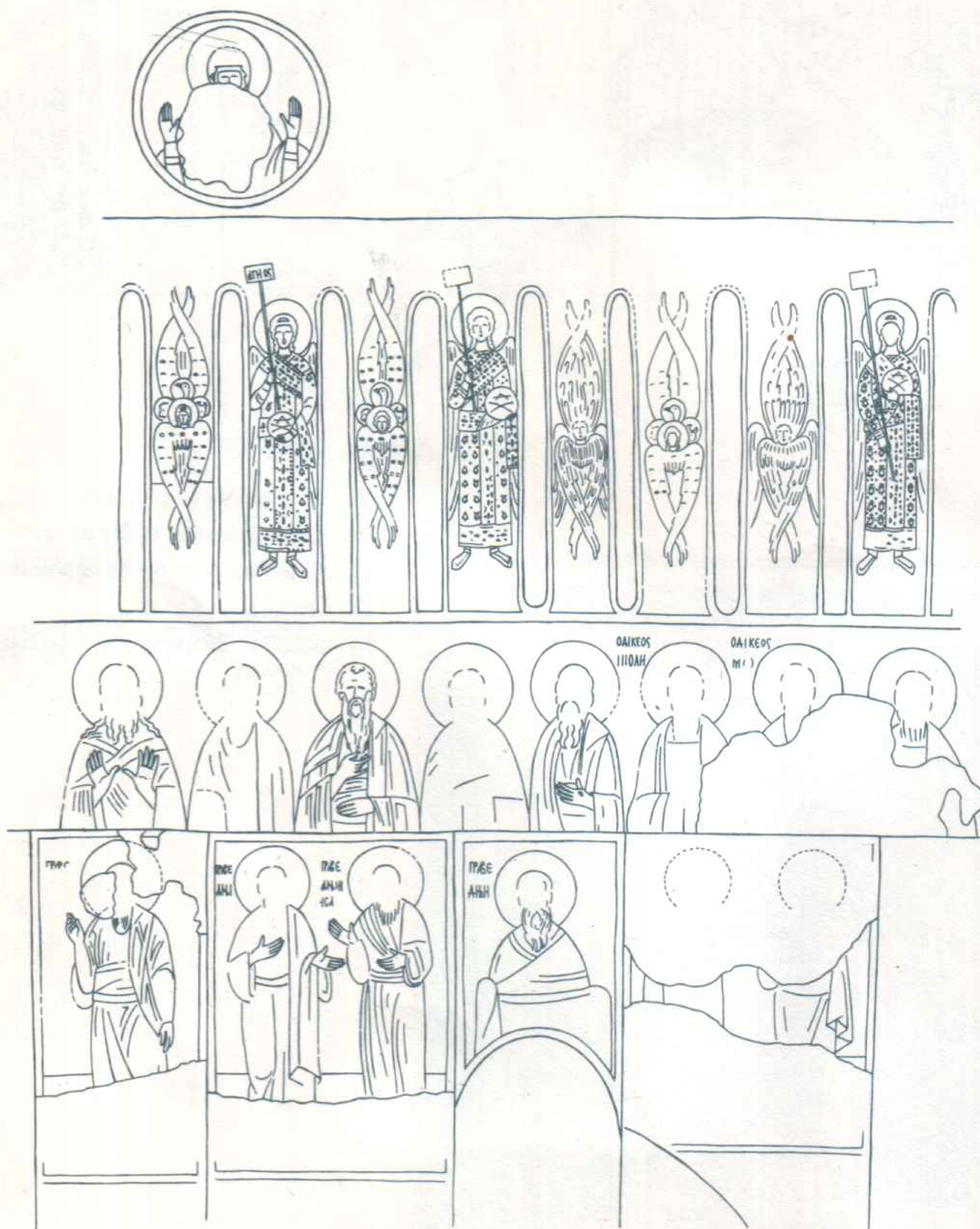
Калистрат, —, Партеније, —, —, Теоктист.

—, —, —, Антипа, Гордије, Полијевкт.

—, Стратоник.

—, —, —, Дориметонт, —, —.

V. МАЛЕ КУПОЛЕ

14

14. *Југоисточна купола*

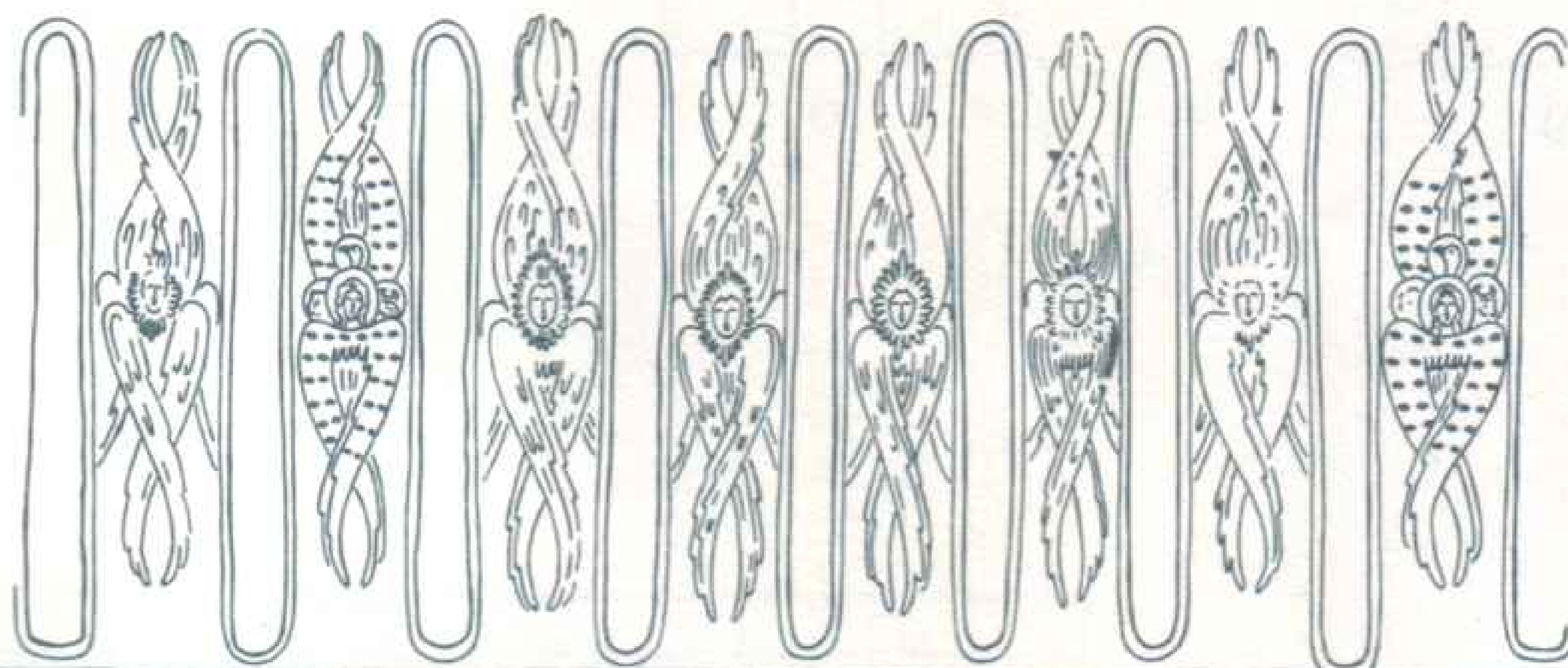
Богородица.

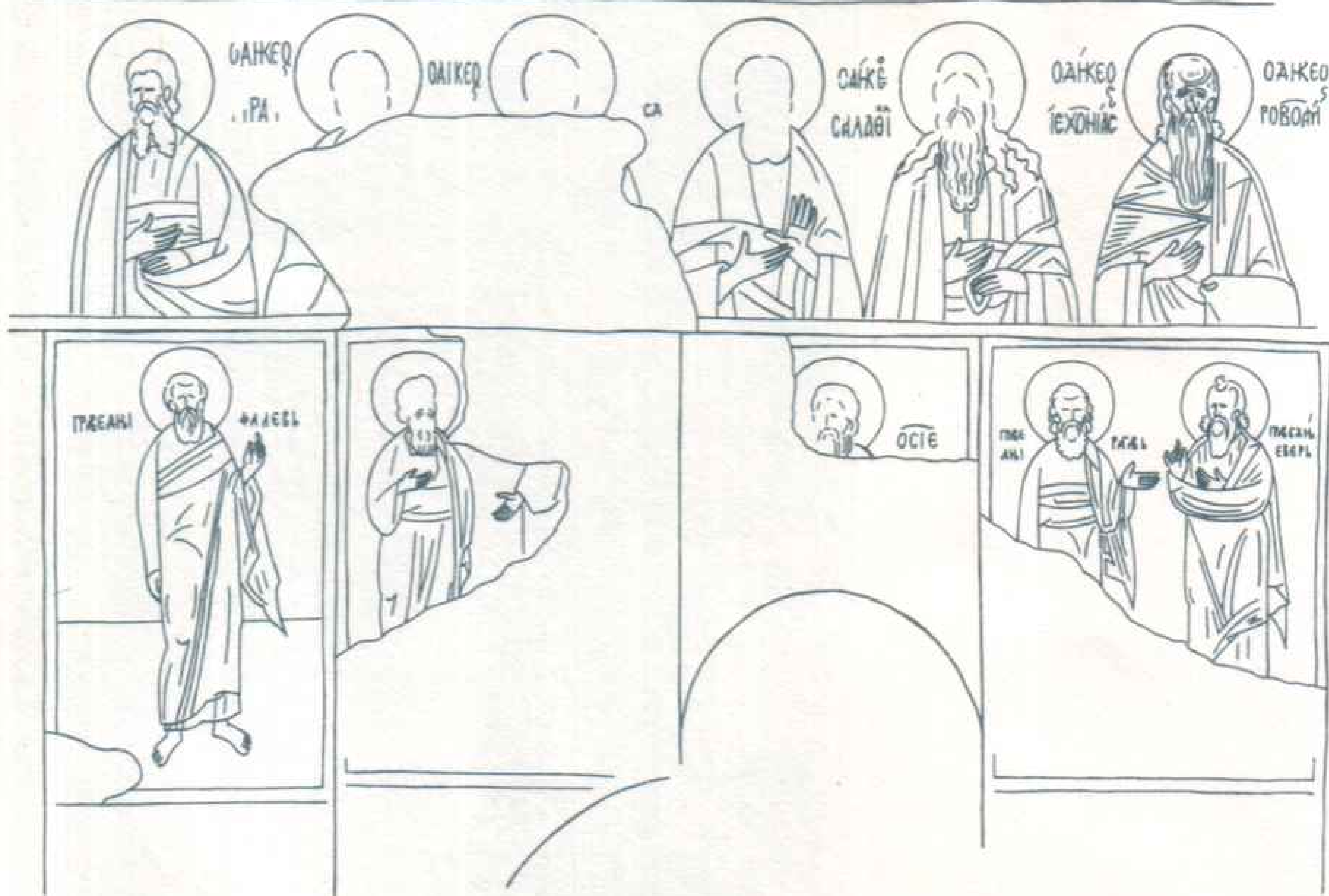
Анђели, херувими и серафими.

Свети праведници.

Свети праведници.

15

15. *Североисточна купола*

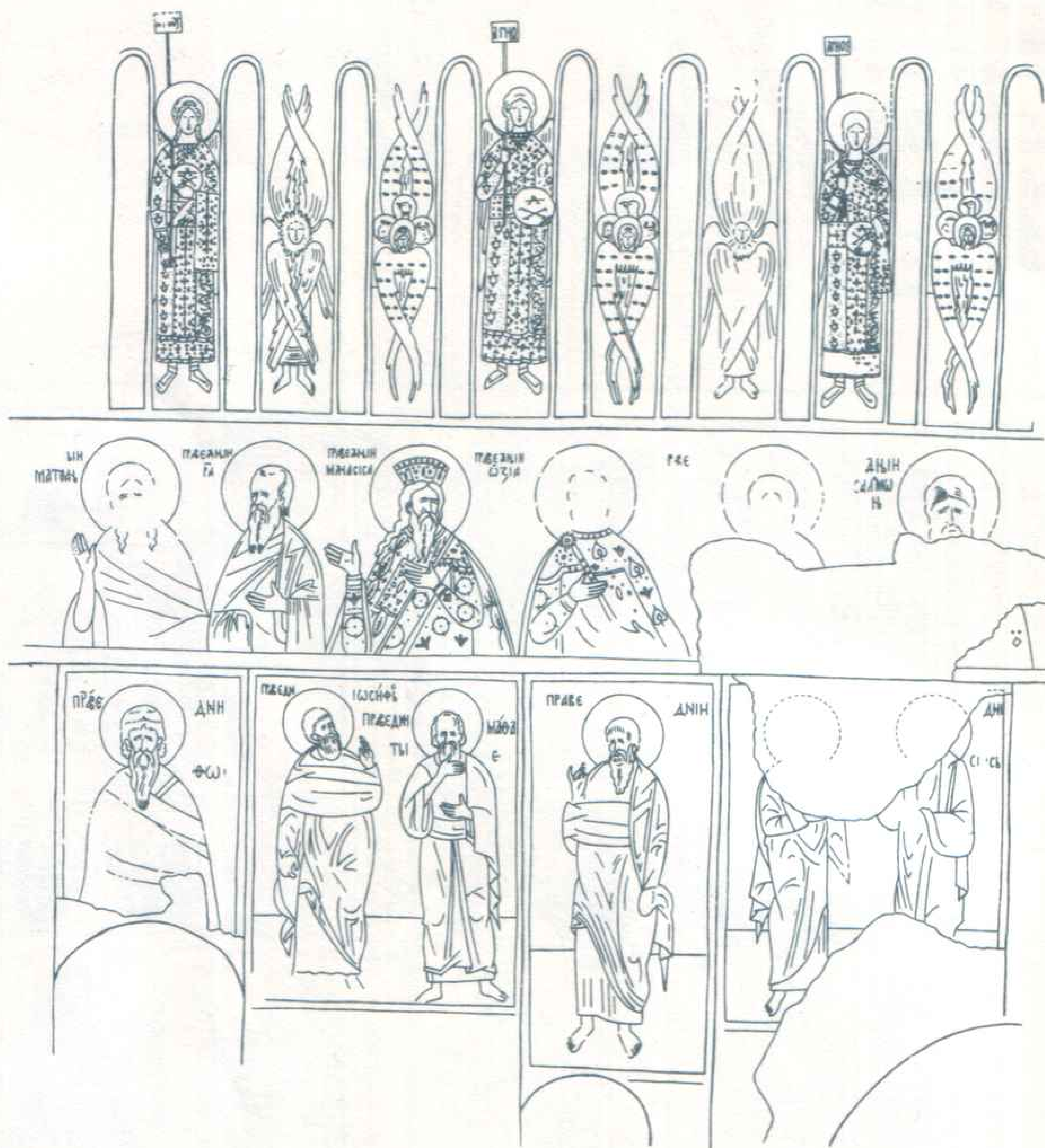
Христос Емануил.

Анђели, херувими и серафими.

Свети праведници: —, —, —, Салатиил, Јехонијас, Ровоам.

Свети праведници: Фалев, —, Осије, Рагав, Евер.

16

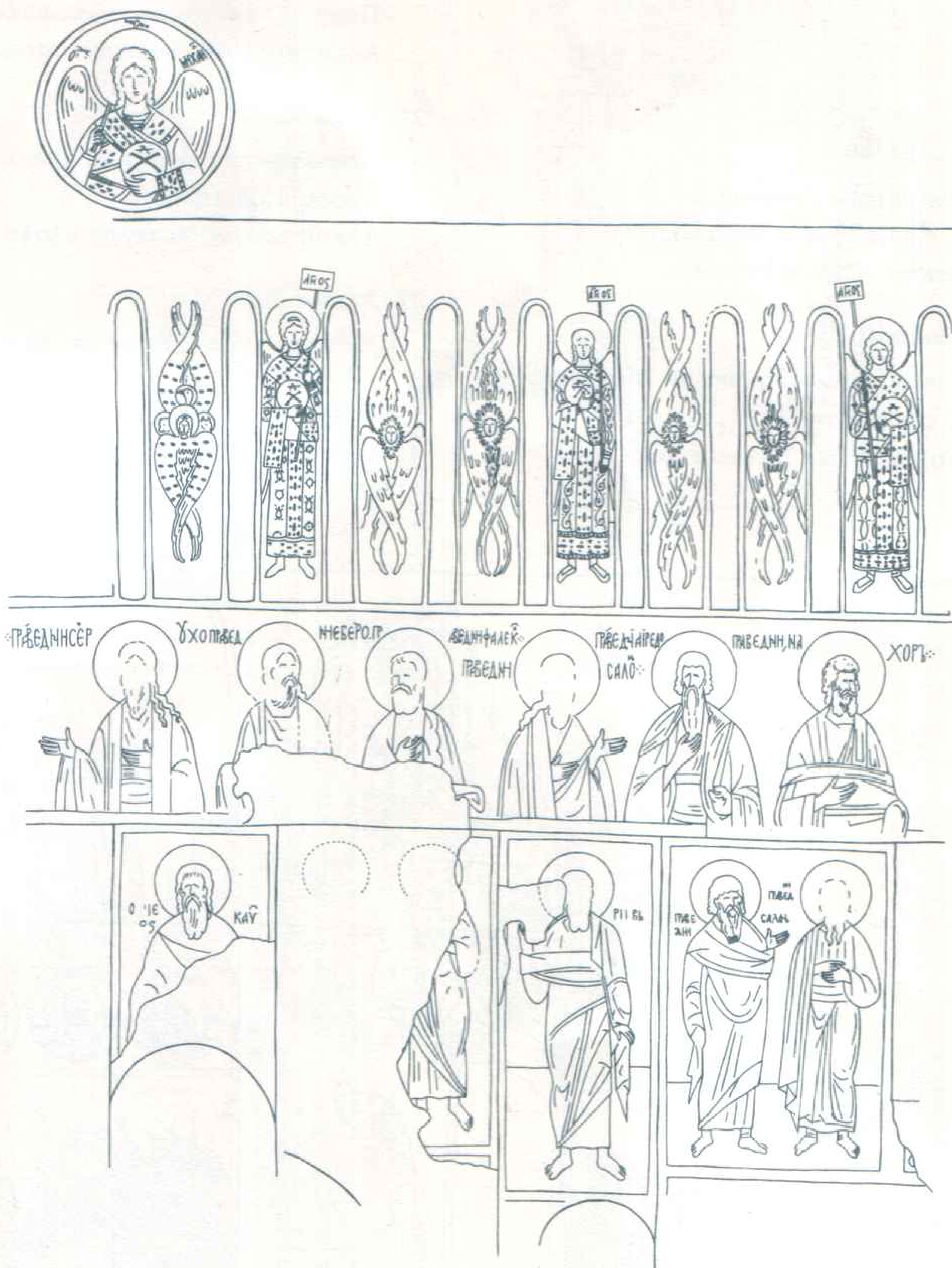
16. *Југозападна купола*

Христос „Старац дана“.

Анђели, херувими и серафими.

Свети праведници: Матван, —, Манасија, Озија, —, Салмон.

Свети праведници: Г, Јосиф, Мататије, —, —.

17

17. *Северозападна купола*

Арханђел Михаило.

Анђели, херувими и серафими.

Свети праведници: Серухо, Еберо, Фалеко, Салон, Аиредо, Нахор

Свети праведници: —, —, —, Салан, —.

VI. ОЛТАРСКИ ПРОСТОР

18. *Северни зид*

Исцељење кћери Јаирове.

Попрсја светитеља у медаљонима.

Тајна вечера. Два архијереја.

19. *Проскомидија*

Архиђакон Стефан. Праведни Мелхиседек.

Попрсја светитеља.

Три архијереја из Великог входа.

20. *Олтарска апсида*

Богородица са Христом на престолу, са арханђелима.

Архијереј. Причешће апостола. Архијереј.

Попрсја светитеља у медаљонима.

Архијереји из великог входа.

21. *Ђаконикон*

Старозаветни праотац. Ђакон Евпло.

Попрсја светитеља.

Архијереји из великог входа.

22. *Јужни зид*

Христос код Марте и Марије. Чудо на мору.

Попрсја светитеља.

Два архијереја. Прање ногу.

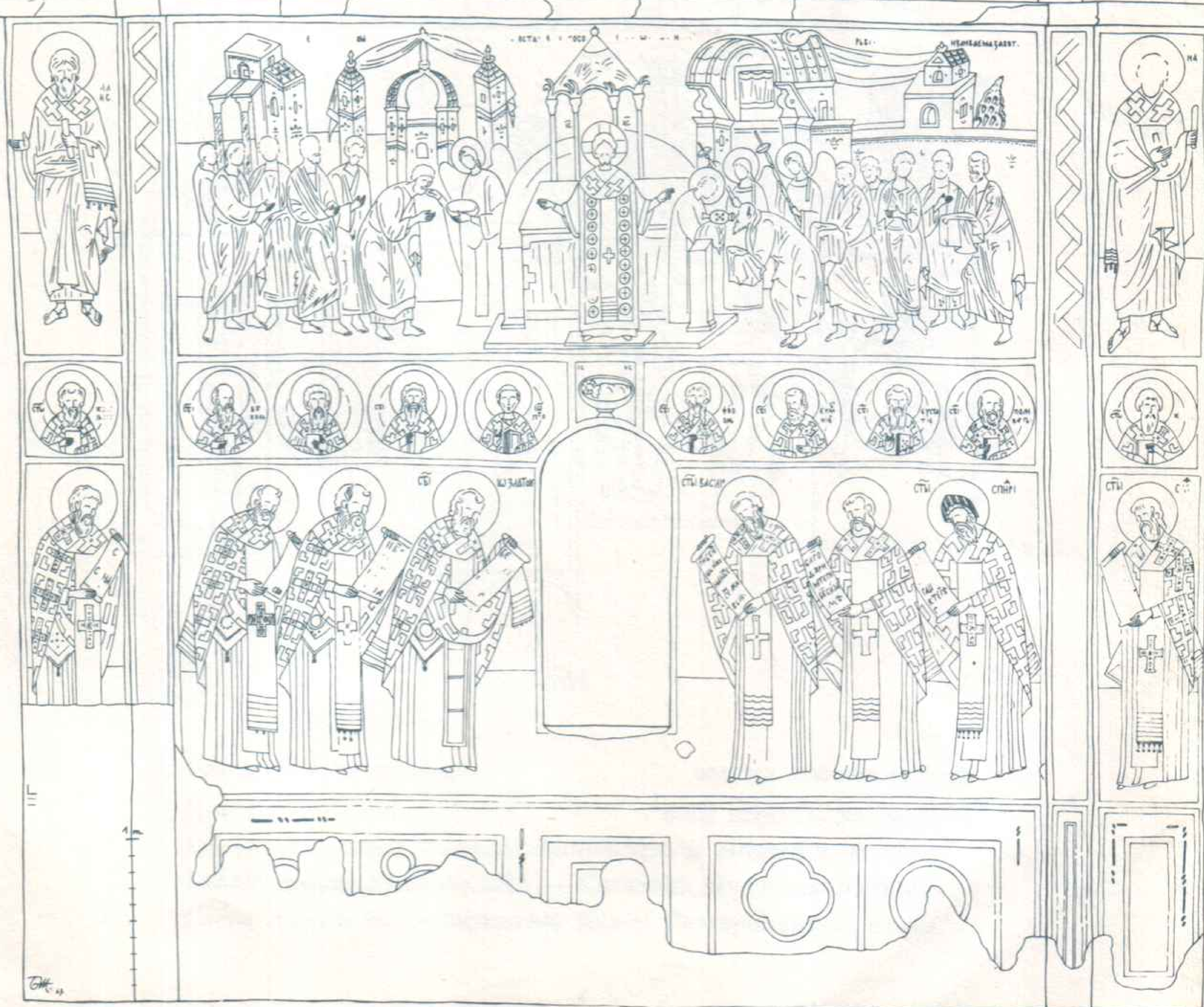
18

19

23. *Јужна певница*

Христов улазак у Јерусалим (Цвет

Божићна химна. Млади Христос међу учењацима.

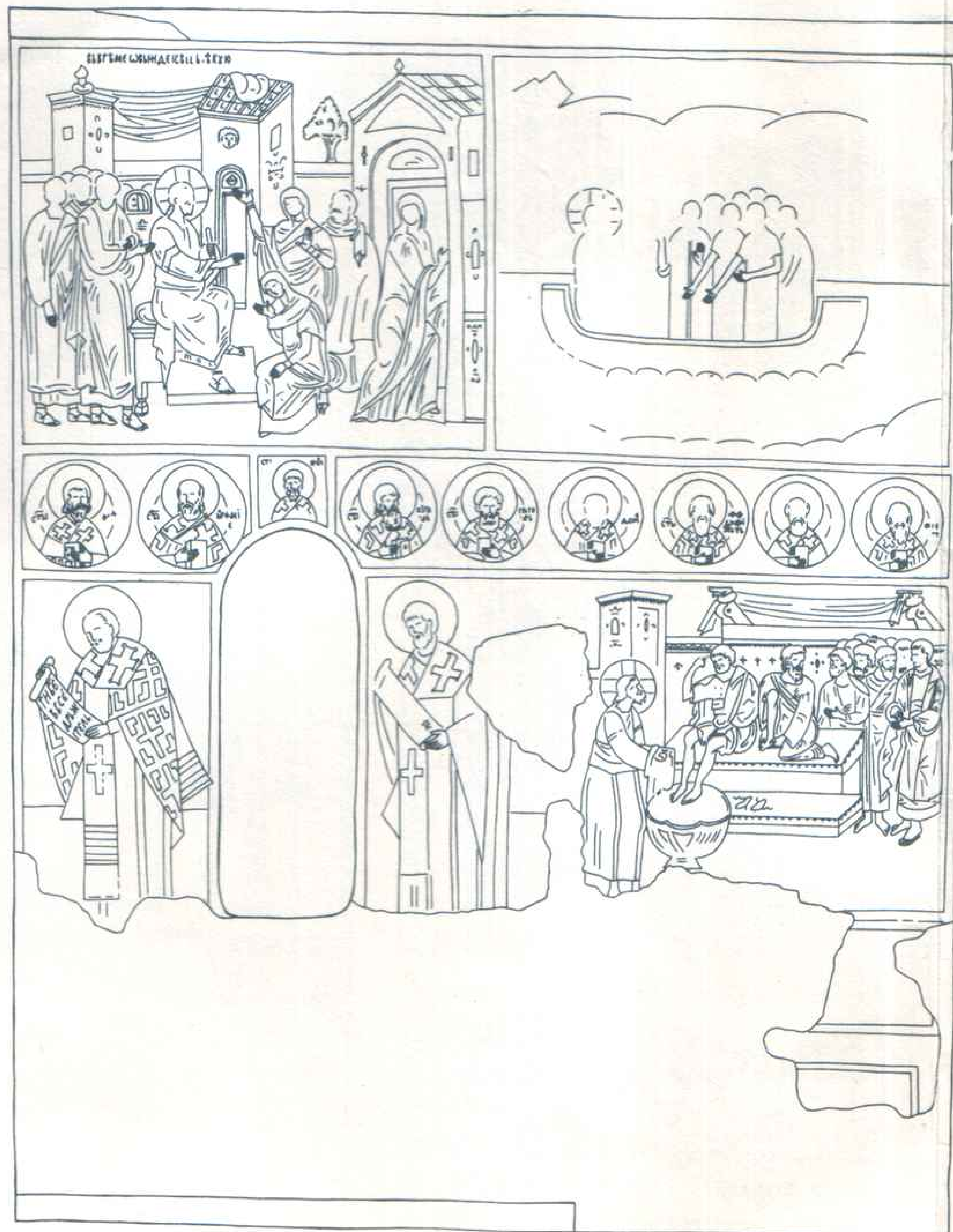
Две полуфигуре. Исцељење боле бањи. Исцељење слепога. Два св

Попрсја светитеља у медаљонима

Свети ратници: —, Теодор С Георгије, Теодор Тирон, Никит темије, —.

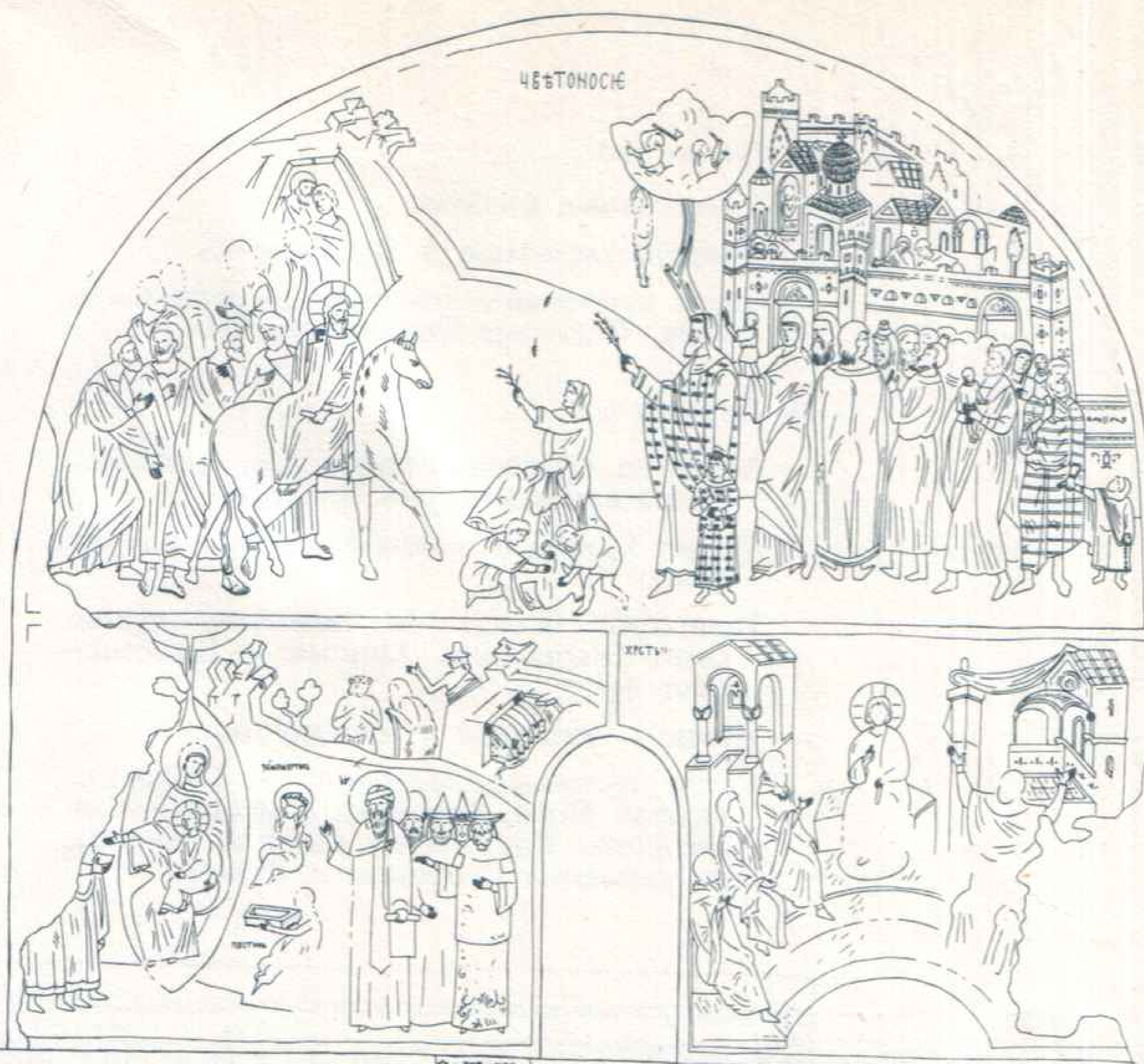
21

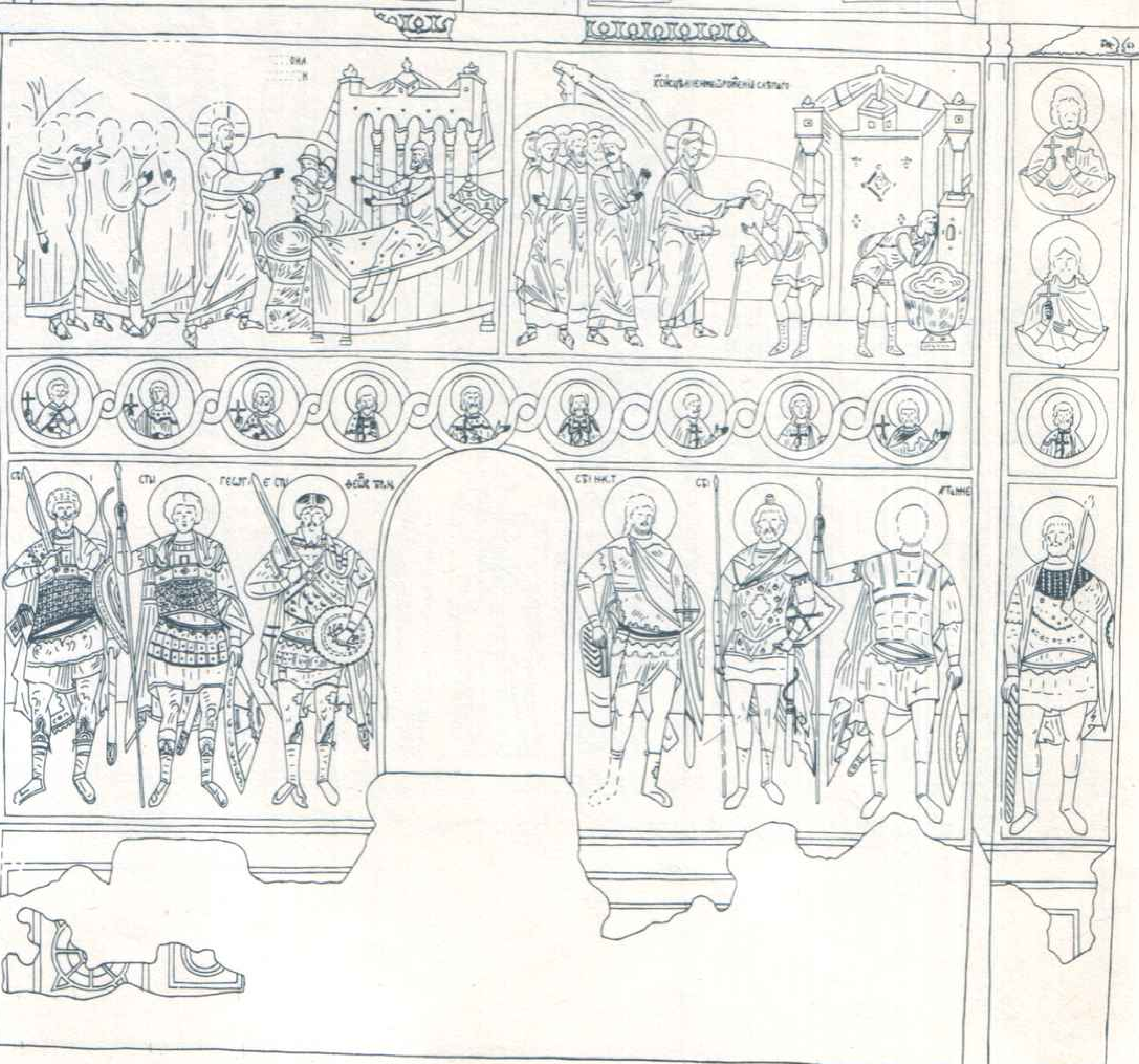

22

VII. НАОС

ветоносије).
ос у храму
болесника у
а светитеља.
има.
Стратилат,
кита, —, Ар-

VII. НАОС

25. *Јужни зид*

Умножавање хлебова.

Попрсја светитеља у медаљонима.

Свети пустињаци-схимници: —, Атанасије, Сава, Теодосије Киновијарх, Максим.

26. *Западни зид*

Анђео на Христовом гробу. Два светитеља (у отвору розете): —, Иларије.

Сусрет Христа и Јована Крститеља на Јордану.

Исцељење човека са нечистим духом. Смрт Богородице. Христос у Гетсиманском врту.

Попрсја светитеља у медаљонима.

Свети пустињаци-схимници: —, Теодосије, Стефан Нови, Антоније. Ктиторска композиција: Кнез Лазар, кнегиња Милица, са синовима Стефаном и Вуком.

24. Св Ефросин и Јован Каливит (у прозору јужног зида).

24

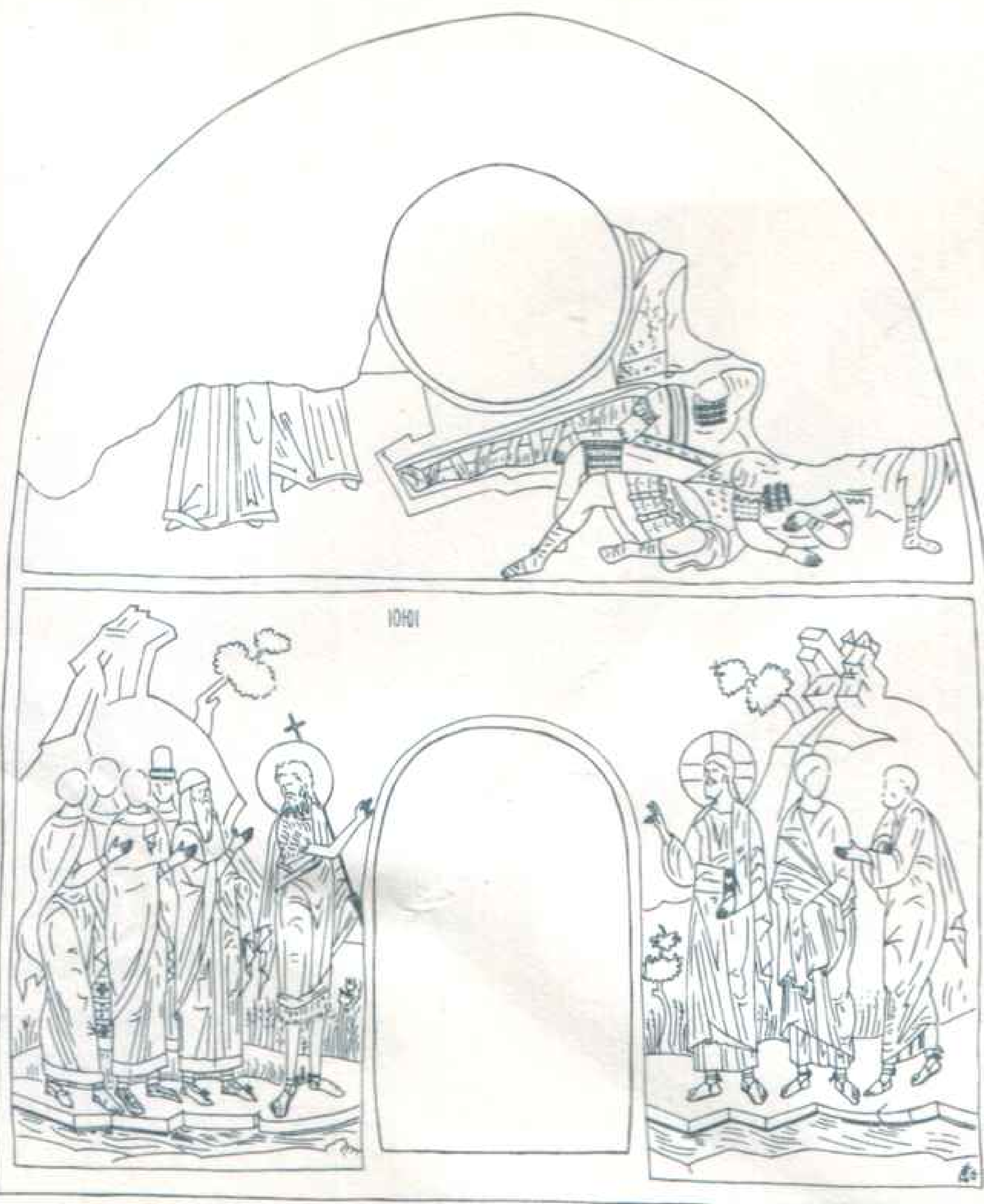

25

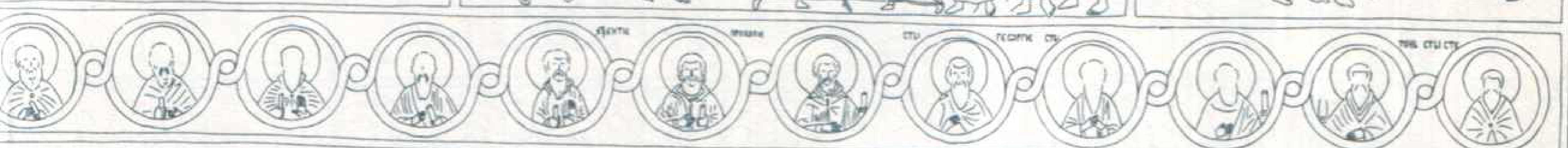

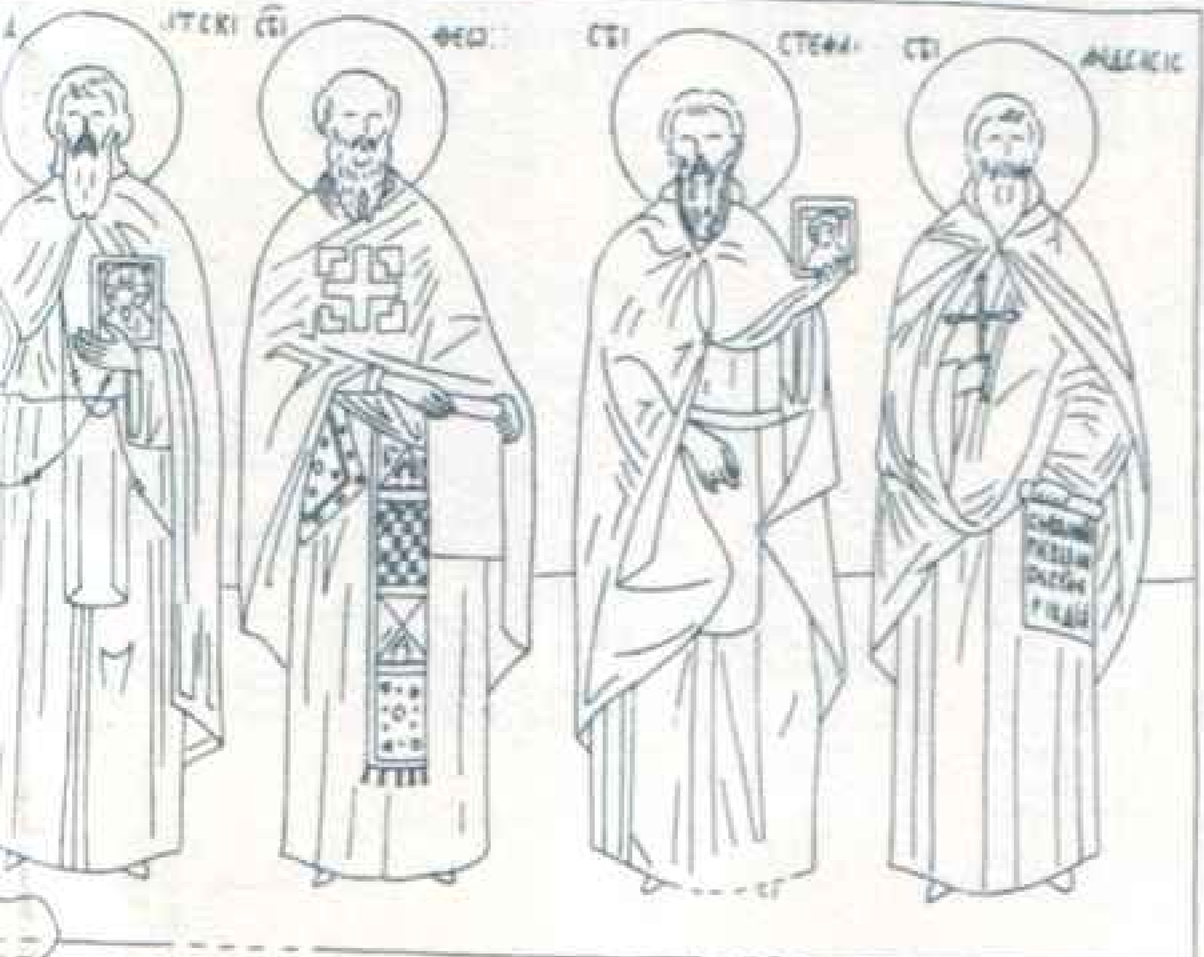

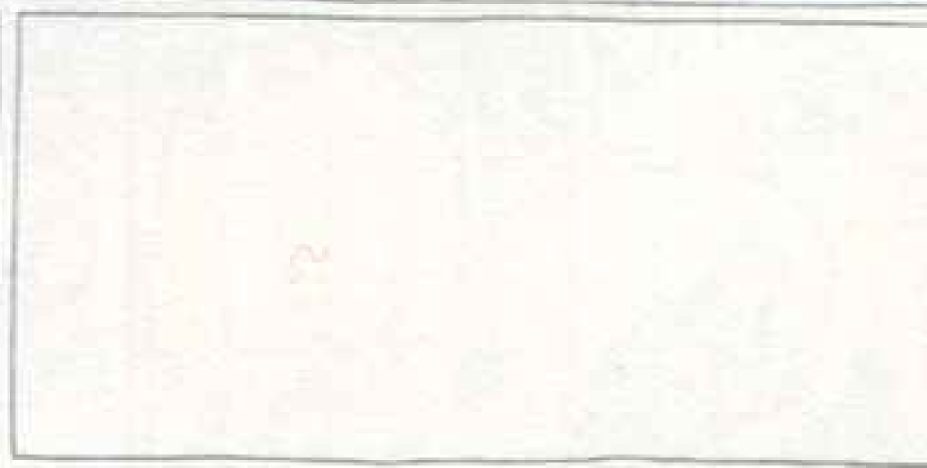

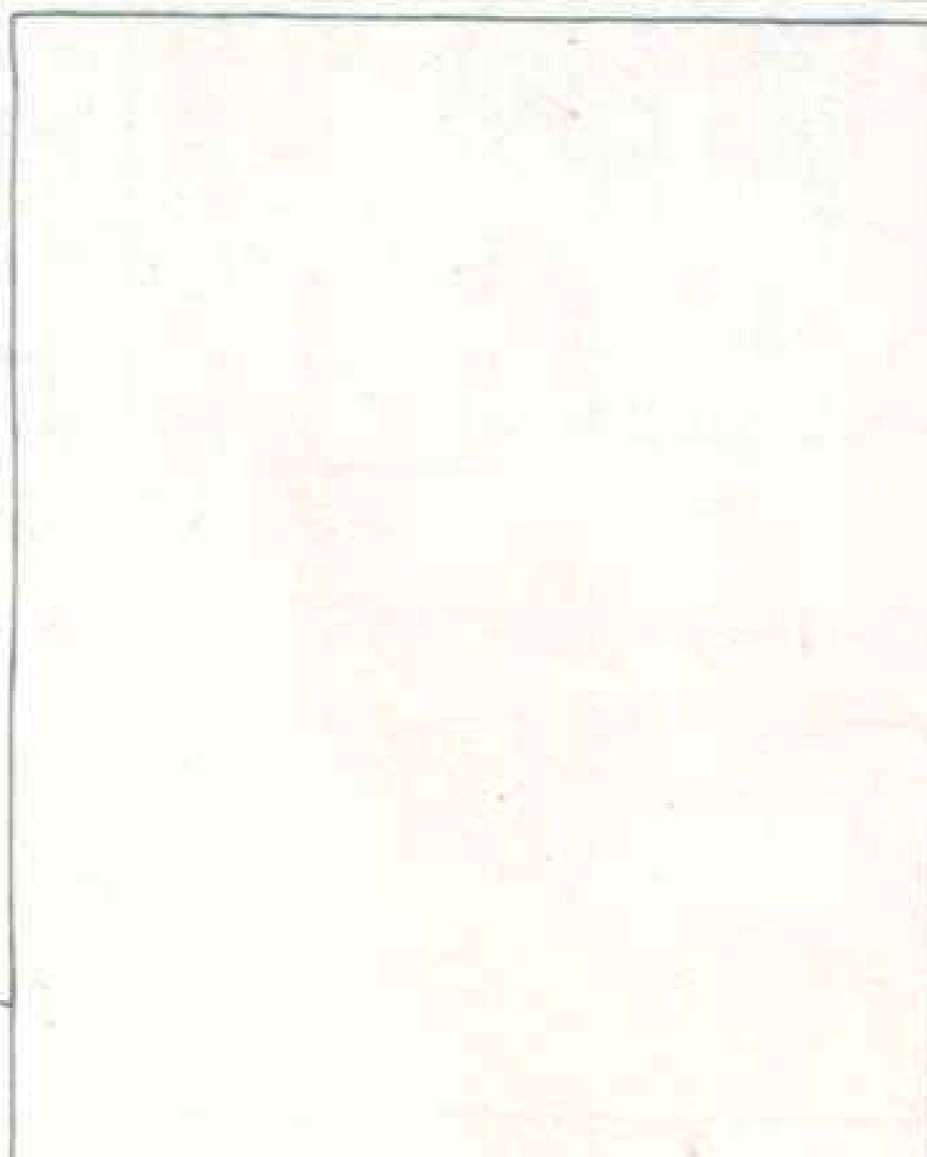

ѸСПЕНІЕ
БО ... ЦЕ

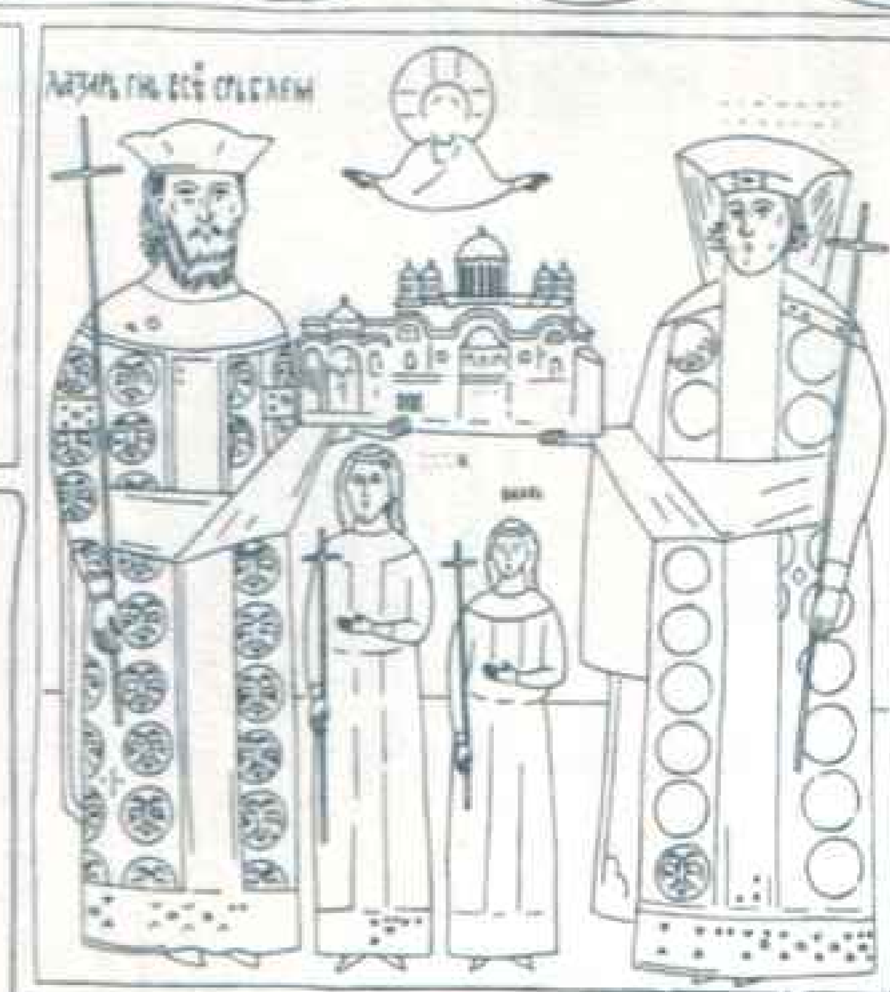

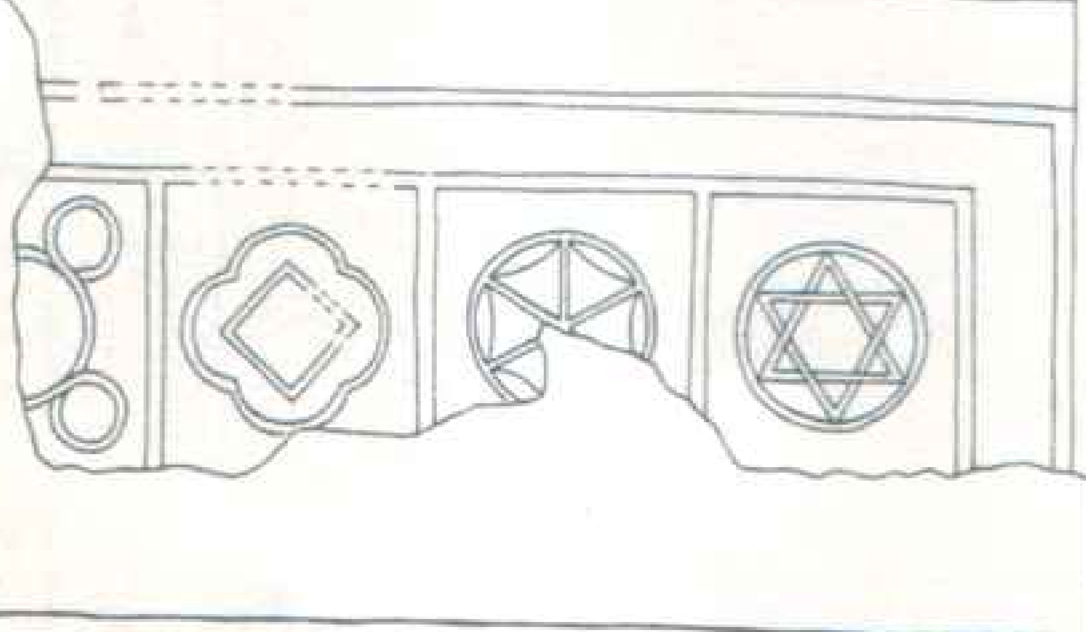

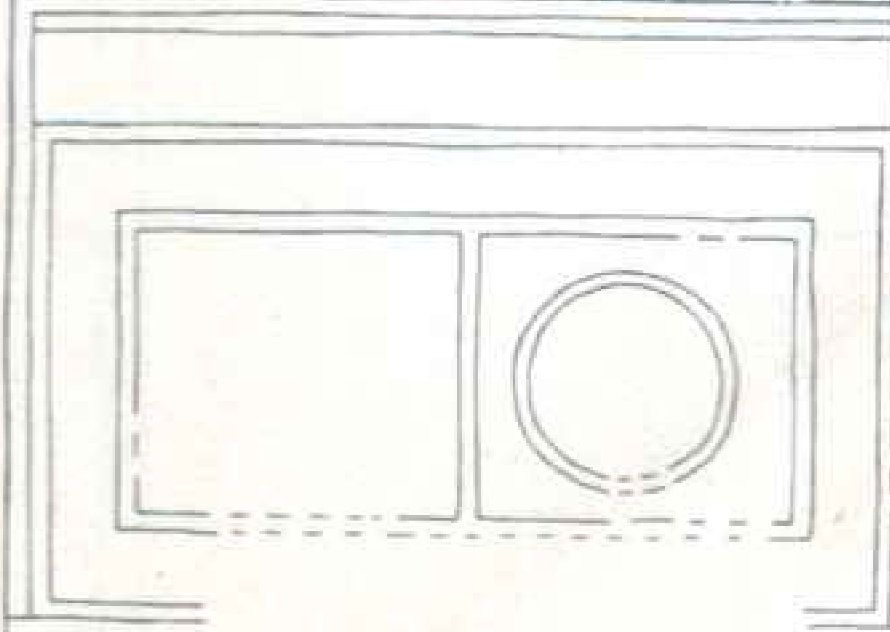

ЛАЗАРЬ ГНЬ ВСѢ СРЬБЛЕМ

СТИ ПѢВА
ФѢВСКИ

27. *Северни зид*

Исцељење узетога. Христос и Самарјанка.

Попрсја светитеља у медаљонима.

Свети пустињаци и схимници: Симеон Српски, Пахомије, Јефрем, Макарије, Арсеније.

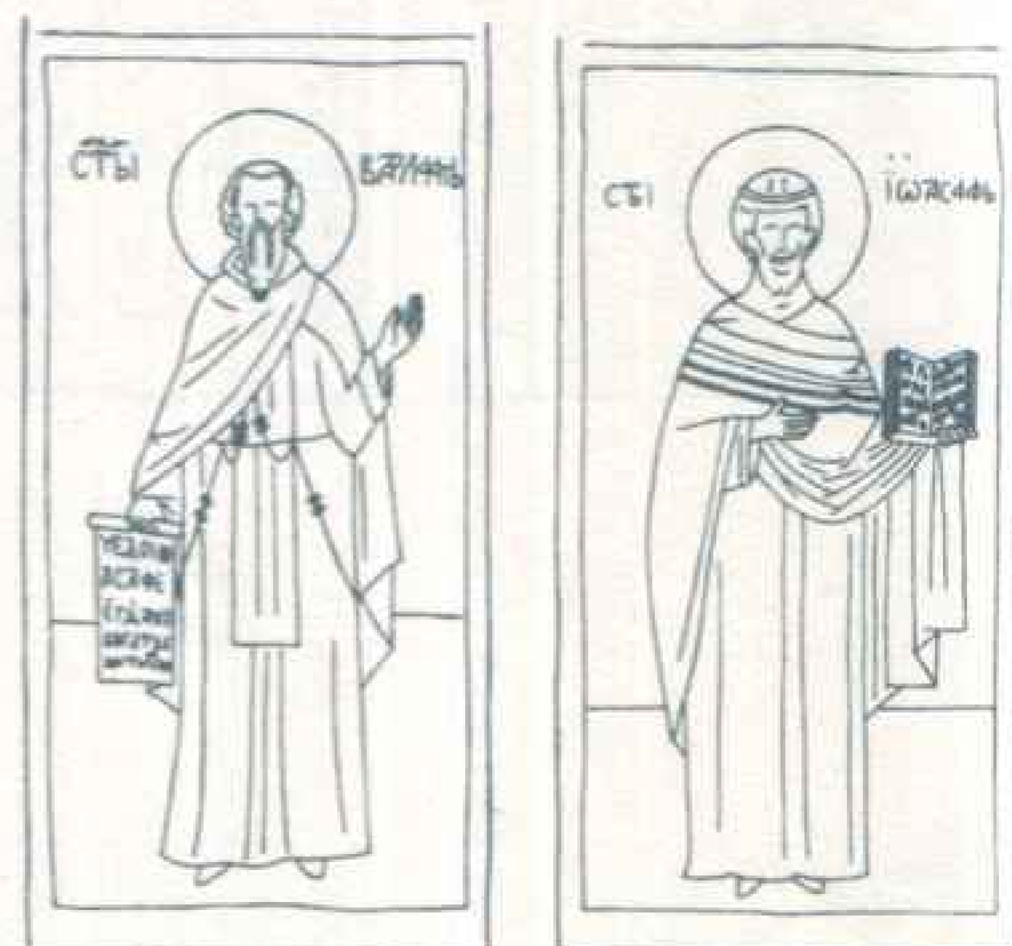
29. *Северна певница*

Две полуфигуре светитеља. Христос исцељује болесног од водене болести. Парабола о царској свадби. Полуфигура светитеља.

Попрсја светитеља у медаљонима.

Свети ратници: —, —, Јевсевије, Прокопије, —, Димитрије, Меркурије, —.

28

30

28. Светитељи у прозору северног зида: Варлам и Јоасаф.

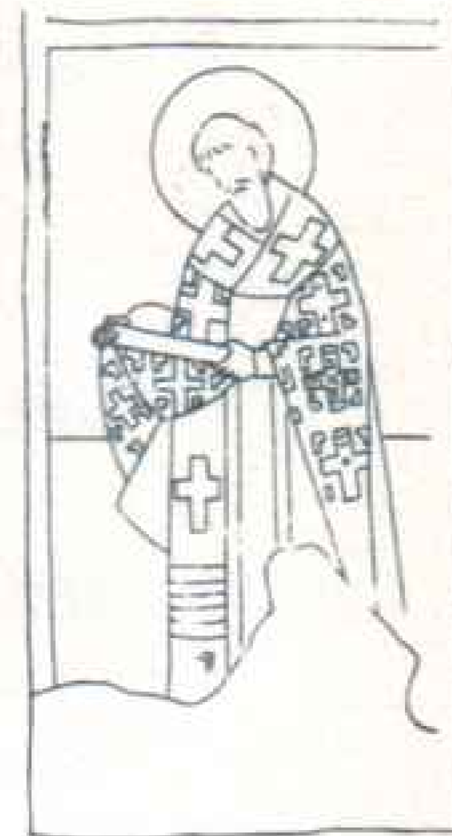
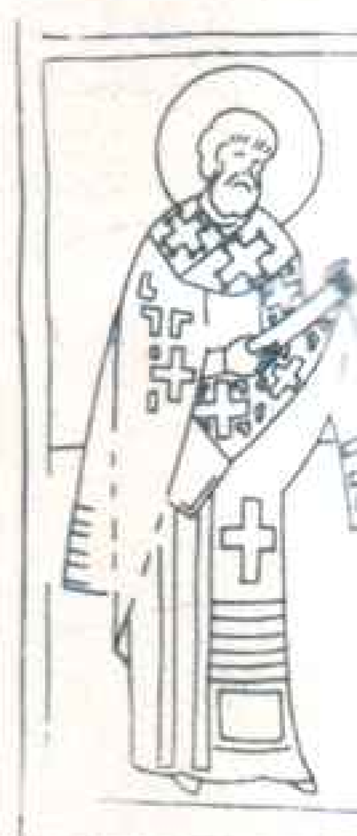
30. Светитељи у прозору северне певнице: Теодот и Евсегније.

31

32

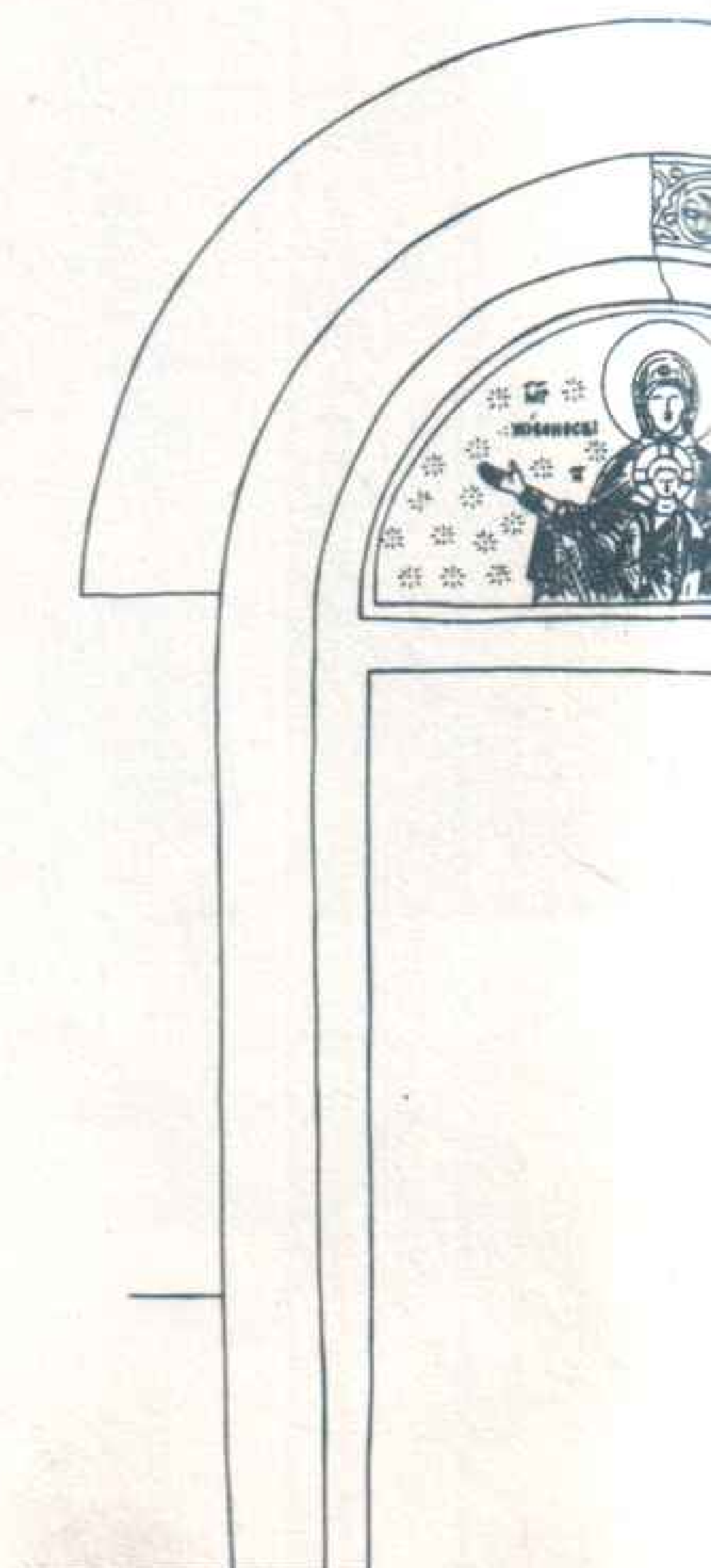

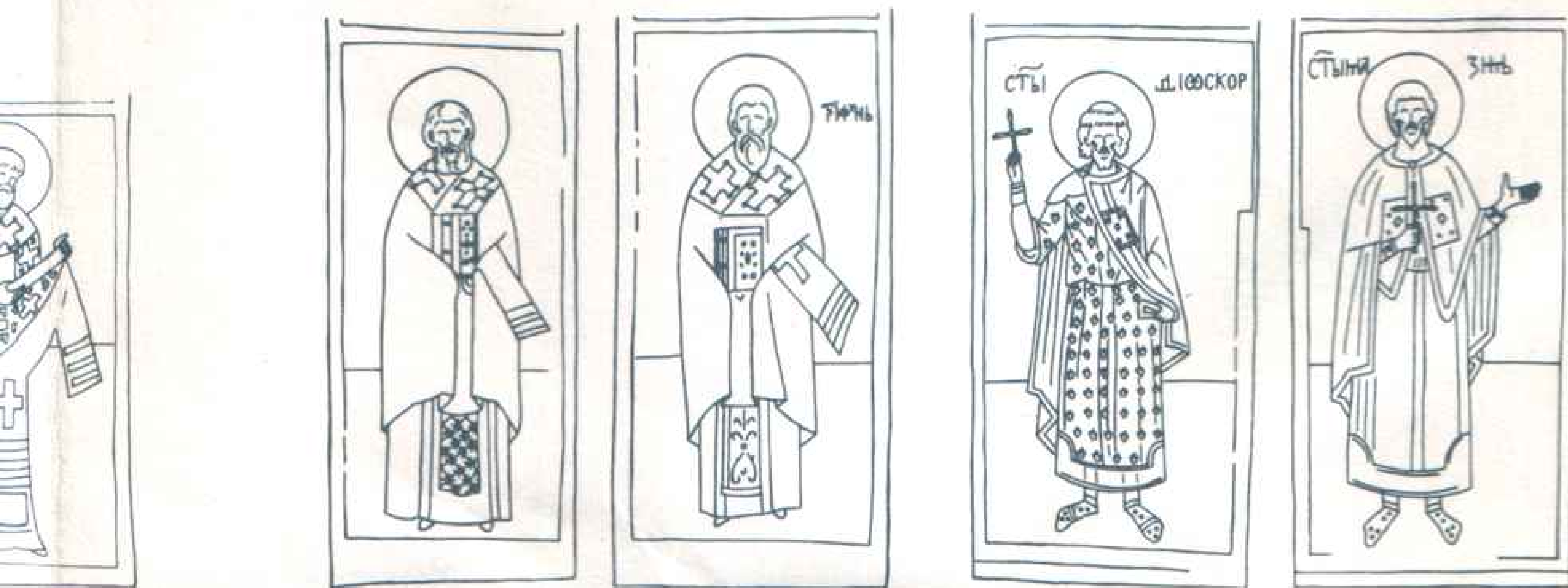
35

VIII. ПРОЗОРИ

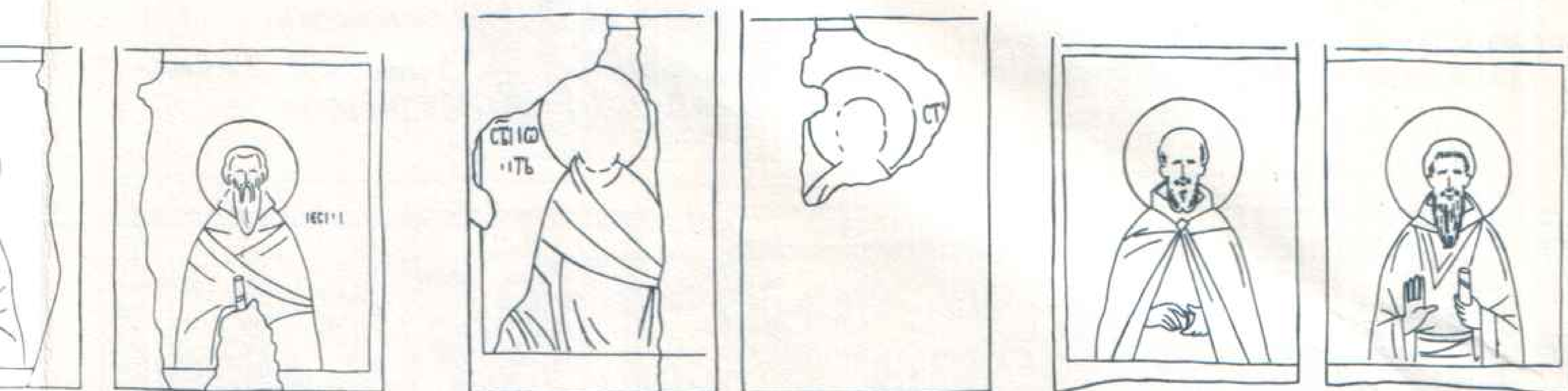
31. Прозор у олтарској апсиди: три анђела.
32. Прозор у северном зиду олтарског простора: два архијереја и анђео.
33. Прозор у јужном зиду олтарског простора: —, св. Трифун.
34. Прозор у јужном зиду наоса: св. Диоскор и Максим.
35. Светитељи у прозорима.

36

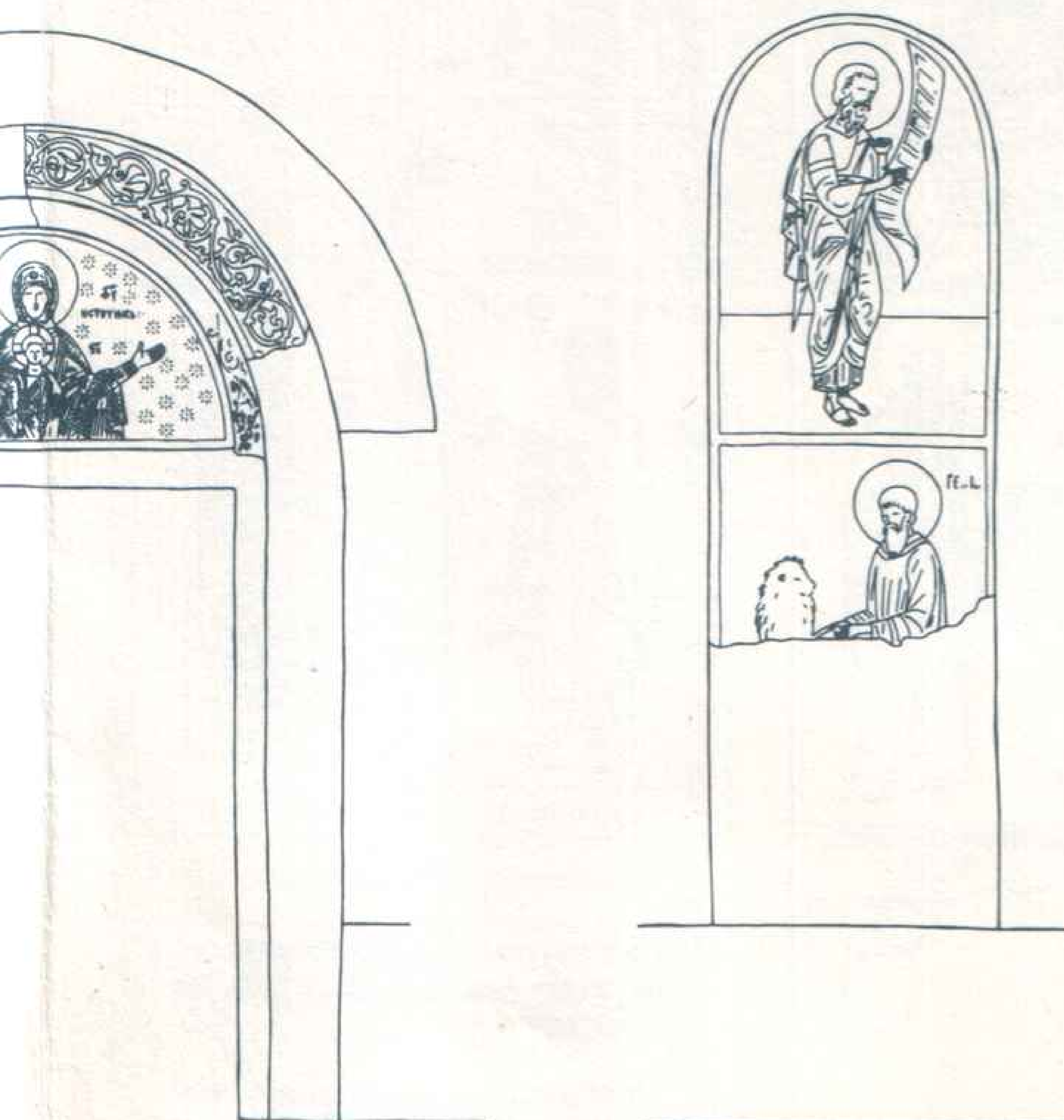
33 34

35

IX. НАРТЕКС

36. Фреске на источном зиду. У средини, у тимпанону над вратима: Богородица живоносни источник.

36

Прилог књизи:
МАНАСТИР РАВАНИЦА
СПОМЕНИЦА О ШЕСТОЈ СТОГОДИШЊИЦИ
Београд, 1981